

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

GLOBALIZÁCIÓ ÉS NEMZETÉPÍTÉS

GLOBALIZÁCIÓ ÉS NEMZETÉPÍTÉS

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
BUDAPEST
1999

Készült a Teleki László Alapítvány
Közép-Európa Intézetében

A közölt dolgozatok a TLA Közép-Európa Intézet 1998. szeptemberi
Globalizáció és nemzetépítés című konferenciájára készültek

Szerkesztette:
Bárdi Nándor

Technikai munkatársak:
Botár Emőke, Dömök Zsuzsa, Nagy Mária

ISBN 963 03 8087 0

© Teleki László Alapítvány

Tartalomjegyzék

I. Fogalmi keretek

Rabár Ferenc: Globalizáció és nemzetépítés (Fogalmi meghatározások)	9
Gergely Attila: Globalizáció és nemzetépítés – esetek és kölcsönhatások	17
Tóth József: Régiók kialakulása a Kárpát-medencében	39
Molnár Gusztáv: Köztes-Európa eltűnése, avagy a mintakövetés közép- és kelet-európai konzekvenciái. Vázlat	47

II. Nemzetépítés, nemzetképek és regionális különbségek

Hamberger Judit: A cseh közgondolkodás németképe a kilencvenes évekbeni	69
Szilágyi Imre: A szlovén társadalom olasz- és osztrákképe a kilencvenes években	98
Bán D. András: Területi változások Kelet-Közép-Európában és a brit külpolitika; Alternatívák a régió újjászervezésére, 1938–1943	120
Mák Ferenc: A szerb nemzetpolitika stratégiai célkitűzései és a Vajdaság mint politikai probléma	139
Takács Ferenc: Románia Erdély-politikája 1989 után	155
Tóth István: Regionális és nemzetiségi törekvések Kárpátalján a kilencvenes években	173

III. Regionalitás és globalizáció

Sonkoly Gábor: Rendi/nemzeti – regionális/globalis. Fogalomtörténet a XIX. századi Erdély példája alapján	187
Kovács Éva: Határnarratívák mint identitásteremtő szövegek az osztrák–magyar határ menti falvakban. Kutatási hipotézisek és terepnapló	205
Éger György: Eurorégiók Keleten és Nyugaton	217
Zsinka László: Globalizáció, nemzetállam és a monetáris unió	235

Sebők László: Regionális változások vizsgálata térinformatikai rendszerek segítségével- Példák a Kárpát-medencéből	251
D. Lőrincz József: Modernizáció és társadalomépítés a Székelyföldön?	263

IV. Integráció – leszakadás – kisebbségi társadalmak

Biró A. Zoltán: A romániai magyar kisebbség Magyarország-képének átalakulása	279
Losoncz Alpár: Magyarország délről	289
Bárdi Nándor: Törésvonalak a határon túli magyar politikában 1989–1998	294

I. FOGALMI KERETEK

Globalizáció és nemzetépítés (Fogalmi meghatározások)

Globalizáció, nemzetállam, nemzet, társadalom. Ezek talán a legtöbbet vitatott fogalmak napjainkban. Nincs közmegegyezéssel elfogadott meghatározásuk, hiszen a társadalmilag elfogadott világszemléletet és értékítéletet jelentene, korunk pedig a burjánzó, felszínes, individuális szemléletek és a színlelt értékmentesség kora.

Pedig modern (post-modern, post-post-modern) világunk problémái nagyon mélyen fonódnak össze e fogalmakkal. A velük kapcsolatos szellemi zürzavar és a világ egyre mélyülő válsága elválaszthatatlanul összefüggnek. A világ sorsát a világról való gondolkodásunk dönti el. Ezért minden gondolatsor, amely jobban megvilágítja őket és kölcsönös összefüggéseiket, nemcsak a fogalmak, hanem a válsághelyzet tisztázásához is hozzájárul. Az alábbi gondolatsor is ezt kívánja szolgálni néhány állítással és azoknak rövid kifejtésével. Az állítások összefüggnek és egymásra épülnek. Lássuk azonban őket sorrendben:

I. A globalizáció az újkor kezdete óta tartó, megállíthatatlan gazdasági folyamat.

Erre ritkán gondolunk, amikor a globalizáció hasznáról, káráról és veszedelmeiről hallunk. Ritkán tudatosítjuk, hogy története régi és makacs következetességgel halad a napjainkban tapasztalható végkifejlet felé.

Napjainkban a globalizáció a gazdaság területén az utolsó léptékváltás. A nemzetgazdaságok helyére ma a globális gazdaság lép. A gazdaság első léptékváltása azonban már a világkereskedelem lassú kibontakozásával, évszázadokkal ezelőtt megkezdődött. Szinte azt mondhatnánk, hogy a globalizáció Columbus Kristóffal, Magellánnal és Vasco da Gamával vette kezdetét a XV. század végén és a XVI. század első évtizedeiben. A földgömb ekkor három-négy évtized alatt, viharos gyorsasággal nyerte el mai földrajzi arculatát. A világkereskedelem és gyarmatosítás kéz a kézben jártak. Mindegy volt, hogy a zászló jelent meg először és nyomában a kereskedelem, vagy fordítva történt: a politika és a kereskedelem elválaszthatatlanná váltak. A gyarmatosítás történetéről ma indokolt büntudattal és szemérmesen hallgat a nyugati ember, pedig e történet keretében alakult ki az első globális világ. A földgömböt végül csak néhány nemzet gyarmatbirodalmai színezték és ez így maradt egészen a második

világháború végéig. A spanyol és portugál, majd a holland, brit és francia (később a belga, német és olasz) gyarmatbirodalmak sokszor egymással ütközve és megküzdvé alakultak meg. Belőlük nőtt ki a globális kereskedelem, majd a gyarmatok felszabadulása után olyan intenzív termékáramlás jött létre az országok között, hogy a nemzeti termelés a XX. század második felében már nemzetközi fogyasztással párosult.

Az ipari forradalom a munkamegosztást és a piacot létrehozva, így elment a legvégső határig és világméretűvé tette mindkettőt. Toynbee már 1926-ban azt írta: „Ma már elképzelhetetlen, hogy az ipari termelés rendszerének legkisebb hatósugara kisebb legyen, mint a föld teljes hasznosítható területe és az emberiség egésze.” Pedig akkor még nem történt meg az, ami ma a gazdasági globalizációt megkoronázní látszik: a termelésnek és a beruházásoknak (tőkebefektetéseknek) világméretű expanziója. A kereskedelmet ekkor még a nemzetállamok vették szárnyuk alá.

Magának a termelésnek és a tőkeforgalomnak a XX. század második felében megkezdődött világméretű globalizációja azonban először átlépi, majd szétzúzza a nemzetállami struktúrákat, átlépi az államhatárokat, kioldja a nemzetgazdaság jól körülhatárolt szereplőit nemzeti kötöttségeikből és a világgazdaság áttekinthetetlen, diffúz közegébe helyezi őket. A világ szereplői ma „önmagukkal kötve, mint a kéve”, kiszámíthatatlan pályákon mozognak. A gazdasági léptékváltás utolsó állomására érkezett a világ. A fogyasztás és kereskedelem globalizálása után ma a termelés és beruházások globalizálásának fázisába léptünk. Ez a lépés azonban még az eddigieknél is jobban felforgatja a politika és társadalom világát. A termelésnek decentralizálása és a tőkebefektetések országok közötti száguldozása a multinacionális cégeket és a nemzetközi finánciókét olyan szerepekbe hozta, amelyekben szembekerültek a nemzetállamokkal, az eddigi leghatalmasabb szereplőkkel.

2. A globalizáció folyamata szorososan összefonódik a nemzetállamok emelkedésének, tündöklésének és hanyatlásának folyamatával.

Már az eddigiekből is tapasztalhattuk, hogy a nemzetállamok kezdetben a globalizáció hordozói voltak, míg újabban sokszor a globalizációval szemben lépnek fel. Ha kölcsönhatásuk folyamatát közelebbről megvizsgáljuk, akkor abban *három fázist* különböztethetünk meg.

A *globalizáció kezdetén* éppen a nemzetállam volt a globalizáció kezdeményezője és hordozója. A globalizáció ezért először csak egyes nemzetállamok terjeszkedésének tünt. A gyarmatok sorsa a nemzetállamok központjában dőlt el. Az Európában folyó háborúk békekötései nyomán így kerültek óriási kiterjedésű gyarmati területek egy-egy másik nemzetállam fennhatósága alá. A gyarmatbirodalmak gazdasági egységet alkottak és így léptek fel más gyarmatbirodalmakkal szemben. A nemzeti gazdaságpolitika és a gyarmatpolitika elválaszthatatlanok voltak.

A globalizációs folyamatok derekán Arnold Toynbee egy érdekes fordulatot vél felfedezni a nemzetállamok történetében. A változást egy meghatározott dátumhoz köti. Szerinte „1871-ig ... (a nemzetállamok által reprezentált) ... gazdasági egységek száma csökkent és átlagos nagyságuk növekedett, míg a közöttük lévő korlátok egyre alacsonyabbak voltak. 1871 óta éppen ellenkezőleg, a korlátok magasabbakká váltak, az egységek átlagos nagysága csökkent és számuk nőtt.” A század végén a világ néhány nagyhatalomból állt. „1890-ben nyolc volt belőlük és csak három, nevezetesen Oroszország, az Egyesült Államok és Japán volt Európán kívüli ... 1911-ben Románia és Törökország kivételével egyetlen európai állam sem kért az utazótól útlevelet ... a politikai határok még nem voltak pénzügyi sorompók és nem jelentettek akadályt magánszemélyek részére.”

Valóban, a nemzetállamok terjeszkedése megszűnt. Az első világháború után feltöredezett Európa, a második után pedig felbomlottak a nagy gyarmatbirodalmak. A mélységben azonban még nagyobb dolgok történtek a gazdaság és a politika folyamataiban. Eddig ugyanis ugyanabban az irányban fejlődött a technika, a gazdaság és a politika. A technika és a gazdaság terjeszkedése és egyre nagyobb léptékűvé válása kéz a kézben haladt a politikai egységek terjeszkedésével. A Toynbee által megjelölt fordulat után a technikai és gazdasági fejlődés tovább folytatódott a teljes globális kiterjedés irányába, a politikai egységek azonban szétbomlottak és egyre merevebb akadályokat emeltek a technikai-gazdasági terjeszkedés útjába. *A technikai-gazdasági és a politikai fejlődés így szövetségesből ellenfelekké váltak, végzetesen szembekeverültek egymással.* A politikai döntésekkel létrehozott államok többé nem voltak gazdasági egységek (Keynes részletesen írt az európai következményekről „*A béke gazdasági következményei*” c. művében, Afrikában pedig elég a mai térképére nézni, hogy lássuk, hogy az államhatárokat a régi osztozkodás nyomán, sokszor a hosszúsági és szélességi fokok alapján húzták meg).

A megsokasodott politikai határok a gazdaság útjába álltak és mindenütt gátolták a tőke, a munka, a termékek, a szolgáltatások szabad mozgását. A tömegtermelésre berendezkedett technika nagy piacait a politika felszabdalta.

A politikai döntések nyomán kialakult önálló nemzetállamok két csoportra oszthatók: a fejlődőkre, amelyek valamilyen erőforrás szűkében vannak és a fejlettekre, amelyek e különféle erőforrásokkal jól el vannak látva. Mindkét csoportnak specifikus nehézségei vannak és bizonyos értelemben saját dinamikájuk csapdájában vergődnek. *A fejlődő országokban lassú a technikai fejlődés, kevés jövedelem képződik, hiányzik a fizetőképes kereslet és ez a piac pangásához vezet. A fejlett országokban erős jövedelemképződés mellett a kereslet hamar telítődik. Intenzív marketing tevékenység és nyaktörő verseny gyorsítja fel a technikai fejlődést, de ez sem tudja a kereslet új és gyors telítődését megakadályozni. A piacok tehát itt is pangnak. Mindkét országcsoport ördögi körben vergődik és ezek a nemzetközi piacon találkozási még jobban felerősítik egymást.*

Gazdaság és politika tehát szembekerült egymással. A közöttük létrejött feszültség állandósult és ismétlődő gazdasági recessziókat és válságokat hozott létre. A válságok új, a politikát is erősen érintő gazdasági intézkedésekhez (Bretton Woods-i egyezmény felbomlása) és új közgazdasági paradigmához (neo-liberalizmus, monetarizmus) vezettek, melyeknek nyomán beléptünk a fejlődés harmadik fázisába.

A *globalizáció jelenlegi fázisában* az új gazdasági gyakorlat és elmélet olyan helyzetet teremtett, amelyben – az ütközet jelenlegi állás szerint – a *gazdaság hengerli le a politikát*. A kereskedelem egyre szélesebbkörű liberalizálását követi a termelési folyamatok nemzetközivé válása (multinacionális cégek) és a nemzetközi tőke áramlásának teljes felszabadítása. A nemzetközi piac – mint a kapitalizmus kezdetén a nemzeti piacok – korlátlan hatalmat ad a gazdaságilag erőseknek és felszámolja az esélyegyenlőséget. A nemzetállamok – néhány kivétellel – tehetetlenül állnak szemben a többszörös túlerőben lévő nemzetközi gazdasági erőkkel. Költségvetésük elsorvad, szociálpolitikára nem marad erejük, társadalmuk jólétét és egészségét nem képesek tovább védeni. Egyetlen ponton tudnak szembeszállni a globalizálódó gazdasággal: nemzeti határaikat körömszakadtáig védik a nemzetközi munkaerőáramlással szemben. Korunk minden ellentmondása megjelenik a határokon, amelyeket másodpercek alatt könnyedén átlép a milliárdos nemzetközi tőke, de reménytelenül fennakad rajtuk a nemzetközi munka, durván visszatoloncolva eredeti, nemzeti határai közé. Így lett nemzetközivé mára a világ!

Ezzel a globalizáció és a nemzetállamok összefonódó történetének végére értünk. A történet a nemzetállamok szárnyai alá vett globalizációval kezdődött, a globalizáció és a nemzetállamok szembefordulásával folytatódott és azzal végződik, hogy ma már a globalizáció fenyegeti összetöréssel a nemzetállamokat.

3. A nemzetállamok általában a nemzeti társadalmak természetes burkai és védőfalai voltak.

Ez az állítás korántsem triviális, sőt szöges ellentétben áll azokkal az egyre gyakrabban hangoztatott nézetekkel, amelyek az államot és a civil társadalmat szembeállítják és az államot úgy tekintik, mint a társadalom szabad kibontakozásának gátját, eltorzítóját. Ezek a nézetek az állam visszaszorításához nyújtanak jó érveket és ikerpárjai a gazdaság államtalanítási koncepciójának. Az államtalanítási koncepciót azonban a globalizáló *gazdasági* érdek hozta létre. Visszavetítése a XIX. századba különösen veszélyes és ellentétben áll a történelmi tapasztalatokkal.

Valójában a XIX. század államai, vagy már az egységes nemzeti társadalmak védőburkai voltak (mint Angliában, Franciaországban) vagy az újonnan születő nemzetek új egységének földrajzilag is megtestesült keretei lettek (mint Németország és Olaszország esetében). Az irodalomban legtöbbször használt nemzetállam kifejezés is azt mutatja, hogy tradicionálisan az államot a nemzet hordozójának, intézményi

keretének tartották. Az állam határai megszabták az etnikai, történeti, nyelvi, vallási, gazdasági és kulturális alapokon létrejövő szerves nemzeti társadalmak terjeszkedésének határait is.

Nyilván a „társadalom” szó sokféleképpen definiálható és különböző szintű emberi közösségekre lehet érvényes. A nemzeti társadalom kifejezést azért használjuk, mert a történelemben eddig a nemzet szintjén alakultak a legátfogóbb társadalmak. A nemzet szintjén ötvöződtek az egyes társadalmi csoportok értékrendszerre, amely megfogalmazva, vagy megfogalmazatlanul megadta a nemzet karakterét. Ennek az értékrendszernek a konzisztenciáját az mutatta, hogy önazonosságát az időben meg tudta őrizni. Az állandóság, amely a születő, élő és kiháló nemzedékek során átívelve őrizte az értékrendet és a társadalmi struktúrát, biztosította a nemzet történelmi arculatát.

Amikor azt állítjuk, hogy a nemzetállamok politikai határai egyben a nemzeti társadalmak terjeszkedésének határai is voltak, nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy bizonyos esetekben szűknek, vagy éppen bőnek bizonyultak. Valójában ott, ahol a határokat erőszakkal vonták meg, ott vagy szétszakadtak a nemzeti társadalmak (Trianon), vagy pedig feszültség keletkezett a történetileg, vallásilag, és kulturálisan eltérő, de azonos határok közé szorított társadalmak között (Jugoszlávia, Csehszlovákia). Ahol viszont egy nemzeti társadalmat nem vett körül markáns politikai határ, ott a környező politikai és társadalmi vákuumban túlságosan könnyű és gyors volt a terjeszkedés, ami sokszor a szerves társadalom kialakulásának megnehezítésével járt (Egyesült Államok, Oroszország).

4. Azzal, hogy a globalizáció átlépi a nemzetállamok határait és csökkenti szerepüket, egyben a nemzeti társadalmakat veszélyezteti.

Ez az állítás egyenes következménye az eddig leírtaknak. Ha ugyanis igaz az a tétel, hogy a gazdasági globalizáció jelenlegi formája a nemzetállamokat megbénítja, továbbá igaz, hogy a nemzetállamok a nemzeti társadalmak természetes védelmezői, akkor így a nemzeti társadalmak a közvetlen veszélyeztetettség állapotába kerülnek. Másrészt: a globalizáció nemcsak a nemzetállamokat töri szét, de szétbomlasztja a nemzeti társadalmakat is.

A globalizáció két nagy területe szorítja vissza nemzetállamot: a kereskedelem és tőkemozgások liberalizálásának és a termelés nemzetközivé alakításának terén.

A kereskedelem teljes liberalizálása kiveszi a nemzetállam kezéből azt a lehetőséget, hogy iparát vagy mezőgazdaságát akár *átmenetileg* is védje vagy támogassa és termelési szerkezetét társadalmi megrázkódtatások nélkül átalakítsa. Megfosztja tehát a nemzetállamot védekezési mechanizmusaitól és társadalmát közvetlenül kiszolgáltatja a hektikus nemzetközi piaci mozgásoknak. A rezgéscsillapítás nélkül hagyott társadalom olyan hatásokba is beletörik, amelyek egyébként elviselhetők lennének.

A *tökemozgás liberalizálása* a nemzetállamon belüli befektetéseket teljesen véletlenszerűvé, kiszámíthatatlanná és kiegyensúlyozatlanná teszi. A pénzügyi befektetők „szeszélyessége”, esetleg órákon, vagy éppen percekben belül való menekülése és a spekulatív tőke túlsúlya nemcsak a nemzeti termelési struktúrák lassabb alkalmazkodását veszélyezteti, de azokat napok alatt össze is zúzhatja. A keletkező pénzügyi válságok következményeit elsősorban a nemzeti társadalmak viselik.

A *termelés nemzetközi széttagolásának* közismerten két oka van: az adók elkerülése és az olcsó munkaerő keresése a multinacionális cégek részéről.

Az *adóelkerülés* megrázó mértékben gyengíti a nemzetállamok költségvetését, amelyek csak úgy tudnak védekezni, hogy vagy az adókat hártják a bérből-fizetésből élőkre, vagy a szociális, oktatási, egészségügyi kiadásait csökkentik. Közvetlenül, vagy közvetve mindkét esetben drasztikus jövedelemátcsoportosítás következik be a tőke javára és a munka kárára. Ez a jövedelemátcsoportosítás növeli a társadalmi egyenlőtlenséget, tönkreteszi a társadalom egészségügyi és oktatási alapintézményeit, hatástalanná teszi a szociálpolitikát és elviselhetetlenné teszi a társadalmi feszültségeket. Nem a társadalombarát jóléti állam veszélyezteti a költségvetések egyensúlyát, hanem a társadalmi terheket vállalni nem akaró nemzetközi tőke menekülése.

Az *olcsó munkaerő* nyomában járó tőke könnyed és gyors mozgása ugyancsak a nemzeti társadalmakat bontja meg. A nemzetállamokba szorított és oda új vasfüggönyökkel elzárt munkaerő bénán várja a nemzetközi tőkét, miközben a társadalmat felőrli a tartós munkanélküliség, a térben és időben hektikusan változó munkahelyekhez való kényszerű alkalmazkodás (a munkahelyeket ugyanis a nemzetközi tőke teremti szeszélyesen, kiszámíthatatlanul és a helyben élők igényeitől függetlenül) és az örökös bizonytalanság és függőség lélektani terhei.

Nem szólnunk most az ismert közgazdasági hatásokról: a terjedő munkanélküliségről, a bérek világszintű csökkenéséről, a szakszervezetek szerepének elsorvadásáról.

Csak futólag említhető meg e dolgozat keretei között a globalizáció két további hatása, amelyek a társadalmak kohézióját közvetlenül fenyegetik. Az egyik a multinacionális cégeknek az a tulajdonsága, hogy szervezetük, működésük mélyen *antidemokratikus* (azzá teszi a profitszerzés, a növekedés, és a verseny agresszív követelménye, hierarchikus és amorális jellegük, könyörtelen célrairányítottságuk) és így trójai falovak a demokratikus társadalmakban. A másik az a (jó esetben) *kettős lojalitás*, amelyet a nemzeti társadalmak tagjaiban idéznek elő, akik belátják, vagy érzik, hogy esetenként saját társadalmuk érdeke ellen kell dönteniük és így vagy komoly belső konfliktusokat élnek át, vagy felejtik nemzeti kötöttségeiket.

E fejezetben kizárólag a globalizációnak a nemzetállamokat gyöngítő és a nemzeti társadalmakat veszélyeztető hatásaival foglalkoztunk és nem beszéltünk arról, hogy a kialakuló globális gazdaság hosszú távon mennyire lehet stabil és életképes rendszer, ha a jelenlegi tendenciák folytatódnak?

5. Létezhet-e állam nélkül nemzet?

Eddigi gondolatmenetünknek egyik kulcskérdése, hogy az állam a (nemzeti) társadalom természetes védőburka-e vagy sem? Ha ugyanis egymástól függetlenül léteznek, akkor a globalizáció nemzethatárokat lebontó jellege nem veszélyezteti a társadalmakat. Ugyanígy, ha vannak az etnikailag-nyelvileg (valamint történetileg és kulturálisan) homogén nemzetállamokon (Romsics Ignác) kívül más társadalomalkotó erők, egyéb, társadalommá válást indukáló tényezők, akkor a társadalmak majd más alapokon újra szerveződnek. Csaknem úgy fogalmazhatnánk, hogy amilyen mértékben védőburka az állam a társadalomnak, olyan mértékben veszélyezteti a globalizáció a nemzeti társadalmakat. (Ez utóbbi állítás természetesen túlegyszerűsítés, hiszen sok globális mocsok közvetlenül is fenyegeti a nemzeti kultúrákat és ezen keresztül a társadalmakat.)

Azt állítjuk, hogy az állam úgy védi a nemzetet, mint a csigát a csigaháza. Nélküle a külső hatások könnyen összezúzhatják. E hasonlat azonban tovább is szöhető: az üres csigaház élettelen, megkövesedett, mint az állam kiüresedett bürokratikus intézményei és szabályai, ha nem tölti ki őket a nemzet élő valósága.

Az állam védőburka jóval több, mint egy keményen meghúzott földrajzi határ, amely feltartóztatja (késlelteti, szűri) a kívülről beáramló embereket, termékeket, kulturális hatásokat. Hiszen egyben gazdasági, intézményi és jogi támasza (ideális esetben szolgálója) annak a társadalomnak, amely a határai között él. Ez utóbbi szerepe akkor is megmarad, ha a határok „spiritualizálódnak”, gazdaságilag, kulturálisan átjárhatókká válnak. A kérdés talán éppen ez: a gazdasági globalizáció a határokat gazdaságilag átjárhatóvá teszi; a megmaradó nemzetállami szuverenitás vajon elegendő erő lesz-e a nemzeti társadalom védelmére és fenntartására, vagy annyira meggyengül, hogy a társadalom felbomlik és feloldódik valamilyen globális masszában? A magyarság számára ez a kérdés sorsdöntő. Hiszen jó ideje azt várjuk, hogy a határok spiritualizálódnak és ez hozza meg a szétszakított nemzet közös fejlődésének lehetőségét. Ha ez akkor jön meg, amikor az anyaországot magát is elnyeléssel fenyegeti egy ugyanígy működő, de még nagyobb globális áradat, akkor megint elkéstünk, mint már annyiszor a történelem folyamán.

A kérdés tehát, hogy létezik-e állam nélkül nemzet (egy korszerűen definiált szuverenitás mellett), számunka csaknem létkérdés, amelyet okvetlenül meg kell válaszolnunk.

A válasz nem egyszerű, hiszen az államok és a társadalmak viszonyával kapcsolatosan szélsőséges véleményeltérések vannak a szakirodalomban. Ezek között megtaláljuk a társadalmat negligáló és az államokat kizárólag steril, gazdasági szempontból vizsgáló szemléleteket éppúgy, mint a társadalomnak az államtól független, új bázisait kereső elméleteket (regionalizmus, lokális közösségek, „corporate citizenship” stb.) Az alapkérdés az, hogy a nemzeti társadalmak általánosan tapasztalható dezintegráci-

ója mellett, ma keletkezhetnek-e és ha igen, akkor hogyan, más, társadalomnak nevezhető közösségek is? Hogyha nem, akkor létezhetnek a globalizációnak olyan formái is, amelyek nem teszik lehetetlenné a globálisnál alacsonyabb szintű társadalmak képződését?

6. A globalizáció eszmei megalapozása az utilitarista nézeteken alapuló neo-liberális filozófia.

Az előző pont végén feltettük azt a kérdést, hogy létezhetnek-e a globalizációnak a jelenlegitől eltérő formái is? E kérdésfeltevést az indokolja, hogy – mint korábban említettük – a globalizációt megállíthatatlan folyamatnak tekintjük. Ez történetéből kiolvasható. Annál kevésbé szükségszerű a globalizáció jelenlegi módja. Globalizáció lenne a szolidáris, egymást segítő nemzetállamok nemzetközi egyezményekkel megalapozott rendszerének megteremtése is. Globális politika lehetne a gazdaságilag gyengébb nemzetállamok pozitív diszkriminációja. Globális lépés volna a nemzeti szociálpolitikák eltörlése helyett a nemzeti szociálpolitikák összehangolása és egy aktív nemzetközi szociálpolitika megteremtése. Területi integrációknál konvergencia kritérium lehetne a munkanélküliség megengedett maximális szintje stb. Hosszan lehetne sorolni egy másfajta globalizáció ismérveit, amint kilépünk a jelenlegi friedmani, hayeki paradigmából. Ennek a paradigmának nem egyetlen következménye a nemzeti társadalmak szétzilálása a nemzetállamok meggyengítésén keresztül. Ez a paradigma pénzügyi válságok sorozatába sodorja a világot, elviselhetetlen szociális feszültségeket kelt életre a világ minden pontján, nemzeteken belül és nemzetek között, és világméretű katasztrófákat idézhet elő.

E paradigmával egyre többen kerülnek szembe, elsősorban olyanok, akiknek a számára gazdaság és társadalom egyetlen rendszert képeznek. Nem véletlen, hogy olyan, a nyitott társadalom mellett elkötelezett ember, mint Soros György világosan a jelenlegi gazdasági rendszer fenntarthatatlansága mellett érvel és nemzetközi szabályozást sürget. Nem véletlen, hogy a társadalom sorsával kapcsolatos aggodalma egybecseng a magyar püspöki kar megállapításaival. A közgazdaságtannak újra fel kell fedeznie a társadalmat. Nem a piacra ballagó magányos individuumok reménytelen és soha nem létezett seregét, hanem az emberi közösségek bonyolult, szövevényes rendszerét, amelynek kölcsönhatásaiból az egyén viselkedése származik. Ha ez nem történik meg, akkor a jelenlegi globalizációnak „nem lesz alternatívája”. És ha valaminek nincs alternatívája, akkor tudjuk, hogy nagy bajban van a világ.

„Globalizáció és nemzetépítés” – esetek és kölcsönhatások

I. Korok és fogalmak

A „nemzetépítés” fogalma tipikusan a második világháborút követő évtizedekből származik, a „globalizáció” múltja adott jelentésében alig több tíz évnél, a „nemzetről és globalizációról” folyó vita világviszonylatban a kilencvenes évek első felére megy vissza, az ugyanerről folyó hazai viták a kilencvenes évek második felében erősödtek fel. Mikor a „nemzetépítés” az ötvenes–hatvanas években mint társadalomtudományi fogalom szélesebb körben először megjelent, úgyszólván senki sem beszélt „globalizációról”. A kilencvenes években ezek a fogalmak gyakran együtt szerepelnek.

Bár írásomnak nem feladata a kiterjedt fogalomtörténeti nyomozás, az eredeti szövegkörnyezetek visszakeresése legalább a „nemzetépítés” esetében néhány utalás erejéig talán itt sem egészen indokolatlan. Az ilyen utalások ugyanis egyszerre jelezhetik a címben összekapcsolt két fogalom esztörténeti aszinkroniáját, már-már anakroniáját, de felidézhetnek az eredeti felbukkanás és a mai alkalmazás feltételeiben kimutatható, nem elhanyagolható párhuzamokat is, rámutathatnak a fogalmi építkezés folytonosságának megőrzése mellett az újrameghatározás követelményére és a két fogalom általánosabb tartalmainak mai összetartozására. Anélkül, hogy részletekbe mennék, a „nemzetépítés” első reprezentatív társadalomtudományi megfogalmazásaira, elsősorban Stein Rokkan és Reinhard Bendix munkásságára utalnék. A globalizáció fogalma – viszonylagos újdonsága és változatainak mai választéka mellett – itt kevésbé szorulhat rá ilyen visszavezetésre.¹

Már az sem lehet véletlen, hogy Rokkan és Bendix ötvenes–hatvanas években kiérlelődött munkáit egy-két éve újra kiadták.² Bendix eredeti problematikájánál maradván: ezt annak idején nagyrészt valóban a második világháború utáni helyzet kondicionálta.³ Mint tárgyválasztásának és megközelítésének indoklásában kifejti: a világháborút követő negyedszázad leforgása alatt mintegy ötven, jórészt korábbi gyarmati országból alakult állam lett az ENSZ tagja, és „kellett szembenézzen a nemzeti politikai közösség kiépítésének feladatával”. Ebben a helyzetben különösen időszerűvé vált annak áttekintése, *hogyan épültek ki a „modern nemzeti-politikai közösségek”* a korábbi évszázadok során, elsősorban Nyugat-Európában és Amerikában, és milyen következtetések vonhatók le e folyamatok tanulmányozásából az

újonnan alakuló nemzetekre és államaikra nézve. Bendix figyelmének középpontjában a „hagyományos-modern” cezúra állt, s mindenekelőtt azt a szerepet vizsgálta, amit ebben az átalakulásban az államok és a civil társadalmak kölcsönhatása játszott. Elemzésének kitüntetett dimenziói: az állampolgárság fejlődése, a korábban abból kiszorult néptömegekre történt kiterjesztésének módozatai és fokozatai, továbbá a tekintély- és hatalmi viszonyok alakulása, az utóbbit illetően különösen a modern nemzetállam bürokratikus hatósági rendjének kiépülése voltak. Ezeket a folyamatokat a Nyugat modern átalakulásának, valamint – tárgyalási sorrendjükben – Oroszország, Japán, és India esetében dolgozta fel.

Bár ma az új helyzetnek megfelelő új hangsúlyokkal jelentkeznek, a kérdés-feltevés egyes meghatározó elemei máig sem veszítették el időszerűségüket. Áll ez a *civil társadalom, az állampolgárság kérdéseinek, valamint a nemzetképződéssel való összefüggéseiknek mai feltételek között megfigyelhető újrafogalmazódására*, de olyan párhuzamokra is, amilyenek a második világháború, majd a hidegháború után *gyarmati sorból, illetve egyes vonásaiban gyarmatira emlékeztető függőségéből szabaduló népek nemzetépítési, vagy -újjáépítési napirendje* között megállapíthatók. A nemzetépítés társadalomtudományi irodalma ma is tekintélyes részben a harmadik világ idevágó problémáiról szól, nagyrészt azonban éppen a hidegháború utáni, posztszovjet nemzetépítés, illetve -újjáépítés eseteit és kérdéseit tárgyalja.⁴

A nemzetépítés mai problematikája ugyanakkor sokban eltér attól, ami közvetlenül a második világháború utáni értelmezését jellemezte, és szélesebb is annál, mint ami a történeti előzményeket – az esetek nagy részében a gyarmati múltat vagy a birodalmi előzményeket – hangsúlyozó, típusait többnyire ezek szerint megrajzoló, néha talán túlságosan is múlt-orientált feldolgozások látókörébe belefér. Anélkül, hogy az ilyen erőfeszítések eredményeit szem elől tévesztenénk, a jelen és a jövő folyamataira nyitottabb megközelítések nagyobb figyelmet kell, hogy fordítsanak az örökölt és az olyan új feltételek közötti kölcsönhatásokra, amelyek nyomán a nemzetépítés, egyáltalán a nemzet, a nemzeti lét és érdek kérdései napjainkban nem egy vonatkozásban újrafogalmazódnak és átértékelődnek.

Ezek között a feltételek között alighanem egy sincsen, amelyik az utóbbi évtizedben a nemzetépítés esélyeit és tétjeit mintegy kívülről szélesebb fronton és mélyrehatóbban átrendezte volna, mint az a folyamat, amelyet általában *globalizációnak* nevezünk. Az utóbbi fogalmi háttérének felvázolása nélkül is egyértelmű, hogy a címben jelzett két kulcsfogalom egymás mellé állítása jól meghatározható összefüggésekben egyáltalán nem anakronisztikus, ellenkezőleg: a nemzetépítés eredeti perspektívája napjainkban szükségszerűen kapcsolódik össze a globalizációéval. Ha vannak olyan fejlemények, amelyek a nemzetépítés annak idején sokban más körülmények között kidolgozott fogalmának újragondolását és kiterjesztését elkerülhetetlenné teszik, a fogalom korszerű általánosítása és továbbvitele szempontjából kulcsszerepet játszanak, akkor napjaink globalizációs folyamatait kétségtelenül ilyeneknek kell tekintenünk. Ugyan-

akkor: ezek kritikus hatásainak egyike éppen az, amelyet a társadalmi szerveződés „nemzeti szintjére”, az egyes nemzetekre, ezek államaira, mozgásterükre, építkezési lehetőségeikre stb. gyakorol. Ebből következően a globalizáció fogalmának érdemi kimunkálásához kevés szempont figyelembevétele járulhat hozzá olyan súllyal, mint a nemzettel való összefüggése.

A hatások és összefüggések meglétét és horderejét illetően nem is folyik különösebb vita. Annál hevesebben vitatott a hatások iránya, azok minősítése és összekapcsolhatósága: nemcsak a nemzet, annak „fennállása”, „fenntarthatósága”, „megmaradása” szempontjából, de egyáltalán a globalizáció „építő vagy romboló jellegét”, „értéktartalmainak” pozitív/negatív előjeleit illetően. Mivel megalapozottnak látom a véleményt, mely szerint az ilyen vágányokon folyó vita, bármennyire csábító lehet is, önmagában nem sok eredménnyel kecsegtet (hacsak az idézett közkeletű kérdésfeltevés terméketlenségének meggyőzőbb feltárása nem tekinthető eredménynek). Célravezetőbbnek láttam a továbbiakban inkább olyan eseteket felidézni, amelyek szemügyrevétele eldönthetőbb kérdések felvetéséhez szolgálhat alkalmul s talán némi adalékkal.

Miután a legtöbb fejtegetés, amelyben a két fogalom együtt bukkan fel, azt hirdeti, vagy sugallja, hogy globalizáció és nemzetépítés eleve és szükségszerűen „ellentmondanak egymásnak”, sőt: óhatatlanul „kizárják egymást”, olyan eseteket választottam, amelyeknek vizsgálatából kiderülhet, hogy gyakorlatilag lényeges (és elméletileg sem érdektelen) szempontokból *a „kölcsonösen abszolút kizárás”, vagy akár a „fundamentális ellentmondás” korántsem eleve és teljeskörűen áll fenn*, miként természetesen az sem, hogy globalizáció és nemzetfejlődés minden további nélkül, úgyszólván automatikusan „együttjárának”.

Ha már globalizációról beszélünk, elvárhatónak találtam, hogy a felhozott esetek körét is globalizáljuk, globálissá bővítsük. Ezért viszonylag behatóbb vizsgálatra egy *kelet-ázsiai* és egy *közép-európai* esetet választottam. Tárgyalásukat globalizáció és nemzetépítés szubregionális szinten tipikus kölcsönkapcsolatainak természetére nézve levonható néhány következtetés zárja.

2. Egy távolabbi eset: Szingapúr, avagy globalizáció mint nemzetépítés

Szingapúr nem is olyan régen elég „messze” volt. „Kölönlegességére” nem érdemes sok szót vesztegetni. Esete felhozatalának indítéka nem annyira a közvetlen alkalmazás, mint inkább – a felidézett szempontokból adódóan – elvi jellegű: ha a globális szemhatáron találunk olyan tényszerűen megfigyelhető és leírható eseteket – legyenek bármilyen „különlegesek”, hiszen melyik eset nem az –, amelyekben nemzetépítés és globalizáció legalábbis nem zárják ki eleve és szükségszerűen egymást, akkor az „abszolút kizárási tétel” már mégsem tekinthető egészen általános érvényűnek. Sőt, netán felébredhet a gyanú, hogy a kölcsönkapcsolat általános alakja az „eleve kizáró”

tételezéstől éppenséggel alaposan eltérő erővonalakat követ. Ha még olyan eseteket is sikerül találni, amelyekben nemzetépítés és globalizáció nemhogy nem zárják ki, de egyenesen feltételezik, netán támogatják egymást, akkor az – a kettő esetenként ténylegesen kimutatható ellentmondásainak figyelembevételével *együtt* – remélhetőleg tárgyilagosabb következtetések levonásához szolgáltathat majd támpontokat. Valószínűleg az sem von le a következtetések értékéből, ha ilyen kölcsönösen megerősítő hatásokat történetesen „a világ legglobalizáltabb gazdaságának”⁵ esetében találunk.

Különösebb kockázat nélkül állítható, hogy a nemzetépítési törekvéseknek és globalizációs folyamatoknak a szingapúri esetben megfigyelhető összekapcsolódása nem nélkülöz különleges, akár egyedi vonásokat. Azt azonban bajos lenne kétségbe vonni, hogy a század utolsó harmadában egyike azoknak az eseteknek, ahol a kettő nemhogy nem zárta ki, de államilag meghirdetett és támogatott nemzeti fejlesztési stratégia szintjén feltételezte egymást. *Nemzetépítés és globalizáció úgyszólván egybeesett.* Azt, hogy ez a „szinte-egybeesés” hogyan értelmezendő, abban melyik tényező milyen feltételek mellett, milyen módon és milyen eredménnyel vett részt, az itt következőkben elsősorban David Brown⁶ és Chan Heng Chee⁷ kritikai igénnyel megírt esettanulmányai nyomán foglalom össze.⁸

Önmagában is érdemes lenne a nemzetépítés kérdéseivel foglalkozók figyelmére, hogyan érte el a hatvanas évek közepén gyarmati sorból szabaduló és afrikai gazdasági szintről induló ország a kilencvenes évek közepére a franciák életszínvonalát. (Ha valaki feltenné a kérdést: „mit szólnának vajon egy ilyen kijelentéshez a franciák?”, érdemes utalni arra, hogy az idézett tényállást *Mondializáció és nemzet* című előadásában nem más, mint a francia gazdasági miniszter kabinetfőnöke – az *Institute d'Études Politiques* professzora – állapította meg nem régen.⁹)

Ami azonban az esetet idevágóvá teszi, az nem annyira az életszínvonal egyébként valóban ritka ütemű fejlődése, hanem az, ahogyan tágabb értelemben vett nemzetépítés és globalizáció az utóbbi 30-35 év során a kelet-ázsiai államban összekapcsolódott. Az 1965-ben önállóvá váló Szingapúr annak idején úgyszólván reménytelennek tűnő nemzetépítési napirenddel kellett szembenézzen: nemhogy „szingapúri nemzet”, de felismerhető körvonalú „szingapúri gazdaság” sem létezett. Ami létezett, az egy gazdasági, adminisztratív téren szétesett, számos etnikai, vallási választóvonal mentén megosztott, összetevőiben nemcsak nyelvi, kulturális, de a legszélesebb civilizációs értelemben messzemenő különbségeket mutató, „minden természetes kohéziót nélkülöző”¹⁰ népességi mozaik volt. Olyan centrifugális erőkkel, amelyeket a tekintélyelvű alapokon megszerveződő új állam csak erőszakos eszközök bevetésével tudott az általa értelmezett működőképesség minimális szintjéig ellensúlyozni.

A hatvanas évek közepétől ennek a működőképességnek a mércéjévé egyre inkább egy „globális város” kiépítésének követelményei váltak. A porondon maradt politikai vezetés a nemzetépítés alapvető stratégiájaként a messzemenő globalizáció programja mellett döntött – akkor, amikor ez utóbbinak a fogalma még egyáltalán nem volt olyan

közkeletű, mint manapság. Egy ilyen irányú átfogó politika lépéseiként a következőképpen jártak el:

- a brit gyarmati adminisztráció bizonyos elemeire is építve, megerősítették az államigazgatást, szervezetenként hatékony „igazgatási államot” építettek ki;
- a gazdaságfejlesztés erős szervezeti központját hozták létre (a már 1965 előtt létező Gazdaságfejlesztési Igazgatóság átalakításával stb.);
- erőteljes exporttámogatásra építő iparosítási politikát valósítottak meg;
- jelentős gazdasági és pénzügyi ösztönzők rendszerét vezették be a külföldi beruházások előmozdítására (öt évig terjedő adókedvezmények, a tőke és a nyereség korlátlan repatriálásának lehetősége stb.);
- átalakították a munkaerő-piaci és foglalkoztatási szabályozást azzal a céllal, hogy kedvezőbb feltételeket biztosítsanak a beruházásokhoz (ez nemcsak a béremelkedésnek a termelékenység növekedéséhez való szigorú hozzákötését, de általában a munkafegyelem szigorítását és a szakszervezetek hatalmának visszaszorítását is jelentette, egyben egy háromoldalú egyeztető csúcsszerv, a Nemzeti Bértanács működtetését);
- a civil társadalommal érintkező, államilag támogatott lakóközösségi, etnikai stb. szervezetek hálózatát építették ki, és tömeges lakásépítési programokat hajtottak végre; általában elérték, hogy a kormányzat jóléti ígéretei rendszeresen megvalósuljanak;
- a politikai és a gazdasági élet viszonylag botránymentes, s ha mégis vannak botránycsoportok, azok kivizsgálásában és nyilvánosság elé tárásában maga a kormányzat a kezdeményező;
- minőségi fejlesztésekkel összekapcsolva átszervezték és nagymértékben kiterjesztették az oktatási és képzési rendszert, annak minden szintjén;
- az angol nyelv tanulását és használatát – a soknyelvű ország közös nyelveként – általánossá tették (ma a szingapúri lakosság tud legnagyobb arányban és legjobban angolul Kelet- és Délkelet-Ázsiában, talán egész Ázsiában).

Már az első öt évet két számjeggyű (13 százalékos) gazdasági növekedés jellemezte (egy nem túl alacsony, 524 dollár/fő szintről), 1,7 milliárd dollár áramlott az országba ... A későbbiekben a változások egymást követő szakaszaiban a kezdeti formulák módosultak, de a vázolt politikák nyomán a hatvanas évek közepétől elindult az a folyamat, amelynek során a nyolcvanas évekre Szingapúr egész Délkelet-Ázsia pénzügyi és üzleti központjává, a globalizáció egyik nagytérségi hatókörű alközpontjává vált.

A kritikai értékelések nem mulasztanak el rámutatni, hogy mindez milyen áron jött létre, és gyakran felteszik a kérdést: igazolhatják-e az eredmények a „tekintélyelvű fejlesztési diktatúrát”, a virtuális (és sokban tényleges) egypártrendszer, a hatalmi központ paternalizmusát, az ellenzéki erők kiiktatását, a közélet depolitizálását, a „kaszárnya-állam” ostromállapot-légkörét, az „ázsiai értékek” ideológiáját, a „társas-

dalmi harmónia mítoszának indoktrinációját”, egyes területeken a „demokrácia nélküli liberalizálást” vagy az „etnikai korporativizmusra épülő államot”? A kérdések nemcsak külső megfigyelőkben, hanem a szingapúri civil társadalomban is napról napra megfogalmazódnak, s nyilvánvalóan megvan a súlyuk és tétjük. Az itt adott összefüggésben a lényeges mozzanat azonban az, hogy – ezekkel együtt – milyen kölcsönhatások bontakoztak ki globalizáció és nemzetépítés között a jelzett folyamatok során.

Miután a politikai vezetés a hatvanas években globalizáció és nemzetépítés stratégiai összekapcsolása mellett döntött, ennek igazolhatóságáról, kivitelezhetőségéről mind a potenciális külföldi befektetőket, mind a hazai munkavállalókat és a hazai tőkét meggyőzte (az utóbbi ment a legnehezebben), és a fentiekben összefoglalt politikát kibontakoztatta, évtizedünk közepére a szingapúri gazdaságban az import és az export tömege több mint felével, illetve jó harmadával meghaladta a nemzeti össztermék értékét. Azok feltevését követve, akik szerint globalizáció és nemzeti fejlődés kizárják egymást, ilyen mértékű globalizáció mellett nyilvánvalóan a nemzeti lét utolsó maradványainak is régen el kellett volna enyésznie a városállam határai közül. Ezzel szemben a legkritikusabb elemzések sem tagadják, hogy a nemzeti azonosságnak és összetartozásnak, a nemzeti integrációnak és a nemzetállam teljesítőképességének minőségi mércével mérhető megerősödése következett be. Bizonyos értelemben nem is ezek megerősödéséről, hanem létrejöttükről kell beszélni – a legintenzívebb globalizáció körülményei között.

A tény elismeréséből nem feltétlenül következik a folyamat ellentmondásainak tagadása. A már jelzettekkel együtt igaz, hogy a globalizációs követelmények teljesítése esetenként kemény belső, ha úgy tetszik, „nemzeti” ellenállásba ütközött (például a helyi tőke vagy a maláj kisebbség érdekeinek védelmezői, vagy éppen az angol nyelvoktatás és -használat kiterjesztésének kínai ellenzői részéről). Még az sem volt feltétlen a nemzeti egységet erősítő tényező, hogy három évtizeden keresztül átlagosan évi nyolc százalékos gazdasági növekedéssel az egy főre jutó nemzeti össztermék 45-szörösére (!) nőtt, bár hozzátehetnénk, hogy a nemzeti integrációra alacsonyabb növekedési ütemek sem gyakorolnak automatikusan kedvező hatást. (Az egy főre jutó nemzeti össztermék ma Szingapúrban körülbelül ötszöröse a magyarországinak.) A gyakorlatban azonban egy sor „elvi aggodalom”, legalábbis korábbi alakjában, alaptalannak bizonyult.

A globalizáció „nemzeti szempontú” ellenzői gyakran a nyelvi oldalt hangsúlyozzák. Szingapúrban sem volt másként. A kínai műveltségű értelmiség egy része a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján hevesen tiltakozott az angol térhódítása ellen. Egyetemi és sajtócsoportok azzal vádolták a kormányt, hogy „meg akarja ölni a kínai nyelvet”, „idegen érdekek eluralkodását” hangoztatták, ellenállási mozgalmakat szerveztek, amelyeket a kormány azután rövid úton „semlegesített”. Az egymásnak feszülő erők küzdelmének hosszabb távon az lett az eredménye, hogy egyrészt az angol általánossá vált, másrészt ez korántsem vezetett a kínai vagy a többi, etnikai kötöttségű

nyelv kihalásához: „a család és az otthon nyelve még mindig elsődlegesen az anyanyelv... a Szingapúri Hírszóró Vállalat legnézettebb tíz programja ma is mandarin nyelven szól... statisztikai adatok szerint a televíziós híreket és a magas fokon politikai jellegű napi parlamenti tévétudósításokat nagyobb arányban követik kínai, mint angol nyelvű adásban...”¹¹

Végül is a sokat bírált Népi Cselekvés Pártja (PAP – People’s Action Party), a politikai hatalom szinte egyeduralgkódó birtokosa, egyben az államilag vezérelt globalizáció politikai motorja „a gazdasági fejlődés, a területvédelem, a társadalmi újraelosztás, a politikai részvétel és a nemzetépítés céljait illetően konszenzust teremtett”.¹² Elérte, hogy globalizációs stratégiája s az annak eredményeként megvalósult jóléti ígéretei nyomán belső legitimitációja megerősödött, „áldozatkövetelési” politikája egyre szélesebbé váló középosztályi tömegek előtt igazolódott, a nemzeti integráció és azonosság azelőtt soha nem létezett mértéket ért el. Szingapúrt az OECD 1996-ban a fejlett ipari nemzetek közé sorolta. Ugyanebben az évben a szingapúri miniszterelnök Párizsban megtett javaslatára került sor az első Ázsia–Európa csúcstalálkozóra, majd a Kelet-Ázsia és Nyugat-Európa 25 államára kiterjedő ASEM-folyamat elindítására. Szingapúr tavaly is egyike maradt annak a két-három térségi államnak, amelyeket viszonylag kevésbé érintettek az Ázsián, mára az egész világon végigsöprő pénzügyi-gazdasági válságjelenségek. Az átlagpolgár megerősítést tapasztalatában nyert: „energiánkat inkább a torta méretének [együttes] növelésére és ne a [felosztása körüli] terméketlen vitákra összpontosítsuk”.¹³ Belátja, hogy ennek érdekében szoros, tárgyi kritériumok szerint szervezett teljesítmény- és érdemelvű hierarchiák működtetésére van szükség.

Kétségtelen: globalizáció, állami legitimitás és nemzetépítés egy sajátos kulturális, történelmi és nagytérségi civilizációs közeg feltételei között, ellentmondásokat sem nélkülözve kapcsolódott össze, de aligha vitatható, hogy ez esetben globalizáció és nemzetépítés mérlege figyelemreméltó. Az, amit ma „szingapúri nemzetnek” ismerünk, negyven éve még nem létezett, s a mai világ legglobalizáltabb gazdaságának kiépítése során jött létre. A „szingapúri modell” egyes vonásainak vagy egészének kívánatos vagy nem kívánatos voltáról eltérhetnek a vélemények, de elmondható: íme egy nemzet, amely nemcsak „túlélte a globalizációt”, de egyenesen a globalizáció folyamatában született meg. A soros kérdés az, *hogyan vonhatók le általánosabban is alkalmazható következtetések egy „ennyire sajátos” esethől, vannak-e egyáltalán ilyenek, s ha igen, melyek azok.*

A legsajátosabbnak tűnő vonások talán az eset „kelet-ázsiai minőségéhez” kapcsolódnak: ahhoz a tekintélyelvi alapon fegyelmező-mozgósító politikához, amellyel tipikus kulturális-civilizációs feltételek mellett egy „stratégiai elit” az adott esetben elérte, hogy globalizáció és nemzetépítés mérlege harminc-negyven éves távon pozitív lehessen. E mögött a jellegzetesség mögött is vannak azonban olyan összefüggések, amelyeknek az esetin túlmutató jelentőségük lehet, elvileg két síkon is. Az egyik

magának az adott kontextusban megfigyelhető tekintélyelvűségnek a tüzetesebb, funkcionális elemzéséből adódhat; a másikat olyan, az esetiből kifejthető szélesebb érvényű kritériumok jelölik ki, amelyeknek általános mivoltukban nem kizárólag „tekintélyelvű”, vagy „ázsiai értékekre” hivatkozó teljesítése lehetséges.

Már a „kelet-ázsiai típusú fejlesztési diktatúráról” is elmondható, hogy jóval általánosabb követelményeknek tett eleget, mint amilyeneket első látásra az egzotikusnak tűnő kulturális homlokzat takar. Valóban sajátos előzmények és adottságok mellett, de általánosítható funkciójában voltaképpen nem tett mást, mint – befelé is, kifelé is – kemény bürokratikus kontrollmechanizmusok révén nemzetépítési céljaival összhangba hozta a globalizálódóban levő világgazdaság piaci erőinek hatásait. A globalizáció hullámaira való eredményes felkapaszkodásnak nem volt sem feltétele, sem következménye a „nemzetállami” funkciók leépülése vagy elhalása. Ellenkezőleg: az állam elébe ment a globalizációnak, és az utóbbi hatásainak nemzetépítési céljaival való összekapcsolása eredményeként számos hagyományos funkciójában megerősödött, vagy éppen új, a globalizációs kölcsönhatásokat aktívan és szelektíven egyeztető-ellensúlyozó szerepkörében új felelősségre és funkciókra tett szert. Ezzel az ellensúllyal és az elért nemzetgazdasági és nemzetintegrációs eredményekkel erősödő alkupozícióra tett szert globalizáció és nemzeti fejlődés egyre inkább „tárgyalásossá” alakított viszonyrendszerében. Ezek a vonatkozások egyben további, bizonyos értelemben közvetlenebbül általánosítható következtetésekre is alkalmat nyújtanak.

E következtetések levonásához érdemes figyelembe venni a tényt, hogy – mint erre a fentiekben utaltam – globalizáció és nemzeti fejlődés érdekei a mai világban korántsem mindenütt és szükségszerűen esnek egybe, a mérleg korántsem minden esetben és teljeskörűen pozitív, a hatások nem ritkán éppen negatív visszacsatolási körökké kapcsolódhatnak össze. Számos eset idézhető, akár közléről, akár távolról, ahol a kettő kölcsönös hatásai mindennek nevezhetők, csak építőnek nem, és számos példa hozható fel arra, globalizációs politikák hogyan kezdtek ki, vagy koptatnak el nemzeti integrációs és kohéziós értékeket. Ezt figyelembe véve, az itt elsősorban esedékes következtetések ennek a kérdésnek a megválaszolásához nyújthatnak adalékot: melyek a szóban forgó kölcsönhatások egy „pozitív spirálba” történő összekapcsolódásának az esetből általánosítható feltételei? Más szóval: milyen általános feltételek teljesülése szükséges ahhoz, hogy globalizáció és nemzetépítés mérlege pozitív lehessen, kölcsönhatásaiknak „pozitív visszacsatolási” *folyamata* jöhessen létre? Milyen adalékok olvashatók ki esetünkben ezekre a kérdésekre?

A szingapúri vezetés nemcsak azt ismerte fel, hogy a városállam létfeltétele a dinamikus és nyitott gazdaság, a viszonylag magas, hosszú távon fenntartható növekedési ütem, hanem azt is, hogy a globalizáció „elszenvedése” ehhez nem elég. A sodródás helyett aktív globalizációs politikát dolgozott ki és valósított meg, mégpedig szintén létfeltételként adott nemzetépítési napirendjével és céljaival összehangoltan. Elérte a gyors növekedéshez nélkülözhetetlen globális források szelektív, hatékony-

ságnövelő bevonását,¹⁴ de az ezek fogadásához szükséges belső kapacitás fejlesztését is, valamint azt, hogy egy emelkedő képzettségű népesség egyre szélesebb rétegei részesedjenek a globalizációs politika eredményeiben, és váljanak érdekeltté annak továbbvitelében, nem utolsósorban a rendszer legitimitációjában.

Tudatosan figyelt arra, hogy a globalizáció hozadékának társadalmi elosztásában bizonyos igazságossági kritériumok érvényesüljenek, a folyamat egy ponton túl ne növelje a fennálló egyenlőtlenségeket, annak előnyeiből nagy társadalmi csoportok ne maradjanak ki,¹⁵ pozícióit a globalizáció politikájával összekapcsolt társadalmi méltányossági szempontok érvényesítésével is erősítse. Az ország tranzithelyzetének lehetőségeit kihasználva, az egész csendes-óceáni Ázsia Japán utáni legfejlettebb kommunikációs infrastruktúráját hozta létre, és vált a globalizáció nagytérségi szerepkörű pénzügyi, szállítási, technológiapolitikai stb. alközpontjává. Mindeközben folyamatosan diverzifikálta piacait, valamint szokványos mutatókkal mérve nagymértékű függőségeit,¹⁶ és a globális világ nagy regionális tömbjei közötti multilaterális kapcsolatszervezés számottevő tényezőjévé vált. François Perroux még nem vehette nagyobb súllyal figyelembe (francia eredetiben 1969-ben kiadott) *Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség* című munkájához a szingapúri esetet, de a szingapúri vezetés és/vagy tanácsadói annál nagyobb valószínűséggel tanulmányozhatták Perroux – magyarul is megjelent – művét. Bárhogyan is áll a dolog, Szingapúr már a hetvenes évek végétől a perroux-i „erős interdependencia” példajaként idézhető, amit a mai feltételek között, *mutatis mutandis*, a sodródó „gyenge” változattal szemben akár az „erős globalizáció” általánosított modelljéhez is sorolhatunk.¹⁷

Az, hogy mindezt egy hárommillió, Balatonméretű „kisállam” érte el, egyszerre lehet ellenérv és érv a leírtak általánosíthatósága ellen, illetve mellett. Az erről folytatható vita azonban aligha befolyásolja annak érvényét, amit elemzése egyik legfontosabb következtetéseként David Brown fogalmazott meg. Ő egyben a vizsgált feltételrendszer egyik valóban stratégiai, ha nem éppen kritikus elemét azonosította: „Nem annyira az önmagában vett globalizáció az, ami gyengítheti [*vagy erősítheti*] a nemzetállamot, mint inkább az a mód, ahogyan az állami [*nemzeti*] élitek a globalizációra válaszolnak [*vagy nem válaszolnak*] azáltal, ahogyan fejlődési ígéreteiket kidolgozzák [*vagy nem dolgozzák ki*], és ahogyan a társadalmi igazságosság követelményeinek nemzeti szinten eleget tesznek [*vagy nem tesznek eleget*].”¹⁸

3. Egy közelebbi eset: Magyarország és Közép-Európa, avagy egy „nemzet-fejlődési komplexum” differenciálódása és esélyei a globalizáció (interáció, regionalizáció) korában

Minden általánosítható eleme ellenére a szingapúri eset távolinak tűnhet, egyes vonásaiban túlságosan közvetettnek azokhoz a módozatok képe, amelyekhez itt Európában, annak is a közepén hozzászoktunk. Bár éppen a megszokottságok oldása volt az egyik cél, amellyel Szingapúr példáját felidéztem, nem jogosulatlan a kérdés: közelebbi, közvetlenebbül tanulmányozható-követhető példák nincsenek? Elvégre Európa is a glóbuszon van. Gyakorlati indítékú ellenvetések is lehetnek: a maga módján modell lehet, hogy mit tett Szingapúr Ázsiában, de azért nekünk mégis arra kell választ keresnünk, mi és hogyan teendő meg Európában, s itt a közelebbi térségben.

Valóban: mi tehető a nemzetépítés, általánosabban a nemzeti fejlődés érdekében, ha úgy tetszik, (ön)védelmében, Európában és a kontinens közepén a globalizáció korában? Mit tehetnek az itteni kis nemzetek és államok a saját fejlődésükért vagy fennmaradásukért a mai globális konstellációban? A kérdések nem ritkán a kételyt sugallják: tehetnek egyáltalán valamit? Bizonyos általános utalásokat már a fenti esetből levonható következtetések is tartalmaztak. Kétségtelenül vannak azonban a szubrégió helyzetének sajátos, más térségektől lényegesen eltérő vonásai is. S ezen belül is: mit tehet Magyarország? Vajon nem végletesen eszköztelen, kiszolgáltatott-e mai helyzetében?

Ami Európát illeti, a kontinens kis államai közül is nem egy eset idevágó tanulságokkal idézhető. Ha Szingapúr „messze” lenne, itt van a kis Hollandia. Nem érdektelen annak nyomon követése, hogyan vonzotta ez a földrajzilag kisméretű ország az Európai Unióban elhelyezett összes japán beruházás több mint ötödét, többet, mint Németország, és hogyan települt meg és működik vagy négyszáz japán vállalat holland földön. De idézhetők lennének írországi, skóciai, spanyolországi vagy walesi körzetek, amelyek tengerentúli, nagyrészt japán, kisebb részben koreai, szingapúri, tajvani működőtöke-beruházások nyomán lábaltak ki nehézségeikből. Szingapúr egyébként 1995 végéig több mint másfél millárd ECU működőtökét vitt az EU-országokba, közel annyit, mint Dél-Korea. A régiónyi Wales fellendülését az utóbbi 20-25 évben több mint 50 japán nagyvállalat beruházásai segítették. Az EU egészében 1995 végéig Kelet-Ázsiából (ASEM) több mint 30 milliárd ECU-t *integrált*.¹⁹ Mindez messzemenő állami-kormányzati együttműködéssel valósult meg, egy olyan erőterben, amelyben az Európai Unió, az abban való tagság kulcsszerepet játszott. Mint az akkori brit pénzügyminiszter 1995-ben megfogalmazta: „... az egységes [európai] piacon belüli helyünk volt és marad a kulcsfontosságú abban, hogy jelentős külföldi beruházásokat idevonzzunk. Három japán autógyártót hoztunk ide és mind a tíz nagy japán elektronikai céget...”²⁰ Akár ennyiből is kitűnhet: az Európai Uniót a legtöbb valóban európai

minőségű esetben nem annyira a globalizáció valamiféle passzív „ellensúlyaként”, mint inkább aktív globalizációs stratégiák emeltyűjeként működtetik.

Nyilvánvaló, hogy nemzeti érdek és globalizáció ezekben az esetekben sem zárták ki, sokkal inkább kiegészítették egymást. Természetesen bizonyos feltételekkel. De még ezek az esetek sem közép-európaiak. Nem vitás, az itteni országok (sok más országhoz hasonlóan) nem egy szempontból kedvezőtlenebb helyzetben vannak: nagyobb az eshetősége annak, hogy nem jutnak el saját aktív globalizációpolitikák kidolgozásáig sem, ennek következtében máshol eldöntött globalizációs stratégiák tárgyaivá válnak, miközben globalizáció és nemzetképződés kölcsönhatásai egyensúlyukat veszítve elfajulnak, és negatív oksági körökké kapcsolódhatnak össze – már meglévő gondjaik, társadalmi, területi egyenlőtlenségeik, egészségi problémáik, identitás-, közösség- és kohézióhiányaik, anómiajelenségeik, technológia-, innováció- és pénzügyi függőségeik stb. tovább súlyosbodhatnak. Mindezeket a tapasztalatokat tekintve nem tekinthető pusztán véletlennek, hol fordulnak elő nagyobb számban az olyan vélekedések, amelyek a globalizációt és nemzeti fejlődést összeegyeztethetetlennek tartják. Kérdés, hogy valóban szükségszerűen van-e ez így, s azonos mértékben jellemző-e minden térségi esetre és eshetőségre.

Az eddigieket figyelembe véve árnyaltabb kép bontakozhat ki. Annyi hasznunk a távolinak tűnő esetek tanulmányozásából is lehet, hogy az általánosított feltételeikkel való összevetés a közelebbi térség egyes lehetőségeire is fényt vethet. Kitérhet például, hogy nemcsak „a globalizáció” tehet arról, hogyan alakul a folyamataival való kölcsönhatások mérlege. A kimenetek elemzése azt jelzi, hogy mérlegük nem lehet pozitív a gyenge, a sodródó globalizáció eseteiben. A globalizáció és nemzeti fejlődés összeférhetetlenségét hangoztató nézetek esetenként helytállóak lehetnek, többnyire azonban kifejezetten bénító hatásúak, amennyiben álláspontjukról elvileg eleve lehetetlen a globalizáció „erős” politikáinak kidolgozása, érvényesítésükről nem is beszélve. Hangzatos szövegeik gyakorlatilag a helyi érdekű önelégültség és tehetetlenség takaróivá válnak, és hirdetett szándékaikkal ellentétben éppen az egyoldalúan instrumentális, érdemi ellensúly nélkül maradó globalizáció előtti kapituláció felé sodornak. A „kizárási tézis” egyoldalú képviselői valójában az általuk lehangosabban kárhozottatott „kíméletlen” és „gátlástalan globalizáció” partnereivé, nélkülözhetetlen státsztaivá válnak. Kétségtelen: minél tovább és minél hangosabbak, annál inkább „igazuk” lesz, de abból sem nemzetre, sem glóbuszra sok építő nem származhat.

A hivatkozott esetek tanulmányozásának egyik haszna lehet már annak dokumentálása, hogy a lehetséges tipológiák közötti közös nevezőket felismerve és érvényesítve, egy cselekvőképes nemzeti elit korántsem szükségszerűen és teljesen eszköztelen az országos és globális folyamatok közötti kölcsönhatások befolyásolására. Az egyik első követelmény, amit célba kell vennie: a kölcsönhatások szabályozott, ellenőrizhető rendjének kiépülése. Ez szükséges az „ad hoc”, a „mazsolázó globalizáció” és/vagy a zavarosban ügyeskedő „nemzetépítés(ek)” megelőzéséhez, illetve szükség szerinti

utókezeléséhez is, de nem érheti be az ezekhez kötődő, pusztán negatív funkciókkal. Konstruktív szakpolitikai eszköztárakat kell egymástól távolinak tűnő területekre koherens módon kimunkálni és működtetni. Ennek magától értetődő előfeltétele a globalizáció változatainak, ezek ágenseinek, dimenzióinak, csatornáinak, funkcióinak (diszfunkcióinak), európai, közép-európai, globális tapasztalatainak stb. rendszeres és folyamatos feldolgozása – de már ezen a ponton jelentős pótolnivalókba, a gyenge globalizáció tipikus jeleibe ütközünk. Csak egy ezek közül: „... alapvető fontosságú a külföldi zöldmezős beruházások térségbeli alakulása. Erre vonatkozóan semmiféle hivatalos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre [mármint Magyarországon].”²¹

A középpontba tehát nem a globális „*vagy*” a nemzeti kerül, hanem ezek kölcsönhatásai, ez utóbbiak esetenként konkrét eredői, kritikus módon: az elitszintű és tömeges, globális és nemzeti *interakció-képesség* kritériumai, próbái és teljesítményei, valamint ezeknek a térségen belüli nemzetek esetében megfigyelhető esélyei és kimenetelei, mindezeknek egymással is kombinálódó hatásai. Kérdés, milyen opciókat jelez mindez, a más esetekből nyerhető észrevételeket is hasznosítva, a közép-európai és magyar gyakorlat számára?

Az egyik elsőnek adódó szempontot A. Tonelson – aki szerint az Egyesült Államok nemzeti létét a globalizációénál nagyobb kihívás a polgárháború óta nem érte – lényegre törő módon fogalmazza meg: a feladat nem a globalizáció, egyébként reménytelen, „megállítása”, „hanem annak biztosítása, hogy erői meghatározott helyi, nemzeti és regionális érdekeket szolgáljanak”.²² Igen-igen, de hogyan. A gyakorlat azt tanúsítja, hogy az Egyesült Államok elnökének az a kijelentése, mely szerint „a globalizáció nem politika (policy), hanem tény”, csak bizonyos szempontból tekintve igaz. A globalizáció: politika, politikák együttthatása is; a globalizáció ebben az értelemben *globalizációknak*, vállalatbirodalmak, nemzetgazdaságok, regionális integrációk globalizációs/lokalizációs stratégiáinak – és e stratégiák esetenkénti hiányának – együttthatásaiban halad előre, mely folyamatban eleve reménytelen helyzetbe először is azok kerülnek, akiknek nincs idevágó politikájuk. Ezt azonban nyilván egyszerűbb kijelenteni, mint az ilyen, a globalizáció „erős változataihoz” nélkülözhetetlen elgondolások konkrét perspektíváit és elemeit adott feltételek mellett kidolgozni. A további kérdés tehát: melyek lehetnek ezek a perspektívák és elemek, ráadásul nem egy „szuperhatalom”, hanem „egy olyan kis ország esetében, mint Magyarország”?

A globalizáció „erős változata” erős, legalábbis működőképes államot feltételez. Egy „kis állam” esetében még inkább, mint a nagyok esetében, a globalizáció, ha nem akar adott körzetekben kátyuba jutni, nem az állam meggyengülését vagy „leépülését”, hanem – számos ponton és alkalmasint új funkciókban is – annak megerősödését kell hogy maga után vonja. Nem szükségszerűen tekintélyelvű „felzárkóztatási diktatúrákkal” és/vagy protekcionista politikákkal, hanem működőképes, kiszámítható jogrenddel, igazgatással, szakmailag felkészült bürokráciával, a korrupció alacsony szintjével, szilárd közbiztonsággal – általában egy sokdimenziós globalizációs folyamat piaci

hatásait jól felfogott osztársadalmi-nemzeti érdekből bürokratikus kontrollfunkciókkal esélyesen szelektálni, kanalizálni, szükség esetén ellensúlyozni képes intézményekkel, ezek személyi és tárgyi fedezetével stb.

Ezek többnyire maguktól értetődő és a globalizációtól függetlenül is elvárható dolgok lennének. Vannak talán kevésbé szokványosan hangzó követelmények is. Ilyen lehet például az egymással összekapcsolódó helyi-regionális-országos-szubregionális-integrációs-globális, valamint a kormányzati-magángazdasági-civil vertikumok átfogó figyelembe vétele és a globalizációs politikák ezek kölcsönhatásaiban való érvényesítése. Egy elem ezek sorában: a regionális fejlődési érdekek szerves külkapcsolati leképezése és képviselése az integrációs, nemzetközi, globalizációs folyamatokban. Az állam, a központi kormányzat, a diplomáciai apparátus az integráció és globalizáció feltételei mellett még kevésbé tekintheti az országot egyetlen, minden belső – például regionális – tagoltság nélküli „fekete doboznak”.

A régiók fejlődési szükségletei meg kell hogy jelenjenek az állami külpolitika napirendjén is, azok képviselése sajátosan esélynövelő lehet, és pedig nemcsak regionális arányokban. Nem véletlen, hogy a bizonyos szempontból szintén „kisállami” példát adó Bajorország miniszterelnöke egyik legutóbbi, „*Globalizáció és nemzetállam*” című tanulmányának alcímében is összefoglalt üzenete ezt emelte ki: „A regionális telephelyek növekvő jelentősége.”²³ Magyar kutató nem kevésbé világosan fogalmazta meg a közelmúltban: „... megkockáztatható: más városok és régiók felzárkóztatása is nagyrészt annak a függvénye, hogy mennyiben képesek jól működő globális-lokális érdekszövetségeket létrehozni...” (felhozott példák: Székesfehérvár, Győr, de említhetők Esztergom, Tatabánya vagy más esetek). Ezek a szövetségek azonban „valójában nem két, hanem háromszereplősek, ahol az államra is fontos feladatok hárulnak”; „olyan szövetségek esetében viszont, amikor nyilvánvaló, hogy a globális vállalatot az erőfölény nyers kihasználásának szándéka vezeti, az állam felléphet egyes régiók vagy ágazatok védelmére”, „kedvezőtlen globális-lokális koalíciók” létrejötte ellen is (utóbbira felhozott példák: a tokaji és a villányi borvidékre tervezett környezetszennyező beruházások, vagy a szekszárdi húsüzem esete). „... a globális-lokális érdekszövetségek [állami-kormányzati] támogatásának feladata egyre inkább felértékelődik.”²⁴

Globális régiómarketingre, globálisan fogható-vehető regionális beruházási rezsim kidolgozására van szükség, ezek létrejöttében és érvényesítésében pedig: a jelzett vertikumokban – törvényhozás, külügyi apparátus, kamarák, regionális kormányzatok stb. között – esedékes összjátékra. Ennek révén fejleszthető ki az a globális (és integrációs) hatásokat fogadni és feldolgozni képes helyi-regionális készség, amely a nemzeti szintű globális interakció-képességnek is nélkülözhetetlen összetevője. Ennek egyes elemei elég ismertek: nemzetközi alvállalkozói hálózatokba versenyképesen beilleszkedni tudó termelési, szolgáltatási, ezen belül különösen fontos kutatási-fejlesztési kis- és középvállalati háttér, megfelelő képzési rendszer, regionális és

országos infrastruktúra stb. Az európai integráció és az ezzel karöltve kibontakozó „új európai regionalizmus” nem kevésbé a nemzeti-állami és regionális-helyi tényezők közötti kölcsönhatások felerősödése irányában hat. Mint George Benko, a Sorbonne professzora magyarul is megjelent tanulmányában kifejti: „A különböző államok akkor lesznek a világgazdasági verseny „nyertesei”, ha megfelelő módon képesek ösztönözni és megalapozni ezen „nyertes régió”-tipusok kialakulását és működését.”²⁵

Nyilvánvaló, hogy megkülönböztetett jelentősége van ezen a téren a globalizáció szubregionális alközpontjainak szerepére alkalmas urbanizációs pólusoknak és régióknak, esetünkben Budapestnek. „Budapest mint globális város” lényeges, sőt nélkülözhetetlen tényezője lehet annak, hogy globalizáció és nemzeti fejlődés mérlege Magyarország esetében is pozitív lehessen. Itt kiemelkedő szerepe van a kommunikációs, közlekedési és pénzügyi infrastruktúrák fejlettségének, ezzel együtt általában a műveltségi potenciálnak; ezek egyidejű fejlesztése messze nem csupán „világvárosi” „vagy” „fővárosi”, hanem egyszerre nemzeti és globális ügy.

Egy működőképes államnak mindig marad bizonyos mozgástere a globalizációs hatások szűrésére, bizonyos mértékű szelekciójára. Az egyébként kivihetetlen elzárkózás helyett célszerűbb e szelekció szempontjait és eljárásait kidolgoznia és érvényesítenie. Melyek lehetnek ezek a szempontok? Ezek egy része éppen a hosszú távú belső fejlődési, ha úgy tetszik, „nemzetépítési” érdekekből következik. Például a globális gazdasági forrásbevonás olyan erőit, a globális gazdaság olyan szereplőit célszerű előnyben részesíteni, amelyek törekszenek, illetve hajlandók:

- a hosszabb távú jelenlétre;
- a hazai kis- és középzemzeti beszállítói háttér ennek megfelelő távlati fejlesztésére;
- magasabb technológiai és szervezési kultúrák meghonosítására;
- magasabb hozzáadott értékű termelésre;
- viszonylag elmaradottabb régiókban való megtelepedésre;
- nagyobb mértékű társadalmi, közösségi, regionális felelősségvállalásra, közreműködésre;
- környezetvédelmi szempontból kedvezőbb közreműködésre stb.

A nemzeti érdekeket érvényesítő állam nemcsak „válogathat”, de aktívan is szorgalmazhatja ilyen politikák evolúcióját. Nemzeti szinten is kiépíthet és működtethet olyan fórumokat, intézményi kereteket, amelyekkel a már megtelepedett globális gazdasági szereplőknek a legszűkebben vett üzletin túlmenő felelősségvállalását, például társadalmi-közösségi hozzájárulásait, „*social audit*” gyakorlatát stb. ösztönözheti és elismerheti.²⁶

Mindez azt feltételezi, hogy osztársadalmi, nemzeti érdekekből következő feltételek épülnek be a globális erőforrások bevonását célzó állami, kormányzati politikák rendszerébe. De – vethetné ellen bárki – az egyes államok, nemzeti kormányok

nincsenek többé abban a helyzetben, hogy a költségvetésüket, vagy akár nemzeti összterméküket esetenként többszörösen felülmúló „globális játékosoknak” „feltételeket” támasszanak. S nem sokkal inkább áll-e ez olyan országokra, mint Magyarország? Van ilyen körülmények között esély a kölcsönhatások „szabályozott rendjének”, „tárgyalásos viszonyoknak” a kialakítására?

Pozíciójavító politikák és eredmények nélkül aligha. De mivel javíthatná a globalizáció folyamataiban „tárgyalási pozícióit” Magyarország? Paradox módon hangzik talán: még több irányú és átgondoltabb globalizációval. Mi mást tehetne, mint hogy az egyoldalú függésvizony tartósítása helyett egymással versenyzetnél nálánál jobb pozícióban levő globális szereplőket: globális léptékben diverzifikál. Ehhez jelentős összetevőket biztosíthat egyfelől az európai integráció, másfelől a globalizáció folyamatainak összekapcsolása. A maga részéről az integráció mint alkufolyamat nem kevésbé diverzifikációs követelményeket támaszt, ugyanakkor a kibontakozásához nélkülözhetetlen, globális szinten diverzifikált forrásbevonáshoz hatékony emeltyűként is működhet (vö. a fentebbi brit pénzügyminiszteri nyilatkozattal). Ez a hidraulika bizonyos mértékig már a teljes jogú tagság kilátásának szakaszában is működik. Eddig is elég példát szolgáltatott erre a közép- és kelet-európai tengerentúli beruházások. Szinte csak találmányra idézhetjük például Dong-Shik Moont, a Samsung globalizációs vezetőjét: „Közép-Európa összeurópai szervezetünk kulcsrégioja: az Európai Unióhoz való csatlakozás előtt áll.”²⁷ Hasonlóképpen nyilatkozik a tajvani Acelon Chemicals & Fiber képviselője: „Lengyelország stratégiai helyzetben van, mivel összeköti Nyugat- és Kelet-Európa piacait, és az EU-csatlakozás után itt készülő termékeink kedvezményes elbánásban fognak részesülni a közös európai piacon.”²⁸ A hatások kölcsönösen kiegészíthetik egymást: a globalizáció integrációs ellensúlyt (és ösztönzést), ugyanakkor egy „erős” változatú (európai) integráció (amerikai, kelet-ázsiai) globális ellensúlyokat kaphat.

Az utóbbiak sorában külön figyelmet érdemelhet Kelet-Ázsia mint az euroatlanti térségen kívüli globális diverzifikáció egyik fő iránya. Az, hogy a globalizáció kimenetele az egyes nemzetek esetében milyen lesz, nem kis mértékben azon múlik, mennyire képesek civilizációs árnyékukat átugrani, a saját civilizációs térségükön belüli és azon kívüli kapcsolataikat együtt kezelni. A „globális interakció-képesség” tartalmilag nagyrészt civilizáció-közi kölcsönhatás-képességet jelent, s ebben a Kelet-Ázsiával fenntartott kapcsolatok minden euroatlanti szereplő számára *per definitionem* kitüntetett jelentőségűek. A civilizációközi érintkezés a globalizáció egyik kritikus metszete. Magyarország európai és globális beágyazódásában külön tényezővé válhatnak azok a szerepek, amelyeket helyzeténél és adottságainál fogva egyfelől az euroatlanti térség, másfelől a Kelet- és Közép-Ázsia közötti érintkezésben megtalálhat és betölthet.

Ahhoz, hogy a pozíciójavító globális szintű diverzifikációhoz alkalmas kölcsönhatási terepet biztosíthassanak, legalábbis ehhez érdemben hozzájárulhassanak, az állami

politikáknak olyan multilaterálisan szabályozott keretek kimunkálásában kell aktívan, lehetőség szerint kezdeményező módon részt venniük, amelyek minden résztvevő fél számára elfogadható feltételeket nyújthatnak az egyébként óhatatlanul bekövetkező kölcsönhatáshoz és azok kölcsönös ellenőrzés alatt tartásához. Ez aktív(abb) fellépést, illetve bekapcsolódást tesz szükségessé a nemzetközi és nagytársági szervezetekbe, a Világkereskedelmi Szervezettől az OECD-n keresztül az ASEM-folyamatig (ez utóbbi 15 európai és 10 ázsiai ország fóruma). Nem elég csak tanulmányozni egyes államoknak a globalizáció viszonylatában követett stratégiáit, esetenként össze is kell fogni azokkal egyes globális hatások ellensúlyozásában. Ilyen követelményként fogalmazta meg például nemrég Helmut Schmidt, hogy „az ipari és pénzügyi államoknak (*sic*) közösen ki kell bővíteniük bank- és pénzfelügyeleti hatóságaik kompetenciáit”.²⁹

A régiók szerepe a diverzifikáció követelményeinek/lehetőségeinek térségi leképeződésében újra jelentkezik. Itt elsősorban a kelet-magyarországi régiók geopolitikai, geoökonómiai potenciáljának jelentős változásai érdemelnek megkülönböztetett figyelmet. Ezeknek a régióknak a kilátásai a globálisan diverzifikált forrásbevonás tekintetében az európai integrációs folyamat előrehaladásával különösen nagy mértékben változhatnak meg. Külön is figyelemreméltó, hogy annak a geopolitikai pozícióváltozásnak a hatásai, amelynek során – legalábbis egy időre – várhatóan az Európai Unió, sőt az egész euroatlanti térség keleti kapu-régióivá válnak, összekapcsolódnak, illetve összekapcsolhatók két másik korszakos folyamatnak a hatásaival: az új európai regionalizmus és az új, globális hatókörű információs-kommunikációs technológiák lehetőségeivel.

A két irányzat együtt hosszú távon számottevő változást hozhat ezeknek a régióknak a fejlődési-fejlesztési kilátásaiban. A nyugati országrész fokozatos telítődésétől sem függetlenül, a Dunától keletre eső régiók a globalizáció, az integráció és a mindkettő által megkövetelt diverzifikáció tekintetében egyaránt kiemelkedő fontosságú frontokká, „stratégiai perifériákká” válhatnak. Ha a párhuzam nem is alkalmazható közvetlenül, Mancur Olson fejtegetése jelezheti, hogy korábban periférikus régiók egyes vonásaikban hasonló átértékelődése nem feltétlenül példa nélküli: „A Nyugat haladásának ütemét diktáló régiók korábban általában periférikus vagy kevés figyelmet érdemlő területek voltak Nyugat-Európában. A növekedés központját a tizenhetedik században Hollandia északi tartományai alkották, vagyis olyan területek, amelyek fontossága vagy gazdagsága korábban nem volt számottevő, s csak kevéssel azelőtt szabadultak meg a spanyol alávetettségtől.”³⁰ Ahhoz, hogy az esélyből valami is megvalósulhasson, elengedhetetlen a közlekedési és kommunikációs infrastruktúrák megfelelő kiépítése, az új geopolitikai pozíciók „globális marketingje” stb., amelyekben államnak, kormányzatnak pótolhatatlan a szerepe.

Mindez lényeges feltétele annak is, hogy a globalizáció ne vezessen a regionális egyenlőtlenségek további növekedéséhez, az ellentétek éleződéséhez. De a globalizáció terheinek és gyümölcseinek a folyamat pozitív mérlegéhez elengedhetet-

len méltányos elosztási követelményei nem merülnek ki a földrajzi tér dimenzióiban. Legalább ennyire vonatkoznak ezek a gazdasági munkamegosztás és társadalmi szerkezet más metszeteire: ha a globalizáció nagy tömegek számára szélsőséges jövedelmi megoszláshoz vezet, ha ezáltal is gyengíti a nemzeti, egyáltalán a társadalmi kohéziót, ha aláássa a globalizációs politika hitelét, megkoptatja nemcsak az éppen hatalmon levő kormányzat, de egyáltalán a fennálló intézményrendszer érvényét – akkor aligha beszélhetünk „globalizáció és nemzetépítés pozitív spiráljáról”... Ellenkező esetben a globális erőforrás-bevonás a nemzeti szintű kohézió- és érdekeltserősítésnek – s ami ezzel együttjár: további belső tartalékok bevonásának – is eleme lehet.

A globalizáció és nemzeti fejlődés összefüggéseiről szóló terjedelmes irodalomban is ritkán kapnak jelentőségüket megillető figyelmet, a már idézett példákat is beleértve, azok az esetenként több ország/nemzet vonatkozásában kötődésekkel rendelkező regionális, szubregionális és globális hálózatok, amelyek pedig a szóban forgó kölcsönhatások közvetítésében és formálásában nélkülözhetetlen szerepet játszanak. Szingapúr, Hongkong vagy Tajvan esetében a „tengerentúli kínaiak” töltik be ezeket a funkciókat, de Hollandia vagy bármely más, a globalizációt saját javára fordítani képes nemzet is csak globális hatókörű hálózatok működtetése révén képes ezt elérni. Hasonló szerepet tölthetnek be a globalizáció korában ilyen viszonylatban felértékelődő magyar–magyar kapcsolatok is. A globalizációból épülni képes nemzetek egyben magas fokon és globális léptékben „hálózatosisított” nemzetek. A globalizáció körülményei között az egyes nemzetek esélyeit kevésbé a szokványos értelemben vett fizikai méretek, mint inkább hálózati teljesítményeik határozzák meg. Hálózati (kommunikációs, együttműködési) tőke és globális interakció-képesség rokon fogalmak az idézett kelet-ázsiai esetekben is: Szingapúr, Hongkong vagy Tajvan globalizációs teljesítménye érthetetlen lenne az ezeket az országokat Kínával és más országokkal összekötő, globális akcióképességű „tengerentúli” hálózatok figyelembevétel nélkül. Az azonos kultúra és nyelv előnyeit, valamint a komparatív gazdasági előnyöket kihasználva a szárazföldi Kínában eszközölt tajvani termelő beruházások például elsősorban nem a – bármilyen nagyra tartott – kínai piacra, hanem sűrűn behálózott globális piacokra irányulnak. Napjainkban az új információtechnológiák adekvát technikai eszközöket biztosítanak a gátló korlátok nagymértékű közömbösítéséhez.

A globalizáció ugyanakkor nemcsak egyes nemzetekre, hanem azok különböző együtteseire, a nemzetek között fennálló viszonyokra is messzemenően hatást gyakorol. Különösen így van ez az egyes szubrégiók esetében, ahol a nemzetek hosszú távon nemcsak „biztonsági”, de egészen széles értelemben, így nemzetfejlődési szempontból is – minden vélt vagy tényleges különbségük ellenére, illetve sokszor éppen ezek következtében – sajátos egységben működő történelmi „komplexumokat”,³¹ sajátos kötöttségű sorsközösségeket alkotnak. A globalizáció nemcsak egyes nemzetekre, de szubrégióik, történelmi együtteseik egészére is kifejti hatását, s ezt nagyrészt azon

keresztül teszi, hogy kölcsönhatásai az azokat alkotó nemzetekkel miként differenciálódnak.

A globalizáció erői Közép- és Kelet-Európában sem csupán a „nemzetépítés” egyes eseteire, hanem egyúttal hosszú távon összekapcsolódó nemzetfejlődési irányzatok egész történelmi komplexumaira hatnak. Egyfelől a globalizáció folyamatai az azokkal való interakció-képesség függvényében differenciálnak a térség államai és nemzetei között, s ez kihat egymás közötti viszonyaikra, másrészt egymás közötti viszonyaik milyensége nagymértékben befolyásolhatja azt, hogy akár külön-külön, akár együttesen milyen esélyekkel rendelkezhetnek a globalizáció – továbbá az európai integráció és regionalizáció ezzel összekapcsolódó – próbáiban. A „direkt” hatásokkal együtt nagy jelentőségűek lehetnek a „kontextuális” hatások, éspedig nemcsak nemzet és nemzet, vagy állam és állam között, hanem nemzetek és államok, nem utolsósorban pedig ezek különböző típusainak viszonylatában. A típusmeghatározás egyik időszerű kritériuma éppen a globalizáció (integráció, regionalizáció) mai kihívásaival szemben tanúsított válasz-képesség. A globalizáció hatásai államonként és nemzetenként szelektívek, s a komplexumok logikája szerint „ugyanazok” a globalizációs irányzatok típusonként messzemenően differenciált „nemzetépítési” következményekkel járhatnak. Így például megtörténhet, hogy a globalizáció egyes hatásainak éppen azáltal lehetnek esetenként „nemzetépítő” következményei, mert egyes esetekben „államrombolók”: erodálják, vagy gyakorlatilag semlegesítik a komplexumon belüli „nemzetállamok” egyes, korábban szélsőségesen központosított és monopolizált funkcióit. Ahhoz, hogy a nemzetépítés és globalizáció közötti kölcsönhatások összesített mérlege egy-egy nemzet esetében pozitív lehessen, lényeges feltétel, hogy az egyazon fejlődési komplexumhoz tartozó államok és nemzetek mennyire tudnak egymással is kooperatív típusú és pozitív összegű „játékokat”, együttműködési kereteket kiépíteni. A globalizáció közvetve felerősítheti a komplexumhoz tartozó nemzetek és államok meg-, illetve kiegyezésének, a – bár részleges – „etnikai dekompozíció” után egy globális szempontú, kollektív optimalizáció jegyében a „szubregionális rekompozíció” követelményét is.

Nem célunk a „globális-nemzeti” napirend teljes körű áttekintése. A cél inkább csak annak illusztrálása volt, hogy a távolabbi esetek általános vonásainak és saját helyzetünk jellegzetességeinek egyidejű figyelembevételével levonható következtetések nem szükségszerűen zárják ki globalizáció és nemzeti fejlődés hosszabb távon pozitív kimenetelű összekapcsolásának esélyét Közép-Európában, így a magyar állam, illetve nemzet esetében sem. Itt is elmondhatók Paul Kennedy szavai, amelyekkel – magyarul is megjelent – könyvének *A nemzetállam jövője* című fejezetét zárta:

„... bár a nemzetek feletti irányzatok gyengítették az állam önállóságát és szerepét, nem jött létre megfelelő pótlék, amely helyettesíthetné mint alapvető egységet... Továbbra is létfontosságú az, hogy a nemzet politikai vezetése miként készíti fel népét a huszonegyedik századra, még akkor is, ha gyengülnek az állam hagyományos

eszközei – és éppen ezért fontos már most megvizsgálni az egyes országok és térségek kilátásait, ahogyan megválaszolják vagy nem tudják megválaszolni a küszöbön álló évszázad kihívásait.”³²

4. Melyik globalizáció, melyik nemzetépítés?

A tüzetesebb vizsgálat eredménye egy összetetten tagolt viszonylatrendszer működésére utal, s arra, hogy már az sem egészen mindegy, melyik „globalizációról” és melyik „nemzetépítésről” van szó, nem is beszélve ezek különböző konfigurációiról. Természetesen a képlet jóval általánosabb, mint a globalizáció és nemzeti fejlődés esete: ami az alapvető értékeket illeti, egyiknek sem csak egyféle változata van, vagy lehetséges, s a jelek szerint nem teljesen alaptalan a benyomás, hogy ezek mintha meghatározott kombinációkban „vonzanák egymást”. Akárcsak bármely „folyamat”, „szerkezet” vagy „mechanizmus”: egyazon címke alatt homlokegyenest ellenkező értéktartalmakat hordozhatnak. Miért kellene *minden* globalizációt azzal az „örült” változattal azonosítani, amelyet Helmut Schmidt már idézett cikkének megfogalmazása szerint „a határidős pénzpiacokon randalírozó néhány tízezer mohó üzletkötő és manager” képvisel? (Ő sem azonosítja.) Vagy miért lenne *minden* nemzeti szempontú törekvés eleve azonos az etnocentrikus provincializmus vagy az olcsó populizmus valamely heveny válfajával?

Az értéktöltések és következményeik azzal mutatnak inkább – nem is olyan rejteti – összefüggést, hogy melyik globalizáció figyelme és felelőssége mennyire terjed ki jogos nemzeti érdekekre, illetve melyik nemzeti politika mennyire képes gyakorlatilag is számot vetni a nemzeti érdekek érvényesítésének globális feltételeivel. A demagógiák és ellendemagógiák lármájánál nem fontosabb-e felfigyelni az egymással komplementer, kölcsönösen kiegészítő minőségüket felismerő változatok munkás összetartozására? Mi járhat katasztrofálisabb következményekkel a globális világ működőképességére nézve, mint nemzetek és nemzeti fejlődési érdekek semmibevétele? Ugyanígy: mi sodorhat ma egy nemzetet esélytelenebb helyzetbe, mint az önálló globális tájékozódás és a globalizáció iránti aktív politikák hiánya?

Nem igazolhatóbb-e egy olyan értelmezés, mely szerint mind a „globalizáció”, mind a „nemzetépítés”, egyebek között és jelentős súllyal, egymás viszonylatában alakuló kölcsönhatástermékek, amelyek „önmagukban” valószínűleg semmilyennek sem minősíthetők, mert „önmagukban” egyszerűen nem léteznek. „Hatásaik” eredőjellegűek, ezek „pozitív” vagy „negatív” volta nem írható sem csak az egyik, sem csak a másik számlájára, sokkal inkább kölcsönhatásuk módjának és minőségének függvénye. A kimenetel milyensége szempontjából egyik vagy másik tényezőegyüttes „önmagában” vett kárhozthatásánál vagy magasztalásánál jóval nagyobb jelentősége van annak, amit általában kölcsönhatás-képességnek, például az éppen döntési helyzetben levő

elitek nemzeti és globális interakció-képességének s e kombinált interakció-képesség közös nevezőjének tekinthetünk.

A kölcsönös kiegészítés ugyanakkor szélesebb körben is érvényesül. A „multi-polaritás” nem csak égtáji megjelölés. A fejlődés/fejlesztés korábban hangsúlyos pólusai helyett, illetve mellé újabbak zárkoznak fel. A teljes spektrumnak a „globális” és „nemzeti” csak két, egyben tovább tagolódó része. A tartalmi átalakulást nagyrészt az egymással és a többi pólussal létesülő új hangsúlyú kötődések kondicionálják. A teljesebb erőteret a lokális, regionális,³³ nemzeti, szubregionális, nagytérségi-integrációs és globális pólusok s ezek szereplői együtt alakítják. Nyilvánvaló, hogy a pólusok egyike sem annyira ellentettje egymásnak, mint inkább a többi – új hangsúlyokat kapó – feltételrendjének eleme: a tényleges lehetőségeket és teendőket nagymértékben kölcsönmeghatározásaik írják körül.

Mindez azt is jelenti, hogy a „globalizáció és nemzetépítés” közötti „pozitív spirál” létrejöttéhez nem elegendő a globális és nemzeti tájékozódás: annak regionális, szubregionális és nagytérségi-integrációs szintű kölcsönhatás-képességgel kell párosulnia. Nem elegendők az államok „alapszerződésai”, szükség van a nemzetek kiegyezésére is. A rövidebb távon kulcshelyzetben levő elitek teljesítő-képességének ki kell egészülnie a széles tömegek erkölcsi, műveltségi, szakirányú felkészültségével és támogatásával, tartalékaival és fedezetével.

Jegyzetek

1. A legutóbbiak közül vö. például: Globalisierung. *Internationale Politik* különszáma, 1998. május; *Globalizáció és nemzeti érdek. Magyarország az ezredfordulón*. Szerk.: Gilat Ferenc. MTA, 1997; Globalization. *Current History* különszáma, 1997. november; Globalization: The Debate. *Foreign Policy* különszáma, 1997. nyár; Globalization and International Affairs. *International Affairs* különszáma, 1997. július stb.
2. R. Bendix: *Nation-Building and Citizenship: Studies in our Changing Social Order*. Transaction Pubs., 1996 (bővített kiadás). S. Rokkan: *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe*. Eds. S. Kuhnle, P. Flora, D. Urwin. Comparative European Politics sorozat, Oxford University Press, 1997.
3. R. Bendix: *Nation-Building and Citizenship: Studies in our Changing Social Order*. Doubleday Anchor, 1969. (1–11. o.)
4. Az utóbbi négy évből vö. például: *Conflicts in and around Russia: Nation-Building in Difficult Times*, Victor A. Kremenyuk, 1994; *Transcaucasus in Transition: Nation-Building & Conflict*. Shireen T. Hunter, 1994; *Eastern European Journalism Primer: Building New Nations*, Albert L. Hester, Anton Joro (Translator), 1994; *International Politics of Eurasia: State Building and Military Power in Russia and the New State*. Vol. 5., Bruce Parrott, Karen Dawisha (Editors), 1995; *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building, the Soviet Union and Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, Karen Barkey, Hagen, Mark Von, 1997; *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations*, Ian

- A. Bremmer (Editor), Raymond C. Taras (Editor), 1996; *State & Nation Building in East Central Europe*, John S. Micgiel (Editor), 1996; *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*, Graham Smith, Andrew Wilson, Edward Allworth, Vivien Law, Annette Bohr, 1998; *State and Nation Building in Ukraine*, Taras Kuzio, 1998.
5. M. Ramesh: Economic Globalization and Policy Choices: Singapore. *Governance*, 8/2. 243–260. o. Idézi D. Brown: i. m., 5. sz. jegyzet, 39. o. A Heritage Foundation más szempontú rangsorolása szerint Szingapúr, Hongkong után, „a világ második leghatalmasabb gazdasága”. (Bagó Eszter: Szingapúr: stratégia a versenyképesség erősítéséért. *Külgazdaság*, 1997/7–8).
 6. D. Brown: Globalisation, Ethnicity and the Nation State: The Case of Singapore. *Australian Journal of International Affairs*, 1998/1. 35–46. o.
 7. Chang Heng Chee: Singapore: Coping with Vulnerability. In: *Driven by Growth, Political Change in the Asia-Pacific Region*. J.W. Morley, ed., M.E. Sharpe, The East-Asian Institute of Columbia University, 1993. 219–241. o.
 8. Tematikáját ismerve, további bőséges anyaggal szolgálhat M. Hill és K.F. Lian közel háromszáz oldalas monográfiája: *Politics of Nation Building and Citizenship in Singapore*. Routledge, 1995 (amelyet azonban nem állt módomban részletesebben tanulmányozni).
 9. F. Villeroy de Galhau: A globalizálódás – mindenki forradalma. *Európai Szemmel*, 1997/4. 6. o.
 10. D. Brown: i. m. 39. o
 11. Chang Heng Chee: i. m., 239. o.
 12. Chang Heng Chee: i. m., 229. o.
 13. Government of Singapore: *Singapore: The Lap*. Times Editions, 1991. Idézi: D. Brown: i. m., 40. o.
 14. A szelektivitásra jellemző példa a „második ipari forradalom” 1979-ben meghirdetett politikája, amely a magasabb hozzáadott értékű, tőke- és képzettség igényesebb, modern technológiájú ágazatok fejlesztését helyezte előtérbe. Indulásának feltételeit és első szakaszát részletesen ismerteti Hernádi A.: *A csendes-óceáni térség*. Kossuth Könyvkiadó, 1982. (Különösen a 163–167. o.)
 15. A maláj kisebbség gazdasági, politikai pozíciói így is gyengébbek, ami rendszeresen belső és külső bírálatok tárgya.
 16. Külön is figyelmet érdemel az, ahogyan a közeli nagyhatalommal, Japánnal való kereskedelmi és egyéb kapcsolatai jelentősek, ugyanakkor korlátozottak maradtak.
 17. „A kölcsönös függőség erős és gyenge módzatainak” kifejtését lásd F. Perroux: *Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 131–133. o.
 18. D. Brown: i. m., 38. o. [zárójeles toldások – G.A.]
 19. ASEM (=Asia Europe Meeting) – 15 EU-tagállam és 10 kelet-ázsiai ország 1996-ban kezdődött csúcstalálkozóinak és együttműködésének folyamata. Adatforrás: EUROSTAT.
 20. *Survey of Current Affairs*. Foreign and Commonwealth Office, 1995.
 21. Diczházi Bertalan: *A magyar gazdaság növekedési szektorairól* (Külföldi működőtőke-befektetések hatása és ösztönzése). Privatizációs Kutatóintézet, 1997. 25. o.

22. A. Tonelson: Globalization: The Great American Non-Debate. *Current History*, November 1997. 335. o.
23. E. Stoiber: Globalisierung und Nationalstaat. Die wachsende Bedeutung regionaler Standorte. *Internationale Politik*, August 1998. 33–38. o.
24. Cséfalvay Z.: Kell-e nekünk ezüsthörcsög? *Magyar Hírlap*, 1998. augusztus 28. 7. o.
25. G. Benko: A regionális fejlődés útjai: a globálistól a lokálisig. *Tér és Társadalom*, 1997/2. 13. o.
26. Vö. M. McIntosh, D. Leipziger, K. Jones, G. Coleman monográfiájával: *Corporate Citizenship*. Financial Times, 1998. (Különösen figyelmet érdemelhet a „social audit” nemzetközi szabványának kidolgozására irányuló munkálatokat ismertető fejezet.)
27. *Business Central Europe*, 1998 May. 54. o.
28. *Taiwan Industrial Panorama*, No. 8. Vol. 26., 1998. 5. o.
29. H. Schmidt: A globális örület. *Népszabadság*, 1998. szeptember 12. 27. o.
30. M. Olson: *A nemzetek felemelkedése és hanyatlása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 20. o.
31. A „biztonsági komplexum” fogalmát lásd Barry Buzan munkáiban, például: *People, States, and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. Hemel Hempstead: Wheatsheaf, Boulder: Lynne Rienner, 1991, 2nd edn. (definíció: 190. o.). Elemzi W. Kostecki: *The Security Complex Approach*. Working Papers 19, Centre for Peace and Conflict Research, Copenhagen, 1994.
32. P. Kennedy: *A XXI. század küszöbén*. Napvilág Kiadó, 1997. 130. o.
33. A regionális, interregionális interakció-képesség követelménye megjelenik minden globalizációs modellben, így a szingapúriban is. A Szingapúrra és Malajziára, valamint Indonézia egy-egy tartományára kiterjedő SIJORI Különleges Gazdasági Övezet sikerességét illetően az értékelések eltérnek egymástól (kritikusabb például Artener Annamária: *Különleges Övezetek az ASEAN-ban*. MTA Világ gazdasági Kutató Intézet, 1998. 4. o.), de ezzel együtt is 2000-ig a négy legismertebbé vált állami fejlesztési program egyike a *Regionalization 2000*, amely a regionalizmus szempontját – továbbra is a globalizációval kötelékben – napirenden tartja. (Bagó Eszter: Szingapúr: stratégia a versenyképesség erősítéséért. *Külgazdaság*, 1997/7–8.)

Régiók kialakulása a Kárpát-medencében

A hagyományos megközelítésű földrajzi vizsgálatok a földrajzi tér különböző jellemzőit, adottságait veszik számba, a hatóerőket írják le. Ez a megközelítés a regionális vizsgálatoknál nem használható, ott más alapokon, más szempontrendszer szerint kell a már kialakult régiók aspektusából a társadalmi-gazdasági-infrastrukturális-természeti szférák kölcsönhatásrendszerét kutatni. Ebből következően a regionális kutatások időben meghatározottak: csak attól kezdve értelmezhetők, amikortól a termelőerők fejlődési folyamata eljutott abba a fázisba, amelyben – a munkamegosztás területi aspektusának megfelelően – olyan térségek különülnek el egymástól, amelyeknek sajátos fejlődési ívük, struktúrájuk, jövőjük, így fejlesztési problémáik is vannak, amelyek bizonyos belső kohézióval rendelkeznek, textúrájuk a magterületen sűrű, és a perifériák felé ritkul, az ott élő lakosság tudatában entitásként tükröződnek, bizonyos komplexitásuk van. Ebbe a fázisba Kelet- és Közép-Európa a XIX. század második felében kezdett eljutni.

Az egyes régiók egymás közötti kapcsolatai azon alapulnak, hogy a munkamegosztás nyomán kialakuló specializáció révén nemcsak az egyes ágazatok, hanem az azok területi allokációját megtestesítő térségek (régiók) között is rendszeres áru- és tevékenységcsere alakul ki. Természetesen nem tagadva, hogy az egyes térségek közötti kapcsolat a termelőerők fejlődésének korábbi fázisaiban is létrejön, definitív interregionális kapcsolatokról csak a régiók formálódásának előrehaladtával beszélhetünk. Ez Kelet-Közép-Európában a XIX. század végén tekinthető realitásnak. Felfogásunk szerint a régiók a társadalmi-gazdasági tér szekuláris fejlődése, a térszerkezet, a textúra változása és konfigurációja révén értelmezhető ország részei, határai a peremterületeken egyben az ország határai is. Létükön nem változtat, hogy esetleg a nemzetközi erőviszonyokat időlegesen rögzítő államhatárok átvágják őket, vagy (más oldalról tekintve) eltérő fejlődésű, így struktúrájú régiórészeket terelnek össze. Természetesnek vesszük ugyanakkor, hogy az ilyen helyzetben lévő, nemzetközi régióknak nevezhető térség működését alapvetően befolyásolja, hogy az érintett államok társadalmi-gazdasági viszonyai milyenek, és milyen közöttük az együttműködésre irányuló politikai szándék.

Az intra- és interregionális, a termelőerők fejlődése révén objektivizálódott együttműködés a nemzetközi régiók esetében tehát politikummal mélyen átítatott kérdés, olyan folyamatrendszer, mely politikai eszközökkel ideig-óráig gátolható, de igen hatékonyan segíthető is. Úgy gondoljuk, hogy napjainkban – éppen a kontinens

nyugati része tapasztalatainak elemzése nyomán – aktuálisnak tekinthető a Kelet- és Közép-Európában is az államhatároktól lényegében független intra- és interregionális együttműködés támogatása. Az erre irányuló, államonként egységes elszántságúnak aligha nevezhető akaratot jótékonyan befolyásolja az a tény, hogy a térség valamennyi állama részévé kíván válni az Európai Uniónak, így természetes módon követnie kell annak kialakult meghatározó normarendszerét, ideértve a régiók hierarchikus, kooperatív rendjét is.

Előzmények az első világháborúig

A Kárpát-medence történetében számos olyan mozzanatot találunk, amely az entitáson belüli elkülönültségre utal, és hosszabb-rövidebb időszakon át érvényesül. Érdekes módon ezek egyike sem épül rá a természeti viszonyok által nyilvánvalóvá tett táji különbségekre, a megegyezés kivételes, esetleges, részleges és időleges csupán. Ha ezeket az elkülönültségi jellemzőket mutató időszakokat akár futólag áttekintjük, nyilvánvalóvá lesz, hogy ezek csaknem minden esetben katonai-politikai okok következményei voltak, így semmiképpen sem tekinthetők a regionális fejlődés, a régió-kialakulási folyamat előfutárainak.

A Kárpát-medencén belüli elkülönülések példáulként foghatók fel a római kor provinciái (Pannónia, Dácia), illetve az ezekből kimaradt területek, a honfoglalás kori vezéri szállásterületek, a gyepűrendszer centrális és periferikus térségei, Magyarország és Horvátország, majd Magyarország és Erdély tartós történelmi különütja, a török támadás nyomán bekövetkezett másfél évszázados három részre szakadás stb. Az így átmenetileg rögzült határok azonban sem egymással, sem a természeti tájhatásokkal, sem az etnikai határokkal nem estek egybe, így sem elég tartósak, sem elég karakterisztikusak nem voltak ahhoz, hogy a regionális fejlődés keretei legyenek. Hasonló megállapításokat tehetünk II. József rövid életű kerületbeosztásának területi egységeivel, vagy a statisztikai, így népszámlálási felvételezés kreált területeivel kapcsolatban is. Az évezredes megyerendszer egységei túlságosan kicsik, határaik esetlegesek ahhoz, hogy regionális egységként számba vehetők legyenek. A több megyére kiterjedő katonai, igazgatási, jogszolgálati egységek szintén csak egy vagy néhány funkcióval rendelkeznek. A különböző szempontú egységhatárok sehol sincsenek tekintettel az etnikai csoportok életterére, keresztül-kasul szelik azokat.

Egyrészt tehát az állapítható meg, hogy a Kárpát-medencét regionális egységekre tagoló szekuláris fejlődési folyamatok nem léteztek, másrészt azt kell rögzítenünk, hogy a Kárpát-medence egysége megkérdőjelezhetetlen volt. Ennek legfőbb alapja – a természeti viszonyokra is épülve – a történelmi Magyarország állami egysége, amely a modern korokra az 1867-es kiegyezéssel az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül töretlenül helyreállított.

Annak ellenére, hogy 1868-tól Horvátország politikai autonómiával rendelkezett, és volt bizonyos sajátos tudati különállása Erdélynek is, Magyarország entitás.

Ennek a ténynek látványos következménye – más aspektusból nézve: a további fejlődés hasonló jellegének alapja – az egységes vasúti hálózat. Ennek sűrűsége a peremek felé csökken, egyedül Ausztria felé mutat sűrű hálózati kapcsolatrendszeren keresztül egységes fejlődésre utaló átmenetet.

Hasonlóan egységes képet mutat a Kárpát-medence településrendszere is. Ez az egység annak ellenére hangsúlyozandó, hogy számos, esetenként nem is lényegtelen eltérésen (tanyák, aprófalva, bányavárosok, agrárvárosok stb.) keresztül érvényesül. Az urbanizálódási folyamat kibontakozásával és erősödésével egyre inkább kiteljesedik az egység, stabilizálódnak a hierarchikus viszonyok, és létrejön a településrendszer jellegzetes konfigurációja. Ezen belül a legmagasabb hierarchiaszintű központok az egységes centrumként világvárossá fejlődött Budapest körül több gyűrűt alkotva helyezkednek el.

A kapitalizálódó történelmi Magyarországon a XIX. század végére, a XX. század elejére körvonalazódnak kezdtek a regionális fejlődés magterületei, elkülöníthetők bizonyos régiókezdemények, melyekből zavartalan fejlődés esetén minden bizonnyal definitív régiók alakulhattak volna ki. Közöttük keskenyebb-szélesebb átmeneti, többoldalú és kevésbé intenzív kapcsolatrendszerrel rendelkező, ritkább textúrájú zónák húzódtak, melyek „hovatarozása” a későbbi fejlődés során dönt volna el. Felfogásunk szerint kilenc ilyen régiókezdemény létezett a századforduló utáni Magyarországon.

Közülük az első a Budapest által létrehozott, a politikai-földrajzi értelemben vett „szívterületet” (core area) gyorsan túlhaladott Központi Körzet, mely eltérő természeti adottságú térségek találkozási zónájában, kiváló közlekedési-földrajzi helyzete révén vált csaknem definitív régióvá. Hasonlóan előrehaladott fejlődési fázis jellemzi a második térséget, a közös főváros, Bécs köré szerveződött és a világváros periferikus ausztriai fekvése miatt Magyarországon is intenzív kapcsolatrendszerű Pozsony–Sopron–Győr–Szombathely központokkal jellemezhető Kisalföldet és Nyugat-Dunántúlt.

A harmadik térség, Közép- és Dél-Dunántúl már lazább textúrájú, több kisebb központ által szervezett, a két világváros által összefogott régiókezdeményhez egyaránt kötődő, az adriai kapcsolatot közvetítő terület. Az Alföld – a negyedik térség – a régióvá fejlődés alacsonyabb szintjével írható le; agrárterület, jelentős városokkal, sajátos településrendszerrel, nagy kapacitású átfutó közlekedési hálózattal, de egészében elmaradott infrastruktúrával. Átmeneti peremzónái szélesek, a kapcsolódási viszonyok kialakulatlanok.

Az ötödik térség a Felvidék, a hatodik a tágabb értelemben vett Ruténföld. Mindkettő laza textúrájú, a Kárpátokra támaszkodó, a helységen túlra kevés közvetlen relációval kötődő, egyértelműen az ország központi térségeihez kapcsolódó, a nem magyar etnikum túlsúlyával jellemezhető terület.

Erdély a hetedikként számításba vehető térség. A régióvá alakulás történelmi alapú, identitástudattal is alátámasztott. Gazdasági szerkezete, magyar, román és német népessége, az etnikai kölcsönhatások az egyik legérdekesebb régiókezdeményünké avatják, melynek az ország központjához kötődése egyértelmű ugyan, de amely emellett lényeges moldvai és havasalföldi kapcsolatokkal rendelkezik.

A nyolcadik, viszonylag régióvá alakulási energiával rendelkező térség a Délvidék, Magyarország „lány alteste”. Kiváló agráradságú, vegyes (magyar, szerb, német, román) etnikumú térség, közepes sűrűségű textúrával, egyértelműen központi orientációval, de déli nyitottsággal, számottevő balkáni kapcsolatrendszerrel, érezhető belgrádi vonzással.

A különállás politikai kereteivel is rendelkező Horvátország a kilencedik térség. Történelmi múltja, etnikai összetétele, tengeri és egyéb kapcsolatai a kétségkívül meglévő budapesti kötődés ellenére a leginkább önálló térséggé teszik.

Egészében véve: az első világháború előtt Magyarország, mely a Kárpát-medencét kitöltötte, tagolható ugyan néhány, a fejlődés különböző fázisában levő régiókezdeményre, de ezek definitív régiókként még nem értelmezhetők.

A két világháború közötti időszak

Az első világháborút követő politikai átrendeződések államhatárok tömegét hozták a Kárpát-medencébe. Ezek a politikai határok sem etnikai, sem térszerkezeti elvet nem követtek, kizárólag nagyhatalmi alkuk eredményei, így szinte természetesnek vehető, hogy a régiókezdeményekre sem voltak tekintettel. A határok egyrészt régiókezdeményeket vágtak ketté (néha többfelé), másrészt interregionális kapcsolatokat tettek lehetetlenné.

A regionális fejlődés gátjává lett az is, hogy a Kárpát-medencét magába foglaló Közép-Európa egésze „elaprózódott”, új államok sora jött létre, az ellenségeskedések csaknem általánosnak nevezhető légköre nem kedvezett az államhatárokon túlnyúló, nemzetközi regionális együttműködésnek. A sok határ lényegesen lassította a közlekedést, drágította a kapcsolatrendszer „üzemeltetését”, kényszerpályákat hozott létre az államhatárokat ugyan tiszteletben tartó, de a korábbi relációkat kikerülni kényszerülő mozgások számára.

A Kárpát-medencét keresztül-kasul átszelő politikai határok az országon belüli regionális kapcsolatokat jogi értelemben nemzetközivé tették. Ez a körülmény nem szükségszerűen társadalmi-gazdasági fejlődést gátló ugyan, mert lehetséges, hogy egymással békés viszonyban élő, átjárható, lényegében virtuális határral érintkező államok szomszédosak, így a regionális kapcsolatok éppúgy tetszőlegeseek, a társadalmi-gazdasági tér kialakult struktúráját követőek, mint a politikai határokkal nem zavart térségekben. A Kárpát-medencében azonban az egymással szembenálló államok határai csonkolták a kapcsolatrendszer bizonyos elemeit, így – a határ mindkét

oldalán – gátolták a társadalmi-gazdasági prosperitást. Ez a sajnálatosan általános és tartós helyzet csak ott változott, ahol határátkelőhelyek üzemeltek, és a területi relációk koncentráálódtak, fejlődési energiához juttatva az adott térséget.

A két világháború közötti időszak politikai szembenállása tehát kifejezetten gátolta, hogy a Kárpát-medence nemzetközivé vált térségében a regionális fejlődés, a régióformálódás folyamata folytatódjék. Ezen a helyzeten a második világháború alatti, nálunk országgyarapodás néven ismert határmódosítások sem változtattak.

Az államszocializmus időszaka

A második világháborút lezáró békék helyreállították a megelőző állapotokat a Kárpát-medencében egy kisebb (a pozsonyi hídfő kiszélesítése) és egy nagyobb (a Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolása) kivétellel. A Szovjetunió megjelenése a Kárpát-medencében, valamint az egész Kelet- és Közép-Európa politikai kényszerpályára terelődése meghatározó súlyú következményekkel járt a kárpát-medencei regionális fejlődés perspektívái szempontjából is.

Kelet- és Közép-Európa Szovjetunió vezette államai egyrészt – a deklarációk szintjén – „szivélyes”, „baráti”, sőt „testvéri” viszonyban voltak egymással, másrészt viszont a területi integritás és a belügyekbe való be nem avatkozás elvének túlhangsúlyozásával, az etnikai problémák szőnyeg alá söprésével, a centralizált szervezési-irányítási modell tartós működtetésével olyan helyzetet hoztak létre, amelyben a határokat szinte fétisként kezelték, nehezen átjárhatóvá tették. A határ két oldalán fekvő, korábban évszázadokig egységesen fejlődött térség részeinek kapcsolatba lépése, kooperációja csak a fővárosok tudtával és engedélyével volt lehetséges, a normálisnak tekinthető egy lépéssel szemben legalább öt aktusra volt szükség a létrejöttéhez.

Az államhatárok mentén történő izoláció növelésének irányába hatott az is, hogy a KGST szervezetén belül a kisebb tagországok külön-külön lényegesen szorosabb kapcsolatban voltak a Szovjetunióval, mint egymással, így az ágazati kapcsolódások hatásai a területi allokációban nem érvényesülhettek.

A Kárpát-medencén belüli politikai határok mögött tehát az egyes államok térszerkezete a politikai korlátok között fejlődött, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, illetve sűrűbb lett, mint a határok menti térségeké. Ez egyrészt azzal a következménnyel járt, hogy a politika szerepe a társadalmi-gazdasági folyamatok befolyásolásában, így területi vonatkozásainak alakításában is domináns lett, másrészt oda vezetett, hogy a politikai határokkal közrezárt tér (az állam) kezdett egységes térszerkezeti rendszerként funkcionálni. A jelenséget a magyarországi településrendszer konfigurációjának bemutatásával illusztrálhatjuk az első világháború előtt, korábban ismertetett képpel való összevethetőség biztosítása céljából, de – ha nem is ilyen mértékben – ez játszódott le (a Kárpátok hegyláncának gátló hatása ellenére) Romániában is.

Kétségtelen, hogy a farizeus ideológiai frázisok és az államhatárok mögé búvó rendszerek társadalmi-gazdasági tevékenységének sunyin óvatos realitása közötti ellentmondás sokat ártott a Kárpát-medence területén osztozó minden állam népének, mind a nemzetközi regionális együttműködés nyilvánvaló előnyeinek kihasználatlanul hagyásával, sőt elutasításával, mind pedig az etnikai feszültségek fenntartásával. A segítségként számításba vehető Nyugatról is csak szirénhangokra tellett.

A mai helyzet és lehetőségeink

Az Európa keleti felében az 1980-as és 1990-es évek fordulóján bekövetkezett politikai fordulat új helyzetet teremtett a Kárpát-medencében is. Az azóta eltelt időben a széthullott Szovjetunió helyett Ukrajna van jelen a térségben; Szlovákia önállóvá válásával Magyarországon kívül létrejött egy másik olyan állam, amely teljes területével a Kárpát-medencében van, míg Csehország kiszorult onnan; Jugoszlávia szétesésével délen immár három, egymással nem éppen szívélyes viszonyban álló állam határolja Magyarországot. Mindegyik érintett állam politikai rendszere változott. Befolyásolta a Kárpát-medencei viszonyokat a vasfüggöny megszűnése és az a tény is, hogy Ausztria a közelmúltban az egyesült Európa tagjává lett, vagyis az utóbbi megjelent a Kárpát-medencében.

A politikai rendszerváltozás egészében véve kedvezőbb helyzetet teremtett a kárpát-medencei regionális együttműködés számára, bár kezdetben lényegesen többet reméltünk ezen a területen is. Arról van szó, hogy időközben felszínre kerültek gyengeségeink, korábbi ellentéteink, félelmeink és gyanakvásaink, de nyilvánvalóvá lettek bizonyos ígéretek reális értékei is. Egy biztos: mára mindenki előtt nyilvánvaló, hogy egyrészt az összeurópai modellnek nincs reális alternatívája, másrészt a csatlakozás rendkívül gyötrelmes és eléggé hosszú folyamat, így minden, ami segíti és lerövidíti a csatlakozást, minden érdekelt számára fontos. Ezért értékelődött fel Kelet-Közép-Európában, így a Kárpát-medencében is a regionális együttműködés gondolata.

Magyarország mint a Kárpát-medence központi fekvésű és nyitott gazdaságú országa a lehetséges együttműködések szinte mindegyikében érdekelt, ideértve az államhatárokkal átvágott, centrumvonzáskörzet-relációkon alapuló kistérségi együttműködést éppúgy, mint a nemzetközi regionális kooperációt, vagy akár a térség államainak a Kárpát-medencén túlnyúló jelentőségű összehangolt fejlesztését is.

Az államhatárokon átívelő vonzások kölcsönösek, és lényegében kiegyenlítik egymást. Ez utóbbi hangsúlyozása azért szükséges, mert megnyugtathatja azokat az aggályoskodókat, akik e kapcsolatok revitalizációjától a status quót féltik. A centrumvonzáskörzet-relációk államhatárookra való tekintet nélküli dinamizálása számos kistérségi probléma (ellátatlanság, munkanélküliség, közlekedési gondok) megoldásában jelentené a könnyebb és társadalmilag olcsóbb utat. A jó szándék, a bizalom, a kölcsönös előnyökre való törekvés elegendő, a többit elvégeznék a reális térfolyamatok.

A nagyobb léptékű, regionális jellegű kooperáció tekintetében (akár a négy égtájjal is jelölhetően) négy fő, stratégiai fontosságú irány vehető számításba, melyeken belül 2-3, egymást esetleg átfedő térség mutatható ki. Ezek érintik a Kárpát-medence valamennyi államát, és számos specifikummal rendelkeznek. Bemutatásuk a központi fekvésű Magyarország példáján a leginkább kézenfekvő.

A legfontosabb stratégiai kapcsolódási irány, a nyugati, két nemzetközi regionális kapcsolatrendszeren keresztül funkcionál. Ebből az első, a bécsi, az egész medence legfontosabb innovációs kapuja, sőt közvetett hatása a Kárpát-medencén túli térségekre is van. A nyugati stratégiai kapcsolódási irány másik nemzetközi regionális kapcsolatrendszere az osztrák–magyar–szlovén–horvát négyes határ térsége, amely ma még kevésbé frekvenciált, de a jövőben gyorsan növekvő jelentőségű lesz.

Az északi stratégiai kapcsolódási irány legfontosabb regionális kapcsolatrendszere – Pozsony révén – közös a bécsivel. A második a magyar főváros átsugárzási iránya a közép-szlovákiai térségre, míg a harmadik a Miskolc és Kassa központokkal jellemezhető térség.

A keleti stratégiai kapcsolódási irány legfontosabb regionális kapcsolatrendszere a szlovák–ukrán–román–magyar határvidék, a Záhony–Csap–Ágcsernyő csomópont. Ez a térség a Kárpátok Eurorégió papíron már létező területe, várhatóan nagy jövőjű együttműködési övezet. Kelet másik nemzetközi regionális kapcsolatrendszere a magyar–román határ mentén, az Alföld térségében van formálódóban.

A déli stratégiai kapcsolódási irány első nemzetközi regionális kapcsolatrendszere azonos az előbbivel, míg a második a magyar–román–szerb, a harmadik a magyar–horvát–szerb hármasság határ menti területek kooperációját jelenti, szoros balkáni kapcsolatrendszerrel.

E nemzetközi regionális kapcsolatrendszerek regionális léptékű előnyeiken túl igen jótékony szerepet játszhatnak az érintkező kistérségek társadalmi-gazdasági potenciáljainak aktivizálásában, az ott élő népesség életkörülményeinek javulásában is.

Az egyes államok egészét átfogó, kontinentális értelemben vett regionális együttműködési rendszerek (CEFTA, visegrádiak) is igen jelentős fejlesztési energiát kölcsönözhetnek a határom menti regionális kooperációnak, ideértve a Kárpát-medencén belülieket is. A megvalósult együttműködési szintek kölcsönösen segítik egymást a kooperáció kiteljesedésében, a minél nagyobb mértékű bizalom megteremtésében.

Remélhetőleg tágabb térségünk geopolitikai viszonyai nem akadályozni, hanem segíteni fogják az elkövetkező időszakban a határ két oldalán fekvő, de ezer szállal összekapcsolódó területeknek – ahogy kifejtettük, immanens régióknak – a régióként való funkcionálását is. A térszerkezetben meglévő sajátos képződményeknek ki kell hogy alakuljon az az intézményi háttere, amely segítheti a régió belüli aktorok kapcsolati hálójának, kommunikációs csatornáinak kialakulását, hogy az ott élők számára kézzelfogható hasznot is eredményezzenek a felvázolt körülmények.

- Blahó A.–Palánkai T.–Rostoványi Zs.: *Integrációs rendszerek a világgazdaságban*. KJK, Budapest, 1989.
- Erdösi Ferenc: A regionális fejlődés új mozgatórugója? *Közgazdasági Szemle*, 1990. 222–232 o.
- Gazdag Ferenc: *Európai integrációs intézmények*. KJK, Budapest, 1992.
- Golobics Péter: a nemzetközi regionális együttműködés közigazgatási vonatkozásai. In: Tóth J.–Mátrai M. (szerk.): *A középszintű közigazgatás reformja Magyarországon*. 2. köt. Székesfehérvár–Pécs, 1994. 39–43. o.
- Golobics Péter: A határ menti térségek városainak szerepe a regionális együttműködésben. *Közlemények a JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékéről* 1995. 3. sz. 33. o.
- Golobics Péter–Tóth János: A gazdasági együttműködés lehetőségei és korlátai a Kárpátok–Tisza régióban. In: *Regionális politikák és fejlesztési stratégiák az Alpok-Adria térségben*. Keszthely, 1992. 23–32. o.
- Golobics Péter–Tóth József: *Ekonomicseszkij roszl – mezdunarodnoje szotrudnyicsesztvo (Vengrija na poroge XXI-vo veka)*. Ulan Bator, 1996. 20. o.
- Horváth Gy.: Az európai integráció és a területi együttműködések hatása a piacgazdaságok regionális politikájára. *Tér és Társadalom* 1992. 4. sz. 51–68. o.
- Horváth Gy.: *A közép-európai integrációk gazdasági indikátorai*. MTA RKK, Pécs, 1992. (kézirat).
- Inotai András : Az új regionalizmus a világgazdaságban. *Külgazdaság* 1994. 1. sz. 28–44. o.
- Perczel Gy.–Tóth J. (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE, Budapest, 1994.
- Rechnitzer J. : Regionális együttműködések és tapasztalataik. Az osztrák–magyar határ menti kapcsolatok és az Alpok–Adria Munkaközösség. MTA RKK, Pécs, 1992. (kézirat).
- Spath L.: 1992. *Európa Álma*. KJK, Budapest, 1991.
- Süli-Zakar István: Regionalizmus és régió. In: Tóth J. –Mátrai M. (szerk.): *A középszintű közigazgatás reformja Magyarországon*. 2. köt. Székesfehérvár–Pécs, 1994. 14–22. o.
- Tóth József: *Magyarország illeszkedése a régiók Európájában*. MTA RKK, Pécs, 1992. (kézirat).

Köztes-Európa eltűnése, avagy a mintakövetés közép- és kelet-európai konzekvenciái. Vázlat*

Magyarország és szomszédai európai fejlődésének, vagy ha úgy tetszik, európai fejlettségének összehasonlító szemlélete fordulóponthoz érkezett. Nem abban az értelemben, hogy a múlt század óta hagyományos és kötelezően elfogult nemzeti nézőpontot most egy szélesebb horizontú regionális szemléletmódnak kell felváltania, amely tekintettel van a kiválasztott térség valamennyi állami és nemzeti komponensére, és európai fejlődésüket egy komplex, de egységes folyamat részének tekinti.

Az „európai fejlődéstörténet” magyar kutatói ezt a fordulatot már a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején végrehajtották. Gondolok itt elsősorban Hajnal Istvánnak a kis nemzetek vagy „szélső nemzetek” összehasonlító „fejlődéskutatás”-áról szóló 1942-es tanulmányára,¹ valamint Kosáry Domokos és Benda Kálmán „Kárpát-Európa”-kutatására az egykori Teleki Intézetben.² E kutatások szerves továbbvitelének tekinthető Szücs Jenő és Kosáry Domokos néhány nyolcvanas évekbeli tanulmánya.³

Az Oscar Halecki⁴ és Szücs Jenő nyomdokain haladó, de az őáltaluk bevezetett „történeti-kulturális Kelet-Közép-Európa-fogalmat a centrum-periféria-moddal kombináló” Piotr S. Wandycz a kilencvenes évek legelején írja meg a szovjet blokk 1989-es összeomlása után „újramegjelenő Közép-Kelet-Európa” (konkrétan: a visegrádi államok) történetét. A Yale Egyetemen tanító lengyel történész azonban bizonytalan atekintetben, hogy a lengyelek, magyarok, csehek és szlovákok milyen eredménnyel hagyják majd maguk mögött a „történelmük legnagyobb próbatételének tekinthető posztkommunista átmenet periódusát”. „Vajon megpróbálnak majd egyedül boldogulni, vagy a regionális együttműködéssel fognak értelmet adni a Közép-Kelet-Európa-fogalomnak? Elfoglalják majd régi helyüket, vagy új helyet harcolnak ki

* Eredetileg *A Kárpát-medence a posztnacionális korban* címmel szerettem volna előadást tartani. Amikor azonban elkezdtem azon töprengeni, milyen kihívások elé néz Magyarország és a Kárpát-medence a posztnacionális korban, világossá vált számomra, előbb feltétlenül tisztáznom kell, hogy e számunkra oly fontos térség, az egész ún. Köztes-Európával vagy Kelet-Közép-Európával együtt tipológiai értelemben hova tartozik. A nemzeti korszakból, vagy ha úgy tetszik, a nemzetállamok korából a posztnacionális korba való átmenet a század- vagy ezredforduló alapténye, ez számomra axiómaértékű tétel. Ám ennek az átmenetnek egészen más a tartalma, és egészen mások a következményei attól függően, hogy történetiszociológiai értelemben milyen típusú társadalmak közegében megy végbe.

maguknak Európában, talán az egységes Európában? Minderre csak a jövő adhatja meg a választ, de a múlt mindenképpen a legfőbb eligazítónk lehet.”⁵

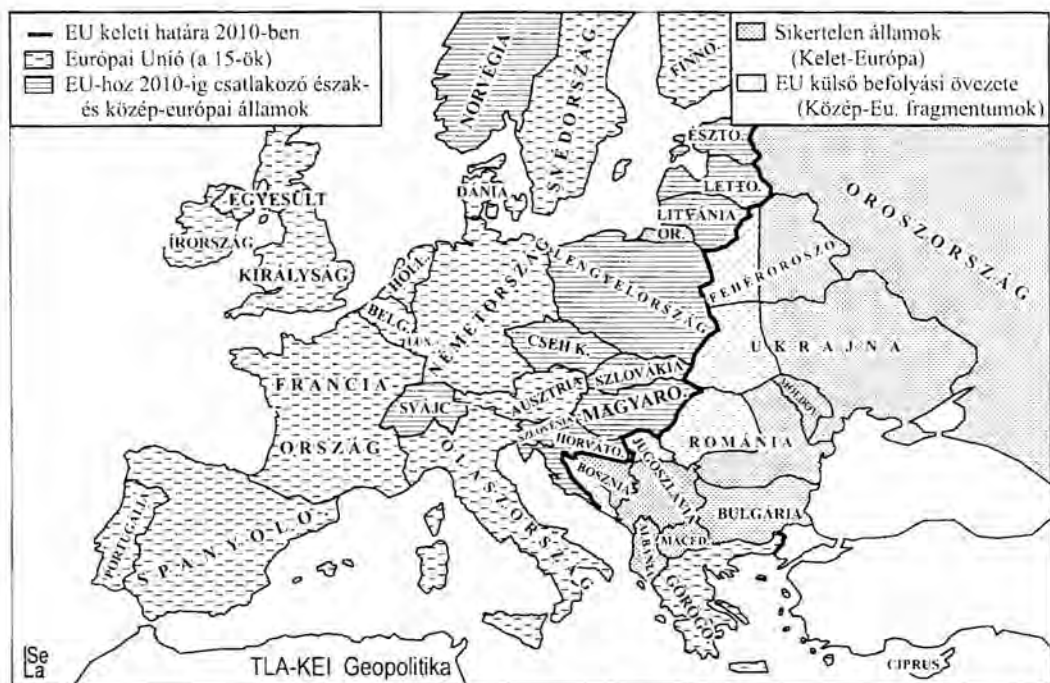
Romsics Ignác – a kilencvenes évek első felének tapasztalatait összegezve – még lengyel kollégájánál is szkeptikusabb. Mivel „Közép- és Kelet-Európa népei az elmúlt négy-öt évben, tehát egy nyilvánvalóan nagyhatalmi dominancia nélküli vákuumhelyzetben is képtelennek bizonyultak az őszinte kézfogásra és hatékony együttműködés kialakítására”, az európai integráció pedig, az Európai Unió egész jövődjével egyetemben „kérdéses”, Romsics szerint „a hatalmi vákuumot a geopolitikailag erre predesztinált kontinentális hatalmak fogják kitölteni”. Közép- és Kelet-Európa népeiből – írja – olyannyira „kiveszett... az ellenállás szelleme”, hogy nemcsak „egyszerűen elviselik, hogy »mehódítják« őket, de még örülnek is ennek”.⁶

Geopolitikai fordulat

Az utóbbi néhány évben olyan alapvető fontosságú események történtek, amelyek – már amennyiben nem értek bennünket váratlanul, tehát fel voltunk készülve rájuk – lehetővé teszik számunkra, hogy világos, egyértelmű válaszokat adjunk a geopolitikai helyzetünk radikális megváltozásából következő kérdésekre. Két szempontból, pozitív és negatív értelemben is most, a nyugati integrációs szervezetek szelektív bővítésére vonatkozó döntés meghozatalával egyidejűleg, nem pedig 1989–90-ben, a szovjet blokk és a kommunizmus összeomlásakor következett be térségünkben az alapvető, nyugodtan mondhatjuk: történelmi fordulat. A fordulat pozitív dimenziója – bizonyos országok esetében – a nyugati integráció végső megerősítésére, a negatív dimenzió – más országok számára – a nyugati modell átvételének végső meghiúsulására, sikertelenségére vonatkozik.

Magyarország, Lengyelországgal és Csehországgal együtt, az észak-atlanti szövetségi rendszer teljes értékű tagjaként, 1999 tavaszától geopolitikai értelemben véglegesen a Nyugat részévé válik. Figyelemre méltó körülmény, hogy erre éppen egy olyan történelmi pillanatban kerül sor, amikor a Nyugat éppen azon van, hogy pontot tegyen a korábbi „hiábavaló kísérletek” végére, és a nyugati „kultúrkört” végre egy civilizációs szintű „politikával egységesítse”.⁷ Mivel bármiféle hatékony politika, sőt azt mondhatnám, hogy egyáltalán bármiféle politika csak világosan megvont határok között lehetséges, hihetetlen szerencsénk, hogy éppen akkor kerülünk belül a Nyugat határain, amikor azok a szó szoros értelmében vett politikai határokká válnak. Hajnal István vagy a Teleki Intézet egykori munkatársai számára egy pillanatig sem volt kérdéses, hogy Magyarország, illetve Kárpát-Európa helye történelmi értelemben csakis az Okcident lehet, de a Nyugat akkor – geopolitikai tetszhalottként – nagyon távol került nemcsak tőlünk, hanem a „szélső övezet” valamennyi nemzetétől. Hogy 1945 után, az orosz kihívás által életre keltve, ha lehet, még távolabb kerüljön.

Mára az is nyilvánvalóvá vált, hogy a geopolitikai határok egyben geoökonómiai határok is, ami azt jelenti, hogy a közös pénz bevezetésével az „előtörténet”-ből a tényleges történelembe átlépő Európai Unió teljes jogú tagjaivá is csak a közép- és kelet-európai államok egy része válhat: az Észak-Atlanti Szövetség kapcsán említett három országon kívül feltehetően még Szlovénia, Horvátország, Szlovákia⁸ és a balti államok (1. ábra).

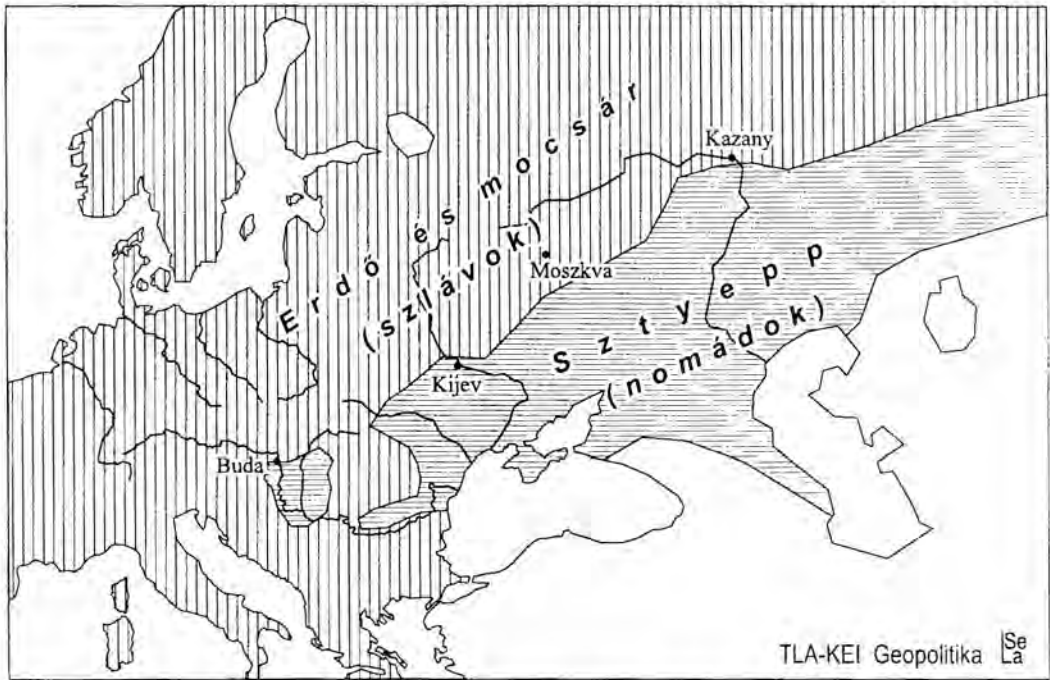

1. ábra Európa 2010-ben. (Molnár 1998.)

Mindezzel az említett fordulat negatív dimenzióját is körvonalaztam. Számos ország egész eddigi modernizációs, pontosabban „nyugatosodási” törekvése válik egészében sikertelenné, vagyis „befejezhetlenné” azzal, hogy a kommunizmus összeomlását követő demokratizálódás számukra szemmel láthatóan gazdasági teljesítőképességük és politikai stabilitásuk súlyos megroggyanását eredményezte. Az a sajátságos helyzet állt elő, hogy a Nyugat geopolitikai és geoökonómiai struktúráiba való integrálásuk, amely ezt az entropikus folyamatot esetleg megállíthatná, sőt megfordíthatná, immár lehetetlen, mert a Nyugat életképességének és fennmaradásának éppen a destabilizálódó és kaotizálódó övezetektől való világos elhatárolódás a feltétele. Nem hiába mondta H.-R. Patapievici román filozófus – 1997 nyarán! –, hogy „a románoknak álmatlan éjszakákat kellene hogy okozzon az a helyzet, amelybe kerültek”.⁹

Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy az elmúlt évtized alatt megérlelődött geopolitikai fordulat történeti-tipológiai értelme vagy tartalma nem más, mint

Köztes-Európa, vagy ha úgy tetszik: Kelet-Közép-Európa eltűnése. Európa – a latin Okcidens megjelenése óta – mindig is két nagytérségre oszlott: Nyugat- és Kelet-Európára.¹⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy itt két egyenrangú geopolitikai egységről, vagy két öntörvényű szociológiai modellről van szó. Szűcs Jenő a Bizánc kisugárzásában a Fekete-tengertől északra létrejött „csonka” Kelet-Európáról beszél (Délkelet-Európát tudatosan, de kellően nem megindokolt módon figyelmen kívül hagyva), mely a Csendes-óceánig kiterjedő expanziója révén, nagyjából az Europa Occidens atlanti expanziójával egyidejűleg „létrehozta a ‘teljes’ Kelet-Európát”.¹¹ Ez az álláspont nem tartható, sem topológiai, sem tipológiai értelemben.

2. ábra A nomád ék.

Forrás: Mackinder 1904. (The Geographical Pivot of History. In: Halford J. Mackinder: Democratic Ideals and Reality. With additional papers. Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1961. 245-246. o.)

Egyrészt az Ázsiából az uráli kapun keresztül a Keleti- és Déli-Kárpátok lejtőiiig és a magyar pusztáig húzódó nomád ék (2. ábra), valamint az ezredfordulóra a Keleti-Kárpátok és a Visztula vonaláig terjeszkedő katolicizmus lehetetlenné tette Kelet-Európa, vagy a „görög-keleti Európa”¹² mint egységes és egyközpontú civilizációs és földrajzi övezet kialakulását. (3. ábra) Másrészt a 18. század elejétől kezdve az ortodoxia centruma (Oroszország), de a török fennhatóság alatt saját vallási és részben – például a románok esetében – politikai identitásukat is megőrző délkelet-európai eliték is egyre inkább a Nyugat felé fordultak, elismerve annak civilizációs fölényét.

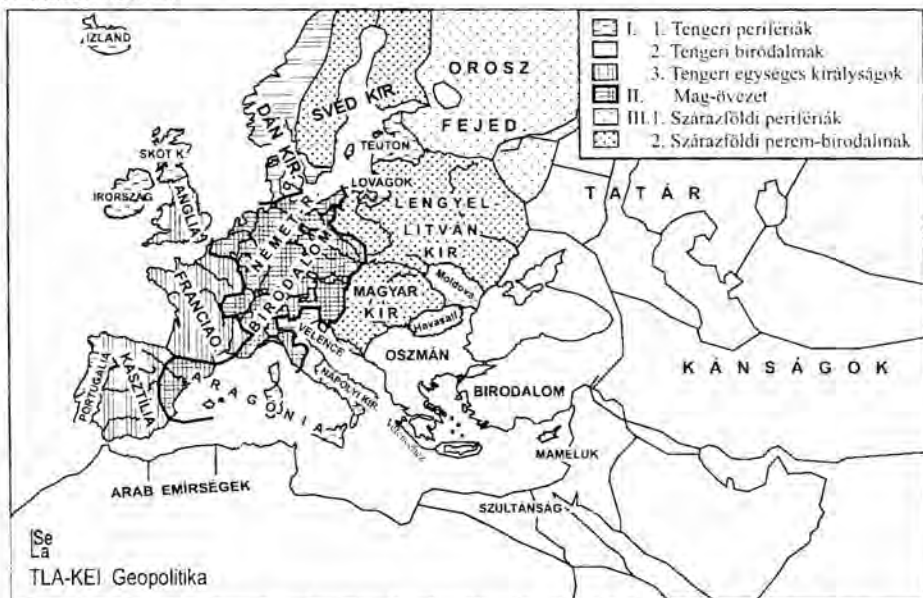
3. ábra Az egységes Nyugat- és a megosztott Kelet-Európa 1000-ben.
 Forrás: Colin McEvedy 1992. (The New Penguin Atlas of Medieval History, 55.)

A nyugati formáknak a 19. és a 20. század folyamán egyre vehemensebbé váló imitációja révén azonban nem új nyugati országok, hanem úgynevezett meghasonlott országok jöttek létre. „A meghasonlott országot – írja Huntington – domináns kultúrája egy meghatározott civilizációba sorolja, de vezetői egy másik civilizációhoz akarják sorolni. (...) Azok a politikusok, akik önhittségükben azt képzelik, hogy alapvetően átalakíthatják társadalmuk kultúráját, bukásra vannak ítélve. Miközben bevezethetik a nyugati kultúra számos elemét, képtelenek folyamatosan elfojtani vagy felszámolni eredendő kultúrájuk lényegi elemeit. Ugyanakkor, ha a nyugati vírus egyszer belevesz magát egy másik társadalomba, nagyon nehéz kiirtani onnan. A vírus nem tágít, de azért nem halálos. A páciens életben marad, de már sohasem lesz egészséges. A politikai vezetők képesek lehetnek történelmet csinálni, de nem menekülhetnek a történelem elől. Meghasonlott országokat hoznak létre, nem teremtenek nyugati társadalmakat. Kulturális szkizofréniával fertőzik meg országukat, mely annak folyamatos és meghatározó jellemzőjévé válik.”¹³

Birodalmi építkezés és intézményi kollapszus a Nyugat szélső övezetében

A nyugati vírussal az Okcidens úgynevezett szélső övezetének két kulcsországa, Magyarország és Lengyelország is sokat viaskodott. Elég egy pillantást vetni a 4. és

5. ábrán látható – a norvég Stein Rokkan nyomán megtervezett – térképekre, hogy megértsük, mennyire igazra volt Hajnal Istvánnak, aki szerint az Okcident „szélső társadalmi”-ra a „félelmetes erejű expanziók” jellemzőek, „jelentéktelenségre süllyedésekkel váltakozva”.¹⁴

4. ábra Európai államtípusok a 15. században.

Molnár 1998. (Stein Rokkan 1974 és 1980 nyomán. Alaptérkép: Colin McEvedy 1992. 99.)

5. ábra Európai államtípusok 1815-ben. Molnár 1998.

(Alaptérkép: Colin McEvedy, The Penguin Atlas of Modern History, 1972. 81.)

A magyar királyság a 11. század végén vált a szó nyugati értelmében vett birodalomná. („Magyarországnak” már volt némi előélete e tekintetben, hiszen a 9. században a Szerettől a Dnyeszterig terjedő magyar nomádállam, mint a Kazár Birodalom része, tulajdonképpen annak szerkezetét vette át.¹⁵) Amikor Szent László Horvátországra is kiterjesztette a magyar korona uralmát, a horvát állam a magyar királyságon belül változatlanul megőrizte a maga jogi személyiségét. A középkori Okcident keretei között pontosan ezt jelentette a birodalom: egy sokszor csupán transzcendens értékű (ámde hatásaiban nagyon is valóságos) fölöttes államot, amelyen belül egy vagy több közjogi attribútumokkal rendelkező jogi egység, konkrét lokális állam működött.¹⁶

A 13. század első felében, amikor a geopolitikai helyzetet a katolikus Nyugat elsöprő erejű terjeszkedése határozta meg az ortodoxia ellenében (ennek csúcspontja a Latin Birodalom létrehozása volt Konstantinápolyban), a magyar királyság birodalmi jellege még hangsúlyosabbá vált délen Bosznia, északkeleten Halics (a későbbi Galícia) hosszabb-rövidebb ideig tartó elfoglalásával, valamint több, a Szávától és a Dunától délre fekvő bánság és hercegség létrehozásával. De talán semmi sem mutatja meggyőzőbben a magyar királyság törekvését a Bizánci Birodalom (időleges) összeomlásával keletkezett geopolitikai űr betöltésére, mint az a tény, hogy a magyar királyok felvették címek közé a „Szerbia, Bulgária és Kumánia királya” címet is. A tatárdúlás egy ideig véget vetett ennek az expanziós törekvésnek (6. ábra), amelyet azonban a következő évszázadokban az Anjou-dinasztia királyai (7. ábra), valamint Mátyás (8. ábra) újra felélesztettek.

6. ábra Magyar expanziós törekvések a 13. században.
(Forrás: Kosáry Domokos. Magyarország története. Budapest. 1943. 35.)

7. ábra Kárpát-Európa a 14. században.

(Forrás: Benda Kálmán, L'idée d'empire en Europe carpatique.... Revue d'Histoire Comparée, 1944, 65.)

8. ábra Kárpát-Európa Mátyás korában. (Forrás: Benda Kálmán, 1944, 75.)

Ez a sajátos, birodalmi jellegű hagyomány annyira erős volt, hogy még akkor is, amikor kezdetben Magyarország nyugati része, majd később – a török kiűzése után – az egész királyság a Habsburgok birtokába került, Magyarország „integrációja” a szent korona országainak, vagyis a szorosán vett Magyarországnak, Horvátországnak és Erdélynek a különleges közjogi helyzetét tekintetbe véve következett be. Utóbbi, noha megmaradt önálló fejedelemségnek, nem közvetlenül, hanem a magyar koronához való tartozásánál fogva vált a Habsburg Birodalom részévé.

Végül a magyar birodalmi építkezés szempontjából figyelemre méltó mozzanat volt az az először a múlt század harmincas éveiben felmerült, de 1848 márciusa után a független magyar kormány hivatalos képviselői által is gyakran hangoztatott – az akkori külpolitikai helyzetben nagyon is valószínűnek tűnő – gondolat, amely szerint a széteső, osztrák tartományaival Németországhoz csatlakozó Ausztria feladatait – mint Kossuth Pulszky Ferenc külügyminiszteriumi államtitkárhoz intézett 1848. június 7-i levelében írja – „a Habsburg-dinasztia uralma alatt megnövekedett Magyarország”-nak kellene átvennie, amely „a középkori magyar birodalom örököse lenne”.¹⁷

Ezt az elképzelést először J. A. Blackwell angol ügynök fogalmazta meg koherens formában.¹⁸ Blackwell már a londoni *Athaeneum* 1837-es évfolyamában közölt tanulmányában (*Acts of the Hungarian Diet of 1832–36*) kiemelte, hogy a reformkori országgyűlések az ún. preferenciális sérelmek között előkelő helyen tartották számon az egykor a magyar koronához tartozó tartományok bekebelezését. „A reformok – írta Blackwell –, amelyek rövidesen kétségkívül megvalósulnak, azokkal együtt, amelyek már megtörténtek, a magyarok országát valószínűleg magvává fogják tenni egy birodalomnak, mely észak-déli irányban a Kárpátoktól a Balkán-hegységig, nyugat-keleti irányban pedig Csehország és Bajorország határától, valamint az Adriai partoktól Besszarábiáig és a Fekete-tengerig fog terjedni.”

Posonby bécsi angol nagykövetnek, de rajta keresztül tulajdonképpen Palmerstonnak szánt 1848. március 28-i jelentésében Blackwell egészen konkrét formában is vázolja, „hogyan volna lehetséges ezt a [függetlenné vált magyar] királyságot az angol érdekeknek legmegfelelőbb módon megalkotni”. Abból a feltevésből kiindulva, hogy „az osztrák birodalom már feloszlott”, továbbá, hogy „néhány hónap alatt Olaszország egységes királyság, Németország pedig egységes birodalom lesz”, Blackwell logikus módon arra következtetett, hogy „az osztrák–olasz államok az előbbibe, az ún. örökös tartományok pedig az utóbbiba fognak bekebeleztetni”.

Mivel „nyilvánvaló”, hogy az egységes Olaszország és az egységes Németország a brit érdekek szempontjából igen kedvezőek volnának, mert akkor Nagy-Britanniának nem kellene tartania „Európa két támadó hatalmától, Franciaországtól és Oroszországtól”, ugyanakkor az is igaz, hogy az egységes Németország „sokkal félelmesebb hatalom lesz, mint jelenleg”, és a németek így „még a franciáknál is veszedelmesebb vetélytársakká lehetnek”, az angol megfigyelő szerint Magyarország, illetve a körülötte megszervezhető új birodalmi struktúra volna egyedül

alkalmas arra, hogy egyszerre szolgálja Németország egységesülésének és féken tartásának ügyét.

Németországot Blackwell szerint csak úgy lehet elzárni az Adriától és a Balkántól, ha magyar hegemonia alatt „egy nagy Duna menti államot”, egy hármaskirályságot hoznának létre. A Magyar Királyságot a tulajdonképpeni Magyarország és Erdély, Illyria Királyságot Szerbia, Bosznia, Dalmácia, Isztria, Krajna, Karintia, Horvátország és Szlavónia, végül Dácia Királyságot Havasalföld, Moldva és Besszarábia alkotná.¹⁹ Blackwell térképen is megvonta e „Duna menti birodalom” vagy „szövetségi állam” határait, mely térkép sajnos nem szerepel az Akadémia kéziratárában elhelyezett iratok között, de a 48-as magyar kormány tagjai előtt ismeretes volt (9. ábra). Szemere Bertalan például 1848. május 24-i levelében arra kéri Szalay László frankfurti küldöttest, hogy keresse fel Londonban Blackwellt, akinek régi tervei vannak: a szláv tartományok ne olvadjanak össze egy állammá, hanem „legyen mindenik szövetséges tartomány, ám külön nyelvvel, külön nyelvbeli igazgatással, de tőlünk függve némileg. Ő ezt térképezte is. Közölheti veled”.²⁰

9. ábra Blackwell 1848-as elképzelése a Duna menti magyar birodalomról. Molnár 1998.

Mivel Blackwell birodalmi elképzelése „Magyarország nagy jövőjét illetően túlszárnyalja a legfantasztikusabb magyar kombinációkat is”, a pozitív „tények” bővületében élő magyar történetírás – az egy Horváth Jenő kivételével – nem is vette komolyan. Ez a viszonyulás nemcsak azért indokolatlan, mert – mint Hajnal István megállapítja – „lehetetlenség Blackwell egyéni komolyságát kétségbe vonnunk”,²¹ hanem azért is.

mert az adott történelmi helyzetben a magyar központú Duna menti birodalom koncepciója nagyon is racionális hipotézis volt. De talán nem tévedünk nagyot, ha Kossuth későbbi Duna-könföderációs elképzelése mögött is ezt a birodalmi konstrukciót véljük felfedezni, amelytől persze a 48-as hármaskirályság vagy szövetségi állam víziója nem lett reálisabb vagy valóságközelibb, de annál inkább kifejezésre juttatja a magyar történelemnek a modern korban is újrafogalmazódó birodalmi dimenzióját.

Az érdekes és jellemző számunkra az, hogy a reformkorban, a modern értelemben vett nemzetté válással párhuzamosan elkezdődött magyar birodalmi építkezés és terjeszkedés ugyanúgy zátonyra futott, mint az amúgy sokkal sikeresebb korábbi expanziók. Álláspontom szerint ez szintén a nyugati minta (ezúttal a francia típusú nemzet) megvalósításával együtt járó destrukcióval függ össze. A szélső övezetben zajló történelemnek, úgy tűnik, éppen a birodalmi terjeszkedés és a dezintegrálódás kettőssége a legfőbb jellemvonása.

A fentiek alapján érthetővé válik, miért szerepel például Magyarország és Lengyelország Rokkan paradigmatrendszerében²² először perembirodalomként (*border-empire*), majd szárazföldi perifériaként. A 16–17. században hatalmasra nőtt Lengyelország a 18. század végén nemcsak perembirodalomként szűnt meg létezni, de államként is eltűnt a térképről. Következett Ausztria és Poroszország birodalmi korszaka, de végül ők sem jártak sokkal jobban: Poroszország megsemmisült, Ausztria pedig szerény, jellegtelen kis állam lett. Végül Magyarország történelme során három alkalommal is (13. század második fele, 15. század vége–16. század eleje, 1848–1918) egymás után volt a birodalmi építkezés és a dezintegrálódás, a szélső övezeten belüli centrumpozíció és a perifériára szorulás mintasorsága.

Mi a szélső övezet és ezen belül a magyar államszerkezet szembevetendő ingatagságnak oka? A nyugati formák elfogadásával a cél – mind a 11., mind a 14–15. században, mind pedig 1848-ban – a hatékony uralmi szervezet kiépítése volt, de ezzel együtt „más is jött”, mondja Hajnal István a mintakövetés első, döntő szakasza kapcsán.²³ És ez a „más” volt a lényeg, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Jöttek a szokásszerűségbe ágyazódó nyugati „mélyszerkezet” tulajdonképpeni formatív elemei is, amelyek azonban éppen a vágyott uralmi szervezet felbomlásához vezettek.

Itt bizonyosfajta törvényszerűséget látok. Ezt tételszerűen a következőképpen fogalmaznám meg: *a nyugati intézményi formák adaptációja során a befogadó országban törvényszerűen fellép az intézményi kollapszus, a központi hatalom összeomlása.*

Nicolae Iorga román történésznek és nacionalista ideológusnak igaza van, amikor azt mondja, hogy „sem a magyaroknak, sem a cseheknek, sem a lengyeleknek nincs teljesnek mondható nemzeti életük. (...) Itt minden túl hirtelen, mondhatni szervezetlenül, katasztrófaszerűen jött, szemben a nyugati királyságokkal, amelyek belső rendje szerves, lassú és természetes folyamat eredményeképpen alakult ki. Nyugaton a királyság nem létrehívója volt azelőtt nem létező társadalmi állapotoknak, mint Keleten, ahol a királyság intézménye nem a saját történelmi fejlődés eredménye. Itt

magá a királyság teremt mindent, de nem a belső jogszokásoknak, hanem a külső hatásoknak megfelelően.”²⁴ Ez valóban így volt. A legújabb kutatások szerint a 12. század utolsó évtizedeiben uralkodó III. Béla magyar király éves bevétele például 23 tonna színezüstnek felelt meg, míg a francia királynak 17 tonnát, az angol királynak csak 9 tonnát tett ki az éves jövedelme. Az érem másik oldala az, hogy „amíg a magyar király jövedelme gyakorlatilag azonos volt országa jövedelmével, addig viszont a nyugati uralkodók esetében bevételeik, amelyeknek döntő részét a beszedett adók képezték, országaik jövedelmeinek töredék részét tették ki csupán. Vagyis itt a király, amott pedig az ország volt gazdag!”²⁵

Ez a példa jól rávilágít arra a sajtáságos tényre, hogy a nyugati minta követése során a főhatalmat megtestesítő intézmény (a királyság) átvétele általában stabil és erőteljes struktúrákat eredményez, míg a társadalom belső, autonóm dinamizmusát biztosító, és éppen ezért az előbbinél lényegesebb „demokratikus” elemek integrálása általában zürzavarhoz, az intézmények működésképtelenségéhez vezet. Anonymus, az 1200 táján keletkezett *Gesta Hungarorum* szerzője²⁶ például a párizsi egyetemről azzal a meggyőződéssel tért haza, hogy „a királynak meg kell osztania hatalmát nemeseivel, és egy decentralizált alkotmányos rendet kell kialakítania”.²⁷ Amikor azonban ezt a „demokratikus” elvet az Aranybulla kikényszerítésével (1222) és későbbi többszöri megújításával (1231, 1267) valóban törvénybe foglalták, az eredmény nem a király, a szolgálatában álló udvari nemesség (az ún. szerviensek) és az előkelők (bárok) közötti rendezett hatalommegosztás lett. A hatalom „demokratizálódása” helyett a hatalom egyfajta „vadprivatizációja”, az előkelők magánhatalmának a király által képviselt közhatalommal szembeni rendkívüli megerősödése következett be. Ez utóbbiak, mint a tatárjárás szörnyűségeit megörökítő Rogerius kanonok felpanaszolta, gyakorlatilag feldarabolták egymás között az országot (*per partes diviserant*). „A folyamat haszonélvezői – írja Șerban Papacostea román történész a magyar királyság 13. század végi dezintegrálódásának okait elemezve – az oligarchák (...) voltak, akik a királyi hatalom ellenőrzése alól kivont területekből valóságos önálló államokat hoztak létre.”²⁸

Az Árpád-házi királyok kihalásával (1301) tetőző teljes intézményi kollapszusból a Nyugathoz az Árpádoknál is szerveesebben kötődő, francia eredetű, de valójában második nemzeti uralkodóháznak tekintett Anjouk magyarországi uralma (1301–1458) vezette ki az országot. A nagyméretű intézményi, gazdasági és pénzügyi reform hatalmas fejlődéshez vezetett. A 14. század végéről származó adatok szerint Magyarországon – az országhatárokon túli tartományokat nem számítva – több mint 21 ezer helységben, félezernél több városias jellegű településen és 49 korszerű városban megközelítően hárommillió ember lakott. Az ország külpolitikai mozgásterét jócskán megnövelte és a külkereskedelem virágzását nagyban elősegítette az a gazdasági és dinasztikus együttműködés, melyet Károly Róbert magyar királynak 1335-ben a visegrádi kongresszuson Magyarország, Csehország és Lengyelország között sikerült létrehozni.²⁹ Végül a rendek és a nemesek helyi önkormányzati testületeiként működő-

dő vármegyék kialakulásával megteremtődött az egész intézményi struktúra saját innovációs bázisa, megteremtődtek a közvetlen mintakövetéstől immár független, nyugati típusú autonóm társadalomfejlődés feltételei.

Mindez azonban nem tudta megakadályozni a 15–16. század fordulóján újból bekövetkező intézményi összeomlást, az oligarchikus „demokrácia” ezúttal „nemzeti” katasztrófához (1526) vezető tényerését. A nyugati modell még mindig elkerülhetetlenül rombolt is, nemcsak épített.

A Nyugatról jövő harmadik intézményi és gazdasági-pénzügyi vérátömlesztést a Habsburg-ház jelentette Magyarország számára. Ez tette lehetővé a 150 évig tartó török hódoltság intézményi átvészelését, majd az ország két évszázadon át tartó folyamatos fejlődését és gyarapodását. Az Anjou-korban beindult, nyugati típusú autonóm társadalomfejlődés kiteljesedett, aminek eredményeképp a 19. század első felében Európában mindenhol „elképzelt” nemzet Magyarországon a nemesi „demokrácia” évszázados alapjaira támaszkodva meg tudta vívni a maga forradalmát, és el tudott jutni a képviselői demokrácia saját erőből történő megvalósításáig.³⁰ Ezzel egyidejűleg azonban megteremtődtek egy újabb, most már a szó szoros értelmében nemzeti katasztrófához vezető intézményi kollapszus feltételei.

Az 1848-as Magyarország ugyanis sem közigazgatási, sem pedig közjogi értelemben nem volt egységes állam. Mindenekelőtt a megyerendszer nem terjedt ki az ország egész területére, amely számos, részben középkori, részben a Habsburgok által létrehozott különleges közigazgatási körzetet is magában foglalt. Az igazi problémát azonban az okozta, hogy a magyar államiságot szimbolizáló, és a Habsburg Birodalomba való speciális betagozódás jogi alapját jelentő szent korona felségterülete három országra, a szűkebben vett Magyarországra, Horvátországra és Erdélyre, vagyis tulajdonképpen egy külön magyar birodalomra terjedt ki. Mivel a magyar korona egész területét felölelő történelmi Magyarország határain belül – a szándékai szerint valamennyi polgárra kiterjedő, a centralizált francia modellt követő magyar nemzetépítési folyamattal párhuzamosan, vagy azt néhány évtizedes késéssel követve – megindultak a természetes módon önállóságra törekvő horvát, szerb, román és szlovák nemzeti mozgalmak is, a nyugati mintát követő nemzetépítésnek csakis az ország újabb feldarabolódása, részekre osztása lehetett a következménye. Az a tény, hogy a szét hullás a Habsburg-monarchia európai fontossága miatt csak megkésve, a 20. század elején – vagy más optikából szemlélve a dolgokat: az első világháború kitörése miatt túl korán – következett be, részletkérdés. Előbb vagy utóbb mindenképpen bekövetkezett volna.

Ez volt a harmadik – és utolsó – olyan eset, amikor az intézményi kollapszus a nyugati társadalomfejlődés kibontakozásának elkerülhetetlen mellékhatásaként következett be. Az 1948-as kommunista hatalomátvétellel járó intézményi *tabula rasa* hatása rendkívül káros volt, évtizedekre visszavetette az országot, de nem tudott az intézményalkotás, a társadalmasodás mélyszerkezetébe beépülni. Így a kommunizmus

összeomlása után az ország egyszerűen visszatért saját – a nyugati modell szélső övezetét alkotó – politikai és jogi hagyományaihoz.

Ez a „visszatérés” egyúttal a nyugati mintakövetés újabb – végső – szakaszát is jelenti, amelynek eredményeképpen Magyarország – Lengyelországgal, Csehországgal és néhány más országgal együtt – intézményesen is részévé válik a Nyugatnak. A lényeg itt az, hogy a hosszú időtartamú történelmi folyamatként felfogott integráció újabb intézményi összeomlás nélkül zárulhat le. Ha a Magyarország és Lengyelország által elszenvedett történelmi katasztrófákat a Nyugatról átvett szabadságok kellő társadalmi háttér nélküli „túltengése”, a hagyományos hatalmi viszonyokat dezintegráló hatása okozta, ma pontosan a demokratikus politikai intézmények stabilitása, a privatizációt – piaci feltételek mellett – végigvivő, működőképes gazdasági rendszer és a Nyugat „szélső övezetében” erőteljesnek mondható civil társadalom megléte, vagyis a belső szervezőelvvé vált „nyugatiság” teszi lehetővé az integrációs folyamatok sikeres befejezését. Ezt követően a külső hatásokat az utóbbi évszázadokban csupán tehetetlenül elszenvedő Köztes-Európát maguk mögött hagyó államok Nyugat-Európa intézményi forradalmának aktív részvevőiként fognak belépni történelmük új, poszt nacionális korszakába. A nyugati mintakövetés ezer évének lezárulása következképp egyszerre jelenti majd számukra a nemzeti alapú történelem végét, és egy új történelmi kaland, egy újfajta – a középkorban egyszer már, egészen más körülmények között és más formában betöltött – történelmi szerep kezdetét.

A nyugati mintakövetés az ortodox Kelet-Európában

Egészen más volt és más napjainkban is a politikai és jogi intézmények területén megmutatkozó nyugati mintakövetés hatása azokban az országokban, amelyek ebbe a veszedelmes folyamatba csupán a 19. század első felében kezdtek bele.

Az ortodox országok nyugatellenes elitjei meg voltak és ma is meg vannak győződve arról, hogy a bajok csak és kizárólag a nyugati formák átvételével kezdődtek, és hogy azelőtt, a hagyományos civilizációs értékeiknek megfelelő politikai és jogi formák között élve minden a legnagyobb rendben volt. Nos, a bizánci uralmi formák és jogelvek helyi adaptációi, elsősorban a korlátlan – *authentész, szamoderzsavnij* – főhatalom, valamint az adóztatás nomád módszerei³² kétségtelenül lehetővé tették a délkelet-európai kisállamok és a moszkvai nagyfejedelemség kialakulását, majd ez utóbbi orosz birodalomká váló felemelkedését, de az államiság, általában a politikai intézmények és a főhatalommal érintkező társadalmi struktúrák stabilitásáról és szilárdságáról azért a kelet-európai térségben a legkevésbé sem beszélhetünk.

Néhány példa kellőképpen megvilágíthatja ezt a helyzetet. A bolgár–vlah birodalom helyzete mindenekelőtt geopolitikai értelemben volt bizonytalan.³¹ Az új, független balkáni állam tulajdonképpen a Haemus-hegységben élő, a bizánci történetírók által „barbárok”-nak nevezett vlahoknak a meggyengült Bizánc elleni 1186-os lázadásából

született. Az észak-balkáni vlahok, akik már Manoilosz 1166-os Magyarország elleni hadjáratában is részt vettek, azt igényelték a császártól, hogy fegyveres szolgálataik fejében lakóhelyükön szabályos birtokjogot kapjanak, vagyis hogy a birodalom teljes jogú alkotóelemei legyenek. Mivel Bizánc ezt az igényüket nem teljesítette, az „elvetemült és törvényt nem ismerő” vlahok (Choniates) fellázadtak. Miután a mozgalomhoz a bolgárok és a Haemustól északra élő vlahokkal gyakorlatilag szimbiózisban élő kunok is csatlakoztak, az Asenidák vezetésével létrejött egy sajátos, az első bolgár birodalom tradícióját folytató, hármas „etnikai kooperáció”-n alapuló állam.

Az Asenidák királysága vagy birodalma (a korabeli forrásokban mindkét elnevezés szerepel), hogy a magyar királyság és az 1204-ben Konstantinápolyban berendezkedő Latin Császárság kettős szorításából kitörjön, csatlakozott a latin kereszténységhez. A III. Ince pápával levelezésben álló Ionița (Kaloioannis) geopolitikai opciójával azonban gyakorlatilag semmit sem ért el, mert a korábban Bizánc fennhatósága alatt állt észak-balkáni területek fölötti uralmát sem a magyar királyság, sem a Latin Császárság nem ismerte el legitimnek, saját alattvalói pedig hallani sem akartak a latin rítusú kereszténység átvételéről. Sem a közvetlen geopolitikai környezet, sem az ortodoxia mellett kitartó nép egyértelmű konzervativizmusa nem kedvezett tehát annak, hogy a bolgár–vlah állam nyugati geopolitikai orientációja tartós maradjon. Ugyanakkor az ortodoxia újbóli hatalmi térfoglalása sem hozott érdemi változást, mert a visszatérő Bizánc, bármennyire meggyengült is, csak a saját birodalmi kereteit tekintette legitimnek, így az ő mintáját követő minibirodalmak intézményi megerősítéséhez nem fűződött semmilyen érdeke. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a nyugatihoz hasonló „intézményi forradalom” és szerves expanzió „Kelet-Európában” csakis akkor jöhetett volna létre, ha előzőleg ott is összeomlik maga az ősminta, a Kelet-Római Birodalom.)

A bizánci minta helyi adaptációinak tekinthető balkáni államok valós állapotát jól tükrözi az Asenidák kihalása utáni Bulgária helyzete. Ez a történet szinte kizárólag a helyi trónbitorlók egymás elleni konspirációiról szól, nem más, mint „az árulások, erőszakos cselekmények, gyilkosságok végkimerülésig tartó láncolata, amelynek – mint a Balkán történetének egyik elismert amerikai szakértője írja – csak annyi a történelmi jelentősége, hogy aláhúzza: a második Bulgária, akárcsak az első, alapvetően ingatag felépítésű volt”.³³

Hasonló volt a helyzet a középkori Szerbiával is, ahol Stefan Nemanjić (Nemanyits István) 1217-es „katolicizmussal való kacérkodása” csak arra volt jó, hogy a szerbség és maga az éppen kialakulóban lévő egyházszerkezet is csak még határozottabban forduljon az ortodoxia felé.³⁴ Ami pedig az intézmények szilárdságát illeti, elmondható, hogy egy-egy jelentősebb király kivételes és kétségtelenül sikeresnek mondható államépítő tevékenységét mondhatni szabályszerűen követték „a törzsi partikularizmus szelleme” által ébren tartott, hosszú polgárháborús korszakok.³⁵ A magát 1346-

ban „a szerbek és görögök cárjává” koronázta Dusan balkáni szerb birodalma például a cár 1355-ben bekövetkezett halála után alig tíz év leforgása alatt hullott darabjaira.³⁶

Végül nem árt felidézni Oláh Miklós megjegyzését a Havasalföldről a rivális fejedelemszalád gyilkos dühe elől Mátyás udvarába menekülő apja bölcsességéről. „Mátyás király – olvashatjuk a *Hungária* 12. fejezetében – többször elhatározta, hogy haddal viszi őt vissza királyságába, apám azonban (...) úgy döntött, hogy Erdélyben elveszi anyámat, Huszár Borbálát, s a magánember életét éli inkább, minthogy a zsarnoki hatalomban és ezer veszélynek kitett uralomban őt is meggyilkolják, mint őseit.”³⁷

Hajnal István nagyon jól megvilágította, mi ennek a permanens intézményi káosznak az oka. Azzal, hogy a szláv népek (és velük együtt a mai románok elődei, a vlahok is) átvették a bizánci formákat, nem következett új szintézis, nem alakultak ki új kultúr-nemzetek, mint nyugaton. A bizánci minta lényege, hogy léteztek a „túlérett, mechanikussá vált antik szerkezet” továbbéléseként a racionális uralmi formák, és lent létezett az archaikus társadalom. A kettő között nem jött létre élő kapcsolat, nem alakulhattak ki „a társadalmasodás elemi módszerei”. Tulajdonképpen maga az ortodoxia volt ez az „élő kapcsolat”, de nem véletlen, hogy Hajnal ezt nem vette figyelembe. Nem is vehette, hiszen ő a (nyugati vagy a római) intézményi formák nyelvezetét használta, és csak azt értelmezhetette Bizáncból és a bizánci kultúrkörből, ami ezeknek az intézményeknek vagy egyáltalán az intézményeknek a nyelvén megragadható volt.

Mivel az ortodoxia totalizáló, egységteremtő ereje soha nem öltött intézményes jelleget, hiába állt a bizánci uralmi forma bizonyos értelemben az ortodoxia talaján, a bizánci mintát követő balkáni népek számára az egész politikai intézményrendszer, gyakorlatilag minden, ami a kisközösségi szintet meghaladta – társadalmi és politikai értelemben! – idegen, „érdekszerű és külsőleges” maradt. Így az alattvalók tömege a nagycsalád és a törzsi-nemzetségi struktúrák „öszönös képletébe” vonult vissza.

Bizánc kész formákat, egész kultúrszerkezeteket akart rárakni a népekre, de az idegen formák alatti archaikus struktúrákat meg sem érintette. A Nyugat alapvető másságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a nyugati mintát követő szlávok – a déli és keleti szlávokkal, valamint a vlahokkal ellentétben – levetkőzték az archaikus szláv társadalmi formákat. Náluk, akárcsak a magyaroknál, bekövetkezett „az öszönös népi kötelékek tökéletes szétszilánkolása”. Egyszóval a bizánci mintát követő népek körében a szokásszerűség, a „szokásszerű igazodás” kizárólag társadalomantropológiai, néprajzi szinten érvényesült, nem vált a tényleges – politikai – társadalmasodás elemi módszerévé.³⁸

Vagy ha igen, úgy ez egyfajta negatív, megjátszott társadalmasodást eredményezett, a „szerződéstisztelő Európá”-ra jellemző szokások³⁹ látszólagos követését, „szinlelt jóindulatot” (*simulata benevolentia*), amiről Johannes Sommer, a Szászországból előbb Lublinba, majd a cotnari-i latin iskolába, végül Erdélybe került humanista

beszél a moldvai vlahok szokásairól írván.⁴⁰ A nyugati formák színlelt átvételét – mint ez a Despot vajda protestáns reformjait követő 1563-as moldvai véres lázadás is bizonyítja – az ortodox többségű országokban és tartományokban gyakran követték ún. civilizációs „törésvonal-konfliktusok” (Huntington),⁴¹ amelyek mélyebb gyökereiek és a jelek szerint hosszabb életűek is, mint a nyugati civilizáció belső polgárháborús állapotaként értelmezhető ún. nemzeti konfliktusok.

Sommer leírja, hogy az idegen származású és idegen szokásokat meghonosítani akaró Despot vajda elleni lázadás során az ortodox hitűkhöz és szokásaikhoz ragaszkodó moldvaiak a fejedelem által a „szászok és magyarok által lakott Cotnari-ban” az ország egész területéről összegyűjtött gyerekek számára alapított latin iskolát is az „idegen zsarnokság” (*externa tyrannia*) szimbólumának tekintették, mivel „idegen betűket” (*peregrinae literae*) használt.⁴² Miközben tehát a lengyelországi humanista iskolákba járó moldvai krónikairók már nagy becsben tartották népük latin eredetét, az országban a latin betű az idegenség szimbóluma volt.

*

A Köztes-Európán belül egyre világosabban kirajzolódó határvonalak kérdését sokan szeretnék pusztán felszíni, konjunkturális jelenségnek tekinteni, amiről tulajdonképpen nem is volna szabad beszélni, nehogy ezzel is megnehezítsük az „egységes, választóvonalak nélküli Európa” gyors, csupán a megfelelő politikai döntésektől függő kialakulását.

Ha ezzel szemben az önálló történeti-szociológiai és egyúttal geopolitikai entitásként épp most eltűnőben lévő Köztes-Európa nyugati és keleti részei közötti, nem csökkenni, hanem éppenséggel növekedni látszó különbségeket egy hosszú időtartamú történelmi folyamat megnyilvánulásának tekintjük, sokkal közelebb járunk a valósághoz. Kelet-Közép-Európa (vagy az ellenkező irányból definiálva: a nyugati Köztes-Európa) tehát azért tűnhetett, illetve tűnhet el mint autonóm történeti modell, mert a huntingtoni vírussal egy évezreden keresztül együtt élve végül is elsajátította a Nyugattól azt a társadalmi módszert, amelyet Kelet-Európa Bizánctól nem tudott, a Nyugattól pedig – túl későn, és akkor is a régi hagyomány szerint a társadalom feje fölött kezdve el az adaptációs folyamatot – már nem tudhatott elsajátítani.

A nyugati minta követése hihetetlenül hosszadalmas és fájdalmas, megtorpanásokkal, majd újbóli nekirugaszkodásokkal teli folyamat. Mindig szem előtt kell tartanunk ezt, ha meg akarjuk érteni a jelenlegi, tőlünk immár egyértelműen távolodó, de azért alapvetően nem idegen *kelet-európai* helyzetet.

Jegyzetek

1. Hajnal István: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. I–II. *Századok*, 1942. 1–42 o.; 133–165 o.. Magyarország helye az európai fejlődésben. In: *Az újkor története*. Budapest, 1936. 146–160. o.

2. Vö.: Kosáry Domokos: Sur quelques problèmes d'histoire comparée. *Revue d'Histoire Comparée*, 1943. No. 1–2. 3–32 o.; Aux lecteurs. *Revue d'Histoire Comparée*, 1946. No. 1–2. 3–6 o.; Benda Kálmán: L'idée d'empire en Europe carpathique à la fin du moyen âge. *Revue d'Histoire Comparée*, 1944. No. 1–2. 54–80 o.; Kosáry Domokos: „Kárpát-Európa”-kutatás a Teleki Intézetben. Tóth János interjúja. *Valóság*, 1983./9. 32–41 o.; uő: The idea of a Comparative History of East Central Europe: the Story of a Venture. In: *Historians as Nation-Builders. Central and South-East Europe*. Ed. by Dennis Deletant and Harry Hanak. London, 124–138. o.
3. Vö.: Szücs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Budapest, 1983 [1980], valamint: Kosáry Domokos: Az európai fejlődési modell és Magyarország, továbbá: Az európai kisállamok típusai. In: *A történelem veszedelmei*. Budapest, 1987. 7–19 o.; 451–483. o.
4. Vö.: Oscar Halecki: *The Limits and Divisions of European History*. New York, 1950; valamint: *Borderlands of Western Civilisation*. New York, 1952.
5. Piotr S. Wandycz: *The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*. Routledge, New York–London, 1992. 5–11. o.
6. Romsics Ignác: Közép- és kelet-európai perspektívák [1994]. In: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996. 361 o.; 363 o.; 368. o.
7. Vö.: Hajnal István: *A kis nemzetek történetírása...* 8. o.
8. Vladimír Meciar szeptember 25–26-i választási veresége után Wolfgang Schüssel, az EU elnöki tiszttét betöltő Ausztria külügyminisztere kijelentette, hogy amennyiben „az új kormány rendben megalakul”, azonnal napirendre kerülhet „Szlovákia EU-integrációja”. (*Le Monde*, 1998. szeptember 30.)
9. H.-R. Patapievici: Româniile încă nu și-au găsit, metafizic vorbind, modul lor propriu de a se instala în modernitate [A románok metafizikai értelemben még nem találták meg a saját helyüket a modernitásban]. Interjú. *Ziua*, 1997. augusztus 14.
10. Nyugat- és Kelet-Európa Mackinder alapján definiált fogalmairól lásd: Molnár Gusztáv: *A NATO-bővítés geopolitikája*. Beszélő, 1997./3.
11. Vö.: Szücs Jenő: Vázlat... 14–15. o.
12. Vö.: Hajnal István: A görög-keleti Európa. *Az Orosz Birodalom*. In: *Az újkor története*. 267–283. o.
13. Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*. New York, 1996. 138 o.; 154. o.
14. Hajnal István: *A kis nemzetek történetírása...* 38. o.
15. Vö.: Kristó Gyula: *A magyar nomádállam*. In: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995, 120–126. o.
16. Erről bővebben lásd a szerző *Imperii și pseudoimperii c.* írását (22–Bukarest-, 1998. nov. 10–16.). A cikk magyar fordítása – *Birodalmak és álbirodalmak* címmel – a szintén bukaresti *A Hét* 1998. nov. 19-i számában jelent meg.
17. Idézi Erdődy Gábor: *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban*. Budapest, 1988. 61–62. o.
18. Blackwell 1846 és 1851 közötti iratainak a Magyar Tudományos Akadémiára hagyott gyűjteménye (*Hungarian Missions, I–VI.*) „az egyetlen közvetlen 'diplomáciai forrás-

- anyagunk' önálló, független alkotmányos kormányunk megalakulásának történetére". (Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Budapest, 1987. 27.)
19. A Blackwell-idézetek forrása: Horváth Jenő: Blackwell András József angol ügynök magyarországi küldetései. 1843–1848. I. *Budapesti Szemle*, 213. k., 616. sz., 1929. március, 383–384 o.; III. *Budapesti Szemle*, 213. k., 618. sz., 1929. május, 265–268. o.
 20. Idézi Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája...* 80. o.
 21. Vö.: Hajnal István: i. m. 29. o.
 22. Az 1979-ben, fiatalon elhunyt Rokkan a maga rendkívül bonyolult paradigmarendszerét két alapvető tanulmányban dolgozta ki. Az első (*Dimensions of State Formation and Nation-building: a Possible Paradigm for Research on Variations within Europe*) a Charles Tilly szerkesztette *The formation of national states in Western Europe* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1974) c. kötetben, a második (*Territories, Centres, and Peripheries: toward a Geoethnic-Geoeconomic-Geopolitical Model of Differentiation within Western Europe*) a Jean Goffmann szerkesztette *Centre and Periphery. Spatial Variations in Politics* című kötetben (Sage Publications, Beverly Hills–London, 1980) jelent meg.
 23. Hajnal István: *A kis nemzetek történetírása*. 8 o.; 16 o.; 21. o.
 24. Nicolae Iorga: *Desvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*. I. Evul mediu. Conferințe la Academia Militară. [Európa politikai és társadalmi berendezkedéseinek fejlődése. I. Középkor. Előírások a Katonai Akadémián.] București, 1920. 143.
 25. Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996. 219. o.
 26. Anonymus krónikájának történeti forrásértékét a magyar szakkritika kielégítően tisztázta. A korszakkal és személyével foglalkozó magyar történészek azonban mintha az ellenkező végletbe estek volna, amikor a román történészek Anonymus forrásértékét túlbecsülő nézeteire azzal válaszoltak, hogy szinte minden vonatkozásban kétségbe vonták szavahihetőségét, regényes – irodalmi mintákat követő – fantáziálásnak minősítve mindazt, amit például a magyar krónikaíró a honfoglaláskori vlahokról vagy blakokról, bolgárokról vagy kunokról írt. Holott Anonymus egyáltalán nem véletlenszerűen írta, amit írt, és nem is pusztán csak azért, hogy úgy általában a magyarok hadi dicsőségét ecsetelje. Ő a 12. század végéi, 13. század eleji délkelet-európai magyar birodalmi terjeszkedés „ideológusa” volt. Mivel Magyarország balkáni expanziójának ekkor már nem a latinok inváziója által majdhogynem megsemmisített Bizánc, hanem a bolgár–vlah–kun hatalmi konglomerátum állt az útjában, Anonymus azt igyekezett „bebizonyítani”, hogy a bolgár–vlah–kun katonai együttműködésen alapuló 1200 körüli „Bulgária” nem legitim állam, területe a magyar királyokat illeti, mert már a honfoglalás idején „alávetették magukat” a magyarok uralmának.
 27. Vö.: Z. J. Kosztolnyik: *Hungary in the Thirteenth Century*. East European Monographs No. CDXXXIX. Columbia University Press, New York, 1996. 14. o.
 28. Șerban Papacostea: Criza de structură a Regatului arpadian. In: *România în secolul al XIII-lea. Între cruciata și Imperiul Mongol*. [Az Árpádok királyságának strukturális válsága. In: A románok a 13. században. A keresztes-hadjáratok és a Mongol Birodalom között.] București, 1993. 134. Rogeriusról lásd: i. m. 128. o. – A bukaresti N. Iorga Történettudományi Intézet igazgatója idézett, a románok helyzetét a 13. század geopolitikai kontextusában vizsgáló könyvében teljesen indokoltan teszi szövé, hogy „hiányzik egy átfogó

- történeti munka a magyar királyság 13. századi, különösen II. András- és IV. Béla-korabeli délkeleti és keleti terjeszkedéséről". I. m. 17. o. 12. sz. jegyzet.
29. Vö.: Kosáry Domokos: *Magyarország története*. Budapest, 1943. 47. o. Az Anjou-korról: 42–53. o.
30. Vö.: Gergely András: Közép-Európa parlamentjei 1848-ban. In: *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Szerkesztette Szabad György. Budapest, 1998. 15–63. o.
31. A román fejedelemségek politikai intézményeinek, mindenekelőtt magának az államiságnak balkáni eredetéről lásd Dimitrie Onciul: *Originile principatelor române*. In: *Scieri istorice*, I., [A román fejedelemségek eredete. In: Történeti írások, I.] București, 1968, 560–715; uő: *Titlul lui Mircea cel Bătrân și posesiunile lui*. In: *Scieri istorice*, II., [Mircea Cel Bătrân fejedelmi címe és birtokai. In: Történeti írások, II.] 19–142. o. – A Iorga utáni román történészgeneráció két jeles képviselője, P. P. Panaitescu és Gh. I. Brătianu ugyanakkor a tatárok szerepét hangsúlyozta – orosz analógiára – a román államiság kialakulásában. (Vö.: P. P. Panaitescu: *Mircea l’Ancien et les Tatares*. *Revue historique du Sud-Est Européen*, XIX, 2, 1942, 438–439; Gh. I. Brătianu: *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*. [A román államok megalapításának történeti tradíciója.] București, 1980, 127–128. o.)
32. A bolgár–vlah államról lásd: Gheorghe I. Brătianu: *Asenăștii*. In: *Tradiția istorică...* 10–49; valamint Șerban Papacostea: *Înfruntări politice și spirituale în sud-estul Europei (1204–1241)*. In: *România în secolul al XIII-lea*. [Politikai és szellemi küzdelmek Délkelet-Európában (1204–1241). In: A románok a 13. században.] 11–55. o.
33. Ferdinand Schevill: *A History of the Balkans*. New York, 1991. 151. o.
34. Vö.: Szilágyi Károly: Az államalapítás. In: Sokcsevics Dénes–Szilágyi Imre–Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*. Budapest [1994], 25–27. o.
35. F. Schevill: i. m. 147. o.
36. Vö.: Szilágyi Károly: A középkori szerb állam széthullása és a török hódoltság. In: i. m. 31–39. o.
37. Oláh Miklós: Hungária. In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Budapest, 1982. 1076–1077. o.
38. Vö.: Hajnal István: *A kis nemzetek történetirása...* 13–15 o.; 23–24 o.; 32 o.; 39. o.
39. Vö.: Claude Karnouh, *Societatea civilă* [A civil társadalom]. *Dilema* (Bukaerest), 1999. jan. 15–21. o. Lásd még a szerzőnek a román identitásról szóló kitűnő munkáját: *L’invention du peuple*. *Chroniques de Roumanie. Essai*. Paris, 1990.
40. Vö.: Johannes Sommer Pirnensis, *Vita Jacobi Despotae Moldavorum reguli – Viața lui Jacob Despot, Principele moldovenilor*. In: Johannes Sommer Pirnensis–Antonius Maria Gratianus, *Viața lui Despot Vodă* [Despot vajda élete], Ed. bilingvă, Iași, 1998, 74.
41. Vö.: Samuel P. Huntington, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 1998, 429–434.
42. Johannes Sommer, i. m. 46. o., 50–51. o., 69. o.

***II. NEMZETÉPÍTÉS,
NEMZETKÉPEK ÉS REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK***

A cseh közgondolkodás németképe a kilencvenes években

A cseh társadalom németekről alkotott képe mély történelmi gyökerekkel rendelkezik, így e kép „eredetijét” a több évszázados cseh–német együttélésben kell keresni. Felvázolásához a történelmi gyökereken kívül a közelmúlt történelmének eseményeit is figyelembe kell venni, mivel a kép ennek fényében módosul, formálódik.

A társadalmaknak önmagukról és másokról alkotott képével foglalkozó szakemberek szerint minden közösségnek szüksége van egy másik közösségre, amelyhez képest önmagát meghatározza. A cseh társadalom számára ez a másik közösség a német társadalom. Nemzeti identitásának meghatározásában a mi-ők referenciakettős keretét a német nemzet, a német társadalom jelenti.¹

A csehek számára Németország, a német társadalom, a német nemzet a fő referenciakeret. A cseh önképet a német háttér formálta meg. „Német tükörben” a csehek önmagukról a másik fordított képét látják: a német fölényességgel, felfuvalkodottsággal, nacionalizmussal és terjeszkedési hajlammal saját tipikus cseh tulajdonságaikként az alkalmazkodókészséget, opportunizmust (vagy megalkuvást), széthúzást, lagyma-tagságot állítják szembe. Saját magukban értékelik azt a humorérzékét, amely a németekből hiányzik. A németekben becsülik a pontosságot, rendszeretetet, megfontoltságot, fegyelmezettséget, amely belőlük, csehekből hiányzik.²

E heterosztereotípiák félig negatívak, félig pozitívak. A cseh köztudatban a tipikus német agresszív; nem szabadult meg teljesen a nacionalizmustól és a náciizmustól. Ugyanakkor rendkívüli erénye a rendszeretet, a szorgalom, amely a jólétét eredményezi. Ezenkívül fegyelmezett, pontos, dolgozó, takarékos, komoly. A német jellem sötét oldalai közé tartozik az uralkodásvágy, a beképzeltség. A felmérések szerint a legmeghatározóbb német jellemvonás a felsőbbrendűségérzet és az ebből fakadó agresszivitás. Ez a csehek szemében mindent egybevetve embertelenné teszi a tipikus németet.³

A németekről alkotott nemzeti heterosztereotípiák hosszú távon, az együttélés történelmi évszázadai alatt alakultak ki, és rendkívül erőseknek, szinte meggingathatatlanoknak bizonyultak. A német nemzeti jellemre vonatkozó cseh sztereotípiák mellett élnek a cseh–német viszonyra vonatkozó cseh sztereotípiák is. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a nemzeti jellemre vonatkozó kép állandóbb, maradandóbb, mint a kölcsönös viszonyról kialakult kép, amely dinamikusabban változik.⁴

A cseh–német viszony lényegét a cseh köztársasági elnök, Václav Havel a következőképpen fogalmazta meg: „A Németországhoz és a németekhez fűződő viszony a számunkra több, mint diplomáciánk egyik témája a sok közül. Nemcsak a sorsunk, hanem közvetlenül az identitásunk része is. Németország az inspirációnk és a fájdalomunk; forrása érthető traumáinknak, előítéleteinknek és tévelygéseinknek, valamint annak a mércének is, amelyhez igazodunk; vannak, akik Németországot fő remény-ségünknek, vannak, akik a bennünket fenyegető legfőbb veszélynek tekintik. Meg kell vallani, hogy a Németországhoz és a németekhez való viszonyulással a csehek nemcsak politikailag, hanem filozófiailag is meghatározzák magukat, és e magatartás típusa által nemcsak saját történelmükhöz való viszonyukat, hanem saját nemzeti és állami önértelmezésük típusát is meghatározzák.”

A németekkel való történelmi együttélés és a német szomszédság a csehek énjének szerves része: „Nemzeti és állami identitásunk keresésének bonyolult útkereszteződése in az egyik főútvonal éppen Németországon és a németeken keresztül vezet, amiről és akikről a legkülönösebb elképzelésekkel rendelkezünk”.⁵

A csehek és a németek 1948-ig nem csupán szomszédai voltak egymásnak, hanem együtt is éltek. Ezt az együttélést elsősorban a német kutatók (Hahnová, Seibt, Hilf) tekintik szimbiózisnak; ezzel szemben a cseh kutatók többségének véleménye szerint a csehek és a németek együtt éltek ugyan, de nem szoros egységben; illetve nem együtt éltek, hanem egymás mellett. A közös történelem ilyenfajta eltérő értelmezése politikai jelentéssel bír.

A cseheknek a németekről alkotott képét a történelmi helyzetből adódóan három „kézjegy” formálta, három komponensből áll össze: az egyik a bécsi (a Monarchia, Ausztria, az osztrák németek vagy a német osztrákok), a másik a berlini (Németország, a német államok, a birodalmi németek), a kép harmadik komponensét pedig a cseh korona területén élő németek jelentik, akiket a csehek „a mi németjeink”-nek neveztek. Ez utóbbiak a cseh és morva területeken élő németek, akik az 1920-as évektől szudétanémetekként határozta meg magukat.⁶

A cseh társadalom és közgondolkodás az 1990-es években a „mi németjeinkről” alkotott képpel él együtt. A mai csehek németképét a szudétanémetekkel való együttélésről szerzett tapasztalatok befolyásolják leginkább, amitől e kép komplexusossá válik.

A kép első komponense elsősorban a hosszú 19. században, az 1918-as önálló cseh államiság létrejöttéig volt meghatározó, és a cseh társadalomnak a Monarchiával folytatott államjogi és nemzetiségi jogi harcát foglalta magában. A második komponens a 20. századi Első Csehszlovák Köztársaság, a müncheni egyezmény, a csehszlovák állami önállóság 1939-es elvesztése, a második világháború és a protektorátusok idején határozta meg a csehek németképét. Ezt a Harmadik Birodalomtól, azaz a hitleri Németországtól való félelem, a Németországból a Csehszlovákiában élő 3,2 milliós német társadalomra is áterjedő agresszív, militarista náciizmus formálta, és a szudé-

tanémetek számos társadalmi és politikai szervezetének a csehszlovák államisággal való többszöri szembehelyezkedése alakította. A csehek németképének harmadik komponense a szudétanémet kérdés, amely az 1990-es évek németkomplexusának lényegét foglalja magában. A „szudétanémet kérdés” az 1945 és 1947 között végrehajtott kitelepítés tényének, a kitelepítés jogi és politikai kereteinek, gyakorlati végrehajtási formájának, valamint az ennek nyomán a cseh társadalom tudatában, erkölcsi értékrendjében és önképében, politikai kultúrájában megmaradt zavarnak és a Németországba kitelepített szudétanémetek csehekkel szembeni követeléseinek összefoglaló elnevezése.

A csehek németképét illetően a felsorolt három komponens mindegyike dimenzionális váltást is jelent. Az első komponens időbeni végpontjánál megszületett az önálló Csehszlovákia mint cseh nemzetállam, amelyben az addig privilegizált és uralmi-hatalmi helyzetben lévő németek egy része nemzeti kisebbségként egy új államba került, és privilégiumai megszűntek, míg a csehek, akik addig magukat alávetett helyzetűnek érezték, „helyet cseréltek” a németekkel, és most ők kerültek uralmi-hatalmi helyzetbe. A második komponensben a dimenzionális váltást a kisebbség-többség helycseréjének szentesítésén kívül az jelenti, hogy a cseh politika nem tudott megbirkózni a hatalmas tömegű német kisebbség csehszlovák államba való integrálásának feladatával. A harmadik komponens dimenzionális váltása abban áll, hogy a cseh politika a csehszlovákiai németek nagy tömegét már meg sem próbálta integrálni, hanem egyszerűen elűzte az országból. E dimenzióváltások során kialakult az a helyzet, amelyben a németek és a csehek viszonyát többé már nem az együttélés, hanem csupán a szomszédság határozza meg.

A közös történelem során kialakult németkép

A cseh közgondolkodásban a németekről kialakult kép a 19. században, a nemzeti emancipáció és az európai nemzetállamok kialakulási folyamatában kapta meg alapformáját. E kép a múlt század legjelentősebb cseh történészének, František Palackýnak az addigi cseh történelem értelmét és meghatározó jegyeit összefoglaló történelemértelmezése nyomán jött létre. Palacký tézise szerint a cseh történelem fő tengelyét a cseheknek a németekkel való folyamatos és „kölcsönös érintkezése és viaskodása” adja.⁷

E megfogalmazásból kitűnik, hogy Palacký a cseh–német érintkezésnek nemcsak negatív, hanem pozitív oldalait is látta és értékelte. Az ő gondolatain felnövő, a nemzeti ideológiát előkészítő történészek és más epigonok azonban e tézist leegyszerűsítették, és a negatív oldalát hangsúlyozták. Ebből született meg az a cseh–német viszonyra vonatkozó ideológia, amely szerint ez az érintkezés állandó harc, amelyben a németek az örökös támadók (lásd: *Drang nach Osten!*), így a cseh történelem alapjában a

cseheknek a németekkel vívott harca. Meg kell azonban jegyezni, hogy Palacký maga is ideologizálta a csehek és németek kölcsönös viszonyát, és ez lehetett az oka történelmi koncepciója rendkívüli népszerűségének a cseh közgondolkodásban.⁸

Ez abban az időszakban fogalmazódott meg, amikor kialakult a nagy német nemzet és a nagy német állam. Ennek nyomán erősödött meg a kicsi, gyenge és szegény cseh nemzetnek a nagy, erős és gazdag német szomszédától való félelme, amely máig meghatározza a cseh–német viszonyt. Ez érvényes minden német egyesítési törekvés-re és időszakra, beleértve az 1990-es német újraegyesítést is.

A Palacký által megfogalmazott tézis leegyszerűsítéséből eredeztethető az a nézet is, amely mitológiává növekedett: *a csehek örökletes, örökös ellenségei a németek.*⁹

A huszitizmus mint jelkép

A csehek németellenessége azonban nem Palackýval született meg. A cseh nacionalizmust éltető historizmus, amely a történelmi reminiscenciákból építkezett, olyan korábbi történelmi korszakokhoz nyúlt vissza, amelyekben a németellenesség igazolta a cseh nemzeti mozgalom 19. századi létjogosultságát. Ehhez kiváló forrásul szolgáltak a németellenes megfogalmazásokban bővelkedő középkori cseh krónikák és a huszitizmus történelmi lényegének értelmezése.¹⁰ A huszitizmus németellenességének és idegengyűlöletének kezdeteként értelmezhető az 1409-ben kelt Kutná Hora-i dekrétum, amelyben a cseh tudósok a királlyal üzettk el a prágai egyetemről a németeket.¹¹ Ezt a tényt a 19. századi történészek a cseh hazafiságnak a huszitizmusban rejlő egyik lényegeként, azaz a németek elleni harcban kivívott cseh győzelemként értékelték.

Herder szlávokat védő, a szlávok szabadságszeretetéről és mélyen gyökerező demokratizmusáról szóló 19. század eleji tanait a cseh hazafias történészek saját ideológiájuk alapjául fogadták. Herder szembeállította a szláv egyenlőségelvet, békeszeretetet és demokratizmust a német-germán harciassággal és autoritással, ami arra készítette a cseh hazafiaság ideológusait, hogy ezt a cseh műveltség és a cseh múlt nemzeti gyökereinek hangsúlyozásával erősítsék meg.

Ebbeli igyekezetükben még arra is képesek voltak, hogy régi cseh nyelvű történelmi kéziratokat hamisítsanak, azaz gyártsanak. Ezekben erős németellenes éllel a cseh-szláv kultúra és erkölcs fölérendeltségét fogalmazták meg. Így a csehek és németek egymással vívott küzdelme az autoritás elvének és a szabadság elvének egymással vívott küzdelmeként, e küzdelem jelképeként is megjelent. Ugyanígy Palacký értelmezésében a cseh huszitizmus a cseh történelem csúcsteljesítménye, a keresztény testvériséget hirdető cseheknek a német autoritással, a pápasággal szembeni harca volt, amelyet mindenk előtt a legmélyebb vallási érzés irányított.

A cseh husziták és a német-római támogatottságú katolikus egyház közötti harc tehát a csehek nemzeti érdekeinek védelmét, a római autoritással szemben vívott szláv

demokratikus alapelvek harcát jelképezte. A huszita harcok kezdettől olyan törzsi-etnikai harcok is voltak, amelyekben a csehek és németek életre-halálra vívtak egymással.¹² A huszitizmus a csehek nemzeti küzdelme, a katolikus egyház és autoritás elleni harca, forradalma, felkelése volt a németekkel szemben.

A huszitizmus hosszú évtizedeinek pozitívumait több történész abban látta, hogy ebben az időben a cseh területek, főként a városok, cseh kézre kerültek. A 20. század elejére ezek a hazafias történelemértelmezések odáig jutnak, hogy a csehek és németek közötti örök harcot a területért, az életéért vívott harcként értelmezik. Ekkorra a huszitizmus történetét olyan pozitívumként emlegetik, amikor a csehek végre uralják az egész országot, annak határain belül, és végre csehhé válik az, ami cseh terület.¹³

A cseh–német viszonyok Palacký által ideológiává formált értelmezését a tanítványok és epigonok radikalizálták. Eljutottak addig a végkövetkeztetésig, hogy a történetileg a korona alá tartozó cseh területeket meg kell tisztítani a németektől. Gondolatilag eljutottak odáig is, hogy a csehekkel együtt élő németek nem mások, mint a külső német ellenség belső összekötői, ötödik hadoszlopai, olyan idegen elemek, amelyek a cseh lakossággal szemben ellenségesek.

A 19. században tehát mindenfajta német az ellenség megtestesülésének képeként rögzült a cseh közgondolkodásban. Minden elvet a legbiztosabban a német törekvések támogatásának vádjával lehetett diszkreditálni. (Ezzel vádolták például a liberálisok az egyházat, a katolikusok a protestánsokat, a konzervatívok a liberálisokat és a radikálisokat, a demokraták a nemességet, az arisztokráciát és az egyházat. Az ilyenfajta diszkreditálás módszere máig hatásos eszköz. Elsősorban a baloldali politikai pártok használják a jobboldallal szemben, de a cseh társadalom ugyanilyen alapon elutasító a saját arisztokráciájával és nemességével szemben: a cseh emigráció egy részét mint a társadalomtól idegen elemet utasítja vissza.)

A sajátos cseh sovinizmus kialakulása

A cseh sovinizmus gyökerei a huszita idősakra nyúlnak vissza. Lényege, hogy azokon a területeken, amelyek jog szerint a csehekéi, nem lehetnek idegenek. A németekkel vívott harcban is az a tét, hogy az adott területen (tehát a cseh korona területén) melyik etnikum a domináns politikai szubjektum.¹⁴ Ez a mai cseh sovinizmus olvasatában így hangzik: Csehország területén mindennek és mindenkinek csehnek kell lennie; ami annak határain kívül van, az idegen, az más. (Ezt a sovinizmust erősítette meg a szudétanémetek 1945 és 1947 közötti kitelepítése, ami értékelhető úgy is, hogy a cseh területeket megtisztították az idegenektől.) E „filozófia” alapján a németeknek Csehszlovákiából való kitelepítése nem bűn, hiszen csak az idegeneket távolították el az országból.

A cseh nemzeti törekvések mind a 19., mind a 20. században a cseh nemzetállam létrehozásának azon eszméjét célozták, amelyben a németek nem lehetnek mások,

mint idegenek. E törekvéseket azonban, Palacký nyomán, a 19. század második felétől kezdve máig az európai haladás és szabadság eszméjével azonosítják, amiből logikusan következik, hogy a németek ezzel ellentétes elveket testesítenek meg.¹⁵ Ez a felfogás nemcsak a cseh történelmi tudatban, hanem a mai társadalmi tudatban is él. Abbéli törekvésükkel, hogy a cseh társadalom demokratikus gyökereinek mélységét és valóságát a németéhez képest igazolják, a múlt század (és a korábbi századok) ugyanilyen szándékú törekvéseihez kapcsolódnak.

Az első világháborút a csehek olyan német háborúnak érzékelték, amelyben a német elem szétterjed a cseh nemzeti terület körül, ezért e háborúban való részvételt, különösen német (porosz) győzelem esetén, a cseh nemzetre leselkedő veszélyként értékelték, így e háborút „bojkottálták”.¹⁶ A még ellenségesebb németkép akkor alakult ki a csehekben, amikor a háború vége felé kiderült, hogy a csehországi németek a csehszlovák államot nem fogadják el. Még határozottabbá vált az a vélemény, hogy a csehországi németek a cseh nemzeti célok elérésének ellenségei. A németek ráadásul saját területet követeltek maguknak, Deutschböhmen provincia névvel. A csehek és németek ellentétes politikai programjai az egymásról kialakított képet még ellenségesebbé tették.¹⁷

A cseh–német viszony 1918 után

T. G. Masaryk a csehszlovák állam létrehozását a szövetséges hatalmak előtt azzal indokolta, hogy ez a reális útja a németek legyőzésének.¹⁸ A szlovákokat a közös államba abból a geopolitikai megfontolásból vonta be, hogy a Csehországban maradó több mint 3 millió némettel szemben az új országban szükség lesz a szláv túlsúlyra.¹⁹ A létrehozott Első Csehszlovák Köztársaságban a csehek németképét a történelmileg kialakult ellenérzés, valamint Németország és a határokon belül maradt németek revíziós törekvései miatt kialakult negatív viszony formálta rendkívül ellenségessé.

Az első időszak konfliktusai abból származtak, hogy a németek többségből nagy tömegű kisebbséggé váltak, s nem akarták elfogadni a rájuk kényszerített csehszlovák nemzetállam kereteit. Arra a területre, ahol éltek, a csehek az „elnémetesített terület” kifejezést használták. A német tiltakozásokat a csehek azzal szerelték le, hogy a németek most visszakapják azt, amit a német uralom alatt a csehekkel tettek.

Az I. világháború után tehát a cseh közgondolkodás németképe az addigiakhoz képest új dimenziót kap, mert a cseh társadalom a némettel újfajta viszonyba kerül. Létrejön a cseh(szlovák) nemzetállam, amelyben a németek kisebbségbe kerülnek, tehát az államhatárokon belüli nemzeti erőviszonyok megváltoznak. Ugyanakkor a németek kérdése a csehszlovák állam egzisztenciális kérdésévé válik.

A csehek hirtelen államalkotói többségi helyzetbe kerülnek. Ezzel még inkább feljogosítva érzik magukat arra, hogy saját területükön, tehát az államhatárokon belül – amelyet egyébként a történelmi-területi jogra hivatkozva tartanak a magukénak –, a

németeket idegeneknek tekintsék. Ez a fajta szemlélet, amely - mint már említettük - a cseh sovinizmus alapja és táptalaja, a cseh vezető politikusok által is megerősített nyer. A korszak legnagyobb tekintélye, T. G. Masaryk több megnyilatkozásában hangsúlyozta, hogy a németek a cseh területekre csak betelepültek, tehát alapvetően idegenek. „Ami a mi területeinken élő németeket illeti, programunk régóta ismert; a németek által lakott terület a miénk, és a miénk is marad. Mi hoztuk itt létre a saját államunkat, mi tartottuk fenn azt, és mi is építjük újra... Ez meghatározza németjeink államjogi helyzetét, akik eredetileg emigránsokként és kolonizátorokként jöttek az országba...”²⁰

A németek a kisebbségi helyzetbe nem nyugodtak bele. A hivatalos cseh politika mindent meg kívánt adni nekik, ami a kisebbségeket a békeszerződések, a nemzetközi jog és előírások értelmében megilleti. Az eredeti tervek alapján Csehszlovákiát a svájci modell szerint kellett volna felépíteni, de a tényleges Csehszlovákia erősen centralizált államként jött létre, és ilyen is maradt. Az 1920-as alkotmánynak megfelelően számos nemzetállami jeggyel rendelkezett, és hivatalos nyelve a cseh és szlovák volt. E nyelvi kizárólagosságot nyelvtörvénnyel is megerősítették. A parlamentáris demokrácia szabályai szerinti állami politikai modellben az arányos szavazati rendszert vezették be, amelynek nyomán a németek is parlamenti képviselőkhöz jutottak, és 1925-től részt vettek a csehszlovák kormányban. A 3,2 millió német azonban nehezen törődött bele kisebbségi helyzetébe, és az elégedetlenkedő németség kezdettől súlyos belpolitikai terhet jelentett a fiatal csehszlovák államnak. Erős volt az autonómiatörekvés és az irredentizmus, s az első években egyáltalán nem kívántak Csehszlovákia része lenni. Masaryk elnök erről 1922-ben így nyilatkozott: „területi autonómiáról nem lehet és nem is fogunk tárgyalni; ezt nem engedi meg a kisebbségek kedvezőtlen konfigurációja sem. Német polgártársainknak jár a közigazgatásban és a kormányban való részvétel. Ez az együttműködés azonban feltételezi az állam lojális elismerését, mindenfajta kétértelműség nélkül.”²¹ Masaryk a német autonómiatörekvésekkel és az állam decentralizációjára irányuló igényekkel szemben így érvelt: „...a modern állam nem mondhat le a szervezeti centralizmusról... A demokratikus centralizálás nem abszolutizmus...”²²

1935-ben, a nemzeti szocialista hitleri Németország hatására is, a csehszlovákiai parlamenti választásokon a szudétanémetek Henlein pártjára 63 százalékos arányban szavaztak. Henlein radikális programot hirdetett meg, és nem fogadta el a csehszlovák államot. Ez a csehországi német társadalomban mély változásokat eredményezett: az általános hangnem és cselekvési keretek radikalizálódtak. Ettől kezdve a csehek németképe határozottan a veszélyes, ellenséges, militáns, radikális német képévé formálódott. Beigazolódott számukra a német mint ősellenség tézise, akár a cseh-német viszonyt, akár a német nemzeti jellemvonásokra vonatkozó cseh véleményt tekintjük.

Miközben 1918 és 1938 között, az addigiakhoz képest, a csehszlovák államban korlátozták a németek nyelvhasználatát és gazdasági jogait, azt kívánták, hogy legyenek lojálisak a csehszlovák államhoz. 1936-tól kezdve radikalizálódott a helyzet, és az erősen fegyverkező, militarizálódó hitleri Németország támogatásával a szudétanémetek követelései egyre fenyegetőbbekké és határozottabbakká váltak. Beneš elnök csak 1936-ban egyezett bele abba, hogy a németek arányaik alapján vegyenek részt a közigazgatásban. 1937-ben a szudétanémetek Henlein pártjának közvetítésével már nem tartották elegendőnek az autonómia követelését, hanem azt akarták, hogy minden német egy közös német államban egyesüljön. E német követelések nyomán, amelyek egyértelműen területieké is váltak, a másik oldalon a cseh nacionalisták hangja is felerősödött, amely szerint a cseh hibák és gyengeségek közé tartozik, hogy nem voltak sokkal nacionalistábbak a németekkel szemben.²³ A politikai folyamatok azt mutatták, hogy a cseh és a német eltérő felfogású társadalom, amelyek eltérő értékekből indultak ki, eltérően értelmezték a nemzetet, az egyént és más értékeket. Cseh vélemény szerint ez azt jelentette, hogy abban a helyzetben a cseh társadalom volt a nyitott, a német a zárt.²⁴ A német területi követelésekkel szemben a cseh politikusok újfent azzal érveltek, hogy e területen a múltban is a csehek voltak a meghatározók, a csehek adták meg e területnek a sajátos jelleget.²⁵

1938-ban, amikor a német követelések radikalizálódása és fenyegetőző hangneme miatt a helyzet válságosra fordult, Beneš akkori köztársasági elnök – a szudétanémet szociáldemokraták javaslatára – hajlott a föderális megoldásra (amit egyébként 1918-ban ígértek, de nem valósítottak meg), de a tényleges történelmi helyzet ezt már nem tette lehetővé. Nemzetközi diplomáciai körökben még az is felmerült, hogy a csehek hajlandók lennének a békéért és a határ integritásáért cserébe a szudétanémeteknek megadni az autonómiát.²⁶ Ekkorra azonban már az volt a kérdés, hogy háború lesz-e vagy béke; a válasz a müncheni egyezmény lett, amelyben a Csehszlovák Köztársaságot arra kötelezték, hogy adja át németek lakta területeit a Harmadik Birodalomnak.

A németek által harapófogóba zárt és megcsonkított Csehszlovákiában megkezdődött a cseheknek a Szudéta-vidékről való áttelepítése és elmenekülése a belső cseh területek felé. Velük együtt számos olyan német is cseh területre települt, akik nem értettek egyet a hitleri Németország politikájával.

A müncheni egyezménnyel kapcsolatban a cseh közvélemény két részre oszlott. Az egyik része ellenezte a bekövetkező háborút, a másik része e háborúhoz kötötte jövőbeni reményeit. Ez utóbbiak abban reménykedtek, hogy a németek megint elveszítik a háborút, és Csehszlovákiát megújítják majd. Ilyen viszonyok között formálódott a cseheknek a németekről alkotott véleménye, mely szerint minden német, kivétel nélkül, bűnös abban, ami történt, felelős azért a katasztróféért, amely Csehszlovákiát érte, ezért a velük való együttélés a továbbiakban nem lehetséges. Már 1938-tól, amikor a németek által elfoglalt szudétanémet területeket át kellett adniuk, és az ottani

cseheket ki kellett telepíteniük, érlelődött a revans, a bosszúállás, a visszafizetés gondolata, amelynek konkrét megvalósítása és végeredménye az 1945 és 1947 között végrehajtott kitelepítés. Ennek nyomán a mintegy 3,2 millió szudétanémetből mindössze 60 ezrenyi maradt Csehország területén.

A müncheni trauma

A müncheni egyezmény (amelyet a csehek általában diktátumnak szoktak nevezni) még egy, maig tartó, súlyos társadalomlélektani problémát okozott a cseheknek. Ezt müncheni komplexusnak nevezik. Lényege, hogy Beneš elnök a német hadakkal szemben felálló cseh hadseregnek azt parancsolta, hogy ne vegyék fel a harcot. Ezért Beneš élete végéig a „müncheniség” lelki traumájával birkózott, és ez a komplexus a cseh nemzet lelkét is deformálta. A müncheniség lényege, hogy az ország harc nélkül kapitulál olyan erők előtt, amelyeket nagyobbaknak vél a sajátjánál.²⁷ Ez megtörtént 1948-ban, a kommunista hatalomátvételtkor, valamint 1968-ban, a Prágai Tavasz idején is.

Az Első Csehszlovák Köztársaság, amely „örökölte” a „mi németjeinket”, polgári egyenjogúságot kínált. Ezt a szudétanémetek nagyobbik része csak rövid ideig fogadta el. Ennek oka a csehek szemében a negatív német nemzeti tulajdonságokban keresendő és abban, hogy a cseh társadalom évszázados demokratikus hagyományokkal és értékekkel rendelkezett, a német társadalom viszont nem. Így például az első világháború után a csehek választották saját államformájuknak a demokráciát, míg a németekre kívülről kellett rákényszeríteni.²⁸ Felvetődik azonban a kérdés: vajon az 1918 és 1938 között a cseh állampolitika által kínált polgári egyenjogúság és demokrácia valóban az volt-e, aminek lennie kellett volna? A cseh kutatók ritkán foglalkoznak azzal, hogy ebben az időszakban a németek lakta területeken milyenek voltak a tényleges polgári egyenjogúság viszonyai. A közigazgatási, a jogi és a gazdasági viszonyokra, a földreformra és más vagyoni jogi kérdésekre vonatkozóan ugyanis a gyér adatok erős csehesítési törekvéseket hoznak felszínre. Arról, hogy az Első Csehszlovák Köztársaságban élő németek milyen csehesítési törekvéseknek voltak kitéve, amelyeket a csehszlovák törvények, kormányrendeletek és közigazgatási utasítások írtak elő, a csehek keveset és kevesen értekeznek. Az elsők egyike Emanuel Rádl volt, aki a csehszlovák állam építése közben bukkant rá erre a súlyos problémátömegre, és miatta szégyenkezését is kifejezte.²⁹

A németkép radikalizálódása 1938 és 1945 között

Az 1990-es évek cseh közgondolkodásának németképére tartósan rányomta bélyegét az a többéves „élmény” is, amelyet a cseh társadalom az 1939-től 1945-ig tartó náci német megszállás alatt élt meg. Ezen időszak alatt a németnek mint a csehek örökletes

ellenségének képe a bestiával való azonosításig jutott el. A náci és a német köz é egyenlőségjelet tettek, és a német mint csehszlovák állampolgár és demokrata képe teljesen kitöröltetett. A brutális náci megszállási politika és a háborús operációk felerősödésével nem tettek többé különbséget német és német között, kialakult az a cseh meggyőződés, hogy a németek egyként viselik a felelősséget a nácizmus politikájáért. A németnek mint emberi mivoltából kivetkőzött bestiális monstrumnak a képét élte a cseh társadalomban Jan Masaryk is, aki a londoni emigráns kormány tagjaként rendszeres rádióbeszédekben adta közre véleményét a németekről. Arról beszélt, hogy a német nemzet elromlott, elveszítette emberi és kulturális értékeit és jellemzőit, és hogy kellemes élménnyé vált halott németet látni.³⁰

A náci politika nyomán bestiálissá, állativá vált német nemzet képe egyúttal azt is rögzítette, hogy a németek nem képesek jobba lenni. Az ilyen drámaian felfokozott érzelm befolyásolta a kitelepítésre vonatkozó terveket is. Időben előre haladva, tehát 1940-től kezdve fokozatosan radikalizálódtak a csehországi németekre – a szudétanémetekre, azaz a „mi németjeinkre” – vonatkozó kitelepítési tervek. Ezeket a londoni emigráns kormány, a moszkvai kommunista emigráció és a csehországi és szlovákiai ellenállási mozgalom vezetői egyeztettek egymás között. Természetesen a legradikálisabbak az otthon maradtak voltak, akik közvetlenül szenvedték meg a nácizmus politikáját, s akik éppen ezért „Ki a németekkel!” jelszóval vettek részt e tervek előkészítésében.

A németek kitelepítése

Így született meg az a terv, amely 3,2 millió olyan német kitelepítését irányozta elő, akiket megfosztanak állampolgárságuktól és minden vagyonuktól. Az elkobzott vagytonokat a német jóvátétel részeként számítják be. A Csehszlovákiához hű, az ellenállásban részt vett németek maradhatnak csehszlovák állampolgárok, de mindenfajta kisebbségi jogtól megfosztják őket. A német iskolarendszert megszüntetik, nem lesz német anyanyelvi oktatás. Az így Csehországban maradó németek számát 60–80 ezerben állapították meg. A tervezet feltételezte a megmaradó németek gyerekeinek gyors asszimilálását. A hazai ellenállás tagjai így vélekedtek: „A szudétanémetek megmaradnak, ahogy kívánták, birodalmi német állampolgároknak, és mehetnek majd a fajtestvéreikhez a Reichbe.”³¹

A kassai kormányprogramban megfogalmazottak szerint az egyetlen megoldás a csehek és németek végleges szétválása. Azokra a szörnyű tapasztalatokra hivatkoztak, amelyeket a csehek (és a szlovákok) szereztek a németekről (és a magyarokról), azaz, amelyek a csehek és a szlovákok kiirtására irányultak. Mindez a megújult Csehszlovákiát mély és tartós beavatkozásra kényszeríti. A bűnös németekkel (és magyarokkal) szigorúan és kérlelhetetlenül fognak bánni.³² Még radikálisabban fogalmaztak, amikor

azt mondták: „Azon forradalmi beavatkozásokat, amelyek veszélyeztethetik a németek személyes biztonságát és életét, nem fogják tudni elkerülni”.³³

A kitelepítés tervének megszületése közben voltak, akikben megszólalt a lelkiismeret, de a felelősséget így háritották el: „Nem kétséges, hogy a németeknek a köztársaságból való ilyen elszállítása bizonyos kegyetlenséget jelent. De mit jelent ez a kb. 2,5 millió lakos kitelepítése néhány kilométernyire a határon túlra, összehasonlítva azzal, ahogyan a németek ebben a háborúban emberek tízmillióit hajtották ide-oda szerte egész Európában?”³⁴ Jan Masaryk mint külügyminiszter kijelentette: „A náci árulókat megbüntetjük, az országunk határ menti területeire betelepülteket deportáljuk, az ártatlanokat és a rendeseket a határ menti területekről az ország belsejében, diaszpórában szét fogjuk szórni.”³⁵ A gyors, határozott és végleges kitelepítést, a határvidék németektől való teljes megtisztítását nemcsak gyakorlati feladatként tüzték ki, hanem országszerte propagálták is. Beneš köztársasági elnök még új kifejezést is kreált: a németeket „ki kell likvidálni”.³⁶

A kitelepítést minden politikai párt, politikai erő, szervezet és tömörülés támogatta, egyetértett vele. Egyhangúlag elfogadták azt a magyarázatot is, hogy „ezzel Csehszlovákia helyrehozza a Přemysl-házi királyok által elkezdett azon politika következményeit, hogy a cseh területekre németeket telepítettek be”.³⁷

1945 és 1948 között az emigrációból visszatért E. Beneš köztársasági elnök dekrétumokkal kormányzott, amelyek között fontos helyet foglalnak el a németek és magyarok kitelepítésére vonatkozó rendeletek. Ezek tartalmazták azt a szándékot, hogy a csehek a szudétanémet kérdést radikálisan kívánják megoldani, a visszavágás, a visszafizetés, a bosszúállás nem titkolt szándékával. (Akkoriban közmondásossá vált, hogy mindenki ellenség, aki németül beszél.) Fő feladattá vált, hogy a lehető legradikálisabb formában megszabaduljanak a kényelmetlenné vált szudétanémet kisebbségtől.³⁸

A szudétanémeteket kollektív bűnösséggel vádolták meg; ők lettek a bűnösök mindazért, ami 1938-tól cseh területen történt. Ezt testületi, csoportos bűnnek is nevezték, és jogi indokokat, alapokat kerestek hozzá. A kitelepítést szolgáló hangulatkeltésként 1945 májusától kezdve a politikai vezetők által is támogatott németellenes uszításba kezdtek. Ebben szerepelt, hogy a németek Csehországban csak vendégként vannak jelen, nem pedig kompakt nemzeti csoportként. Keresték, milyen fogalommal lehetne a kitelepítés konkrét tettét a Szövetségesek előtt a legszalunképesebbé tenni. A transzfer, a szállítás, a kizavarás, az áttelepítés, a kitelepítés, a kiűzés, az átcsoportosítás és hasonló fogalmak mind az etnikai tisztogatás beindításának tényét voltak hivatva megnevezni.

A kitelepítés végrehajtása közben a németellenesség hivatalos propagandává vált, és ideológiai németgyűlöletté erősödött. Beneš köztársasági elnök így sürgette az otthoniakat, hogy minél gyorsabban, kegyetlenebbül számoljanak le a szudétanémetekkel: „Arra van szükség, hogy sokat mi magunk azonnal intézzünk el, a felszabadulás

első hónapjaiban, hogy minden bűnös náci meneküljön el tőlünk a forradalom első napjaiban, félve az ellenük irányuló polgári felháborodástól, és hogy azok közül, akik mint náci védekezni fognak és ellenállnak, minél többet öljenek meg a forradalomban. Erre gondoljanak folyton, és erre fel kell készíteni a nemzetet.”³⁹ Az otthoniak ezt rögtön megértették, a tömegindulatokat készséggel irányították a szudétanémetek ellen, és ezt természetesnek, igazoltnak és helyesnek is látták.

Ezek voltak azok a hónapok, amikor Csehországban megszűnt a jog, a büntetethetőség, a felelősségre vonás. Elszabadultak az indulatok, mert a németeket szabadon és büntetlenül meg lehetett verni, meg lehetett ölni, ki lehetett rabolni. Hiszen nem voltak állampolgárok, vagyonukat központi utasításra is elkobozták, életük biztonságát nem volt hajlandó szavatolni senki. A háborúk után szokásos szabad rablást, zsákmányszerzést, erőszakot rendszerint a harcoló katonáknak szokták megengedni, itt azonban egy egész társadalomnak engedélyezték. (A csehek hadserege nem vette fel a harcot a németekkel, s ez önmagában is okozhatott olyan társadalomlélektani torzulást, amely a szudétanémetek kirablásakor megsokszorozta a németellenes gyűlöletet. Ráadásul ezen akciók „szervezeti megvalósítóit” elnevezték forradalmi gárdáknak.) Ezek egyszerű receptek voltak arra, hogyan lehet a cseh területeket úgy megtisztítani a németektől, hogy egy német se maradjon, és hogy a jövőbeni cseh generációknak végre nyugta legyen a németektől. A németgyűlölet össznemzeti cseh érzéssé vált, mely alól csak ritkán akadtak kivételek. A kitelepítést forradalomnak nevezték, és forradalmi tettekként szentesítve olyan határozatokat hoztak, amelyek kimondták, hogy az ilyen „forradalmi tettekért és nemzeti tisztogatásért senkit semmilyen indokkal megbüntetni nem lehet”.⁴⁰

1945 májusától három hónapig tombolt a kordában nem tartott németgyűlölet, amelynek nyomai még az 1997 elején aláírt cseh–német megbékélési nyilatkozat megfogalmazásakor is komoly politikai vitákat eredményeztek. A bosszúhadjárat csak nemzetközi nyomásra hagyott alább. A kitelepítés ez után „szervezett keretek között” folytatódott, amelyet a propagandában tervszerű és humánus kitelepítésnek neveztek, és pozitív eseményként közvetítették kifelé.

A kitelepítés végrehajtásának három éve alatt a cseh közgondolkodásban nem akadt olyan értelmiségi, aki megkérdőjelezte volna a kitelepítés helyességét. Nem tette ezt meg még a katolikus egyház sem. Maga Ferdinand Peroutka, a híres újságíró ezt írta: „A cseheknek a németek elleni támadását, amely a májusi napokban játszódott le, nem lehet a formális jog előírásai szerint leírni. Ez az egyik nemzetnek a másik nemzet elleni harca, háború, és régen előkészített bosszúállás volt a kimondhatatlanul kegyetlen és alattomos ellenséggel szemben.”⁴¹ Cseh kifogások csakis a folyamat közbeni rossz bánásmódra vonatkoztak, de a kitelepítés helyességét és tényét senki sem kérdőjelezte meg. A cseh területeknek ilyen hatalmas német tömegtől való etnikai megtisztítását a cseh politika a győztes hatalmak beleegyezésére hivatkozva kiáltotta ki jogosnak, helyesnek és megkérdőjelezhetetlennek. A kitelepítés helyességét külön-

féle indokokkal támasztották alá. Ezek közé tartozott, hogy a németek asszimilálhatatlanok, ezért mindannyiukat el kell távolítani az ország területéről. A kitelepítés után megmaradt németeket központi tervszerint gyors asszimilációs tortúrának vetették alá.

A katolikus egyház például a cseh nemzet erkölcsi és szellemi egészségének megőrzése érdekében tartotta végrehajtandónak a kitelepítést, hiszen a németek tanították meg a cseheket arra, hogy más nemzetet gyűlöljenek. „Amíg a német kisebbség teljes egészében itt van, addig a velük való tapasztalatok miatt államunk nem adhat a németeknek politikai jogokat. De a mi nemzetünk... nem akarja és nem is akarhatja, hogy jog nélküli emberek nemzetiségi kollektívuma legyen itt vele. Ezt a mi demokratikus meggyőződésünk nem viseli el, és ez korrumpálná saját közérkölcünket és nemzeti etikánkat. Ezért a németek távozása nemcsak politikailag, hanem erkölcsileg is szükséges önvédelmi megoldás.”⁴²

A kitelepítésnek önvédelemből való helyeslése és végrehajtása mellé még hozzá kell sorolni azt az indokot is, amely szerint a kitelepítést nem is annyira a szudétanémetek megbüntetése végett, hanem sokkal inkább preventív szempontok miatt kellett végrehajtani.⁴³ Eszerint a második világháború idején a kérdés úgy vetődött fel, hogy vagy a németek likvidálják a cseheket, vagy a csehek kitelepítik a németeket. Mivel az erőviszonyok a második variációt tették lehetővé, a kitelepítést tökéletesen végre kell hajtani, félmegoldást nem lehet elfogadni, mert az újfent a világbékét veszélyeztetné.⁴⁴

A kitelepítés után, a megvert szudétanémet képe után a külső német veszély, a Németország jövőbeni agresszivitásától való félelem került előtérbe. A német revans mint külső veszély lehetőségére hivatkoztak akkor is, amikor a belső összetartás, a belső egység fontosságát indokolták. Elkezdődött a kiürített német területek gyors benépesítése, amelyet önkéntes és erőszakos betelepítéssel hajtottak végre. A kommunista időszak a betelepülők (csehek és szlovákok) tisztességét és a kitelepítettek (németek) összeesküvését festette fel mint olyan új képet, amelyet a cseh közgondolkodásnak a németekről el kell fogadnia.

A szudétanémetek tehát revansot fognak venni, Németország pedig ebben támogatja őket, ezért a cseh társadalomra továbbra is veszélyt jelentenek. A közvélemény ezt a képet el is fogadta, és a közvéleménykutatások azóta is azt mutatják, hogy a csehek németektől való félelme nagyon mély. Németország két részre osztása megfelelt a cseh politikai és társadalmi érdekeknek, amely azt kívánta, hogy Németország soha többé ne lehessen olyan erős, hogy agresszíven a szomszédaira támadhasson, és háborús konfliktust szíthasson.⁴⁵

A cseh társadalomban rendkívül tartós szudétanémet kényszerképzet alakult ki, amely hasonlít a zsidók nélküli antiszemitizmusra.⁴⁶ Ez a defektus azáltal is mélyült, hogy a kitelepítés befejezése után azonnal, a kommunista hatalomátvételtől (1948. február) kezdve a szudétanémetek és a kitelepítés témája csakúgy, mint a cseh–német közös múlt, hivatalosan tabutémává vált.

A cseh–német határon gyorsan felhúzott szögesdrót minden értelemben véve áthághatatlan fallá vált. A határ két oldalán élők többé nem tudtak egymásról semmit, legfeljebb az az érzés rögzült, hogy a másik oldalról valami fenyegeti őket. Mindkét fél évtizedekig a saját igazság-felével élt tovább. Közöttük két (vagy akár több) hadsereg, a kölcsönös bizalmatlanság és a félelem.⁴⁷

A cseh–német viszonyal és a kitelepítés kérdésével csak az 1968-at megelőző, felengedett politikai légkörben kezdtek foglalkozni a cseh történészek, majd a normalizáció éveiben a Charta 77 köré tömörült társadalomkutatók szamizdat és emigráns kiadványokban kezdték újra a tudományos és politikai önreflexiót és történelmi tényfeltárást.⁴⁸ A Charta 77 ebbeli tevékenységében mérőföldkövet jelent az, hogy 1985-ben megfogalmazták azon álláspontjukat, mely szerint Németországnak újra egyesülnie kell, és ez ellen Csehszlovákia nem emelhet kifogást.

A kép az 1990-es években. A németek kettős megítélése

Ahogy Havel elnök idézett beszédében említette, kétfajta németkép él a mai cseh közgondolkodásban. E kétfajta kép kétféle közgondolkodási irányzatot képvisel. Az egyik Németországnak mint fejlett demokratikus államnak a segítségével bízik, a másik az örökletes ellenség képére épít.

A cseh társadalom tehát Németországról kettős, ellentmondó képet alakított ki. Az egyik oldalon csodálja az ország teljesítményét, a németek szorgalmát, képességeit, kultúráját, munkamorálját és rendszeretét, vonzza a német szociális demokrácia. A másik oldalon azonban tovább és mélyen él benne a németekkel és Németországgal, a német politikával szembeni bizalmatlanság. Aggódik a két ország potenciálja közötti aszimmetria miatt, és a történelmi hagyományokból, valamint a földrajzi realitásokból fakadóan félelem tölti el amiatt, hogy a német nemzetállam majd ambiciózus hatalmi politikát fog folytatni, és a kisállamokkal tekintet nélküli lesz.

A németekkel szemben általában a csehek fele nemcsak bizalmatlan⁴⁹, hanem fél is az esetleges német függéstől⁵⁰ és a német gazdasági befolyástól.⁵¹ A gazdasági kapcsolatokban mind a kereskedelmet, mind a működőtoke-bevitelt illetően Németország az első számú partner, 35–35 százalékos arányban részesül a cseh kereskedelemben és tőkebehozatalban. Vannak, akik aggódnak emiatt, és azt is kifogásolják, hogy a Volkswagen konzern a Škoda privatizálásával a cseh gazdaságban stratégiai jelentőségű helyet foglalt el, képes vele befolyásolni a cseh gazdasági konjunktúrát.⁵²

Egyes adatok szerint a cseh sajtó 80 százaléka német kézben van. Ezért egyre gyakrabban emlegetik, hogy a cseh politikának figyelembe kellene vennie a német partnertől való túlságos függés gazdasági, politikai és társadalomlélektani hatásait.⁵³

A cseh–szudétanémet viszony

A történelmileg kialakult németkép a cseh közgondolkodásban mélyen gyökerezik, s az 1990-es években is befolyásolja a cseh–német viszonyt. Csehországnak Németországhoz való viszonya egyrészt a német államhoz, másrészt a volt csehországi németekhez, azaz a szudétanémetekhez fűződő viszony. Az előbbit hivatalos és nemzetközi egyezmények, alapszerződés és megbékélési nyilatkozat segítségével rendezik, az utóbbi kezeléséhez azonban ezek nem elegendők. A szudétanémet komplexus megszüntetéséhez előbb belső cseh társadalmi dialógus és terápia, majd a szudétanémetekkel való kétoldalú párbeszéd szükségeltetik. A szudétanémet probléma a csehek és a szudétanémetek egymás közötti problémája, és egyúttal belső cseh probléma is. A cseheknek előbb történelmük egyik fejezetének kritikai átértékelését kell elvégezniük ahhoz, hogy egyértelműen tovább tudjanak lépni a cseh–német viszonyban. A cseh nemzeti önreflexió azonban erre még nem képes.⁵⁴

A hivatalos viszonyra, amely a cseh külpolitika elsődleges kérdése, a szudétanémet probléma belső cseh komplexusa (azaz a kitelepítés végrehajtása és az utána kialakult általános társadalmi légkör és társadalmi tudat) zavaró hatással van. A német társadalom számára ez nem elsődleges fontosságú kérdés. A kitelepített szudétanémetek elsősorban Bajorországban telepedtek le (kisebb részük Németország keleti felét választotta).

A kitelepített szudétanémeteknek a csehekkel szembeni politikai, vagyoni és jogi követeléseit a CSU (választási szavazatok reményében is) támogatja, és problémáik bel- és külpolitikai képviselőjét vállalja. Ezek összességében, szövetségi problémaként alig merülnek fel, ám időnként a cseh politikusoknak és a cseh társadalomnak szánt figyelmességként hol a kancellár, hol egy-egy fontosabb minisztere ad neki szövetségi politikai súlyt. Bajorországban a szudétanémetek a „negyedik bajor törzsként” élnek, és mint ilyenek, szerves részei a bajorországi társadalomnak, ugyanakkor őrzik a kitelepítettség tudatát és az emiatti sérelmeiket. A szudétanémet sérelmek mélysége és a cseh társadalomnak a szudétanémetekkel szembeni komplexusa kölcsönösen egymásra ható mentális társadalmi problémának tekinthető.⁵⁵

A kölcsönös megbékélés és megegyezés gátjai

Sem a németországi szudétanémetek nem tudták feldolgozni a kitelepítés traumáit és konkrét következményeit, sem a csehek nem tudták (és eddig nem is akarták) feldolgozni a cseh történelemnek ezt a súlyos korszakát. A csehek részéről ennek feldolgozása azért lenne kívánatos, mert a társadalom demokratizálásának folyamatában mentális gátat képez. Olyan kérdéseket kellene ugyanis tisztázniuk, amelyek alapvetően érintik a történelmi és a nemzeti tudatot, valamint a jogi és politikai gondolkodást, és ezen keresztül a társadalom politikai kultúráját. Mindaz, ami Cse-

országban 1945 és 1947 között történt, messzemenően befolyásolja a cseh társadalom demokratikus politikai kultúrájának kifejlődéséhez szükséges alapfeltételeket.⁵⁶

A belső társadalmi tisztázás hiánya miatt történhetett meg, hogy az 1991 második felében elkezdődött délszláv harcokkal és etnikai tisztogatásokkal szemben olyannyira várt hivatalos, kollektív tiltakozások Csehországban csak a köztársasági elnök szájából hangzottak el, a cseh kormány részéről elmaradtak. Hiszen hogyan lehetett volna az etnikai tisztogatásért elítélni az ország nevében a szerbeket, ha a cseh társadalom éppen azzal volt elfoglalva, hogy a néhány évtizeddel azelőtt saját maga végrehajtotta etnikai tisztogatásokat bagatellizálja, vagy újfent jogosaknak, helyeseknek, igazságosaknak kiáltsa ki azokat?!

Mivel a szudétánémet kérdés cseh–német, valamint belső cseh probléma, megoldásához, feloldásához szükséges a két társadalom (tehát a cseh és a szudétánémet, nem pedig a cseh és a német!) nyílt, őszinte, kritikus és önkritikus párbeszéde. A múlt hatalmas árnyékot vet mindkét társadalomra, és ez olyan görcsöket okoz, amelyek miatt nem ismerik fel, hogy a reális szudétánémet problémát a német lakosság cseh területekről Németországba való kitelepítésének következményei jelentik, nem pedig maga a múlt. A két társadalom párbeszéde a kitelepítés következményeiről kellene hogy szóljon, de eddig egyikük sem volt képes ezt felvetni és kibeszélni. Ez a kétoldalú képtelenség az, ami ma mind a csehek, mind a szudétánémetek számára az igazi szudétánémet problémát jelenti.⁵⁷

A cseh közgondolkodás németképét az 1990-es években éppen e párbeszédre való képtelenség határozza meg, s emögött ott a szudétánémetek jelentette múlttal való szembenézéstől való félelem is. A szudétánémetek ráadásul abban a Németországban élnek, amely újraegyesült, és Európa legnagyobb és legerősebb államává vált. Csehország ehhez az új Németországhoz ezer szállal kötődik.

Azt, hogy a cseh közgondolkodás a németeket illetően az 1990-es években hol tart, a cseh társadalom lelkiismeretének számító Václav Havel mutatta meg elsőként saját társadalmának. 1989. december 23-án kijelentette: „Kötelességünk, hogy a németektől, akiket a második világháború után kitelepítettek, bocsánatot kérjünk.”⁵⁸ 1990 elején, elnökké választása után első útja Németországba vezetett, ahol a németektől bocsánatot kért a kitelepítés miatt, amelyet „rendkívül erkölcsstelen” tettként jellemezte.⁵⁹

Ezzel hatalmas vihart kavart a cseh közéletben, és véget nem érő bírálatokat kapott azután is, hogy e szándékát szóban és írásban megerősítette. A bocsánatkérés lehetőségét a társadalom azzal az indokkal utasította vissza, hogy nincs miért bocsánatot kérnie, a kitelepítésért nem kell senkinek senki előtt szégyenkeznie, annál is kevésbé, mert azt a győztes nagyhatalmak szentesítették.⁶⁰ A csehek félelmükben leállították azt az 1989 végén Havel által beindított folyamatot, amely a múltjukkal kapcsolatban rendet teremthetett volna. Holott éppen arra lenne szükség, hogy végre megbékéljenek a szudétánémetekkel és saját történelmükkel. Ez előzékeny lépés kellene hogy legyen a szudétánémetek irányába.⁶¹

E bocsánatkérési kísérlet és a cseh–német hivatalos és államközi kapcsolatfelvétel nyomán jelentkezett a szudétánémetek bajorországi legnagyobb szervezete, a Landsmannschaft. 1990 áprilisában vezetői Prágába érkeztek, és felvették a kapcsolatot a cseh politikai vezetőkkel. Az akkoriban elkészült csehszlovák restitúciós és privatizációs törvényre reagálva (amely törvény érvényességét – éppen a szudétánémet és a magyar elkobzott vagyonok visszaadási kötelezettségét elkerülendő – visszafele 1948. február 25-ben határozták meg; így politikai szándékkal kizárták a két kisebbséget a restitúciós folyamatból) felsorolták Csehországgal szembeni követeléseiket, amelyeket az 1960-as évek óta folyamatosan hangoztattak, de a cseh közvélemény csak ekkor ismerhette meg őket. Követelték a kitelepítés miatti vagyoni és jogi kártérítést, azaz vagyoni kárpótlást és a hazához való jog megadását. Ez utóbbi azt jelentette, hogy visszakérik a cseh állampolgárságot, s így kettős állampolgárok kívánnak lenni.⁶² Követeléseik közé tartozott azon beneši dekrétumok eltörlése, amelyek a kollektív bűnösség elve alapján megfosztották a szudétánémeteket állampolgárságuktól és vagyonuktól.

A szudétánémetek visszatérésének lehetősége megrémítette a cseheket. Ez a müncheni egyezmény restaurálásának rémét vetítette előre, amelynek segítségével annak idején Csehszlovákiát felosztották. Közben a szlovákok az önállóságra készültek. A cseheknek a német revansizmus újramegjelenésétől való félelme tehát megerősödött.⁶³ A követelések miatt a csehek a Németországban élő szudétánémeteket vádolták konfrontatív szándékkal, és egyértelműen negatívan viszonyultak a szudétánémet kérdéshez.⁶⁴ Több közvéleménykutatás mutatja, hogy a cseh közvélemény (a megkérdezettek 67 százaléka) a szudétánémet kérdést veszélyesnek látja.⁶⁵

A felmérések szerint a kitelepítésért a csehek nem felelősek, ezt a megkérdezettek 70 százaléka vallja.⁶⁶ Azt, hogy a kitelepítéskor a csehek a németekkel szemben elkövettek bűnöket, inkább csak a jobboldali, képzett és fiatal csehek fogadják el. Az erre vonatkozó vélemények különbségét az életkor, a műveltség és a politikai elvek határozottan befolyásolják. Az idősebbek és a baloldalra szavazók túlnyomó többsége nem ismeri el a bűnöket.⁶⁷ A közvéleménykutatások, szociológiai felmérések kimutatták, hogy a cseheknek a cseh–német kapcsolatokat illetően időben előrehaladva (az alapszerződéssel, a szudétánémet követelések napirendre tűzésével és a megbékélési nyilatkozat körüli több mint egyéves politikai vitával összefüggésben) egyre rosszabb a véleménye, egyre csökken a viszony javulását váró optimisták aránya.⁶⁸

A belső társadalmi viták

A cseh közvélemény a sajtó és (a baloldal által szervezett) utcai tüntetések útján adta jelét mélységes felháborodásának és a szudétánémetek szervezeteivel és követeléseivel szembeni elutasító magatartásának. Világossá vált, hogy a probléma mélyebb gyökerekkel bír, mint ahogy azt a vezető politikusok gondolták. A cseh közgondolko-

dásnak a német problémára vonatkozó állapotát tükrözte az a hatalmasra növekedett, a sajtóban és a közvélemény más fórumain beindult vita, amely megmutatta, hogy a cseh társadalom mély, be nem ismert lelkiismereti válsággal, erkölcsi és a demokráciára vonatkozó értékrendi hiányosságokkal küszködik, valamint hogy saját közelmúltját nem dolgozta fel. A kitelepítés fogalma körüli vita például azt mutatta, hogy a kitelepítést a második világháború egyik alapvető eredményének, következményének tekintik, és mint ilyet, megbolygathatatlannak vélik.⁶⁹

A belső társadalmi vitákat fokozta a német újraegyesítés ténye is. 1990-ben, amikor a csehszlovák politikai vezetők feltétel nélkül támogatták a német újraegyesítést, egy felmérés szerint a csehszlovák lakosságnak több mint 70 százaléka csak a távoli jövőben kívánta, hogy ez megvalósuljon.⁷⁰

A Landsmannschaft követelése és a kitelepítés értelmezése körül kialakult vitával együtt felszínre tört a cseh közgondolkodás régi németképeinek lényege, a nagy Németországtól való félelem. Sorra jelentek meg azok a cikkek, amelyek az újraegyesítéssel és a szudétanémetek követeléseivel kapcsolatban a második világháború eredményeinek német revíziójára való törekvésekről beszéltek.

A Németország nagyságával és erejével kapcsolatos cseh aggodalom, a német revíziótól és expanziótól való, ritkán kimondott, de gyakran érzett félelem befolyásolja a cseh külpolitikai stratégiának a NATO-tagság fontosságára vonatkozó indokait is. Eszerint a Cseh Köztársaság számára a NATO-tagság többek között azért elsődrendű fontosságú, mert ez a nagy német szomszédal szemben is biztonsági garancia, különösen azért, mert az USA mint a NATO fő állama, a német befolyás ellensúlya. A cseh külpolitika a németekkel szembeni ellensúly elvét tartja szem előtt. Ezek közé tartozik az is, hogy a Csehországba beáramló külföldi tőkét úgy kell befolyásolni, hogy a német tőkével szemben képezzen ellensúlyt. Ezt a szerepet szánják mindenekelőtt az amerikai tőkének.⁷¹

A hagyományoknak megfelelően két szellemi tábor alakult ki: az egyik a Németországtól való félelemre és ellenállásra épít, a másik arra ösztökéli a társadalmat, hogy régi komplexusát legyőzve nyerje vissza lelki egészségét, és adja meg a szudétanémeteknek azt, ami jár nekik: a cseh bocsánatkérést.

A németekkel szembeni ellenállást hirdetőik vezéralakja Václav Bělohradský cseh filozófus, aki szerint a jelenlegi német nagyhatalmi törekvésekkel szemben az egyetlen ellenállni képes erőt az európai nacionalizmus és a nemzetállamiság jelenti. Értelmezésében az Európai Unió létrehozásának kísérlete nem más, mint a nagy német szuperállam létrehozása, európai föderalizmusnak álcázva. Ezért az Unió létrehozásával szembe kell helyezkedni, meg kell őrizni az európai nemzetállamokat, így a cseh nemzetállamot is.⁷²

Ebből következően Csehországnak – mint hagyományosan és történelmileg Európa egyik legdemokratikusabb országának – az a feladata, hogy Európa nemzeteiben folyamatosan ébren tartsa a németektől való félelmet, a németek demokratikus érzé-

seinek mélysége és komolysága miatti aggodalmat. Ez Csehország egyik európai jelentőségű politikai feladata.

A cseh politikai közgondolkodás németekre vonatkozó jellegzetességeihez tartozik, hogy folyamatosan bizonyítja a cseh társadalomnak a németéhez képest mélyebb, szervezettebb demokratikus jellegét. Németországnak e gyenge szomszédhoz való viszonya lakmuszpapírként működik azt illetően, hogy Németország mennyire szavahihető. Ennek a nem egyenrangú viszonyoknak a kezelése egyúttal a német demokrácia minőségének és erősségének a próbáját is jelenti. Ezt tekintve Németország nem lehet Európa vezető állama, mert maga is problémát jelent a kontinensnek.

A cseh jobb- és baloldalon léteznek olyan csoportok, amelyek azt bizonygatják, hogy a bűnösség tudatát a németekben fenn kell tartani, s erre a világot folyamatosan figyelmeztetni kell. A cseh–német megbékélési nyilatkozat bírálatában is arra mutatnak rá, hogy a deklaráció egy szintre hozza az áldozatot az agresszorral, a cseh nemzet kiirtására irányuló hitleri állami programot a szudétánémetek kitelepítésével. A német politikában az egyesítéssel hatalmi és pszichológiai változás következett be, mert az egyesítés után Európa legerősebb hatalmává lett, és ez lehetőséget ad neki arra, hogy európai hegemoniára törekedjen. Németország megkapta az esélyt Európa irányítására, de az eddigi két súlyos tapasztalat azt mutatja, hogy nem irányítani, hanem uralni akarta, és ez mindig katasztrófához vezetett. Ez a veszély most is fennáll, ezért Csehország feladata, hogy ébren tartsa a németektől való félelmet. Felteszik a kérdést, hogy Németországnak van-e elég erkölcsi, intellektuális és emberi ereje ahhoz, hogy Európát irányítsa, de ne uralja. Európai Németország létrehozására törekszik-e vagy német Európa létrehozására? A német politika ezt a dilemmát még nem oldotta fel. A háború utáni Németország még nem ment át azon a tűzpróbán, amely tényleges válság esetén megmutatná, hogy demokratizmusa valódi-e. A németek európaiságát a cseh–német viszonyon lehet lemérni, mert ez a viszony a legtraumatikusabb. A cseh politikának tehát rendszeresen figyelnie kell a németországi politikai és eszmei áramlatokat, folyamatokat. Ez Csehország európai feladata.⁷³

Ebből újfajta, sajátos cseh politikai koncepció született, amelynek lényege Németország problematikussága és közös felügyeletének szükségessége. Ezzel Európában újfajta választóvonalat hoznának létre, amelynek egyik oldalán az etnikai elvet valló Németország áll, a másikon a többiek. A tervet az a Csehország készítené elő, amelyre ötven évig súlyos szellemi és erkölcsi hanyatlás volt jellemző. Így saját belső bizonytalanságait, problémáit és komplexusait exportálná Nyugatra, hiszen a hisztérikus németfélelem igazából csak Csehország problémája.⁷⁴

A németekre vonatkozó cseh közgondolkodást azonban egyre több olyan értelmiségi is befolyásolja, akik önkritikusan rámutatnak arra, hogy a cseh társadalomnak a szudétánémetekről és a németekről alkotott véleménye súlyos hibákat és tévedéseket rejt magában. E bírálatok között szerepel az, hogy a cseh társadalom kényelemből és restségből utasítja vissza, hogy megkérdőjelezzék tetteinek helyességét, ami nem

jelent mást, mint hogy a cseh társadalom amorális. Azt gondolni, hogy a kitelepítés a problémát végleges érvennyel megszüntette, veszélyes illúzió. A cseh társadalomnak is feltétlenül szüksége van arra, hogy önmaga előtt maradéktalanul bevallja bűnét. Ide tartozik a kitelepítés és annak eddigi cseh értékelése is. A kitelepítés tette ugyanis messze eltávolította a cseh társadalmat attól, amit az első köztársaság hirdetett. Mert amint a társadalom hozzászokik ahhoz, hogy egyes esetekben nem érvényes a polgárok-nak a törvény előtti egyenlősége, nem lesz többé „ellenanyaga” ahhoz, hogy ellenálljon a további ilyenfajta törvénysértéseknek. A cseh társadalomnak saját lelki egészsége visszaszerzése érdekében be kell ismernie, hogy a kitelepítés politikai bűn volt.⁷⁵

E logika és értékelés alapján a cseh demokratikus hagyományokra való hivatkozás is problematikussá és hamissá válik. 1945 és 1947 között a cseh társadalom, amely magáról azt hirdette, hogy a demokrácia, a humanizmus értékrendje szerint rendezkedett be, kudarcot vallott, nem állta meg a helyét. Ha ezt aényt leplezi nemcsak a világ, hanem saját maga előtt is, ebből társadalomlélektani defektusok származnak. Mert azzal, ami akkor és 1948 után történt, megtagadta mindazt, amiért az előző évtizedekben küzdött.

Ha a cseh társadalom újra a nyugati értékrendet választja, akkor a szudétanémet problémát a nyugati elvek szerint kell megoldania. A nagy Németország szomszédsága nemcsak a németeket, hanem a kis Csehországot is próbára teszi. A nagy Németországgal és a közös múlttal való találkozásban szembe kellene néznie az igazsággal, még akkor is, ha az kellemetlen. Ehelyett hisztérikus félelem hatalmasodik el rajta, és védekezésül előhúzza a nagy ellenség paranoid félelemre alapozott képét. E fogyaté-kosságra vezethető vissza mindaz, ami a beneši dekrétumok és az azokban foglalt kollektív bűnösség elvének védelme körül a cseh társadalomban zajlik.

A mai cseh közgondolkodás németekről alkotott képéhez az is hozzátartozik, hogy az Első Csehszlovák Köztársaság milyen értéként van jelen a cseh történelmi tudatban. Ennek lényege, hogy az akkori Csehszlovákiát modern, demokratikus, liberális európai értékekre alapozták, de a csehek nemzetállamaként valósították meg. A cseh történelmi tudat még azzal is nehezen birkózik meg, hogy ez a nemzetállam a szlovákokkal nem viselkedett olyan demokratikusan, mint ahogy magáról hirdette és gondolta (ennek ténye pár éve vált véglegesen nyilvánvalóvá), így tehát még nehezebben fog megbirkózni azzal, hogy ez az állam a kisebbségeivel (elsősorban a németek-vel és a magyarokkal) szemben nem volt demokratikus.

Nehezen fogják tudomásul venni, hogy e demokratikus mintaállamot a kisebbségi németek nem tartották és nem is érezték annak, mert addigi szabadságukat alapvetően korlátozta. (A csehek szívesen tartják és hirdetik magukat demokratikus mintaállamo-kat építő nemzetnek. Ezt tették 1992 és 1997 között, V. Klaus volt miniszterelnök vezetésével is. Ez utóbbi hamis, illuzórikus volta azonban pár év alatt kiderült.) A szudétanémetek számára tehát az Első Csehszlovák Köztársaság „nem volt a demok-rácia, a dialógus, a tolerancia megtestesítője, hanem olyan állam volt, amelyben többé-kevésbé megtűrték voltak mint nem államalkotó kisebbség.”⁷⁶

A megbékélési nyilatkozat és a dialógus esélyei

A Németországgal való kapcsolat fő összetevői közé tartozik az 1990-es években az, hogy Németország mint gazdaságilag és területileg a legnagyobb európai állam, alapvetően befolyásolja az Európai Unió politikáját, így Csehország számára az uniós tagság elérésének leghatározottabb támogatója vagy elutasítója lehet. (Azzal a nézetel, hogy az egységes Európa lehetőséget ad majd a csehek és németek egyenjogú, egyenrangú együttéléséhez, a megkérdezett csehek 72 százaléka egyetértett.⁷⁷) Németország e támogatást mind az 1992-ben aláírt csehszlovák–német barátsági és együttműködési szerződésben, mind az 1997-ben létrehozott és elfogadott cseh–német megbékélési nyilatkozatban megerősítette.

A csehszlovák–német alapszerződés elismerte a cseh–német határokat, határrevíziós probléma tehát nem merülhetett fel; leszögezte, hogy a két államnak nincsenek egymással szemben követelései, ami egyes cseh vélemények szerint nem helyes, mert ezzel Csehszlovákia majd Csehország lemondott a náciizmus üldözötteinek kárpótlásáról és a háborús károkért járó kártérítésről.⁷⁸ Az alapszerződés elfogadása (1992. február 27.) azt a reményt keltette, hogy a felszabadult jószomszédsági viszonyt megalapozták, de a cseh kormány az általa benyújtott szerződéstervezetben a kitelepítés kérdését nem volt képes másként indokolni, mint hogy az a nemzetközösségek nevében a győztes hatalmak döntése volt. Az erőszakot elítélte, de nem fejezte ki sajnálkozását miatta.⁷⁹

Az, hogy cseh–német dialógusra társadalmi méretekben is szükség van, az alapszerződés körüli vitában vált bizonyossá. A megbékélési nyilatkozat annak a társadalmi méretű megtisztulásnak a lehetőségét kívánta biztosítani, amelyet az alapszerződés nem foglalt magába, mert a közelmúlt komor problémáit nem tudta feloldani.

Nemcsak német, hanem cseh politikusok is akadnak, akik olykor véglegesen szeretnének problémákat megoldani. Ezt nemcsak az bizonyítja, ahogy a „saját németjeik” kérdését a kitelepítéssel akarták egyszer s mindenkorra elintézni, hanem az is, ahogyan a cseh–német megbékélési nyilatkozat szükségességét indokolták. Ezzel ugyanis a múlt után kívántak „vastag vonalat húzni” (magyarul: „pontot tenni a végére”). Ez azonban újfent görcsös igyekezetté torzult, ezért mind a cseh köztársasági elnök, mind néhány kritikus cseh értelmiségi kifejezte amiatti aggodalmát, nehogy a múlt utáni vastag vonal egyben a cseh jövő elé húzott vastag vonal is legyen.

A deklarációval kapcsolatban felmerült a kérdés, hogy valóban jelentheti-e azt a katarzist, amelyre oly nagy szükség lenne. Erre vonatkozóan eltérőek a vélemények, mert a kompromisszumként elfogadott deklarációval szemben mindkét oldalon vannak kifogások; teljes mértékben egyik fél sem elégedett vele, de tartalmazza a további jó viszony építésének intézményesített útját és lehetőségeit. Eszerint a két állam közös pénzalapot hoz létre, amelyet együtt irányítanak, és amely e viszony javításának konkrét akcióit finanszírozza. Németország kárpótolja a náciizmus cseh üldözötteit, és

létrehoznak egy állandó cseh–német vitaforumot. Az oly fájdalmas történelmi viszony kutatására létrejött cseh–német történelmi bizottságot is ebből az alapból fogják finanszírozni. Mindezekkel a katarzis kiváltására hivatott cseh–német párbeszédet kívánják előmozdítani.⁸⁰

A dialógus útján mindkét társadalom (a cseh és a szudétanémet) elindult. Ezt kívánta egyengetni az 1997 elején aláírt cseh–német megbékélési nyilatkozat is. Az ekörül a cseh parlamentben kialakult vita, és a kitelepítés miatti bűnösség be nem ismerése, valamint a végül elfogadott deklaráció szövege azonban azt is megmutatta, hogy a cseh társadalom még mindig nem képes megszabadulni a történelem okozta lelki görcsöktől, és még mindig nem hajlandó a saját érdekében szükséges nagyvonalúság gyakorlására.⁸¹ A deklaráció ugyanis az eltérő jogrendek létjogosultságára hivatkozik és arra, hogy ezt a két fél kölcsönösen tudomásul veszi. Emellett a cseh fél nem volt hajlandó arra, hogy az egész kitelepítés miatt fejezze ki sajnálatát, hanem csupán a kitelepítés során megtörtént „túlkapások” miatt sajnálkozott. Mind az alapszerződés, mind a megbékélési nyilatkozat bizonyos fogalmait a két fél eltérően értelmezi.

A dialógus ezzel együtt nemcsak elkezdődött, hanem folytatódik is. Formája kezd átalakulni. Míg kezdetben (1992-től) az volt rá jellemző, hogy a cseh és a német fél elbeszélt egymás mellett, most már sor kerül a vélemények és problémák konfrontációjára is. Amellett, hogy megszületett a deklaráció, amelynek rendeltetése, hogy a viszonyt a jövőre nézve tehermentesítse, egyre világosabbá válik, hogy a dialógus évtizedekig is eltarthat, amíg hozzájárul ahhoz, hogy a viszony ténylegesen partnerivé váljon, és hogy a cseh közgondolkodás megszabaduljon az évszázados német-félelmeztől és komplexustól. Mert bár a deklaráció alapvetően csökkentette a két ország közötti külpolitikai feszültséget, a belpolitikában e feszültségek még nem múltak el, a cseh–szudétanémet és a cseh–német viszony még mindig tartogat municiót a cseh szélsőjobb és szélsőbal németfóbiás tevékenységéhez.

A cseh közvélemény-kutatások rávilágítottak arra, hogy a cseh–német viszony megítélését illetően nagyságrendi különbségek fedezhetők fel a társadalom jobb-, illetve baloldali értékeket valló, az ilyen politikai pártokhoz kötődő tagjai között. A jobboldaliak általában sokkal pozitívabb véleményt nyilvánítottak a cseh–német viszony problémáinak megoldására vonatkozóan, mint a baloldaliak. A közvélemény-kutatások megerősítették azt is, amit a mindennapi élet és a választási térképek mutatnak: hogy az egykori szudétanémet területeken letelepített emberek jó része a baloldali (kommunista és szociáldemokrata) pártokra, valamint a szélsőjobbra szavaz. Mivel a kitelepített németek házaiban laknak, és területeiken élnek, jóval határozottabban ellenzik azt, hogy a szudétanémeteknek engedményt tegyenek. E területekről toborzódik a cseh szélsőjobb szavazóbázisa is. A határ menti területek jóval kevésbé toleránsak és sokkal elutasítóbbak a szudétanémetekkel és a németekkel szemben minden kérdésben.⁸²

A szudétánémetek, akik továbbra is elégedetlenek a deklarációval, még mindig eszközül szolgálhatnak mind a német választási kampányban, mind a cseh szociáldemokraták és kommunisták belpolitikai törekvésében. Nem véletlenül hangoztatják cseh és német oldalon, hogy a megbékélési nyilatkozat nem pont a megbékélési folyamat végén, hanem sokkal inkább olyan kettőspont, amely után sok megbékélési akciónak kell még következnie.

A megbékélési nyilatkozat elfogadása után is fennmaradtak a következő problémák: a kölcsönös bocsánatkérésen alapuló kölcsönös megbocsátás lehetősége nem teljesült; a beneši dekrétumok érvényességének kérdése függőben maradt; a mély belső cseh társadalmi párbeszéd nem alakult ki; a szudétánémetekkel szemben a hivatalos cseh viszony továbbra is elutasító.

A szudétánémetek 1990 óta folyamatosan azt követelik, hogy a cseh kormány partnerként tárgyaljon velük. Ezt a cseh kormányok Václav Klaus óta rendszeresen visszautasítják.⁸³ A cseh kormányok hivatalos szinten továbbra sem hajlandók tárgyalni a szudétánémetekkel. A szudétánémetek tanácsa ma már feltétel nélkül hajlandó lenne a cseh kormánnyal tárgyalni, de a cseh kormány továbbra is elzárkózik. (1990-ben a szudétánémetek még kemény feltételeket szabtak a tárgyaláshoz.) A hivatalos cseh politika nem fogadja el a szudétánémetek képviselőit tárgyalófélnek.

Klaus volt kormányfő gyakran hangoztatta, hogy a cseh kormány nem tárgyalhat a szudétánémetek szervezeteivel, ezek vezetőivel (tehát a Landsmannschafttal), mert a kormány nemzetközi jogi szubjektum, így partnere csak a bonni szövetségi kormány lehet. Ez az érvelés azonban a tárgyalási szándék hiányát leplezi. Minden problémát ott kell ugyanis megoldani, ahol keletkezett. Ez a probléma pedig a cseh társadalom és a szudétánémetek társadalma között keletkezett. Az utóbbiak választott testülete a Landsmannschaft. Tárgyalni kell velük mindenről, ami számukra probléma: a kárpótlásról, a restitúcióról és a visszatérésről is. Hibás felfogás az, hogy a tárgyalás egyúttal az e követelések előtti feltétel nélküli kapitulálást is jelenti.⁸⁴

A németekre vonatkozó cseh közgondolkodásban azonban már az is jelentős eredmény, hogy a cseh–szudétánémet dialógus megindult. A fentiekből is látható, hogy ez a dialógus sokkal nehezebben jön létre, mint a hivatalos német politikával való kapcsolatfelvétel.

Összefoglalás

A cseh–német viszonyra tehát a skizofrénia jellemző: míg az egyik oldalon jól fejlődnek a politikai és gazdasági kapcsolatok, a másik oldalon nem tudják megoldani a közös múlttal kapcsolatos problémákat. Ez utóbbiakat nem sikerült lezárni sem a barátsági szerződéssel, sem a megbékélési nyilatkozattal.⁸⁵ A két fél mindkettőt eltérően értelmezi.

A probléma tudományos és társadalmi-politikai jellegű.⁸⁶ A tudományos része a történészekre tartozik, akik már nagyon sok munkát elvégeztek, így a szudétánémetek kitelepítésének hároméves időszaka egyre világosabbá válik a társadalom előtt. A politikai problémát a cseh társadalomnak e kérdéssel kapcsolatos erkölcsi és értékrendi magatartása okozza: az, hogy a kitelepítés tényének és végrehajtásának bűnösségét, jogtalanságát elismerje, amire egyelőre nincs meg sem a társadalmi, sem a politikai akarat. A politikai akarat hiányzik a cseh társadalomból, ami nem jelenti azt, hogy a cseh elit egy része és a cseh társadalom főleg fiatal tagjai erre ne lennének hajlandók. A felmérések szerint ugyanis nagyságrendi különbségek mutatkoznak a kérdés megítélését illetően a fiatalabb és az idősebb generációk, valamint az iskolázottabb, illetve a kevésbé iskolázott csehek között.⁸⁷

A cseheknek a németekről alkotott képében megfigyelhető az az egyéni és kollektív lélektani jelenség, amely a győztes és a legyőzött helyzetéből adódó tartós lelkiállapot. Ezek a szerepek időnként felcserélődnek. Van, amikor a csehországi németek (azaz a szudétánémetek) a győztesek, van, amikor ők a legyőzöttek. Van, amikor a csehek a győztesek, van, amikor ők a legyőzöttek. Így ugyanazon kollektív lélekben váltakozva és egymásba mosódva működik a győztes gögje, büszkesége és a legyőzött traumája. Vannak időszakok, amikor világos, hogy éppen ki a győztes és ki a legyőzött.⁸⁸ Most, annak ellenére, hogy szudétánémetek nincsenek cseh területen, Németország európai domináns helyzete és szerepe miatt a csehek szemében a szudétánémetek is domináns helyzetbe kerültek.

A győztes és a legyőzött helyzet miatti lelki és erkölcsi zavar még bonyolultabbá teszi a kiütkeresést. Mindkét fél tragédiákat élt át, de a felszabadító katarzisz élménye még egyikük számára sem érkezett el. A csehek kisebbségi érzésük ellensúlyaként folyamatos erkölcsi túlsúlyukat hangoztatják a németekkel szemben, és ezzel erősítgetik magukban saját ártatlanságuk, tisztaságuk és igazságosságuk miatti büszkeségüket. A katarzisz élménye csak a megegyezés, a kiegyezés, a kibékülés nyomán következhet el.⁸⁹

Kérdés, hogy lesz-e a cseh társadalomban elég erő, bátorság és akarat ahhoz, hogy szembenézzon a szudétánémet kérdéssel mint a cseh múlt sötét fejezetével, és visszanyerje azt a józan ítélőképességet, amely ehhez elengedhetetlen feltétel. Ennek része kell hogy legyen a nyílt párbeszéd a szudétánémetekkel és saját történelmükkel. Bár a társadalmi légkör nem túl biztató, mégis hozzájárulnak ehhez azok az évenként szervezett rendezvények, amelyek a cseh–német viszony tisztázását és a szudétánémet probléma megoldását tüzték ki célul. A párbeszédnek az az értelme, hogy mindkét fél elégtételt szerezzen vele, és lebontsák végre azokat az előítéleteket, amelyek cseh oldalon sokkal nagyobb számban vannak.⁹⁰

- Bělohradský, Václav: Německá dichotomie a atlantická Evropa (A német dichotómia és az atlanti Európa). Előadás az *Identitás, integritás és integráció a cseh politikai gondolkodásban* című prágai konferencián. 1996. szeptember 28-án.
- Bělohradský, Václav: Majitelé klíču od evropského domu? (Az európai ház kulcsainak tulajdonosai?). *Lidové noviny*, 1995. május 18. 8. o.
- Bělohradský, Václav: Sudetoněmecký revizionismus (Szudétanémet revizionizmus). *Lidové noviny*, 1993. június 3. 8. o.
- Boček, Jaroslav: *Hry s českou otázkou* (Játékok a cseh kérdéssel). Praha, 1997. 173 o.
- Broklová, Eva: Historický obraz Němce, Rakouska a Německa v politických kruzích české společnosti první Československé republiky (A németek, Ausztria és Németország történelmi képe az Első Csehszlovák Köztársaság cseh társadalmának politikai köreiben). In: *Obraz Němců Rakouska...* 101–155. o.
- Češi a Němci. *Věčni sousedé. Tschechen und Deutsche. Ewige Nachbarn* (Csehek és németek. Örök szomszédok). Praha, 1993. 168 o.
- Češi a Němci. *Historická tabu. Tschechen und Deutsche. Historische Tabus* (Csehek és németek. Történelmi tabu). Praha, 1995. 349 o.
- Češi a Němci. *Cestou dialogu. Deutsche und Tschechen. Weg des Dialogs* (Csehek és németek. A párbeszéd útján). Praha, 1996. 259 o.
- Češi a Němci. *Doba podeklarační. Deutsche und Tschechen. Zeit nach der Erklärung* (Csehek és németek. A deklaráció utáni korszak). Praha, 1997. 239 o.
- Deutsche und Tschechen. Neue Hoffnung? Češi a Němci. Nová naděje?* (Csehek és németek. Új remény?). Praha, 1992. 264 o.
- Doležal, Bohumil: Češi a Němci (Csehek és németek). In: *Nesamozřejmá politika*, 177–210. o.
- Galandauer, Jan: Čeští vojáci ve velké válce a vzájemný obraz Čechů a českých Němců (A cseh katonák a nagy háborúban és a csehek és a cseh németek egymásról kölcsönösen alkotott képe). In: *Obraz Němců Rakouska a Německa ...* 76–92. o.
- Hahnová, Eva: *Sudetoněmecký problém: obtížné loučení s minulostí* (A szudétanémet probléma: terhes búcsú a múlttól). Praha, 1996. 276 o.
- Hamberger Judit: A cseh–német viszony és a megbékélési nyilatkozat problémája. *Pro Minoritate*, V. évfolyam, 1996. 3. 70–79. o.
- Handl, Vladimír: Česko–německé vztahy mezi minulostí a budoucností (A cseh–német viszony a múlt és a jövő között). In: *Politologická revue*, 1995. 2. 38–50. o.
- Havel, Václav: Češi a Němci na cestě k dobrému sousedství (A csehek és a németek útban a jószomszédtság felé). Elnöki beszéd a Károly Egyetemen 1995. február 17-én. *Lidové noviny*, 1995. február 18. I., 8. o.
- Hilf, Rudolf: *Němci a Češi. Sousedství ve střední Evropě, jeho význam a proměny. Symbióza – katastrofa – nové cesty* (Németek és csehek. Egy szomszédtság jelentősége és változásai Közép-Európában. Szimbiózis – katasztrófa – új utak). München, Prága, 1996. 219 o.
- Houžvička, V: *Sudetoněmecká otázka v názorech a postojích obyvatel českého pohraničí* (A szudétanémet kérdés a cseh határvidék lakosainak nézeteiben és állásfoglalásaiban). Working Papers, Praha, 1996. 38 o.

- Horálek, Jan: Odsun, vyhnání... (Kitelepítés, kiűzés ...). *Přítomnost*, 3. évf., 1992, 3. 20. o.
- Krejčí, Oskar: *Český národní zájem a geopolitika* (A cseh nemzeti érdek és a geopolitika). Praha, 1993. 179 o.
- Křen, Jan: *Obraz Němců Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století* (Az osztrák és a németország németek képe a cseh társadalomban a 19–20. században). Praha, 1998. 340 o. Bevezető. 7–19. o.
- Křen, Jan: *Obrazy Němců a Německa v české společnosti* (A németekről és Németországról alkotott képek a cseh társadalomban.) In: *Obraz Němců Rakouska a Německa ...* 21–31. o.
- Rak, Jiří: Dědičný nepřítel (Örökletes ellenség). In: *Bývalí Čechové. České historické mýty a stereotypy* (Egykor volt csehek. Cseh történelmi mítoszok és sztereotípiák). Praha, 1994 97–109. o.
- Rak, Jiří: *Obraz Němce v české historiografii 19. století* (A német képe a 19. századi cseh történetírásban). In: *Obraz Němců Rakouska a Německa ...* 49–75. o.
- Rádl, Emánuel: *Válka Čechů s Němci* (A csehek harca a németekkel). Praha, 1993. 295 o.
- Rataj, Jan: *Obraz Němce a Německa v protektorátní společnosti a v československém odboji* (A német és Németország képe a protektorátusok társadalmában és a csehszlovák ellenállásban). In: *Obraz Němců Rakouska a Německa ...* 207–235 o.
- Schallner, Dieter: *Obraz Němců a Německa v letech 1945 až 1947. Vznik soudobého českého stereotypu Němce a Německa* (A németek és Németország képe 1945 és 1947 között. A németekre és Németországra vonatkozó jelenkori cseh sztereotípiák létrejötte). In: *Obraz Němců Rakouska a Německa ...* 236–252. o.
- Seibt, Ferdinand: *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy* (Németország és a csehek. Egy szomszédság története Európa közepén). Praha, 1996. 464 o. (Fordítás németből.)
- Seibt, Ferdinand: *Otázky mezi Němci a Čechy* (A németek és a csehek közötti kérdések). In: *Češi a Němci. Historická tabu* (Csehek és németek. Történelmi tabu). Praha, 1995. 349 o. (cseh és német kétnyelvű munka)
- Sokol, Jan: *Německé sousedství: dokážeme to?* (Német szomszédság: képesek leszünk rá?) *Přítomnost*, 3. évfolyam, 1992, 6. 10. o.
- Stehliková, Eva: *Aktuální kontexty obrazu Němce a Německa v české společnosti* (A németek és Németország képének aktuális kontextusai a cseh társadalomban). In: *Obraz Němců Rakouska a Německa ...* 253–267. o.
- Šmídová, Olga: *Jak je/se vidíme* (Hogyan látjuk őket és magunkat.) *Přítomnost*, 3. évfolyam, 1992. 6. 10. o.
- Šmídová, Olga: *Česko–německé vztahy v zrcadle tisku* (A cseh–német viszony a sajtó tükrében). In: *Obraz Němců Rakouska a Německa ...* Praha, 268–280. o.
- Švanda, Pavel: *Tragedie bez katarze* (Tragédia katarzis nélkül). In: *Češi a Němci. Cestou dialogu* 175–177. o.
- Werner, Herbert: *Role sudetských Němců v česko–německých vztazích v současnosti a budoucnosti* (A szudétanémetek szerepe a cseh–német viszonyban a jelenben és a jövőben). In: *Češi a Němci. Doba poděklarační* 34–37. o.

Jegyzetek

1. Šmidová: *Jak je...*
2. Šmidová, 269. o.
3. Šmidová: *Jak je...*
4. Šmidová, 269–270. o.
5. Křen: *Úvod*, 10. o.
6. Křen: *Úvod*, 11. o.
7. Rak: *Dědičný*, 99. o., *Obraz*, 52. o.
8. Rak: *Obraz*, 57. o.
9. Rak: *Dědičný*, 99–100. o.
10. Rak: *Obraz*, 49–68. o.; Rádl, 42–103. o.
11. Rádl, 90–103. o.; Rak: *Obraz*, 67–68. o.
12. Rak: *Obraz*, 51–55. o.
13. Rak: *Obraz*, 68–70. o.
14. Rak: *Obraz*, 51. o.
15. Rak: *Obraz*, 72–73. o.
16. Galandauer, 82.; erről szól Hašek: *Švejk* című műve is.
17. Galandauer, 91–92. o.
18. Galandauer, 76. o.
19. Krejčí, 62–78. o.
20. Broklová, 115–116. o.
21. Broklová, 123–124. o.
22. Broklová, 127. o.
23. Broklová, 127–130. o.
24. Broklová, 130–131. o.
25. Broklová, 131. o.
26. Broklová, 135. o.
27. Boček: 43–45. o.
28. Broklová, 104. o.
29. Rádl, 185–256. o.
30. Rataj, 226–227. o.
31. Rataj, 232. o.
32. Rataj, 233. o.
33. Rataj, 232. o.
34. Schallner, 238. o.
35. Schallner, 238. o.
36. Schallner, 238. o.
37. Schallner, 238. o.
38. Schallner, 236–237. o.
39. Schallner, 240. o.
40. Schallner, 247. o.
41. Schallner, 247. o.

42. Schallner, 243. o.
43. Boček, 63. o.
44. Schallner, 244. o.
45. Schallner, 249–250. o.
46. Křen: *Úvod*, 14. o.
47. Sokol: *Německé sousedství...*
48. Seibt, 356–372. o.
49. Stehlíková, 260. o.
50. Stehlíková, 261. o.
51. Šabata, 242–243. o.
52. Handl, 43. o.
53. Handl, 43. o.; Houžvička: 10–11. o.; Stehlíková: 261–262. o.
54. Doležal, 194. o.
55. Hamberger, 72. o.
56. Hahnová, 34. o.
57. Hahnová, 34. o.
58. Houžvička, 12. o.
59. Seibt, 383. o.
60. Hahnová, 26. o.; Handl, 38–39. o.; Hamberger, 73. o.
61. Doležal, 194. o.
62. Doležal, 191. o.
63. Seibt, 381–382. o.
64. Handl, 45. o.
65. Handl, 46. o.
66. Stehlíková, 260. o.
67. Stehlíková, 260–261. o.
68. Stehlíková, 260.; Šmidová, 278.; Houžvička, 17–35. o.
69. Horálek: *Odsun, vyhnání*; Doležal: *Odsunutý odsun*, 180. o.
70. Handl, 38. o.
71. Handl, 44–45. o.
72. Bělohradský: *Německá...*
73. Boček, 67–69. o.
74. Doležal, 208–210. o.
75. Doležal, 201–202. o.
76. Doležal, 198–199. o.
77. Stehlíková, 263. o.
78. Boček, 65. o.
79. Seibt, 383. o.
80. *Češi a Němci. Doba podeklarační*; a Deklaráció szövege e kötet 221–223. oldalán található.
81. Hamberger, 79. o.
82. Šmidová, 278.; Houžvička, 17–35. o.
83. Werner, 34. o.
84. Doležal, 206–207. o.

85. Handl, 42. o.
86. Seibt, *Otázky*, 25. o.
87. Stehlíková, 264–266. o.
88. Švanda, 175. o.
89. Švanda, 175. o.
90. Doležal, 195. o.

A szlovén társadalom olasz- és osztrákképe a kilencvenes években

A szlovénok címben jelzett képalkotását befolyásoló tényezők közül ötöt emelek ki: 1. az olaszoknak és az osztrákoknak a szlovén történelemben betöltött szerepe, illetve e szerep megítélése; 2. az Olaszországban és Ausztriában élő szlovén, illetve a Szlovéniában élő olasz és német kisebbség helyzetének megítélése, valamint az olasz és az osztrák politikusok ezzel kapcsolatos állásfoglalásai/követelései; 3. Olaszország és Ausztria szerepe Szlovénia önállóságának kivívásában, illetve euroatlanti integrációjában; 4. a szlovénok „kis nép tudata”,¹ félelme attól, hogy a nagyobb szomszéd népek ismét felelevenítik régebbi aspirációikat az egykori Jugoszlávia ereje nélkül immár komolyabb ellenállásra nem képes Szlovéniával szemben; 5. az előbbivel összefüggésben utalni kell arra, hogy sokan a fenyegetettség érzését fontos szlovén lelki tulajdonságnak tekintik. Mint a fentiekből is látszik, a téma tárgyalását mindkét esetben a múlt rövid felelevenítésével kell kezdeni. A könnyebb tárgyalás kedvéért külön kezelem az osztrák, illetve az olasz problémát, bár helyel-közzel összefüggenek. Szeretném előrebojsajtani, hogy amíg a csehek németekről alkotott képéről, illetve a szlovákok magyarokról kialakított elképzeléseiről számos könyv jelent meg, addig a címben jelzett témáról nem adtak ki könyvet, s az általam feldolgozott újságcikkek döntő többsége is csak röviden, és az éppen aktuális eseményhez kapcsolódva fejt ki ezzel kapcsolatos véleményét.

1. A szlovén társadalom osztrákokról alkotott képe

A Duna ausztriai szakasza és az Adriai-tenger közötti területet a VI. század folyamán elfoglaló szláv törzsek, a szlovénok elődei kezdettől fogva kemény küzdelmet folytattak a német törzsekkel a térség birtoklásáért. A terület északi részét elfoglaló németek egyre délebbre szorították a szlovénokat, akik a XIII–XV. század folyamán a Habsburgok alattvalóivá váltak. A múlt század elejéig alapvetően tartományi tudattal bíró szlovénok nemzettudata a XIX. század folyamán erősödött meg. A XIX. század második felében, különösen 1880 után a népszámlálásokban is kimutathatóvá vált a németesítő törekvések eredménye: a nagyobb városokban és Stájerország déli részén csökkent a szlovén lakosság aránya. A szlovénok és németek között ez időtől fogva a mai napig tartó vita dül az egymással szembeni asszimilációs törekvések pontos

folyamatáról és a demográfiai adatok értékeléséről.² A német asszimilációtól való félelem és az a tény, hogy a bécsi udvar nem tette lehetővé a szlovén nemzeti törekvések kielégítését, a Monarchia föderatív átalakítását, volt a legfőbb oka annak, hogy a szlovének 1918-ban a délszláv állam mellett döntöttek.³ A megváltozott körülmények miatt Szlovénia területéről részben önként, részben kényszerből – német forrás szerint – mintegy harmincezer német menekült el. Azoknak, akik ott maradtak, szembe kellett nézniük azzal, hogy az új hatalom szlovenizálja az intézményrendszert és az iskolákat, s német forrás szerint „reszlovenizálta” azokat, akik ugyan német anyanyelvűek voltak, de az összeírók megállapítása szerint szlovén származásúak.⁴

A második világháború idején Szlovénia német megszállás alá került területein erőteljes németesítés, illetve német betelepítés indult meg, a háború végén viszont igen sokan menekültek el önként vagy kényszerből. A menekülést ösztönözte, hogy a háború utáni helyzetet körvonalázó szlovén elképzelések szerint el kell üzni a megbízhatatlannak számító idegen nemzetiségűeket, illetve, hogy a Jugoszlávia Népfel szabadító Antifasiszta Tanácsának (AVNOJ) 1944. november 21-én megtartott ülésén hozott határozat nem csupán a német birodalom állampolgárai vagyonának elkobzásáról rendelkezett, de mindazon német nemzetiségűek vagyonáról is, akik nem vettek részt a felszabadítási mozgalomban.⁵

Mindezek eredményeképpen az 1948-ban megtartott népszámlálás szerint csupán 1824-en vallották magukat németnek, 582-en osztráknak, 1991-ben pedig ez a szám 546, illetve 199 volt. Igaz, amikor 1991-ben az anyanyelvre kérdeztek rá, 1543-an a németet jelölték meg. Ez a lakosság azonban nem tömbben, hanem szétszórta él Szlovénia területén.⁶ Ami pedig a többségi szlovén nemzet politikusainak magatartását, a lakosság ezzel kapcsolatos ismereteit illeti, a német kisebbség sorsa 1945 után egyfajta tabutéma volt Szlovéniában.⁷

A másik oldalon az 1918 után Ausztriában maradt szlovén kisebbség két világháború közötti sorsa, erőszakos vagy kifinomult módszerekkel történő asszimilálása állt,⁸ ami egyáltalán nem maradt hatástalan a szlovének Ausztriával szemben kialakított magatartására. Annál kevésbé, mivel 1945 után Szlovéniában számos könyv és tanulmány foglalkozott a sorsukkal. Így azután, bár az Ausztria és Jugoszlávia (illetve Szlovénia) közötti kapcsolatok folyamatosan javultak, az ausztriai délszláv (mindenekelőtt szlovén) kisebbség helyzete állandó feszültség forrása volt.⁹ Az osztrák államszerződés aláírása (1955) előtti időben Ausztriát a győztes pozíciójából, fekete-fehér megközeletésből, meglehetősen negatívan, a nácizmussal összefüggésben ítélték meg. A szlovének Ausztriáról alkotott képét a nyolcvanas évek végéig elsősorban az ott élő szlovének helyzete határozta meg. Ez jól lemérhető az 1958-as, 1976-os szlovénellenes ausztriai intézkedések szlovéniai sajtóvisszhangjából.¹⁰

Ha a kisebbségekkel kapcsolatos feszültségtől eltekintünk, az 1990 előtti időszakból a következő tényeket kell megemlíteni: 1. a vasfüggönyön kívül maradt Jugoszláviából, különösen Szlovéniából már az ötvenes évek közepétől sok ember utazott Olasz-

országba és Ausztriába, igen gyakran csak egynapos bevásárlóútra, s ez is befolyásolta szemléletüket; 2. 1978-ban Szlovénia alapító tagja volt az Alpok–Adria Együttműködésnek, így még szorosabbra fűzhetette kapcsolatait a határ menti olasz és osztrák régiókkal;¹¹ 3. a Tito halála (1980) utáni időszakban folyamatosan változik/javul a Nyugat és a kapitalizmus megítélése, s ez hatással volt az Ausztriával kapcsolatos nézetekre is. A nyolcvanas évek közepétől Szlovéniában is reneszánsza volt a Közép-Európa-elképzelésnek, s ennek eredményeképpen erősen javult Ausztria és Olaszország megítélése is. E folyamatot segítette az először 1986-ban megszervezett vilénicai írótalálkozó, amely azóta is igen jelentős szerepet játszik. A másik fontos tényező, hogy a szlovén értelmiségiek a nyolcvanas évek második felében elkeseredetten fedezték fel, hogy a szlovéniai és a szomszédos olasz, illetve osztrák tartományok közötti fejlettségi szintbeli különbség az elmúlt nyolcvan évben nem csökkent, hanem nőtt, azaz Jugoszlávia ebből a szempontból nem volt kifizetődő a szlovénok számára.¹² Így nem csoda, hogy a nyolcvanas évek végén kialakuló, majd az 1990-es választásokon hatalomra kerülő elit Nyugatra, közelebbről Ausztria és Olaszország felé irányította tekintetét.

Mindjárt a kezdet kezdetén kiderült azonban, hogy Ausztria irányából kétféle reakcióval kell számolnia az egyre nagyobb önállóságra készülő Szlovéniának. Az egyik azon osztrák politikusok magatartása volt, akik nemcsak jóindulattal tekintettek Szlovéniára, de a lehetőségekhez képest segítettek is. Így járt el például Ludwig Steiner az Osztrák Néppárt egyik vezetője, aki 1990 novemberében lehetővé tette, hogy Dimitrij Rupel szlovén külügyminiszter fellépjen az Európa Tanács parlamentjének politikai bizottságában, és ott ismertesse a jugoszláv küldöttségétől teljesen eltérő szlovén álláspontot, s megpróbáljon híveket szerezni az önálló Szlovénia számára. Nem csoda, hogy Rupel a barátjának nevezi Steinert, s azt is elmondja, hogy 1990 második felében a szlovén törekvéseket külföldön meglehetősen hűvösen fogadták, a legtöbb megértést, Alois Mocknak köszönhetően, Ausztria tanúsította.¹³ Peterle kormányfő 1990. december 11-i ausztriai látogatása során Mock és Vranitzky, ha nagyon óvatosan is, de elfogadhatónak vélték a szlovénok törekvését az önrendelkezési jog érvényesítésére.¹⁴ A szlovén célokkal kapcsolatosan a jóindulatot a legvilágosabban talán Helmut Zilk fogalmazta meg 1991 tavaszán Ljubljánában, kijelentvén, hogy amikor a szlovénok az önállóságukat ünneplik majd, az osztrákok is velük ünnepelnek majd.¹⁵ Ide sorolom még, hogy 1991 júniusában Mock közölte Dimitrij Rupellel, hogy Ausztria tiszteletben fogja tartani Szlovénia önállósággal kapcsolatos döntését.¹⁶

Ez a magatartás persze Szlovéniában is kedvező reakciókat váltott ki. A gazdaság területén azzal, hogy a gyengélkedő jugoszláv dinárral elégedetlenkedő szlovénok karintiai és stájerországi bankokba helyezték el pénzüket, szlovén források szerint mintegy 3,5 milliárd schillinget. Az akkori szlovén gazdasági miniszter, a miniszterelnök helyettese, Jože Mencinger szerint olyan elképzelés is létezik, amelyik szerint regionális szinten alakíthatnának ki gazdasági és pénzügyi uniót azaz Szlovénia önálló

valuta bevezetése helyett az osztrák schillinget fogadná el fizetőeszközként. Alojzij Šuštar szlovén egyházi vezető, hangsúlyozva, hogy a szlovén püspökök már hosszabb ideje részt vesznek az osztrák püspöki konferenciákon, természetes folyamatnak tartotta a katolikus Ausztriához való közeledést. A szlovén védelmi miniszter helyettese, Jelko Kacin úgy vélte, hogy Ausztria Szlovénia külbiztonságának jótállója lehetne. A szlovén külügyminiszter-helyettes, Zoran Thaler pedig úgy látta, hogy Szlovénia egyetlen természetes partnere Ausztria. Végül, mielőtt rátérnék a lakosság véleményére, álljon itt Slavko Frasnak, a *Naši razgledi* című nívós hetilap főszerkesztőjének kijelentése: „Egész életemben azért harcoltam, hogy a szlovénok ne hasonlítanak az osztrákokra. Úgy tűnik, ezt a harcot most végképp elveszítettem.”¹⁷

Ezt a véleményt alátámasztja két későbbi felmérés. Egy 1992 elején végzett közvélemény-kutatás szerint a szlovénok leginkább az osztrákok és a németek iránt ápolnak baráti érzelmeket.¹⁸ Egy 1994-es felmérés szerint pedig Szlovéniában a legtöbben úgy érzik, hogy a szlovénok elsősorban az osztrákokra hasonlítanak, s főleg Ausztria felé orientálódnak. (Hasonló megfontolások osztrák részről nem tapasztalhatók.)¹⁹ Ugyanakkor alacsony az osztrákokkal szembeni bizalom foka (37 százalék), igaz a velük szembeni bizalmatlanság (29 százalék) is alacsonyabb, mint a horvátokkal vagy az olaszokkal szembeni bizalmatlanság (akik esetében a bizalom és bizalmatlanság mértéke nagyjából azonos szinten van, de a bizalmatlanság szintje kissé magasabb.)²⁰

A szlovén önállóság kivívása után új megvilágításba került a szlovéniai németek és az ausztriai szlovénok problémája. Ezt mutatják a Szlovéniában élő német kisebbség helyzetére, valamint az osztrák államszerződés megváltozott osztrák értelmezésére vonatkozó reakciók. Az egyik első ezzel kapcsolatos kijelentés Jörg Haidertől származik, aki gyakran európainak tűnő retorikája ellenére igen sok szlovént aggasztott a határ mindkét oldalán. Haider – aki úgy nyilatkozott, hogy a határ megváltoztatása nem jön szóba Szlovénia önállóvá válása esetén sem, mert a jelenlegi európai viszonyok között ez nem aktuális – egy interjúban már 1990 elején fölvetette a szlovéniai német kisebbség identitása megőrzésének kérdését, s ez a későbbiekben a két fél közötti egyik fő vitatémává vált.²¹ Az erről szóló vitában szlovén részről többféle magatartás figyelhető meg.

Egy Haider és Peterle, akkori szlovén miniszterelnök között 1990. május 26-án lezajlott beszélgetés során az utóbbi megígérte Haidernek, Szlovénia felkutatja, hogy mi lett a sorsa annak a 191 osztráknak, akiket osztrák állítás szerint 1945-ben a partizánok magukkal hurcoltak. Ez után sok szlovén nehezményezte, hogy Peterle elnézést kért e 191 ember sorsáért, pedig az osztrákok még nem kértek bocsánatot a Szlovéniában elkövetett sokkal jelentősebb bűntettekért.²² 1992 elején Milan Kučan szlovén elnök elutasította annak lehetőségét, hogy Szlovénia elismerje az úgynevezett „öslakos osztrákokat”, azaz a szlovéniai német ajkúakat hivatalos kisebbségnek.²³ Amíg Kučan rendkívül óvatosan fogalmazott, addig egy másik, sokáig markáns szlovén álláspont szerint Szlovéniában egyszerűen nincsenek német ajkú polgárok. A

Haider által a szlovén kormányhoz küldött levelekre s az általa a nyilvánosság előtt is megfogalmazott igényekre válaszolva Peterle kormányfő 1990 óta több ízben is tagadta a szlovéniai német kisebbség létezését. Ezt a meglehetősen merev álláspontot még 1997-ben is képviselte az akkori szlovén külügyminiszter. Először Dimitrij Rupel is tagadta e kisebbség létezését 1992 elején, amikor Alois Mock közölte, hogy Ausztria képviselni fogja a szlovén kormánynál a szlovéniai német ajkú lakosságot, ha az megszerveződik. Miután Mock óvatos formában megemlítette, hogy ezt az ügyet nem lehet a kisebbség létszámához kötni, Rupel némileg visszavonulva úgy vélte, hogy a kérdést szakmai körökben kell megvizsgálni.²⁴

Az osztrák külügyminisztériumban, egy 1991-ben létrehozott szlovéniai német szervezet, a *Most svobode - Freiheitsbrücke* adataira támaszkodva úgy vélték, Szlovénia északi városaiban mintegy ötezer német ajkú él. Ugyanakkor nem kívántak ezeknek az ausztriai szlovénokéhoz hasonló státust biztosítani, mondván, a létszám-beli különbség ezt nem indokolja.²⁵ A *Freiheitsbrücke* egyébként szóvá tette, hogy az 1991 novemberében elfogadott szlovén reprivatizációs törvény nem teszi lehetővé, hogy az 1944-es döntés alapján vagyontuktól megfosztott németeket is kárpótolják, illetve, hogy az 1991. december 23-án elfogadott új szlovén alkotmány nem adja meg a német kisebbség számára ugyanazokat a jogokat, mint amelyeket megadott az autochtonnak elismert magyar és olasz kisebbség számára.²⁶ Az osztrák fél 1992. június 6-án adta át e kérdéstről szóló memorandumát. A memorandum hivatkozik az 1991. december 23-án elfogadott szlovén alkotmányra, amely az olasz és a magyar kisebbségnek különjogokat biztosít. Hangsúlyozza a két ország közötti jó viszonyt, s azt, hogy amennyiben a szlovéniai német kisebbség megszervezi magát, Ausztria törvényes jogának tartja, hogy annak érdekeit a szlovén kormánnyal szemben képviselje (deren Anliegen gegenüber der slowenischen Regierung zu vertreten bzw. zu unterstützen). E népcsoport fejlődése érdekében a memorandum fontosnak tartja: 1. létének és jogainak törvényes elismerését; 2. a német nyelv tanítását, illetve a német nyelvű általános iskolai oktatást ott, ahol erre igény van; 3. e népcsoport kulturális tevékenységének pénzügyi és egyéb támogatását.²⁷ A szlovén sajtó a memorandumról, illetve annak tartalmáról nem tudósított.²⁸

Ennek ellenére a kérdést napirendre kellett tűzni. 1992. szeptember 16-án szlovén történészekből létrehoztak egy csoportot, amelynek az volt a feladata, hogy megvizsgálja a szlovéniai németek 1945 és 1951 közötti sorsát. Az osztrákok – akiktől a szlovénok segítséget kértek bizonyos feladatok megoldásához – történész-vegyesbizottság felállítását javasolták, de a szlovénok ezt elutasították, nem világos előttem, hogy pontosan miért. Ez után az osztrákok saját történész bizottságot hoztak létre a probléma feltárására. A szlovén vizsgálódás eredményeit csak 1998-ban jelentették meg a Nečak által szerkesztett kötetben.²⁹ Közben azonban az osztrák politikusok egyre gyakrabban hozták szóba ezt a témát. Jörg Haider 1993 elején úgy vélte, Kučan szlovén elnöknek ugyanolyan nagylelkűen kellene ez ügyben viselked-

nie, mint ahogy Havel cseh elnök teszi, s megmondta, hogy mit vár el: „Az öslakos osztrák kisebbség védelmének olyan alkotmányos biztosítását, mint amelyet a másik két kisebbség megkapott, kulturális és nyelvi identitása megőrzésének szavatolását és a törvényben előírt anyagi támogatást.”³⁰ 1993. július 6-án Kučan elnök a Klestil osztrák elnökkel folytatott tárgyalása után kijelentette, hogy a német kisebbség helyzetét Szlovéniában szakemberek vizsgálják, de az már most nyilvánvaló, hogy azoknak a németeknek a háború utáni elűzését, akiknek bűnösségét nem bizonyították be, nem lehet jogosnak tekinteni.³¹ Lojze Peterle akkori külügyminiszter 1993-ban a vagyoni jogi problémákkal összefüggésben azt állította, hogy Ausztria nem lépett fel követeléssel, csupán egyéni igények vannak.³² Nem sokkal később egy Ausztriában rendezett kisebbségjogi konferencián Szlovénia bécsi nagykövete a *Freiheitsbrücke* már említett követelésére azt válaszolta, hogy a szlovén kormány és a szlovén parlament még nem foglalkozott a kérdéssel, de a német kisebbségi szervezet működését semmi sem akadályozza. A kormány és a parlament az európai kisebbségi mércét fogja figyelembe venni, értékelve azt is, hogy a kisebbség mennyire kompakt az adott területen.³³ Ez utóbbi érvet szlovén politikusok később is többször felhozták.

Az osztrák alapszerződéssel kapcsolatos vita 1990-ben kezdődött. Jörg Haider 1990. október 12-én követelte az osztrák államszerződés revízióját, Lojze Peterle azonban ezt nagynémet kilengésnek minősítette.³⁴ 1992 januárjában Alois Mock úgy vélte, nincs jogi alapja annak, hogy Szlovénia közvetlen jogutódja legyen az 1955-ben megkötött osztrák államszerződésnek, amelynek 7. pontja rendelkezik az ausztriai szlovén kisebbség védelméről, s amelyet annak idején Jugoszlávia is aláírt. Igaz, hozzátette, hogy a kérdéssel lehet tárgyalni. Rupel viszont úgy vélte, hogy a Badinter-jelentés értelmében a JSZSZK örökösei a köztársaságok.³⁵ Hangsúlyozta, hogy Szlovénia számára az ausztriai szlovén kisebbség alkotmányos védelme a fontos, amelyet eddig az osztrák államszerződés biztosított, s az, hogy Szlovénia e tekintetben a JSZSZK jogutódja lehessen, másodlagos kérdés csupán.³⁶ Lojze Peterle 1993-ban elismerte, hogy ezzel kapcsolatban vannak nyitott kérdések s bizonyos fenntartások.³⁷ Thomas Klestil 1994 júniusi szlovéniai látogatásán a Kučan elnökkel folytatott beszélgetésen szóba került az 1955-ös osztrák államszerződés kérdése. Ezt mindketten anakronisztikusnak nevezték, s úgy vélték, hogy a jelenlegi európai viszonyokhoz kell alkalmazni, de a 7. pontnak a szlovén kisebbséget védő pontját meg kell őrizni. Feltűnő, hogy a látogatásról a *Delo*-ban nem jelent meg kommentár, a baloldali *Republika* című újság is csak a belgrádi *Politika expres* azon írását ismertette, amely az osztrák államszerződés új típusú megítélésének körülményeit elemezte.³⁸ Azt a tényt, hogy a szlovén politikusok korábban ilyen engedékenynek bizonyultak 1997-ben élesen kritizálta egy szlovén külpolitikai újságíró. Megítélése szerint Szlovénia és Ausztria között ez a legjelentősebb nemzetközi jogi probléma, hiszen az osztrák államszerződés nélkül rendezetlen marad az ausztriai szlovén kisebbség jogi helyzete. Szlovénia egyébként úgy oldotta meg a problémát, hogy notifikálta a Moszkvában

lévő államszerződést. Ez viszont Ausztria szerint az ilyen típusú szerződések esetében nem érvényes. Az említett újságíró szerint ráadásul ki kellett volna használni azt a tényt, hogy a kétoldalú kapcsolatok kedvező alakulása Ausztriának éppúgy érdeke, mint Szlovéniának, hiszen a gazdaság területén zajló folyamatokból Ausztria jóval nagyobb hasznot húz, mint Szlovénia.³⁹

A problémák szlovéniai kezeléséhez hozzátartozik, hogy a kényes kérdésekről az újságok sokáig nem vagy csak nagyon szűkszavúan tudósítottak, s alig kommentálták azokat. A már említett memorandumon kívül ez történt például akkor is, amikor a *Delo* nem tudósított arról, hogy Mock 1993 novemberében a németek háború utáni elűzését a 20. század egyik legnagyobb bűnének nevezte, s úgy vélte, hogy nem elég csupán a morális kiengesztelés, de a vagyonnal összefüggő bűnöket is jóvá kell tenni.⁴⁰

Azt, hogy a szlovénok osztrákokkal szembeni megítélésében vannak problémák, maguk az újságírók is érezték. A szomszédokról szóló egyik újságcikk úgy vélekedett, hogy Ausztriáról és Szlovéniáról beszélni még viszonylag új, bizonytalan, nem megállapodott dolog, részben azért mert mind a kettő viszonylag új állam, részben azért, mert a szlovénok minden németül beszélőt többnyire németnek tekintenek.⁴¹ A németekkel kapcsolatban viszont egy, a szlovén sztereotípiákat elemző szlovén akadémikus, Anton Trstenjak, úgy vélte, hogy a szlovénoknak a németekkel szemben kisebbségi érzésük van.⁴² Nem arról van szó, hogy a tájékozódni kívánó lakosság nem tudta, mi a probléma lényege, inkább arról, hogy a szlovénok, az integráció érdekében, ha nem volt muszáj, nem feszegették a dolgokat. Így azután az 1996 előtti időszakra a problémák minimalizálása, az osztrák integrációs támogatás miatt érzett csöndes elégedettség volt a jellemző. Egyebekben az Ausztria-kép meglehetősen elmosódott volt. Az újságokat elsősorban az osztrák-szlovén gazdasági kapcsolatok, Jörg Haider feltűnést keltő nyilatkozatai foglalkoztatták.

1996-ban megjelent könyvében Matjaž Jančar külügyi szakértő az osztrák-szlovén viszonyról az alábbi megállapításokat tette: Szlovéniát Ausztria felől nem fenyegeti sem katonai, sem ökológiai, sem belső társadalmi megrázkódtatások miatti veszély. Szlovéniának a legújabb időben egészében véve jószomszédi viszonya van Ausztriával, a kapcsolatok az egyenrangúság alapján fejlődnek. A szerző kritikusan megjegyzi, hogy Szlovéniának ki kell lépnie abból a passzív szerepből, amelyet kihasználva Ausztria Szlovéniával (és a régió más országaival) szemben a Nyugat egyfajta meghatalmazottjaként lép fel. Szlovéniának közvetlen kapcsolatokat kell létrehoznia a többi országgal is, mondja a szerző. Szerinte a szlovénoknak immár fel kellene hagyniuk azzal, hogy folytonosan hálásak Ausztriának az önállóság ügyében nyújtott támogatásért, hiszen ezt egyáltalán nem altruizmusból tette.⁴³

A szlovénok említett magatartása épp ez időtől kezdett megváltozni. Ekkor már világossá vált, hogy a szlovéniai németek kérdését nem lehet tovább elhallgatni. Annál is kevésbé, mert egy Ausztriában megtartott gyűlésük alkalmából kiderült, hogy a Páneurópai Unió keresztül sérelmeiket immár az európai intézményekben is szóvá

tudják tenni. Az is nyilvánvalóvá lett, hogy e kisebbség létének elismerését nem lehet sem a létszámához kötni, sem ahhoz, hogy tömbben él-e vagy szétszórva. Ausztria szlovéniai nagykövete azonban azt is közölte, hogy Ausztria nem kötötte, és sohasem köti Szlovénia európai uniós tagságát a német kisebbség szlovén részről történő elismeréséhez.⁴⁴ A szlovén fél még mindig időhúzásra rendezkedett be. Amikor a szlovéniai németek részt vettek a nemzeti kisebbségek 7. kongresszusán, a kerekasztal-megbeszélésen szlovén részről a *Primorski dnevnik* című szlovén napilap főszerkesztője jelent meg. Arra hívta fel a figyelmet, hogy az európai államok egyelőre nem vettek tudomást a különböző európai szervezetek nyelvi kisebbségekre vonatkozó felhívásairól. Sőt: a regionális és kisebbségi nyelvekről szóló Európai Chartát az Európa Tanács 39 tagja közül csak 16 állam írta alá, de közülük is csupán négy ratifikálta. A nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményt pedig 34 állam írta ugyan alá, de csak öt ratifikálta. Ausztria, Olaszország és Szlovénia pedig a két megállapodás egyikét sem ratifikálta.⁴⁵

1997 második felében az addig szőnyeg alá söpört problémák robbanásszerűen jelentek meg a szlovéniai sajtóban is. Igaz, Viktor Klima 1997. október eleji látogatása még a régi modorban zajlott. Drnovšek szlovén miniszterelnök elmondta, hogy az EU-csatlakozási folyamatban számítanak Ausztria támogatására. Klima pedig példásnak minősítette a két ország közötti kapcsolatokat. A szlovéniai német kisebbség ügyében szerinte meg kell várni a történészek állásfoglalását. Úgy vélte, hogy a kisebbség védelme minden állam törvényes joga, tagadta viszont, hogy ez akadályt jelentene a közös Európába vezető úton.⁴⁶ A látogatásról szóló beszámoló mellett már olvasható volt az a kommentár, melynek szerzője arra figyelmeztetett, hogy Haider összeállított egy listát, amelyet Szlovéniának teljesítenie kell az EU-ba való belépés előtt, s ez bizony Ausztria másik arcát mutatja.

A kemény vonalas osztrák politikusok számára kedvező lehetőségek nyíltak. Haiderék népszerűségi mutatója emelkedett, s decemberben az EU-nak döntenie kellett arról, hogy kikkel kezdi meg a tárgyalásokat az első körben. Ebben a politikai légkörben a karintiai tartományi kormányzó az osztrák támogatást az AVNOJ fent említett döntésének eltörléséhez és az osztrák kisebbség elismeréséhez kívánta kötni. Ezt az elképzelést azonnal éles hangon elutasította a szlovén kormány alelnöke, mondván, az ilyen meggondolatlan kijelentések nem használnak az egyébként jó viszonyoknak. Azt javasolta, hogy a legfelső politikai vezetés a határ mindkét oldalán utasítsa el a szélsőséges követeléseket.⁴⁷ Az osztrák politikusok azonban épp az ellenkező irányba tartottak: november 7-én Karintiában a Néppárt támogatása mellett a tartományi kormány is támogatta Haiderék azon követelését, hogy a szövetségi kormány kösse az említett feltételekhez Szlovénia EU-tagságát.⁴⁸ Erőteljes hangon követelték, hogy az osztrák kormány álljon ki a Krškóban lévő atomerőmű bezárása mellett. Ezeket a kijelentéseket mindkét oldalról különböző nyilatkozatok követték, s a feszültség a két ország között érzékelhetően megnőtt. Az osztrákok kifogásolták,

hogy szlovén részről az ellenszenv kinyilvánítása odáig ment, hogy az egyik újság karikatúrája szerint Szlovéniában már csak a temetőekben találni németeket.⁴⁹ Szlovén részről egyfelől végre nyíltabban és őszintébben beszéltek ezekről a kérdésekről, köztük a szlovéniai németiség problémájáról, mint korábban, másfelől viszont éles hangú kommentárok jelentek meg az ügygel kapcsolatban, amelyek legalább annyira szidalmazták a szlovén politikusok tehetségtelenségét, mint Ausztriát. A *Delo*-ban megjelent két kommentár – a történelem tanulságait felelevenítve – azt sugallta, hogy Ausztria bizonyos veszélyt jelent Szlovénia számára.⁵⁰ Tény, hogy az osztrák Néppárt egyik tagja négy kiegészítést nyújtott be az EU-bizottsághoz a fentebb jelzett követelések szellemében annak érdekében, hogy Szlovéniával csak ezek teljesítése után kezdjék meg a tárgyalást. Ezt azonban az EU-bizottság elutasította.⁵¹

Bár 1998. januárjában kiderült, mind az osztrák, mind a szlovén történészek arra a következtetésre jutottak, hogy Szlovéniában van német nyelvű közösség (kicsiny ugyan, de van),⁵² Schüssel az 1998. januári ljubljanai tárgyalása előtt kijelentette: Ausztria sohasem követelte, hogy a szlovéniai német ajkú közösséget hivatalos kisebbségként ismerjék el, s ezt a jövőben sem teszi majd. A szlovén miniszterelnökhöz intézett újságírói kérdés ugyanakkor jelezte: egyesek attól tartanak, hogy az osztrák–szlovén–horvát együttműködés alkalmat adhat a másik két országnak, hogy közösen gyakoroljanak nyomást Szlovéniára különböző ügyekben.⁵³ Figyelemreméltó, hogy szlovén oldalról időnként milyen problematikus érvek is elhangoztak a német ajkú kisebbség kérdésének elhárítása érdekében. Például: a szlovén érvelés szerint az AVNOJ vitatott döntése teljes összhangban volt a szövetséges erők azon döntésével, amely a németeket kollektív bűnösneként kezelte. Az osztrák államszerződésben egyébként is kikötötték, hogy Jugoszlávia nem köteles semmilyen kártérítést fizetni. A megtorló intézkedések csak a németek kisebb részét érintették, hiszen többségük már előbb önként elmenekült. Végül: Jugoszlávia szétesése előtt Ausztria soha semmilyen formában nem vetette föl ezt a kérdést. Ez utóbbiból is látszik, hogy milyen fontos probléma az osztrák államszerződés jogfolytonosságának kérdésköre.⁵⁴ Erről a kérdéstről nem sokkal később, 1998 tavaszán, jóval árnyaltabban nyilatkozott Szlovénia leköszönő bécsi nagykövete. Szerinte azt nem lehet elvárni Szlovéniától, hogy visszamenőleg módosítsa a törvényeket. „Arra kell azonban törekednünk, hogy a fennálló törvénykezési kereten belül oldjuk meg a vitás eseteket és hozzuk helyre azokat a hibákat, amelyeket egyesekkel szemben elkövettünk.”⁵⁵

Ami az ausztriai szlovénok helyzetét illeti: bár a szlovénok több ízben megfogalmaztak bizonyos igényeket – a kétnyelvű óvodák hálózatának bővítését, a kisebbségi szervezeteknek nyújtandó osztrák anyagi támogatás növelését, a kétnyelvű feliratok és a szlovén kisebbség parlamenti képviselőinek kérdését, s néha komolyabb vitákra is sor került – a szlovén fél 1992-ben ezzel együtt is úgy vélte, hogy a szlovén kisebbség és a hivatalos Ausztria között jó a viszony.⁵⁶ Ez a Matjaž Jančar által 1996-ban idézett

megállapítás ma is érvényes, bár egyes karintiai politikai erők nyilatkozatai időnként ártanak a kialakult helyzetnek.

Összességében az osztrák–szlovén viszony jelenleg jónak minősíthető, s Ausztria mind a szlovén politikusok, mind a szlovén polgárok szemében Szlovénia EU-integrációjának egyik fő támogatója. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a fent említett kérdések egyike sem tekinthető lezártnak. Az államszerződés ügye azért nem, mert egyes vélemények szerint az államszerződés utódlását illetően nem lehet kizárni a Szlovénia számára kedvezőtlen fordulatot sem.⁵⁷ A német kisebbség ügye pedig nem csupán azért nem, mert a szlovén és a német történész csoport kutatási eredményei csak most jelennek meg a politikában, hanem azért sem, mert Jörg Haider 1998. szeptember 13-án úgy nyilatkozott, hogy ha a második világháború zsidó áldozatainak jár kártérítés, akkor a kitelepített németeknek is. Igaz, a többi osztrák párt ezt a kijelentést elítélte.⁵⁸

2. A szlovén társadalom olaszokról alkotott képe

Mindaz, ami a szlovénok és osztrákok között az elmúlt nyolc évben lezajlott, apró szurkálódásnak tekinthető az olasz–szlovén égháború mellett. Ennek megértéséhez is vissza kell kissé nyúlni a történelemben. Annál is inkább, mert az olaszokról alkotott kép bonyolultabb, mint az osztrákokról kialakított kép. A már említett Anton Trstenjak szerint „a szlovén lenézi az olaszt, a németre viszont felnéz.” Más vélemény szerint viszont a szlovén turista kedvesnek, szimpatikusnak, udvariasnak, lazának látja az olaszokat. Ugyanakkor a szlovén kereskedők azt érzékelik, hogy az olasz partnerek gögösen, lekezelően viselkednek a szlovénokkal szemben, és állandóan érzékeltetik, hogy Szlovénia kis ország, amelynek eleget kell tennie bizonyos követeléseknek, ha el akar érné valamit.⁵⁹

Bár bizonyos szlovénlakta területek hosszabb-rövidebb ideig már az első világháború előtt is olasz fennhatóság alatt álltak, ebből a szempontból a legfontosabb az, hogy az 1920-ban megkötött rapallói szerződés jelentős szlovénlakta területeket csatolt Itáliához. Ezek a területeken erőszakos olaszosítás kezdődött. Így például az úgynevezett Júliai (Giulia) tartományban, ahol korábban 321 szlovén általános iskola volt, 1926-ra csak olasz iskolák maradtak, a szlovén tanárokat elűzték, áttelepítették vagy nyugdíjazták.⁶⁰ De nem csupán a két világháború között dúlt elkeseredett küzdelem olaszok és szlovénok között. A szlovénok tudatába mélyen beleivódtak a második világháború tapasztalatai is. Ekkor az olaszok újabb szlovén területeket csatoltak el, s számos szlovént táborokba zártak. Igaz, az ottani viszonyok jóval enyhébbek voltak, mint a német haláltáborok körülményei.

A második világháború végén a szlovénok arra törekedtek, hogy minél több szlovénlakta terület kerüljön Jugoszláviához, s szerették volna Triesztet is megszerez-

ni. A háború végén bizonyos völgyekben (olaszul: foibe) bírói eljárások nélkül sok olaszt öltek meg a jugoszláv partizánok, s erről mind a mai napig vita folyik szlovénok és olaszok között. Amíg az olasz történészek már hosszabb ideje feldolgozták a rendelkezésre álló forrásokat, addig a szlovén történészek és a lakosság számára ez a kérdés az 1980-as évek második feléig tabu témának számított,⁶¹ s igazából csak az 1990-es években vált ismertté a szlovén közvélemény előtt. Az olasz politikusok egy része ugyanis ekkor úgy látta, ezt a kérdést alkalmas arra, hogy az olasz–szlovén kétoldalú viszony alakulását, illetve az Európai Unióba törekvő szlovénok belépését, különböző, olasz szempontból kedvező feltételek teljesítéséhez kössék.⁶² A szlovén közvélemény többsége úgy véli, hogy az olaszok jogtalanul vetik fel ezt a kérdést. Egyrészt azért, mert a második világháború idején általuk felállított koncentrációs táborokról persze nem akarnak tárgyalni.⁶³ Másrészt azért, mert a szlovénok véleménye szerint az akkori események a második világháború után mindenütt lezajlott leszámolások körébe tartoznak. Egy cikkíró például megemlíti, hogy a háború végén magában Olaszországban is különösebb bírói eljárás nélkül végeztek ki több ezer olasz fasisztát.⁶⁴ Mások arra figyelmeztettek, hogy a dolgok ilyen kezelése oda vezet, hogy a valóságos történelmi folyamatok meghamisításával, végül még az olaszok lesznek azok, akiket a szlovén genocídium áldozatának kell tekinteni.⁶⁵ A szlovén közvélemény meglehetősen megosztott volt azt illetően, hogy milyen szlovén ellenlépésekre van szükség. Alig egynegyedük úgy vélte, hogy fel kell vetni az olaszok által elkövetett bűntettek kérdését, a megkérdezettek egyharmada szerint mindkét félnek fel kellene hagyni az ilyen típusú vádaskodással. Ugyanakkor majdnem ötvenhat százalék szerint a szlovén diplomáciának erőteljesebben kellene reagálnia az olasz vádakra. A megkérdezettek közel harminc százaléka szerint az olaszok ellenséges magatartást tanúsítanak a szlovénokkal szemben.⁶⁶

A Jugoszláviához került területekről az olasz lakosság nagy része 1945 és 1954 között elmenekült, vagy elűzték őket, tulajdonukat állami tulajdonba vették. Az olasz–dél-szláv viszonyt – több átmeneti szerződés után – végül 1975-ben, az úgynevezett Osmiói Szerződésben sikerült rendezni. Ez a szerződés jelölte ki a két ország közötti pontos határokat,⁶⁷ tisztázta a vagyoni jogi kérdéseket. Az elűzött olaszok vagyoni kárpótlását az 1983-ban aláírt Római Szerződés rendezte. Az Olaszországban maradt, 60-100 ezer körülire becsült szlovén kisebbség helyzetét az olasz hatóságok – ígéretükkel ellentétben – nem rendezték külön törvényben, s ezt a tényt, illetve az olaszországi szlovén kisebbség szerintük nem megfelelő helyzetét a szlovén politikusok folyamatosan kifogásolták. A Szlovénia területén maradt 3-4 ezer olasz az 1974-es, majd az 1991-es szlovén alkotmány értelmében meglehetősen széleskörű kisebbségi jogokat kapott. A szlovén–olasz kapcsolatokat is nagymértékben segítette a már említett Alpok–Adria Együttműködés.

Szlovénia önállósulását olasz részről ugyanolyan kettősség kísérte, mint osztrák részről. Dimitrij Rupelnek sikerült De Michelisszel is igen jó kapcsolatokat kialakítania.

nia. Viszonylag hamar barátoknak tekintették egymást. De Michelis a szlovénokat lassúbb haladásra biztatta ugyan, de úgy vélte, a végső döntést nekik kell meghozniuk. Olaszország 1991. decemberében konzulátust nyitott Ljubljánában.⁶⁸ Ugyanakkor 1991 ősztől kezdve olyan problémák jelentek meg, amelyek 1996 tavaszáig megterhelték a két ország viszonyát. A magát hivatalosan is szélsőjobboldalinak, szélőségesen nacionalistának tekintő Olasz Szociális Mozgalom vezetője, Gianfranco Fini 1991. augusztus elején Belgrádban járt, és a szerb kormány meg a szerb ellenzék képviselővel folytatott tárgyalás után kijelentette, hogy ha Jugoszlávia szétesik, akkor felül kell vizsgálni az Osimói Szerződést, és vissza kell adni Olaszországnak azokat a területeket, amelyek a második világháború előtt a fennhatósága alá tartoztak.⁶⁹ A szlovénok azt is erőteljes ellenérzéssel fogadták, hogy az olasz jobboldal egyrészt a saját, szlovénellenes verzióját hangoztatta a háború után megölt olaszok ügyével kapcsolatban, másrészt bejelentette, hogy vissza akarják vásárolni Isztriát.⁷⁰ Ezek a követelések azért fontosak, mert félelmet keltettek a szlovén lakosságban és a politikusokban, akik emiatt még a mérsékeltbb igényekben is az olasz imperializmus újraéledését vélték felfedezni.

Ugyanebben az időben vita kezdődött arról, hogy milyen védelemre van szüksége a szlovéniai olasz kisebbségnek. A szlovénok, akik szerint ebből a szempontból a helyzet példásan rendezett, hajlandók lettek volna tárgyalni, ha egyúttal az olaszországi szlovénok kérdését is megvitatják. Ebből 1992 elején komoly vita keletkezett, mert az olasz fél azt szerette volna, ha a horvátországi és a szlovéniai olasz kisebbség helyzetének rendezéséről megállapodás születik, de az olaszországi szlovénok helyzetéről nem volt hajlandó ilyet aláírni. Pusztán ködös ígéreteket tett arra, hogy majd a parlament elé terjesztik a szlovénok által régóta követelt kisebbségvédelmi törvényt.⁷¹ Azt, hogy a szlovénoknak mennyire igazuk volt, amikor ezt az ígéretet nem tartották elégségesnek, jól mutatja egy sokkal későbbi példa. 1998 elején, miután a többéves olasz–szlovén vita immár két éve nyugvópontra jutott, Olaszországban végre a parlament elé terjesztették a szlovén kisebbség védelméről szóló törvényt,⁷² de azt, harminc évi ígéretés után még mindig nem fogadták el.⁷³

Mivel tehát az olasz fél nem volt hajlandó azonos elvek alapján kezelni isztriai olaszok, illetve saját szlovén kisebbségének problémáit, a szlovénok közölték, akkor sem írják alá a dokumentumot, ha emiatt Olaszország elhalasztja a Szlovénia számára oly fontos elismerést.⁷⁴ Feltűnő, hogy Róma a vita ellenére elismerte Szlovénia függetlenségét, sőt 1992. július 31-én Szlovénia hivatalosan is jogutódja lett azoknak a szerződéseknek, amelyeket Olaszország Jugoszláviával megkötött. A szlovén külügyminisztérium joggal tartotta negyjelentőségűnek ezt az eseményt,⁷⁵ s mintegy háromnegyed évig úgy tűnt, hogy a kapcsolatok megfelelően alakulnak. A két ország megállapodott egymással, hogy revideálják az Osimói Szerződés néhány pontját. Persze az igazi probléma nem az volt, hogy töröljék-e a szerződés azon pontját, amely közös ipari zóna létrehozását írta elő. Az olasz fél kijelentette, hogy nem a határ

módosításáról van szó hanem az olasz polgárok vagyoni kártalanításáról, Dimitrij Rupel pedig úgy vélte pusztán arról van szó, hogy rendezni kell azt a problémát, hogy a szlovén (jugoszláv) fél elmaradt a szerződésben előírt kártérítést illetően.⁷⁶

A tárgyalások 1993 februárjában elkezdődtek, s a szlovén fél nagy meglepéssel nyugtázta, hogy „a fiatal szlovén állam és az idősebb és erősebb olasz partner között az elmúlt évben jelentős előrehaladás volt tapasztalható.”⁷⁷ Márciusban azonban kiderült, hogy az olasz fél egészen másképp gondolja a dolgot, mint a szlovének. Egyrészt nem egyszerűen az osimói szerződésben előírt kártérítésről akar tárgyalni, hanem az osimói szerződés revíziójáról beszél, azaz újra akarja tárgyalni az elzöttek vagyonának kérdését. Ez részben azzal is összefüggött, hogy Szlovéniában megkezdődött az államosított tulajdonok visszaadása az eredeti tulajdonosoknak, illetve megindult a privatizációs folyamat.

Olaszország ráadásul értésre adta, hogy a probléma megoldásától függ Szlovénia EU-csatlakozásának kérdése. A szlovének, akik hangsúlyozták, hogy a kérdést formáljogilag már megoldottnak tekintik (a későbbiekben igen gyakran hivatkoztak a *pacta sunt servanda* elvre), rendkívüli módon felháborodtak, s fenyegetésként,⁷⁸ gazdasági és politikai nyomásként értékelték az olasz igényt. Ugyanakkor egy nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szlovén politikus részéről olyan vélemény is elhangzott, hogy az olaszok a múltban is megpróbálták gyakran egészen nevetséges kis területi engedményeket elérni, s ha nem kapták meg, abból nem lett harag, az olaszok egyszerűen ilyenek.⁷⁹

Igaz ugyan, hogy 1993-ban az olaszok – rövid ideig tartó blokád után – végül is lehetővé tették, hogy folytatódjon az együttműködés Szlovénia és az EU között, egyúttal azonban figyelmeztettek, olyan formulára fognak törekedni, amelyben nemcsak Olaszország, de az EU is követelni fogja Szlovéniától, hogy tegye lehetővé az EU állampolgárainak – s így az isztriai menekülteknek – az ingatlanok megvásárlását.⁸⁰

Bár a következő időszakban, amely alapvetően három évig tartott, de bizonyos értelemben a mai napig elhúzódik, a szlovének mindent elkövettek, hogy kiterjjenek az olaszok követelése elől, a szlovén diplomáciának súlyos problémákkal kellett szembenéznie. Az 1994-ben hatalomra került Berlusconi-kormány elődeinél határozottabban követelőzött, s ráadásul a koalícióba bekerült Fini-féle párt egyes tagjai időnként a határrevízió gondolatát is felmelegítették,⁸¹ bár a nyugati figyelmeztetés miatt ezzel végül felhagytak.⁸² A szlovének előtt világos volt, hogy ha ragaszkodnak addig követett elveikhez, és nem adnak előjogokat az olaszoknak az ingatlanvásárlásoknál, akkor a két ország közötti viszony nem javulhat meg.⁸³

Az olaszok igen kifinomult taktikával, egyfajta húzd meg, ereszd meg módszerrel kényszerítették a szlovénokat engedményekre. Így például 1994. május 2-án megakadályozták, hogy az EU a tagjelöltek közé sorolja Szlovéniát, majd 29-én közölték, hogy Olaszország támogatja Szlovénia csatlakozását, de előbb kielégítően meg kell oldani az elzöttek vagyonának kérdését. Június 6-án újból vétót emeltek a szlovének

társulási tárgyalása elé, majd közölték, hogy két feltételük van: 1. Szlovénia az osimói szerződésben előírt kártérítés helyett adja vissza az elűzöttek ingatlanát, amennyiben az még állami tulajdonban van. 2. A tulajdonjogi kérdésekkel összefüggésben a törvényhozás kivételesen tegye lehetővé, hogy az autochton olasz lakosság újból visszakapja ingatlanát.⁸⁴ Vagyis az olaszok az ingatlanokkal összefüggésben nem csupán annyi jogot követeltek maguknak, amennyit az összes EU-tagállam állampolgára megkaphat egy újonnan belépő tagállamban, hanem bizonyos értelemben előjogokat. Ezt a szlovénok folyamatosan nehezményezték, és mind a mai napig nehezményezik; s ez volt az ami miatt a szlovénok úgy érzékelték, hogy az olaszok nyomást gyakorolnak rájuk, s álnok megoldásokkal kísérleteznek.⁸⁵

Lényegében ekörül folyt a vita 1996 tavaszáig, s két lényeges fejezete volt. Először úgy tűnt, a dolgok jól haladnak, és 1994 októberében a két külügyminiszter aláírt egy megállapodást.⁸⁶ Ennek szövegét azonban a szlovén kormány visszautasította, mondván, az kivételezett helyzetbe hozná az olasz polgárokat.⁸⁷ Az egyezmény nyilvánosságra került szövege Szlovéniában rendkívül nagy elégedetlenséget, mondhatni felháborodást váltott ki. Az ellenzők úgy vélték, hogy Szlovénia az egyezményben túl nagy engedményeket tett, illetve a szöveg túl széles manőverezési lehetőséget biztosít Olaszországnak azt illetően, hogy miképpen kell értelmezni az egykori olasz menekülteknek visszaadandó ingatlanok kérdését. Voltak, akik úgy vélték, hogy Olaszország ilyen módon akar kárpótlást venni a második világháborúban elszenvedett vereségért. Ráadásul az olasz jobboldal egyes tagjai továbbra is területi igényeket hangoztattak, s erről a szlovén sajtó igen részletesen beszámolt.⁸⁸

1994 őszétől 1995 augusztusáig állóháború alakult ki, amely 1996 tavaszáig új szakaszban folytatódott. 1995 augusztusában ugyanis a spanyolok kompromisszumos megoldást ajánlottak. A spanyol javaslat szerint a szlovénoknak meg kell változtatniuk alkotmányuk 68. szakaszát, amelyik megtiltotta, hogy külföldiek ingatlanhoz jussanak Szlovéniában, s ezenkívül bizonyos elővásárlási joghoz jutnak azok akik korábban legalább három évig állandó lakással rendelkeztek a mai Szlovénia területén.⁸⁹ Ez utóbbi elv mindenekelőtt az olaszoknak kedvezett volna. A szlovén kormányzat, érzékelve az emiatti belső feszültségeket, megpróbálta a dolog lényegét némileg eltussolni, s a kormányfő többször is kijelentette, hogy nem hajlandók bármilyen árat megfizetni az EU-csatlakozás érdekében, hajlandók eleget tenni az európai jogrend előírásainak, de nem akarnak ezen felül még külön fizetni az olaszoknak.⁹⁰ 1996 tavaszán azonban már nem lehetett a dolgot tovább húzni, mert egyértelművé vált, hogy végképp elakadhat Szlovénia uniós csatlakozási folyamata. 1996 márciusára készült el az a trieszti szlovén tudós által írott könyv, amellyel a szlovén külügyminisztérium az olaszokkal szembeni ígázat próbálta meg bizonyítani. A kötet, s annak előszavában az akkori szlovén külügyminiszter, Zoran Thaler azt bizonygatta, hogy a menekültekkel kapcsolatos olasz álláspontok és főleg adatok jelentős része nem igaz.⁹¹ A kötet minőségét szlovén részről több értelmiségi és történész is bírálta;⁹² más bírálók

úgy vélték, a kötet kiadását nem időzítették megfelelően, megint mások szerint ki sem kellett volna adni.⁹³ Ugyanakkor a szlovén parlamentben éles vita folyt arról, szabad-e az EU-csatlakozás reményében engedni az olasz nyomásnak. Az igazi ellentét nem abban volt, hogy kormány és ellenzék eltérően ítélte meg az olaszok nyomásgyakorlását, hanem abban, hogy meg kell-e fizetni az olaszok által követelt árat, azaz el kell-e fogadni a spanyol javaslatot.⁹⁴ Ez utóbbira a kormány (a liberális demokraták és a kereszténydemokraták), valamint egy, a Balkánra való visszasodródástól féltő kisebb fasisztoid csoport kényszerből hajlandó volt, míg az ellenzék elutasította.⁹⁵

1996. tavaszán a szlovén parlament rendkívül kemény vitában, amelyben mind a szlovén kormányzattal, mind az olasz féllel szemben erőteljes bírálatok hangzottak el, végre elhatározta, hogy elfogadja a spanyolok nevéhez fűződő kompromisszumot. A vitában kiderült, hogy nagyon sokan bizonyos értelemben szentként kezelik a szlovén föld kérdését, s azt a lehetőséget, hogy szlovén földhöz külföldi is hozzájuthasson, szinte hazaárulásként értékelik. Az ellenzők úgy vélték, hogy ha megnyílik a lehetőség, a szlovénoknál gazdagabb külföldiek felvásárolják majd az ő számukra olcsó szlovén föld viszonylag jelentős részét.⁹⁶ Az EU-ban vétőjoggal rendelkező olasz fél elérte, hogy a számára fontos megfontolások, mint az EU követeléseik jelenjenek meg, sőt azt is megakadályozta, hogy a szlovénok az ő megkerülésükkel, csupán az EU-val tárgyaljanak erről a kérdéstről.⁹⁷ Az olaszok tehát a bilaterális probléma kezelését EU szintre emelték, s az EU tisztviselői ehhez a méltatlan játékhoz méltatlan módon adták beleegyezésüket: a spanyol kompromisszumnak, amelynek betartását a szlovénoktól megkövetelték, nem létezett hivatalos formában megfogalmazott és írásos formában rögzített változata!!!! Ráadásul ez a javaslat a külföldiek ingatlanvásárlásának engedélyezése terén többet követelt a szlovénoktól, mint amit a többi csatlakozni kívánó országnak teljesítenie kellett. Többen úgy vélték, hogy ezzel a háborúban vesztes olaszok bizonyos értelemben a győztes helyzetébe kerülnek, s ezt méltatlannak tartották. Pozsonc Mária magyar nemzetiségi képviselő pedig szóvá tette, hogy Szlovéniának így nagyobb árat kell fizetni az integrációért, mint például Magyarországnak.⁹⁸ Janez Drnovšek miniszterelnök, kifogásolva, hogy Olaszország múltbéli problémák felmelegítésével akadályt gördít Szlovénia integrációja elé, így fogalmazott: „Ez meglepett minket, hiszen kezdetben nem számítottunk olyan akadályokra, amilyenek miatt kiváltunk a balkáni káoszról.”⁹⁹

A szlovénok úgy vélték, mindenekelőtt azért kerültek ilyen helyzetbe, mert a másik oldalon a kicsinyes olaszok és nem a nagylelkű német politikusok álltak.¹⁰⁰ Érzékelhető, hogy a szlovénok még sokáig nem bocsájtják meg az olaszoknak, hogy – a nemzetközi szervezetekben meglévő erőfölényükkel élve – számukra megalázónak tűnő megállapodásra kényszerítették őket. Másfelől viszont az is tény, hogy a spanyol kompromisszum aláírása lehetővé tette, hogy 1996 őszétől megvalósuljon a több szempontot figyelembe vevő olasz–szlovén–magyar együttműködés. Ez pedig erőtel-

jesen javította az olaszok és a szlovénok közötti viszonyt,¹⁰¹ bár van olyan vélemény is, amely szerint ez is csak az olasz célok lepezett megvalósításának eszköze.¹⁰²

A spanyol javaslat következményére visszatérve: a szlovén parlament az ellenzők miatt a dokumentum ratifikálását még egy évig elhúzta, s 1997 júliusában újabb kemény vita után, csak az EU-ból érkező figyelmeztetés után volt hajlandó végre ratifikálni. A megállapodást ellenzők továbbra is úgy vélték, hogy olasz nyomásra az EU többet követel tőlük, mint a többi csatlakozni kívánó országtól, akik elé nem állítottak ilyen feltételeket.¹⁰³

1997 júliusa az olasz–szlovén vitában egyéb téren is érdekes fejleményeket hozott. A szlovénok az Olaszország, Szlovénia, Magyarország közötti, már említett, hármas együttműködéstől azt is várták, hogy alapvetően javítani fogja a NATO-ba való bejutásuk esélyeit. Ezért azután, amikor 1997 júniusában–júliusában kiderült, hogy Szlovénia nem jutott be a NATO-hoz csatlakozók első körébe, sokan úgy vélték, hogy ez részben a szlovén kormány Olaszországgal szemben követett hibás politikájának eredménye. A kritikusok szerint nem lett volna szabad annak az Olaszországnak az ígéreteiben bízni, amelyiknek a NATO-politika meghatározásában valójában nincs döntő szava.¹⁰⁴

Mind a történelem, mind az EU-integrációval kapcsolatos olasz politika azt mutatja, hogy a második világháború utáni éveket leszámítva mindig az olaszok voltak erősebb pozícióban, ők voltak képesek nyomást gyakorolni a kisebb szlovén nemzetre. Ugyanakkor elvéve vannak olyan szlovén értelmiségiek is, akik arra intik a szlovén társadalmat, hogy értse meg a másik oldal sérelmeit is, hiszen azok hasonlóak a szlovénokéihoz, akár a háború után megölt több ezer olaszra, akár az évszázadokon át olaszok lakta, ma Szlovéniához tartozó területekre gondolunk. Meg kell jegyezni, hogy még ez a mérsékeltre intő politikus is úgy véli, nem szabad figyelmen kívül hagyni az Olaszországban, különösen pedig Triesztben megnyilvánuló szlovénellenes hangokat, az arrogánsan nacionalista törekvéseket.¹⁰⁵ Az elmondottakhoz hozzá kell tenni, hogy az olaszok megítélését sokszor a politikai erők beállítódása is befolyásolta. Amíg a mérsékelt jobboldal 1966-ban úgy vélte, hogy Olaszország veszélyes ellenféllel minősítése a szlovén belpolitikai problémák kivetítése, s hogy a mérsékelt olasz baloldal győzelme kedvező lehet a két ország közötti viszonyokra,¹⁰⁶ addig a radikálisabb jobboldal képviselői szerint a balközép Olaszország mediterrán-levantei politikai barátsága mögött még nagyobb veszély és az örök megbízhatatlanság húzódik meg.¹⁰⁷

3. Összefoglalás

Az olaszok és a németek részéről a szlovénok ellen a múltban elkövetett igen durva atrocitások, az elmúlt ötven évben ezzel kapcsolatosan hivatalosan kialakított egyoldalú történelmi és politikai tudat, a jelenlegi osztrák, de mindenekelőtt az olasz

szélsőségesek egyes megnyilvánulásai, a Szlovéniával szemben különleges feltételeket támaztó olasz politika nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szlovénok úgy vélik: ők egyértelműen áldozatai az olasz és a német/osztrák törekvéseknek, és hogy most is védekezniük kell az újból megjelenő agresszív igények ellen. Ez a véleményem szerint jogos érzés akadályozza őket abban, hogy szembenézzenek azzal: a kollektív bűnösség elvének alkalmazásával, az olaszok és a németek elűzésével, az ítélet nélküli kivégzésekkel, a német kisebbség létének tagadásával összefüggésben olyan álláspontot alakítottak ki, amely tovább nem tartható. A történészek legutóbbi időben közzétett kutatási anyaga, és a változó politikai légkör remélhetőleg segít majd egy árnyaltabb kép kialakításában.

Jegyzetek

1. Anketa: Slovenija je majhna - kaj to pomeni 1-3. (Szlovénia kicsi - vajon mit jelent ez?). *Delo*, 1993. október 30. 24-25. o.; uo. 1993. november 6. 24-25. o.; uo. 1993. november 13. 24. o.
2. Bár erről a témáról röviden írtam A szlovén–német asszimilációs folyamatok (*Regio*, 1998/2, 84–93) című tanulmányomban, szeretném megjegyezni, hogy a cikk megírása óta a témával foglalkozó újabb köteteket ismertem meg, amelyek tovább árnyalják az ott leírtakat, s amelyek tanulságait egy másik tanulmányomban ismertetem majd. Ilyen könyv: Franc Rozman (szerk.): *Sosed v ogledalu soseda od 1848 do 1848 do danes – Der Nachbar im Spiegelbild des Nachbarn von 1848 bis Heute*. Ljubljana, 1995. 166 o. (kétnyelvű tanulmányokkal); Dušan Nečak (szerk.): *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija, Slovenska narodna identiteta skozi čas. Österreich, Jugoslawien, Slowenien. Die slowenische nationale Identität im Wandel*. Ljubljana, 1977. 262. (csak szlovénül); Dušan Nečak (szerk.): „Nemci” na Slovenskem 1941–1945 („Németek” Szlovéniában 1941–1945 között), Ljubljana, 1998. 343. o. (Az első két cikk az 1848 és 1941 közötti időszakról szól.)
3. Janko Pleterski: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo* (A szlovénok első döntése Jugoszlávia mellett), Ljubljana, 1971. 323. o.; Dušan Nečak: *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija, Slovenska narodna identiteta skozi čas*. In: Nečak i. m. 1997: 21. o.
4. Janez Cvirn: *Nemci na Slovenskem 1848–1941* (A németek Szlovéniában 1848–1941 között). In: Nečak i. m. 1998: 63–65. o.
5. Tone Ferenc: *Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno* (Németek Szlovéniában a második világháború idején). In: Nečak i. m. 1998: 99–144. o.
6. Mitja Ferenc: „Nemci” na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni („Németek” Szlovéniában a második világháború utáni népszámlálások adataiban). In: Nečak i. m. 1998: 276–296. o.
7. Dušan Nečak: *Uvod* (Bevezető). In: Nečak i. m. 1998: 7. o.
8. Lásd erről a 2. jegyzetben említett írásomat.
9. *Avstrijsko–slovenski odnosi* (Az osztrák–szlovén viszony). In: *Enciklopedija Slovenije* I. köt., Ljubljana, 1987. 142–143. o.

10. Dušan Nečak: Slovenci o Avstrijcih in Avstrija o ogledalu tiska (A szlovénok Ausztriáról és Ausztria a sajtó tükrében). In: Rozman i. m. 1995: 153-158. o.
11. Marcel Koprol: Alpe–Jadran (Alpok–Adria). In: *Enciklopedija Slovenije*, 1. köt., Ljubljana, 1987. 50. o.
12. Ernest Petrič: Zaostajanje Slovenije in Jugoslavije v svetu in naša prihodnost – poizkus opredelitve problematike (Szlovénia és Jugoszlávia lemaradása a világban és a mi jövőnk – kísérlet a probléma meghatározására). In: *Zaostajanje Slovenije in Jugoslavije za razvitom svetom in naša prihodnost*, Ljubljana, 1988. 11-12. o.
13. Dimitrij Rupel: *Skrivnost države* (Az állam titka), Ljubljana, 1992. 85. o.; 88. o.
14. Matjaž Jančar: *Slovenska zunanjepolitična razpotja* (Szlovén külpolitikai választak), Ljubljana, 1996. 102. o.
15. *Szlovén Rádió, Esti Hiradó*, 1991. március 4.
16. Rupel i. m. 1992: 131.
17. Bojan Grobovšek: „Slovenija hoče imeti šiling” (Szlovénia azt akarja, hogy schillingje legyen). *Delo*, 1991. március 23. 16. o.
18. Peter Klinar: O medetničnih odnosih v Sloveniji po osamosvojitvi (Az etnikumok közötti viszonyokról az önállósulás utáni Szlovéniában). In: Niko Toš (szerk.): *Slovenski izziv II*. Ljubljana, 1994. 13. o.
19. Günther Ogris-Michael Lay-Niko Toš: Novi nacionalizem na vzhodu in zahodu, Slovenija in Avstrija (Új nacionalizmus keleten és nyugaton. Szlovénia és Ausztria). In: Niko Toš 1994: 59-60. o.
20. Peter Klinar i. m. 17.
21. Igor Mekina–Silvo Zapečnik: Mladinin intervju. Ne vrag, Haider bo mejak (A Mladina interjúja. Nem az ördög, csak Haider lesz a szomszéd). *Mladina*, 1990. január 19. 24-26. o.
22. *Slovenija 1990*, Ljubljana, 1991. 103. o., 110. o.
23. Vojko Flegar: Haider zmerja Kučana (Haider szidja Kučant) *Delo*, 1992. január 20. 2. o.
24. Matjaž Jančar 1996: 116-117. o.; Gorazd Bohte: Dr. Boris Frlec, novi zunanji minister (Dr. Boris Frlec új külügyminiszter). *Delo*, 97. október 4. 31-32. o.
25. Vojko Flegar: Dunaj kot zaščitnik Avstrijcev v Sloveniji (Bécs mint a szlovéniai osztrákok védelmezője). *Delo*, 1992. február 6. 28. o.
26. Dušan Nečak: Uvod. In: Nečak 1998: 10. o.
27. Uo.: 8-10.
28. Matjaž Jančar 1996: 116-117. o.
29. Dušan Nečak: Uvod. In: Nečak 1998: 11-14. o.
30. Vojko Flegar: Jörg Haider. „Tm v srcu” (Jörg Haider. Tüske a szívben). *Delo*, 1993. február 6. 25. o.
31. Marjan Sedemak: Za stabilno sosedstvo (A stabil szomszédságért). *Delo*, 1993. július 7. 1.
32. Mojca Drčar Murko–Romana Dobnikar Šeruga: Lojze Peterle zunanji minister (Lojze Peterle külügyminiszter). *Delo*, 1993. október 30. 23. o.
33. Jože Šircelj: Narodne manjšine v Evropi (A nemzeti kisebbségek Európában). *Delo*, 1993. november 8. 2. o.
34. Matjaž Jančar i. m. 1996: 121. o.

35. Romana Dobnikar-Šeruga–Peter Potočnik: Slovesno srečanje kot uvod v prihodnje delo (Ünnepélyes találkozás, mint bevezetés a jövődő munkához). *Delo*, 1992. január 20. 2. o.
36. Rupel o nemški manjšini v Sloveniji (Rupel a szlovéniai német kisebbségről). *Delo*, 1992. január 22. 5. o.
37. Mojca Drčar Murko–Romana Dobnikar Šeruga: Lojze Peterle zunanji minister (Lojze Peterle külügyminiszter). *Delo*, 1993. október 30. 23. o.
38. Kučan: „Abszurdna državna pogodba” (Kučan: Abszurd Államszerződés). *Republika*, 1994. június 5. 4. o.
39. Saša Vidmajer: Dosje: Slovenija-Avstrija. *Delo*, 1997. december 6. 32. o.
40. Matjaž Jančar i. m. 1998: 107. o.
41. Alenka Puhar: Sosed v ogledalu soseda (Szomszéd a szomszéd tükrében). *Delo*, 1993. november 20. 27. o.
42. Anton Trstenjak: Szlovén sztereotípiák. *Tiszatáj*, 1992. október, 48-49. o.
43. Matjaž Jančar i. m. 1996: 147-148. o.
44. Spet smo tukaj! Ponovno oživljanje ostankov nemške manjšine v Sloveniji (Ismét itt vagyunk! A szlovéniai német kisebbség maradékainak újjáéledése). *Mladina*, 1996. június 18. 32-39. o.
45. Ivan Lukan: Vedno glasnejša vprašanja o nemški manjšini (Egyre hangosabb kérdések a német kisebbségről). *Delo*, 1996. november 16. 1. o.
46. Saša Vidmajer: Avstrijski kancler: Odnosi med državama so zgledni (Az osztrák kancellár: az országaink közötti viszony példás). *Delo*, 1997. október 2. 1. o.
47. Podobnik zavrača Zernatta (Podobnik elutsítja Zernattót). *Delo*, 1997. október 13. 1. o.
48. Ivan Lukan: Koroški glavar je popustil izsiljevanju svobodnjakov (A karintiai kormányzó engedett a szabadságpártiak erőszakoskodásának). *Delo*, 1997. november 8. 1. o.
49. Ivan Lukan: Avstrijci uresničujejo grožnje v komisiji EU (Az osztrákok az EU-bizottságban megvalósítják fenyegetésüket). *Delo*, 1997. november 4. 24. o.
50. Viktor Blažič: Avstrijska kazen (Osztrák büntetés). *Delo*, 1997. november 29. 36-38. o.; Saša Vidmajer: Dosje: Slovenija-Avstrija. *Delo*, 1997. december 6. 32. o.
51. Božo Mašanovič: Pirker izgubil prvo rundo (Pirker elveszítette az első kört). *Delo*, 1997. november 19. 1. o.
52. Mojca Drčar Murko: Gospodarstvi držav v vlogi političnega vlečnega konja (A két ország gazdasága a politika előrelendítőjének szerepében). *Delo*, 1998. január 17. 1. o.
53. Marko Osolnik: Dunaj ne zahteva uradnega priznanja nemške manjšine (Bécs nem követeli a német kisebbség hivatalos elismerését). *Delo*, 1998. január 31. 1. o.
54. Saša Vidmajer: Dosje: Slovenija-Avstrija. *Delo*, 1997. december 6. 32. o.
55. Vesna Kalčič: Tudi Slovenci smo naredili napake: intervju: Katja Boh (Mi szlovének is elkövettünk hibákat. Interjú Katja Bohhal). *Dnevnik*, 1998. március 21. 22-23. o.
56. Matjaž Jančar 1996: 112. o.
57. Saša Vidmajer: Dosje: Slovenija-Avstrija. *Delo*, 1997. december 6. 32. o.
58. *Szlovén Rádió, Esti Híradó*, 1998. szeptember 13.
59. Mojca Drčar Murko: Budnica za Slovence (Szlovének ébresztése). *Delo*, 1996. március 9. 29. o.

60. Miloš Mikeln: *Malo zgodovinsko berilo* (Kis történelmi olvasókönyv), Ljubljana, 1991. 19. o.
61. Nevenka Troha: Slovenski zgodovinarji in vprašanje „fojbb” (A szlovén történészek és a ‘foibe’ problémája). *Zgodovinski časopis*, 1997. 3. 403–411. o.
62. Lojze Kante: Italijani zahtevajo preiskavo o „fojbah” (Az olaszok a ‘foibe’ kivizsgálását követelik). *Delo*, 1993. február 27. 5. o.
63. Nevenka Troha: V imenu „višje kulture in civilizacije” (A ‘magasabb kultúra és civilizáció’ nevében). *Razgledi*, 1997. december 10. 20. o.
64. Boris Šuligoj: Ojoj, kaj bo, Italijani gredo (Ojoj, mi lesz ebből, jönnek az olaszok). *Delo*, 1996. március 9. 33. o.
65. Avgust Pudgar: V Rim po odpustke (Rómába kell menni a megbocsátásért). *Delo*, 1996. március 5. 2. o.; Mojca Drčar-Murko: Se razume, gre za politično zadevo! (Magától értetődő, politikai ügyről van szó!). *Delo*, 1996. március 7. 6. o.
66. S. P.: Naša diplomacija se na italijanske obtožbe o fojbah odziva premlačno (Diplomáciánk túl enyhén reagál a foibe-vel kapcsolatos olasz vádakra). *Delo*, 1996. március 16. 4.
67. *Osimski sporazumi* (Osimói megállapodások), Koper, 1977. 519.
68. Vö. Dimitrij Rupel i. m. 1992: passim
69. Ismét Isztriát és Dalmáciát követelik. *Magyar Szó*, 1991. augusztus 3.
70. Lojze Kante: Pripadniki italijanske desnice hočejo kupiti Istro (Az olasz jobboldal tagjai meg akarják vásárolni Isztriát). *Delo*, 1991. október 15. 13. o.
71. Miha Kovač: Zlopamtilo (Sanda emlékezet). *Mladina*, 1992. január 14. 3. o.; Bojan Brezigar: Ljubljana, Rim, Manjšini (Ljubljana, Róma és a kisebbségek). *Delo*, 1992. január 25. 22. o.
72. Saša Vidmajer: Ljubljana in Rim „zelo blizu dokončni rešitvi” (Ljubljana és Róma „nagyon közel van a végső megoldáshoz”). *Delo*, 1998. február 4. 1. o.
73. Tone Hočevar: Rim in Slovenci. Negotova usoda zakona o manjšini (Róma és a szlovének. A Kisebbségi törvény sorsa bizonytalan). *Delo*, 1998. december 4. 80. o.
74. R. D. Š: Enaka zaščita manjšin na obeh straneh državne meje (Azonos védelem a kisebbségnek az államhatár mindkét oldalán). *Delo*, 1992. január 15. 1+4. o.
75. Meddržavne pogodbe Slovenije z Italijo (Szlovénia államközi szerződéseket kötött Olaszországgal). *Delo*, 1992. augusztus 1. 16. o.
76. Lojze Kante: Ne pogajanja o meji, temveč o odškodnini (Nem a határokról szól a tárgyalás, hanem a kártérítésről). *Delo*, 1992. november 14. 1+3. o.
77. Lojze Kante: Nov pogled s Strmola (Új kilátás Strmol várából). *Delo*, 1993. február 24. 1. o.
78. Romana Dobnikar-Šeruga: Začudeno ministristvo (Csodálkozó minisztérium), és Mojca Drčar Murko-Boris Šuligoj: Prikrita groznja Sloveniji iz Rima (Burkolt fenyegetés Szlovénia számára Rómából). *Delo*, 1993. március 19. 1. o.
79. Igor Mekina: Bitka za Osimo (Harc Osimoért). *Mladina*, 1993. március 16. 10-13. o.
80. Italija umaknila veto (Itália visszavonta a vétót). *Delo*, 1993. április 5. 1. o.
81. Lojze Kante: Tržaške polemike (Trieszti polémák). *Delo*, 1994. április 28. 52. o.
82. Stane Ivanc: Martino: „Meje so nedotakljive” (Martino: A határok érinthetetlenek). *Delo*, 1994. május 3. 12. o.

83. Borut Pahor: Italija, zaveznica ali nasprotnica? (Itália, szövetséges vagy ellenfél?). *Delo*, 1994. május 14. 36. o.
84. S. V.: Prijazne besede, ostra poročila (Szívélyes szavak, éleshangú bejelentések). *Delo*, 1996. június 7. 7. o.
85. Saša Vidmajer: Diplomatski pritisk na Slovenijo se stopnjuje (Fokozódó diplomáciai nyomás Szlovéniára). *Delo*, 1994. szeptember 30. 1. o.
86. Saša Vidmajer: Peterle in Martino sta prebijala led v Ogelju (Peterle és Martino Aquileiában áttörte a jeget). *Delo*, 1994. október 11. 1. o.
87. Vlada o odnosih z Italijo (A kormány az Itáliához fűződő viszonyról). *Delo*, 1994. október 21. 1. o.
88. Mojca Drčar Murko: Kazen za naivnost (Büntetés a naivitásért) és R. D. Š: Oglejski sporazum ni več tajen (Az aquileiai megállapodás már nem titkos). *Delo*, 1994. október 23. 6. o.; Mojca Širok: „Istra, Reka, Dalmacija, vrnil se bomo” (Isztria, Rijeka, Dalmácia, visszatérünk majd). *Mladina*, 1994. október 11. 18-22. o.; Italija, uott, 1994. október 25. 22-31. o.; Slovenija-Italija, uott, 1994. november 3. 20-30.
89. Saša Vidmajer: Skok čez španskega jezdeca (A spanyol akadály átugrása). *Delo*, 1996. április 13. 3. o.
90. Saša Vidmajer: V EU ne nameravamo vstopiti za vsako ceno (Nem akarunk az EU-ba mindenáron belépni). *Delo*, 1995. június 24. 1.; Gorazd Bohte–Tone Hočevár: Pogovor z dr. Janezom Drnovškom (Beszélgetés dr. Janez Drnovšekkel). *Delo*, 1995. december 6. 5. o.
91. Boris M. Gombač: *Slovenija, Italija. Od preziranja do priznanja* (Szlovénia, Olaszország. A lenézéstől a az elismerésig), Ljubljana, 1996. 1-2. köt.
92. Branko Marušič: Odprto pismo Borisu M. Gombaču, avtorju knjige: Slovenija, Italija–od preziranja do priznanja (Nyílt levél Boris M. Gombačhoz, a Szlovénia, Olaszország–a lenézéstől az elismerésig című könyv szerzőjéhez). *Delo*, 1996. április 18. 15. o.
93. Saša Vidmajer: Zoran Thaler, zunanji minister: Za Slovence je kompromis poraz, izguba časti, zljomljena hrbtnica (Zoran Thaler külügyminiszter: A szlovének számára a kompromisszum vereséget, a becsület elvesztését, a gerinc megtörését jelenti). *Delo*, 1996. április 6. 35. o.
94. France Bučar: O naši zunanji politiki (Külpolitikánkról). *Nova revija*, 1996. április, Ampak rovat, 2-5. o.
95. Dovolj glasov za španski predlog? (Elegendő szavazat van-e a spanyol javaslat elfogadásához?). *Delo*, 1996. április 11. 1. o.
96. Saša Vidmajer: Parlament odprl pot pridruževanju k EU (A parlament megnyitotta az utat az EU-csatlakozás előtt). *Delo*, 1996. április 12. 1-2. o.
97. Saša Vidmajer: Zoran Thaler: Vrata za dialog z EU so odprta (Nyitva áll a kapu az EU-val folytatandó párbeszédre). *Delo*, 1996. március 2. 1. o.
98. Urša Izgoršek: Bi nam članstvo v EU koristilo ali škodovalo? (EU-tagságunk vajon használna vagy ártana nekünk?). *Delo*, 1996. március 28. 1. o.; Državni zbor o vključevanju v Evropsko zvezo (Az Országgyűlés az EU-csatlakozásról). *Slovenec*, 1996. március 28. 1-2. o.; Poslanci o vključevanju v Evropsko zvezo (A képviselők az EU-csatlakozásról). *Slovenec*, 1996. március 29. 1.; 3. o.; Odbor za mednarodne odnose (A parlament külügyi bizottsága). *Slovenec*, 1996. március 30. 1+3. o.

99. Boris Šuligoj: Balkanski kaos po italijansko (Balkáni káosz olasz módra). *Delo*, 1996. április 10. 3. o.
100. Božo Mašanovič: Škoda, da Italija ni imela Kinkla (Kár, hogy Olaszország élén nem Kinkel állt). *Delo*, 1998. június 19. 6. o.
101. Lojze Kante: S tržaško deklaracijo začrtani cilji trilaterale (A trieszti nyilatkozat aláhúzta a háromoldalú megállapodás céljait). *Delo*, 1998. április 28. 1. o.
102. Saša Vidmajer: Pasti trilaterale (A háromoldalú együttműködés csapdái). *Delo*, 1998. április 24. 1. o.
103. Marko Jakopec: Državni zbor je sinoči sprejel spremembo 68. člena ustave (Az Országgyűlés éjszaka elfogadta az alkotmány 68. szakaszának megváltoztatását). *Delo*, 1997. július 15. 1-2. o.; Marko Jakopec: V napetem ozračju je DZ le ratificiral sporazum z EU (Az Országgyűlés feszült hangulatban mégiscsak ratifikálta az EU megállapodást). *Delo*, 1997. július 16. 1-2. o.
104. Mojca Drčar Murko: Korak v napačno smer (Hibás irányba tett lépés). *Delo*, 1997. július 1. 3. o.
105. Pavel Fonda: Ni rečeno, da Slovenci ne moremo postati nevarni (Nincs szó arról, hogy mi szlovénok ne válhatnánk veszélyessé). *Razgledi*, 1998. január 7. 12–15. o.
106. Janez Povše: Je Slovenija sama sebi največja evropska ovira? (Vajon Szlovénia önmaga legjelentősebb európai akadály?) *Slovenec*, 1996. március 23. 26. o.
107. Franco Juri: Slovensko–italijanski odnosi. Kot dva norca pred desetim zidom? (Szlovén–olasz viszonyok. Mint két örvült a tizedik fal előtt?). *Delo*, 1998. június 13. 32. o.

Területi változások Kelet-Közép-Európában és a brit külpolitika

Alternatívák a régió újjászervezésére, 1938–1943

Kelet-Közép-Európa országai 1918 után közel húsz éven keresztül nem voltak elsőrendű fontosságúak az angol külpolitikában. Akadtak természetesen kivételek – mint például a brit tengerhajózási érdekek szempontjából jelentős Görögország –, de az angolok átengedték a kezdeményezést Franciaországnak és szövetségeseinek ebben a régióban. Nagyjából akkor is így volt ez, ha számításba vesszük, hogy Nagy-Britannia kölcsönrel támogatta a Bethlen-kormány gazdasági stabilizációs törekvéseit, vagy éppen a romániai olajtermelésben szerzett üzleti érdekeltségeket. A Németország és Oroszország, illetve a Balti- és az Égei-tenger között fekvő országok csak annyiban voltak fontosak az angol külpolitikában, amennyiben a Németországhoz való viszonyuk eleve kijelölte a helyüket. Hangsúlyeltolódások persze voltak, hiszen a brit külügyminisztériumban Lengyelországot olykor kelet-európai nagyhatalomként kezelték, s a csehszlovák és a román külpolitikai lépések iránt is jó ideig nagyobb megértést tanúsítottak Londonban, mint a magyar revíziós igények iránt. Ennek több oka volt; Nagy-Britannia nagyhatalmi érdekein kívül az is, hogy a cseh vagy a román diplomácia és propaganda sokkal célravezetőbb módszerekkel operált, mint a magyar.

Hitler hatalomra kerülése után, 1933-tól, de még inkább 1938-tól kezdve megváltozott a helyzet, és Kelet-Közép-Európa országai ekkortól kaptak nagyobb teret a brit külpolitikában. Egyenes következménye volt ez az európai politikai-hatalmi viszonyok alakulásának, elsősorban a német külpolitika fejleményeinek. 1938 tavaszán megtörtént az Anschluss, s ha a brit külpolitika alakítói ekkor még keresték is a megoldást Németország növekvő területi igényeinek kielégítésére, tudták, hogy a hitleri agresszió következő áldozata valószínűleg Csehszlovákia és Lengyelország lesz.

Éppen e két utóbbi ország között 1918 után állandó vita folyt Teschennek és környékének a hovatartozásáról. Az 1910-es magyar népszámlálás adatai szerint a 850 négyzetkilométer területű hercegség lakóinak 54,58 százaléka lengyel, 27,11 százaléka cseh és 18,04 százaléka német volt. A terület gazdag szénlelőhelyet rejtett magában, s a rajta átvezető vasútvonal stratégiaileg is jelentőssé tette. 1919 januárjában a csehszlovák csapatok megtámadták, és elfoglalták Teschen lengyellakta részét. 1920 júliusában a Nagykövetek Tanácsa úgy döntött, hogy Csehszlovákia megtarthatja az

által elfoglalt részt. 1938-ban – a szudétanémet válság kiteljesedésével – a „tescheni kérdés” újra kiéleződött a két ország közt, végül 1938. október 1-jén Lengyelország visszafoglalta a húsz évvel korábban a cseheknek átengedni kényszerült részeket. Az angolokat ekkortól kezdve érdekelte egyáltalán Teschennek és környékének a sorsa, de igazából nem sok figyelmet szenteltek neki.

A brit Kelet-Európa-politikát 1938 tavaszától egyre inkább a szudétanémet párt azon törekvései foglalkoztatták, hogy a németlakta területeket elszakítsák Csehszlovákiától. 1938. március 25-én Jan Masaryk londoni csehszlovák követ Halifax angol külügyminiszterrel tárgyalt, aki az Anschlusra utalva biztosította a cseh diplomatát, hogy Anglia Csehszlovákia pártján áll a cseh–német vitában, de semmiféle kötelezettséget nem tud vállalni. Halifax Masaryknak tett kijelentései megfeleltek Chamberlain egy nappal korábbi, 1938. március 24-i alsóházi beszédének. A miniszterelnök arra a kérdésre, hogy kell-e Nagy-Britanniának új és speciális kötelezettségeket vállalnia Európában, különös tekintettel Csehszlovákiára, egyértelműen elutasítóan válaszolt. Az *appeasement*, a megbékítési politika következetes alkalmazása volt ez. Az, hogy Kelet-Közép-Európa nem ér meg egy konfliktust Németországgal.

1938. május 20-án a csehszlovák kormány részleges mozgósítást rendelt el a köztársaság területén, amelyre válaszként német csapatösszevonások történtek a csehszlovák–német határon. Augusztusban az angol kormány Lord Runciman liberális politikust, egykori kereskedelmi minisztert Prágába küldte, hogy közvetítsen a csehszlovák kormány és a szudétanémet párt között. Runciman – aki nemigen szimpatizált a csehekkel – látogatása, tárgyalásai végül kudarcot vallottak.

A Csehszlovákia elleni német katonai terv 1938 szeptemberére a megvalósulás küszöbére jutott. Ezzel egyidejűleg a magyar diplomácia is mozgásba lendült. Szeptember 14-én Sztójay berlini követ megjelent a német külügyminisztériumban, ahol közölte, hogy a magyar kormány ugyanolyan elbánást kíván Csehszlovákiától a magyar kisebbséggel szemben, mint a szudétanémetek. Három nappal később Londonban Sir Alexander Cadogan, a külügyminiszter állandó helyettese fogadta Barcza György magyar követet. Barcza ugyanazt a kérést terjesztette elő, mint Sztójay Berlinben, amelyhez Nagy-Britannia támogatását kérte. A brit politikus megjegyezte, erkölcsi szempontból nem férhet kétség hozzá, hogy mindegyik kisebbséget ugyanazok a jogok illetik meg, azonban ennek gyakorlati megvalósítását nehezen tartotta elképzelhetőnek. Cadogan – elterelendő Barczát a kérdés lényegi megvitatásától – úgy válaszolt, hogy a magyar kormány ezzel a követelésével egyszerre felveti a világ összes kisebbségének kérdését, amelyek azután majd Angliától fogják várni helyzetük rendezését. Kissé doktriner módon azt is felvetette, hogy amennyiben az összes kisebbség elszakad Csehszlovákiától, vajon mi marad az országból. Másnap Barcza magához Chamberlainhez juttatta el kormánya memorandumát, amelyben megfogalmazódott mindaz, amit a követ Cadogan tudomására hozott. Azaz a csehszlovákiai magyar kisebbség és a szudétanémetek egyenlő elbírálásának igénye. A közvetítő Sir

Thomas Moore parlamenti képviselő, a budapesti brit követség egykori munkatársa volt. Chamberlain még ugyanazon a napon válaszolt. Üzenetének lényege úgy szólt, hogy „teljes szívvel” szimpatizál Magyarországgal, amelynek nem kell aggódnia, mert a magyar kérdést emlékezetében tartja. Bizalomra, nyugalomra és türelemre intette a magyarokat.¹

Amikor Barcza – Cadogan tanácsa dacára – Halifaxet felkereste szeptember 20-án, a külügyminiszter teljesen a miniszterelnök álláspontjával megegyező közlést tett, és átnyújtotta az angol kormány hivatalos válaszát: „Angol kormány teljesen megérti a magyar kormány érdeklődését csehszlovákiai magyar kisebbség jövője iránt, de biztosan reméli, hogy magyar kormány jelenlegi kényes helyzetben óvatos lesz, és mostani válság mérvének növelése érdekében semmit sem fog tenni, hanem megnyugszik abban, hogy magyar álláspont tudomásul vétetett (has been placed on record), és alkalmas pillanatban megfontolásban részesülni fog.”²

1938. szeptember 29-én Münchenben konferenciára ültek össze Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Olaszország vezetői. Hitler és Chamberlain megelőző, többszöri tárgyalása után itt döntöttek arról, hogy Németország megkapja a Szudéta-vidéket. A megállapodás függelékébe belevették, hogy a csehszlovák–magyar és a csehszlovák–lengyel ellentéteket az érintett feleknek egymás közötti tárgyalás útján kell rendezniük három hónapon belül. Ha e megbeszélések nem vezetnének eredményre, akkor a négy nagyhatalom képviselői elé utalják az ügyet.

A müncheni döntés londoni és budapesti fogadtatása eltérő volt. Londonba hazaérkezve Chamberlaint hatalmas tömeg várta a hestoni repülőtéren. A miniszterelnök kiszállt a gépből, meglobogtatta a kezében lévő megállapodást, fölolvasta szövegét és közölte, hogy a békét megmentették, mert Hitler ígéretet tett, hogy ezek után „nincs több területi követelése Európában”.

Egészen más hangot ütött meg Winston Churchill. A chamberlaini politika következetes és konok ellenfeleként október 5-i alsóházi beszédében Churchill rámutatott, hogy ami München után történt, az nem csupán Csehszlovákia érdekeit érinti, hanem Nagy-Britannia és Franciaország biztonságát, sőt függetlenségét. Nemcsak az európai brit befolyás elvesztéséről volt szó, hanem arról, hogy Nagy-Britannia nem kíván német-náci uralom alatt álló Európa részévé válni. „A legnagyobb katasztrófa küszöbén állunk... Ne engedjük elvakítani magunkat... És ne higgyük, hogy ez a vég. Ez a leszámolás kezdete csupán. Az első korty, az első ízelítő a keserű pohárból, amelyet fenékig kell majd üríteniünk...”³

Barcza politikai helyzetértékelésének pontosságát nehéz kétségbe vonni, amikor ezt írja: „azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy az angol kormány szerepét velünk szemben a müncheni megegyezés függelékének aláírásával egyelőre betöltöttnek tekinti. (...) Anglia érdeklődéssel fogja kísérni tárgyalásainkat (*a leendő csehszlovák–magyar tárgyalásokat – B. D. A.*), és azon is lesz, hogy a két tárgyaló fél megegyezzen, de többet, azaz csak megközelítőleg is olyan erélyes fellépést és

nyomást, mint amit a cseh–német feszültség levezetése érdekében kifejtett, önámítás volna Angliától elvárunk.”⁴ Az angol külpolitika irányítóinak 1938 őszén nem a csehszlovák–magyar ellentétek megoldása miatt főtt a fejük, a két ország közötti nézeteltérések az angol külpolitika prioritásai szempontjából majdnemhogy érdeklennel voltak.

Az első bécsi döntést 1938. november 2-án hirdették ki a Belvedere-palotában. A döntőbírói határozat értelmében 12 400 négyzetkilométer terület került Magyarországhoz, körülbelül 1 100 000, többségében magyar lakossal. Az angol hivatalos álláspont szerint a döntés a müncheni egyezménytel teljesen összhangban volt. Chamberlain és Halifax egyaránt ilyen értelemben beszélt a parlamentben. Az alsóházban november 14-én a miniszterelnök az alábbiakat nyilatkozta ezzel kapcsolatban: „A müncheni egyezmény semmilyen kikötést nem tartalmazott a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbség kérdésére, azon kívül, hogy amennyiben az érintett kormányok három hónapon belül megegyezés útján nem rendezik ezt a kérdést, az a müncheni hatalmak újabb összejövételének tárgyát fogja képezni. A csehszlovák és a magyar kormány között *de facto* megegyezés jött létre akkor, amikor beleegyeztek, hogy el fogják fogadni a német és az olasz kormány döntőbírói határozatát, következésképpen Ófelsége kormányának ez ügyben nincsen teendője.”⁵ December 19-én pedig egy újabb nyilatkozatában Chamberlain véglegesen lezárta a témát. „Csehszlovákia új határait már megvonták a csehszlovák kormánynak és a másik három érintett kormány mindegyikének megállapodásában, ami pedig Németország és a csehszlovák kormány megállapodását illeti, azt megerősítette a nemzetközi bizottság tagjai által ez év november 21-én aláírt jegyzőkönyv. Ilyen körülmények között e határokra vonatkozó újabb nemzetközi szerződés megkötésének a szüksége nem látszik fennforogni.”⁶ Barcza természetesen mindezt azonnal jelentette Budapestre, s figyelmeztette a külügyminisztérium élén közben Kányát felváltó Csákyt, hogy fontolja meg e „kvázielismerés” írásbeli rögzítésének a kérését. A követ mindenféle utasítás nélkül, saját elhatározásából Cadogant is megkérdezte, hogy Chamberlain alsóházi nyilatkozata megfelel-e az angol kormány hivatalos álláspontjának, s a külügyminiszter állandó helyettese erre határozott igennel felelt. Csáky azonban nem ismerte jól sem az angolokat, sem Angliát, s döntéseit szinte kizárólag a német katonai és gazdasági erőt szem előtt tartva hozta meg.

1939. február 16-án gróf Teleki Pál alakított kormányt. Kinevezése elé mind a magyar konzervatív, angolbarát körökben, mind a Foreign Office-ban hasonló várakozással tekintettek, mint csaknem egy évvel korábban Imrédy esetében.

Teleki külpolitikai céljai alapján nem különböztek Imrédyéitől. Elődjéhez hasonlóan ő is érzekelte a nyugati hatalmak katonai gyengeségét s a magyar területi revízióval szembeni érdektelenségét. S azt is, hogy Közép-Európában egyre inkább a német befolyás válik döntővé.

A Teleki-kormány külpolitikája iránti angol jóindulat és megértés 1939 márciusában, Kárpátalja elfoglalásakor is megmutatkozott. Kárpátalja visszaszerzésének közvetlen előzménye az volt, hogy Hitler március 12-én magához kérte Sztójajt, s közölte vele, hogy Csehszlovákia hamarosan fölbomlik. Németország elismeri Szlovákia függetlenségét, Kárpátalja esetében azonban kész egy napot várni, vajon hasonlóan kezelje-e, mint Szlovákiát. Magyarországnak így huszonnégy óra állt rendelkezésére, hogy „a kérdést megoldja”. Március 15-étől a magyar csapatok szinte ellenállás nélkül foglalták el a területet. A magyar lépés nem váltott ki különösebben éles reakciót Londonban. Teleki még aznap tájékoztatta a British Council támogatásával éppen magyarországi előadókörúton tartózkodó Osborne admirálist, hogy Kárpátalja elfoglalása német jóváhagyással történt.⁷ Bár Cadogan elvben elítélte mint erőszakos megoldást, nem tiltakozott a magyar követnél. „A lassan járó angol ész ezúttal elég gyorsan felfogta a való helyzetet, és később már egyenes meglepéssel mondta nekem Sir Alexander Cadogan, hogy akárhogy volt is a dolog, mindenesetre jobb, ha mi, magyarok vagyunk a Kárpátalján, mint a németek, kiknek ez csak egy újabb területi és tekintélygyarapodást jelentett volna. Bonnet francia külügyminiszter a párizsi kollégámnak ugyanez alkalomkor egyenesen gratulált, és azt mondta, hogy a francia kormánytól akár Prágába is bevonulhatnánk, nehogy ezt a németek tegyék meg!” – írta Barcza.⁸

Kárpátalja magyar elfoglalásával egy időben a román diplomáciai aktivitás is megnövekedett. Ennek azért volt jelentősége, mert Londonban a külügyminisztériumban különös súlyt helyeztek a közép-európai béke megőrzésére, amelynek egyik neuralgikus pontja a magyar–román viszony volt. 1939 márciusában a brit fővárosban a román területek ellen várható magyar támadásról terjesztettek el híreket. Ide kapcsolódik az a közjáték, amelynek Tilea londoni román követ volt a főszereplője. A diplomata március 17-én azt a „bizalmas értesülést” adta a Foreign Office befolyásos vezetői tudtára,⁹ hogy Németország néhány hónap alatt a csatlósává fogja tenni Magyarországot. Ennél sokkal jelentősebb volt, hogy Tilea szerint az éppen akkor a román fővárosban tárgyaló német kereskedelmi küldöttség ultimátumot adott Bukarestnek, amelyben a román export monopóliumát követelte. Cserébe Németország garantálta volna Románia határait. Ez volt az az információ, amit Tilea magával Halifaxszel is közölt. A hírt több angol újsághoz, így a *Times*hoz és a *Daily Telegraph*hoz is eljuttatták. Tilea „értesülése” nem volt igaz, amint azt pár nap múlva Gafencu külügyminiszter bevallotta Hoare-nak, a bukaresti brit követnek. A román követ időzítése azonban mesteri volt, és akciója megtette a hatását. Ugyanis angol külügyi körökben is feszülten várták, hogy Chamberlain aznap (tehát 17-én) hogyan fog külpolitikai kérdésekről, elsősorban természetesen Hitler Münchenben tett ígéretének megszegéséről beszélni választóközvetében, Birminghamben. Tilea valószínűleg hozzájárult, hogy Halifaxen keresztül befolyásolta a miniszterelnök mondandóját. Többben – így Halifax is – határozott állásfoglalásra akarták készíteni Chamberlaint

Németországgal szemben, különösen, hogy március 15-én a kormányfő az alsóházban nem reagált nagyon élesen Hitler szószegésére, csupán megjegyezte, hogy Csehszlovákia megszállása ellenkezik a müncheni egyezmény szellemével. Ez sikerült. A miniszterelnök birminghami beszédében lényegében bejelentette az *appeasement* politika végét, s leszögezte, hogy Nagy-Britannia nem közömbös aziránt, ami Délkelet-Európában történik. Egyebek között ezt mondta: „A világ közvéleményét nagyon erős sok érte, olyan, amelyet eddig még nem tapasztalt, még a jelenlegi német rezsim részéről sem.”¹⁰ Chamberlain birminghami beszédével mind az angol külpolitikában, mind a közvéleményben földcsuszamlásszerű változás következett be. Hitler újabb szószegése valóban sokkolta az angolokat.

Az angol külpolitikában bekövetkező döntő fordulatot jelezte, hogy Nagy-Britannia történelme során először adott garanciát három délkelet-európai országnak függetlenségük megsértése esetére: előbb Lengyelországnak, majd Romániának és Görögországnak. Az angol biztosítékokat a francia követte. Görögország – amely az angol külpolitikai érdekek szempontjából – mindig is jóval fontosabb helyet foglalt el, mint a másik két ország, azért kapta a garanciát, mert Olaszország áprilisban bekebelezte Albániát.

Bár ebben az időben a román–magyar viszony alakulását naprakészen követték Londonban, a Foreign Office vezetőinek figyelmét elsősorban az angol–német tárgyalások alakulása kötötte le. A szovjet–angol megbeszélések szintén sokkal fontosabbak voltak, mint két közép-európai ország Nagy-Britanniában legfeljebb torzsalkodásnak tekintett területi és egyéb természetű vitái.

A magyar külpolitika elsőrendű célja ekkortól egyre inkább az ország függetlenségének megőrzése, majd 1939 szeptembere után a háborútól való távol tartása lett. A revíziós igények természetesen nem kerültek le a napirendről, de háttérbe szorultak.

1940 márciusában Teleki és közvetlen munkatársai a szomszédos országokkal szembeni magyar területi követeléseket foglalta össze egy terjedelmes, térképeket és egyéb segédleteket magában foglaló memorandumban. Az emlékirat mind a magyar kormány maximális, mind minimális igényeit tartalmazta Erdélyről. Az előbbi szerint 78 ezer négyzetkilométer területet kellett volna visszakapnia Magyarországnak Romániától, körülbelül 4,2 millió lakossal. (A visszajuttatott terület lakosságának 50 százaléka román, 37 százaléka magyar és 10 százaléka német lett volna.) A minimális igény az volt, hogy Magyarország 50 ezer négyzetkilométert kapjon vissza. (A lakosság nagyjából 50 százaléka román, 50 százaléka magyar lett volna.¹¹) Barcza rövid összefoglalást készített az emlékiratról, és március 6-án átadta Cadogannek.¹² A követ kiemelte, hogy tartós béke a Duna-medencében csakis a „magyarkérdés” rendezésével érhető el. „Cadogan úr érdeklődéssel hallgatta végig ama fejtegetéseimet, melyekben a neki átadott tanulmány alapelveit elmagyaráztam. A tisztán néprajzi elv mint kizárólagos irányelv területi kérdések megoldásánál csődöt mondott, az ilyen kérdéseket másképpen, mint minden összejátszó tényező, tehát a néprajzin kívül a

történelmi, a gazdasági, a földrajzpolitikai és Erdélyt illetően az igen fontos stratégiai szempontok figyelembevétele nélkül megoldani lehetetlen. Ezt Sir Alexander is elismerte, annál inkább, mert úgy állítottam be a dolgot, hogy a néprajzi elv tipikusan német taktika volt, ami abszolúte nem vált be például a cseh kérdésben.”¹³

A Teleki-memorandummal behatóan foglalkoztak a Foreign Office-ban. Frank K. Roberts, a Közép-Európa Osztály magyar ügyekkel leggyakrabban foglalkozó referense meglehetősen hosszú feljegyzésében abból indult ki, hogy a magyar miniszterelnök javaslata, amely a történelmi határok visszaállítására irányult, a józan éssen alapult. (Érdekes Roberts értelmezése, hiszen Teleki előterjesztéséből éppenséggel nem a történelmi határok helyreállításának igénye volt kiolvasható.) Az Erdélyre vonatkozó magyar igényt azonban a referens mint „időszerűtlent” elutasította. Ugyanaz a brit magatartás fejeződött ki tehát, mint 1938 szeptemberében, a müncheni konferencia előtt. London akkor is türelemre intette Budapestet, mondván, hogy a szudétánémet válság megoldása előbbre való, mint a Csehszlovákiában élő magyarok jogai. Roger Makins, az osztály vezetője egyetértett beosztottja megjegyzéseivel. Az emlékiratról csupán annyit jegyzett meg, hogy az a *Justice for Hungary!* kampányban kifejezésre juttatott magyar óhajok megismérlése „1940-es koszttűben”.¹⁴

Bruce Lockhart, a Politikai Hírszerző Osztály vezetője – akinek kitűnő baráti kapcsolatai voltak a londoni cseh emigrációval –, más kiindulási pontról, de lényegében ugyanarra a következtetésre jutott, mint Roberts. Elismerte ugyan a magyar revíziós politika létjogosultságát, a problémát azonban az „átlagmagyar” romanticizmusában fedezte föl.

1940 májusában az angol–magyar diplomáciai kapcsolatokban kisebb zökkenők mutatkoztak. A német katonai sikerek és a Románia elleni német–magyar közös akcióról szóló hírek hatására O'Malley – az 1939 májusában állomáshelyét elfoglaló új budapesti angol követ – egyre többször firtatta a magyar semlegesség fenntarthatóságának határait. Bár Magyarország valójában a nem hadviselő státusú államok közé tartozott, Nagy-Britanniában ezt semlegességgént értelmezték, a brit (és a magyar) diplomáciai iratokban is következetesen a „*neutrality*” (semlegesség) kifejezést használták. Május 11-én Teleki éppen a magyar semlegességet érintő dilemmáiról írt levelet Barczának: „Megmondhatod, hogy O'Malleynek, valamint De Vienne-nek (*volt budapesti francia követ, aki ezekben a napokban a magyar fővárosba látogatott, és találkozott Telekivel – B. D. A.*) is megmondottam azt, hogy komikusnak tűnik fel előttem, amikor folyton azt kérdik, meg fogjuk-e *semlegességünket* védeni, és biztatnak arra, hogy védjük meg. Megmondottam nekik azt, hogy a semlegesség játék ahhoz képest, ami nálunk kockán forog. (...) Nekünk a megszállás v.[agy] átvonulás kérdése (*ti. a német csapatok átvonulása magyar területen Romániába, amelyről egyre gyakrabban szó esett – B. D. A.*) életbevágó és nem játék, a magunk szempontjából életbevágó. (...) Ezért mondtam meg O'Malleynek azt is abban a bizonyos megbeszélésben, amelyről ő, úgy látszik, kotyogott valakinek, és amelyet az Associated Press

elferdítve hozott, azt mondtam neki, hogy »what we shall do in this respect (in the case of the Germans' wishing to go through Hungary anywhere or especially against Roumania) is our own business. I do not give whatever promise to anybody. The more you ask, the less I answer and I flatly refuse to talk more on this question.«” („Hogy mit tegyünk ebben az esetben [ha a németek azt kérik, hogy valamerre vagy különösen Románia irányába átvonulhassanak Magyarországon], az a mi dolgunk. Semmiféle ígéretet nem teszek senkinek. Hiába faggat, úgysem válaszolok, egyszerűen nem vagyok hajlandó tovább tárgyalni erről a kérdéstről.)”¹⁵

Alig diktálta le Teleki a levelet, O'Malley jelentkezett nála. A követ Csákyhoz címzett, utasításra írt magánlevelét hozta magával, amelyet felolvasott a miniszterelnöknek.¹⁶ Ebben szó esett róla, hogy Halifax utasította beosztottját: adja a magyar kormány értésére, ha német csapatok vonulnának át Magyarországon semleges állam ellen, ez összeegyeztethetetlen volna a magyar *semlegességgel*, és következményekkel járna az angol–magyar kapcsolatokra. Teleki idegesen, kissé ingerülten reagált a levélre. Amikor pedig O'Malley figyelmeztette, hogy az irás nem tekinthető hivatalos közlésnek, akkor a kormányfő így válaszolt: „nem vagyok diplomata, csak egyszerű magyar ember, és a saját személyes érzelmeimet fejezem ki.”¹⁷

A Nagy-Britannia és Magyarország közötti diplomáciai viszony alakulásában Churchill május 10-i miniszterelnöki kinevezésének is volt bizonyos, bár nem közvetlen hatása. A mind népszerűtlenebbé váló és betegeskedő Chamberlain után határozott, erélyes és széles körökben tekintélynek örvendő, ha nem is mindenki által szeretett államférfi került a kormányfői posztra. Magyar szempontból nem mellékes, hogy 1926–27-ben az angol konzervatív párt belső köreibez tartozó O'Malley Churchill kutatási asszisztense volt.¹⁸ Így ekkoriban a leendő miniszterelnök egyik legközelebbi munkatársa volt. Churchill könyvtárának és iratainak rendezésében működött közre. A Churchill és O'Malley közötti egykori szoros kapcsolatról majdnem biztos, hogy sem Erdmannsdorff, sem Ribbentrop, sem Hitler nem tudott. (Talán még Teleki sem.) Hiábavaló volt hát az a próbálkozásuk, hogy Teleki angol kapcsolatain keresztül üzenetet juttassanak el a németekkel megegyezést kereső angol politikusoknak. Churchill általában jóindulatú volt Magyarországra, a magyarok iránt, jól ismerte Teleki angolszász szimpátiáit.

1940 kora nyarán meglehetősen komoly figyelmet szenteltek a román–magyar viszony alakulásának Londonban. A Foreign Office-t nemcsak a németek esetleges Magyarországon történő átvonulása izgatta, hanem az is, hogy június végén a Szovjetunió bejelentette igényét Észak-Bukovinára és Besszarábiára. A szovjet magatartásnak nagyobb figyelmet szenteltek Londonban, mint az Erdély fölötti magyar–román vitának, hiszen jól emlékeztek még az egy évvel korábbi angol–szovjet tárgyalások kudarcára, s arra is, hogy a Szovjetunió végül Németországgal kötött meg nem támadási egyezményt. Halifax kezdeményezésére Churchill ezekben a napokban, június 24-én éjjel, levelet írt Sztálinnak, amelyet az újonnan kinevezett moszkvai brit

nagykövet, Sir Stafford Cripps személyesen adott át. A levélben a többi közt ez állt: „Az elmúlt év augusztusában a szovjet kormány úgy döntött, hogy a Szovjetunió érdekeinek az felel meg, ha megszakítja velünk folytatott tárgyalásait, és szoros kapcsolatra lép Németországgal. Így Németország éppen akkor vált az Önök barátjává, amikor a mi ellenségünké.

Időközben azonban új tényező keletkezett, miért is bátorkodom úgy vélni, hogy kívánatos lenne országaink korábbi kapcsolatait újratereíteni...”¹⁹ Churchill tehát igen korán, 1940 nyarán észrevette, hogy a Szovjetunióra előbb-utóbb szüksége lesz, egyedül nem győzheti le Hitlert.

1940. július 1-jén a román kormány felmondta az angol és a francia garanciát. Ez a lépés megvetéssel és undorral vegyes felháborodást keltett Londonban. Ráadásul a bukaresti brit követet nem a szokásos, hivatalos formában értesítették, amiért nem mulasztott el szemrehányást tenni a román külügyminiszternek.²⁰

Az angol–magyar diplomáciai kapcsolatoknak szintén neuralgikus pontja volt ebben az időszakban a londoni cseh emigráns politikusok státusa és súlya. 1940. július 23-án az angol kormány június 25-i hatállyal a Csehszlovák Nemzeti Bizottságot elismerte ideiglenes kormányként. Akárcsak az év tavaszán, a Foreign Office-ban ismét közölték Barczával, hogy e lépés nem irányul Magyarországgal szemben, és területi kérdésekre nem vonatkozik.²¹

A magyar sajtó az elismerés nyomán egyébként előszeretettel idézett Butler parlamenti külügyi államtitkár július 24-i alsóházi beszédéből. Butler ugyanis semmiféle határozott kijelentést nem tett. Mindössze megjegyezte: „Jelenleg nem mondhatjuk meg, hogy Közép-Európa háború utáni politikai határai miképpen alakulnak majd.”²²

Augusztus közepétől Turnu Severinben megkezdődtek a román–magyar tárgyalások Erdélyről, de nem vezettek eredményre. Ezért augusztus 30-án újabb német–olasz döntőbíróági határozatra került sor Bécsben, amelynek következtében Észak-Erdély és a Székelyföld egy része visszakerült Magyarországhoz. Ez valamivel több mint 43 ezer négyzetkilométer területet ölelt fel, alig több mint kétmillió lakossal. (Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a népesség 51 százaléka magyar, 42 százaléka román volt. Az 1930-as román szerint a magyarok aránya sokkal alacsonyabb.) A második bécsi döntés – amelyet Románia kezdeményezett – londoni visszhangja egyértelmű volt. Churchill szeptember 5-i alsóházi beszédében kijelentette, hogy bár személyesen sosem örült annak a módnak, ahogyan Magyarországgal bántak az első világháború után, a döntés diktátum eredménye, ezért Nagy-Britannia soha nem ismerheti el.²³ Egészen pontosan az alábbiakat mondta: „A Ház kétségtelenül észrevette, hogy Románia komoly területi veszteségeket szenvedett. Személy szerint én mindig azon a véleményen voltam, hogy Dél-Dobruzsát vissza kell csatolni Bulgáriához, és sohasem szerettem azt a módszert, ahogyan Magyarországgal bántak az első háború után. Mióta ez a háború kitört, mi sohasem ragaszkodtunk ahhoz az elvhez, hogy ne lehetne a különböző országok területi felépítését megváltoztatni. Ugyanakkor mi nem szán-

dékozunk semmilyen, a háború folyamán történt területi változást elismerni, hacsak nem a kérdéses felek önkéntes megállapodásán és jóakarátán alapul”²⁴ A miniszterelnököt a kijelentés első és második része után egyaránt megélték. Hasonló értelemben nyilatkozott Halifax a felsőházban. A külügyminiszter különbséget tett a román–bolgár és a román–magyar területi rendezés között. Amíg az előbbit mint a felek kölcsönös megegyezésén alapuló elfogadta, addig az utóbbit elutasította.²⁵ Barczával közölték a Foreign Office-ban, hogy Nagy-Britannia nem fog elismerni semmiféle területi változást, amely 1939. szeptember 1-je után történt. O’Malley két hónappal későbbi jelentésében az állt, hogy magyar tárgyalópartnerei – érthető okokból – általában a brit miniszterelnök és nem a külügyminiszter szeptember 5-i nyilatkozatát idézték szívesen.²⁶

Élénk figyelmet váltott ki londoni politikai körökben a jugoszláv–magyar közeledés, amely végül az 1940. decemberi örökbarátsági szerződés aláírásához vezetett. Talán e tárgyalások kedvező londoni megítéléseként is értelmezhető egy 1940. december 10-i követutasítás, illetve annak különböző szövegvariánsai. Ebben az első és a második bécsi döntés nyomán Magyarországhoz került területek jövőbeni sorsáról esett szó. Roger Makins, a Foreign Office Közép-Európa Osztályának vezetője a magyar–román viszálytal kapcsolatban feljegyezte: „... biztosíthatja a magyarokat, hogy ha megnyerjük a háborút, nem fogjuk ellenezni, hogy Magyarország erdélyi szerzeményeinek méltányos részét (*fair proportion*) megtartsa, sőt az is lehetséges, hogy egy másik határvonalat fogunk húzni, amelynek alapján Magyarországé maradna Észak-Erdély jó része (*a good deal of Northern Transylvania*), és amely Magyarországnak adna bizonyos dél-erdélyi területeket is, amelyek most románok.”²⁷ Úgy látszik azonban, e megfogalmazást túlságosan elkötelező erejűnek vélhették Makins felettesei, mert elküldését nem engedélyezték. Helyette általánosabb szövegezésre utasították, s így lett a szöveg elkenőbb: „... Magyarország nem számíthat a részünkről nagyobb nehézségekre, ami eddigi romániai területszerzéseit illeti.” De még ezt is túlságosan soknak találhatták, hiszen a végső változatban, amelyet O’Malley megkapott, csupán annyi szerepelt, hogy ha Magyarország „Jugoszláviától próbálna meg területeket visszaszerezni, esetleg egészen más lenne a hozzáállásunk, mint további erdélyi területszerzési kísérletek esetén.”²⁸ Mindez teljesen megegyezett az O’Malleynek korábban küldött irányelvekkel, amelyek szerint Ófelsége Kormánya három feltételhez köti a területi változások elismerését: 1. jogosak voltak-e?; 2. tartósak lesznek-e?; 3. a felek szabad elhatározásán alapultak-e?²⁹

Barcza április 2-i táviratában jelentette a hivatalos angol véleményt. A távirat így szólt: „(...) 1. Amennyiben magyar kormány eltűri, sőt elősegíti, hogy német hadsereg Magyarországra bevonulva, azt katonai bázisnak használja Jugoszlávia ellen, Anglia részéről diplomáciai viszonyunk megszakításával és annak összes következményeivel okvetlen számolni kell.

2. Ha azonban Magyarország e támadáshoz bármilyen indoklással (Jugoszlávia területén magyarok megvédése) csatlakoznék, úgy Nagy-Britannia és szövetségesei (Törökország, esetleg idővel Szovjet) hadüzenetével is kell számolni. Ezen esetben, angolok végső győzelme esetén, magatartásunk alapján mint Anglia és Amerika nyílt ellensége leszünk megítélve, sőt az örök baráti szerződés flagránssá megsértésével leszünk megvádolva, mert itt szerződést úgy értelmezik, hogy éppen béke érdekében Jugoszláviával szemben is területi igényeink érvényesítéséről egyelőre lemondottunk. Egyesült Államok, amelyeknek magatartása már teljesen azonos Angliáéval, és amelyeknek nyílt csatlakozása Angliához okvetlenül várható, sőt hajózási incidensek folytán nemsokára is beállhat, velünk szemben analóg magatartást fognak tanúsítani.”³⁰

Április 3-ra virradóra gróf Teleki Pál föbe lötte magát.

A diplomáciai kapcsolatok megszakítását O'Malley is hivatalosan közölte Bárdossyval április 7-én. Ugyanekkor a miniszterelnök erőlesen tiltakozott az előző napi állítólagos angol „bombázás” ellen.³¹ Teleki Pál temetésének volt a napja. Véletlen egybeesés volt ez, de szimbolikus. Teleki halálával az angol–magyar diplomáciai kapcsolatok is a sirba szálltak.

Április 10-én Horvátország proklamálta a Jugoszláv Királyságtól való elszakadását. Még aznap Horthy hadparancsot adott ki, amelyben Jugoszlávia megszűnésére utalva bejelentette: „... parancsoló kötelességünkbe vált, hogy a Magyarországtól 1918-ban elszakított terület és az azon nagy tömegben élő magyarság sorsának és helyzetének biztosítását újból kezünkbe vegyük. Olyan szent nemzeti kötelesség ez, amelyet haladéktalanul teljesítenünk kell. Ezért még a mai napon parancsot adok katonáimnak, hogy a Délvidéken élő magyarságot az anarchia pusztításaitól megóvják. Katonáim akciója nem a szerb nép ellen irányul, amellyel nincs vitánk, és amellyel a jövőben békében akarunk élni.”³² Ezek után április 11-én a magyar honvédség alakulatai megkezdtek a bevonulást a Bácskába és a baranyai háromszögbe.

Churchill Magyarország iránti jóindulata a diplomáciai kapcsolatok megszakadásakor is megmutatkozott. Barcza a naplójában leírja, hogy – még mielőtt találkozott volna Edennel, aki a két ország közötti szakítást hivatalosan közölte vele (bár Cadogan ezt már megtette) – érintkezésbe lépett Churchill-lel, s rövid memorandumban fejtette ki neki a Jugoszláviával kapcsolatos magyar álláspont lényegét, indítékait. „Hivatkoztam a német nyomásra, a megszállással való fenyegetésekre, az ország elpusztítására, legjobbjaink letartóztatására, kivégzésére, az ország teljes tönkretételére. *(Nyilvánvalóan a német megszállás esetén bekövetkező eseményekre utalt itt – B. D. A.)* Utaltam arra is, hogy mi csak a tőlünk elszakított, mindig magyar tulajdonban levő terület visszaszerzését kívánjuk, és tovább nem fogunk Jugoszláviába behatolni. Végül arra kértem Churchillt, hogy ha már elvi okokból a dipl[omáciai] kapcsolat megszakítása elkerülhetetlen, *legalább hadat ne üzenjen Anglia nekünk, mert erre semmi konkrét ok sincs.*” (Kiemelés – B. D. A.) Az angol miniszterelnök válasza a következő volt: „Maguk, magyarok olyan rokonszenves emberek, de az istenért, miért állnak követ-

kezeten a rossz oldalra! Előre láttam, hogy hová fog a politikájuk vezetni, az örökös engedékenység a németek követeléseivel szemben oly lejtő, melyen, mint azt Önnek már megmondtam, megállás egy ily hosszú háborúban nincs, és nem is lehet [...] Ön barátunk, és mi az Ön barátai vagyunk. Ön sohase hazudott nekünk, de emellett mindig őszintén magyar maradt és lojális volt kormányával, de velünk szemben is. Ön mindig számíthat a mi barátságunkra és jóindulatunkra, bárhol van is. *Kérését teljesíteni fogom, nem lesz hadüzenet (kiemelés – B. D. A.),* de a szakítást sajnos nem kerülhetem el, mert erre elvi okaim vannak.” Nagyrészt Churchill Magyarország iránti jóindulatán múlt, hogy Nagy-Britannia ekkor még valóban nem üzent hadat, noha nemcsak külügyminisztere, Eden, hanem Sztálin is sürgette e lépés megtételére.³³

1941. április 17-én Barcza búcsúlátogatáson járt Eden külügyminiszternél. Eden arra kérte, hogy közölje kormányával az alábbiakat: „Az angol kormány egészen a legutóbbi időkhöz mindig arra törekedett, hogy megértse azt a kétségkívül nehéz helyzetet, amelyben az ön kormánya kül- és belpolitikailag volt. Ennek a megértésnek nem egy tanújelét adtuk. Most azonban önök Anglia szövetségese elleni bázisul átengedték országukat Anglia ellenfelének, és egyszersmind vele majdnem egyidejűleg megtámadták azt az országot, amellyel alig néhány hónapja baráti szerződést kötöttek. Ez örökös szégyene marad Magyarországnak. Ha egy ország már nem ura akaratának, és függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt baráti szerződést, melyet azután megszeg. Mondja meg otthon azt is, hogy erre majd Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni. ... Teleki volt az utolsó, akiben még bízunk, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni.”³⁴

*

Milyen alternatívákat kínált a brit külpolitika a kelet-közép-európai régió háború utáni újjászervezésére? A világháború kitörésétől egyre „divatosabbá” vált az államszövetségi eszme feltámasztása, főként Nagy-Britanniában és Franciaországban. Kelet-Közép-Európa államszövetségbe vagy államszövetségekbe való tömörítésének voltak bizonyos, többnyire elméleti előzményei. Többek közt Richard Coudenhove-Kalergi grófnak, a Pán-Európa mozgalom megalapítójának a tevékenysége, André Tardieu francia miniszterelnök terve, Milan Hodža volt csehszlovák kormányfő elképzelései, Jászi Oszkár „keleti Svájc” koncepciója említhetők ebben a sorban.

Nagy-Britanniában a Királyi Külügyi Intézetben folytak tudományos igényű kutatások a kelet-európai régió háború utáni újjászervezéséről. Az intézet (közkedvelt néven a Chatham House) megalapítását 1919 májusában kezdeményezték a brit és amerikai küldöttek a párizsi békekonzferencián, s az egy évvel később alakult meg Londonban. A Chatham House tulajdonképpen a brit kormány, azon belül a Foreign Office félhivatalos tanácsadó szervezeteként működött, jóllehet független, tudományos intézetként alakult meg. Az itt rendezett vitákra, tudományos ülésekre rendszeresen meghívták a külügyi vezetőket és szakembereket, akik sokszor aktívan is bekapcsolódtak az intézetben folyó kutatásokba. Ennél jóval szövevényesebb volt a

szervezet kapcsolata a hazai sajtóval, hiszen munkatársai nemcsak hogy gyakran publikáltak szakfolyóiratokban és napilapokban, hanem egyes vezetői befolyásos lapok kiadóvállalatának voltak a tulajdonosai (mint például Lord David Astor). A Chatham House tehát a sajtón keresztül valóságos közvélemény-formáló erővé érett.

1938 nyarán, a szudétánémet válság napjaiban Coudenhove-Kalergit kérték fel előadás megtartására a Chatham House-ban. A gróf egy tisztán kontinentális európai föderáció mielőbbi megalakítása mellett érvelt, mivel „a németek hamarosan Európa urai lesznek”, és „a brit részvétel a hatalmi egyensúly fenntartása, valamint az európai nemzetek szabadsága miatt nélkülözhetetlen” abban.³⁵ Coudenhove-Kalergi az Európai Egyesült Államok kiindulópontjának a Kelet-Európai Egyesült Államok létrehozását tekintette. Ennek okait igazán egy évvel később, a szintén a Chatham House-ban tartott előadásában fejtette ki. Ekkorra már megjelent Londonban Clarence Streit *Union Now (Uniót most!)* című munkája, amely Európa újjászervezésében csak a kontinens nyugati felével számolt. Coudenhove-Kalergi a „földrajz elleni büntettnek” nevezte a félig-meddig publicisztikai jellegű könyvben foglaltakat, és kifejezte meggyőződését, hogy ha Németországot és Kelet-Közép-Európát kihagyják a jövőendő konföderációkból, akkor a hozzájuk csatlakozó Olaszország, kiegészülve esetleg a Távols-Kelettel, rendkívül erős és veszélyes blokkot alkothat a nyugati demokráciákkal szemben.³⁶

1939-től a Chatham House munkatársai még nagyobb lendülettel láttak neki a háborút követő újjárendezés lehetséges módozatai felvázolásának. Több munkacsoportot is felállítottak. Az egyik kizárólag a majdani békecélokat próbálta megfogalmazni, egy másik a versailles-i békerendezés hiányosságaira rámutatva, a belőlük adódó feszültségek elháríthatóságával foglalkozott, a harmadik egyszerűen a „világrend munkacsoport” nevet kapta. A Chatham House-hoz tartozó Háború Utáni Iroda szintén 1939 végén jött létre, azzal a céllal, hogy az európai újjáépítéssel foglalkozó szervezetek munkáját összehangolja. Vezetői közé tartozott Sir Norman Angell, Lord Davis, David Astor, William Beveridge és Sir Walter Layton. Szintén 1939 őszén, a világháború kitörésekor alakult meg a Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat, a *Foreign Research and Press Service*, a Chatham House tudományos igazgatója, a neves történész Arnold Toynbee vezetésével. A kezdetektől után a brit külügyi iratokban legtöbbször csak FRPS-ként említett szervezet célja az volt, hogy a világ különböző régióiról, az egyes országokról politikai és gazdasági elemzéseket végezzen a brit kormány számára. Főként a brit külpolitika gyakorlati lépéseihez szolgáltatott elméleti háttérrel.

Toynbee némiképpen hasonlóan ítélte meg a létrehozandó konföderációk feltételeit, mint Coudenhove-Kalergi. A Chatham House tudományos igazgatója három alapfeltételt fogalmazott meg. Eszerint: 1. Németország helyett egy hozzá hasonló erejű, de sok tekintetben vonzóbb országot kell találni, amely körül Európa egyesülhet (Coudenhove-Kalergi korábban Lengyelországot javasolta). 2. Az európai semleges

országokat meg kell győzni, hogy a keresztény tradíciók jobban megőrizhetők egy nem német vezetésű államszövetségben. 3. Németországot rá kell bírni, hogy önként csatlakozzon a konföderációhoz.

A világháború kiteljesedésével a kelet-közép-európai nemzeti kisebbségek jövődősorsát még inkább a német külpolitika alakulásának szemszögéből itélték meg Londonban. A Chatham House, illetve az FRPS szakértői szerint a háború alapvetően kétféleképpen hatott a régió kisebbségeinek helyzetére. Egyrészt egyszerűsítette, másrészt bonyolította sorsukat. Egyszerűsítette, hiszen történtek bizonyos határváltozások, mint például a második bécsi döntés vagy Dél-Dobruzsza átengedése Romániától Bulgáriának. A megalakítandó föderációk vagy konföderációk is ebbe az irányba mutattak. Jóllehet az említett határváltozások német döntőbíráskodással, illetve német nyomásra valósultak meg – a brit szakértők szerint –, legalább a feszültségek átmeneti enyhüléséhez vezettek. Ami azonban bonyolította a háború utáni európai – és hangsúlyozottan nem csak kelet-európai – újjárendezést, az a német külpolitika gyakorlata volt, ahogyan a kisebbségi kártyát kijátszotta. 1938 végére lényegében nem akadt olyan német kisebbség Európában, amely mentes maradt volna a náci párt befolyásától, sőt irányításától. Ehhez az is hozzájárult, hogy 1935-ben Rudolf Hesse neveztek ki a stuttgarter Népi Intézet élére. Konrad Henlein 1941. március 4-i bécsi beszédében bevallotta, hogy 1933 óta következetesen Csehszlovákia felbomlásán ügyködött, s ami lényeges, hogy félve a cseh hatóságok beavatkozásától, Henlein és elvbarátai váltig tagadták, hogy bármi közük volna a nemzetiszocializmushoz. Ehhez hasonlóan, a világháború kitörésekor a gyors lengyel összeomlásban az is szerepet játszott, hogy a lengyelországi németek képviselői a Henleinékéval rokon magatartást tanúsítottak.

A brit szakértők különböző módon próbáltak a problémákra választ találni. Felve tették az áttelepítést, hiszen mintaként szolgálhatott a görög–bolgár és a görög–török lakosságcsere. Ezek „sikere” azonban kétes volt, hiszen a törökök kivételével a többi költöző az erőszak elől menekült. E módszer ellen szöveg antihumánus volta, másrészt az a dilemma, vajon az áttelepítés kötelező legyen-e vagy sem. Az FRPS egyes munkatársainak fejében az is megfordult, hogy az 1938 óta idegen területeken letelepített németeket a háború után erőszakkal kellene elmozdítani. Úgy gondolták, ez legalább annyira állna az illető kisebbség érdekében, mint a másokéban, így semmiféle nemzetközi szervezetre nincs szükség az áttelepítés felügyeletére.³⁷ Végül azonban az áttelepítést mint a megadás politikáját, elvetették. A megadás politikája volt, hiszen feltételezte, hogy az egyes államok nem tudnak tisztességesen bánni kisebbségeikkel. Feltételezte, hogy a náciizmus módszerei felülkerekednek a liberális és demokratikus angol értékeken. Az áttelepítéshez hasonlóan az angol szakértők döntő többsége a kisebbségek asszimilációját is elvetette mint megoldást.

A Chatham House-ban és az FRPS-ben egyaránt időről időre Kelet-Közép-Európa konföderációs alapon történő újjászervezéséhez tértek vissza. A régió szakértői 1939

összétől memorandumok tucatjaiban vázolták fel a különböző összetételű államszövetségeket. Az iratok közül az egyik legkorábbi 1940 januárjában kelt, és a *Habsburg-probléma* címet viselte.³⁸ Szerzői a régió háború utáni jövőjéről az alábbi lehetőségeket vázolták fel:

1. Dunai konföderáció megalakítása Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia részvételével;
2. E dunai államszövetség bővítése Bajorországgal, esetleg Württemberggel és Badennal;
3. Az Ausztriát, Magyarországot és Csehszlovákiát magában foglaló államalakulat bővítése Lengyelországgal. Ebben az esetben további megfontolás tárgyát képezte, hogy mi legyen a háború előtti Lengyelország ukrán kisebbségével;
4. Dunai–Balkán államszövetség Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia részvételével;
5. A 3. és a 4. elképzelés kombinációja.
6. A 4. és az 5. változat két államszövetség keretében. Tehát: Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia, Románia és Kárpátalja.

Az elgondolás lényegében az Osztrák–Magyar Monarchia korszerűsített formában történő újjáélesztését takarta. Ezen a ponton azonban nagyon határozott különbséget kell tennünk a hivatalos brit külpolitika és a különböző tanácsadó szervezetek álláspontja között. Hiszen az FRPS-ben annak a lehetőségét sem zárták ki, hogy a jövőendő államszövetség vezetője Habsburg Ottó legyen. Igaz, ezt azzal a megszorítással tették, ha a két leginkább érintett országban (Ausztriában és Magyarországon) erre határozott igény mutatkozik. Mindez spekuláció maradt, hiszen a független Ausztria 1938 márciusában megszűnt, és korántsem volt egyértelmű, hogy a háború után milyen formában állítható helyre, Magyarországon pedig a legitimisták kivételével nemigen számolt senki a Habsburg-ház visszatérésével.

Ebben az időszakban, 1940 és 1942 között a brit és a francia sajtóban egyaránt sok írás foglalkozott ezekkel a problémákkal. A cikkek kiindulópontja tulajdonképpen azonos volt: szerzőik egyetértettek egyrészt abban, hogy az európai német hegemonia elhárítására az egyetlen út a Német Birodalom felosztása, másrészt abban, hogy a Habsburg Birodalom felosztása végzetes hiba volt, tehát célszerű valamilyen mértékű helyreállítás, lehetőleg államszövetségi keretek között. Az angol és a francia külpolitika és a sajtó nagy része morális kötelezettségének érezte, hogy Lengyelország, Csehszlovákia és Ausztria függetlenségének helyreállításában közreműködjön. Még ha nem is mindig az 1918 után meghúzott határok mentén.

A szövetségesek álláspontját a háború kezdeti szakaszában Lebrun francia elnök 1939. november 13-án Lipót belga királynak tett kijelentése fejezte ki a legjobban, amely szerint a tartós béke csakis a Csehszlovákiára, Ausztriára és Lengyelországra mért igazságtalanság orvosolásával teremthető meg. Amikor alig egy hét múlva a brit

alsóházban Geoffrey Mander képviselő a Habsburg-restaurációra vonatkozóan interpellált, Butler államtitkártól azt a választ kapta, hogy a kérdés sem a brit, sem a francia kormányban nem került napirendre. Ez így természetesen valószínűleg csakis annyiban lehetett igaz, hogy a Habsburgok visszatérése Kelet-Közép-Európába nem képezte komoly megfontolás tárgyát. Vezető politikus vagy meghatározó kormánytisztviselő még a legóvatosabb formában sem vetette föl egyik országban sem. Mindent összevetve: Kelet-Közép-Európa újjászervezésének összekapcsolása a Habsburgokkal nem volt több, mint angol és francia félhivatalos külügyi tanácsadó szervezetek részben öszinte, részben a nagyhatalmi politika szolgálatában álló spekulatív kísérlete.

1942–1943-ra végül is két konföderáció majdani megalakulásának a gondolata kristályosodott ki az angol szakértői testületekben.³⁹ Ebben az is szerepet játszott, hogy 1942 januárjában Londonban csehszlovák–lengyel és görög–jugoszláv egyezményt irtak alá az emigrációs kormányok képviselői. Leszögezték, hogy a háború után államszövetséget hoznak létre, amelyhez új tagok is csatlakozhatnak. Az elképzelések szerint koordinálták volna a kül-, a gazdaság- és a biztonságpolitikát, vámközösséget és közös adórendszert hoztak volna létre.

Nagy-Britanniában azzal számoltak, hogy az északi konföderáció vezető ereje Lengyelország és Csehszlovákia lehet, kiegészülve Magyarországgal és Ausztriával. A görög–jugoszláv vezetésű déli konföderációhoz Románia és Bulgária csatlakozott volna. Természetesen számos nyitott kérdés maradt, így például Erdély, Szlovákia, Horvátország, Szlovénia, Albánia, Macedónia és Kárpátalja jövőbeni státusa.

Az angol politikusok és elemzők mindig szem előtt tartották a Szovjetunió várható reagálását bármiféle államszövetség létrehozásának felvetésére. Azért is gondolkodtak inkább két konföderációban, mert úgy vélték, ezzel eloszthatják az állandó orosz gyanakvást. Hiszen a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeinek veszélyeztetését látta e próbálkozásokban. Az oroszok attól tartottak, hogy Kelet-Közép-Európa angolszász támogatással szerveződik újjá. A szovjet határok mentén létrejövő, gazdaságilag életképes, magas életszínvonalú nemzeteket tömörítő államszövetségek kialakulása az orosz vezetés egyik legerősebb félelmét hívta elő: „a szovjet nép túlságosan is közelről ismerkedhet meg a hatékony, nem kommunista gazdasággal, ami belső nyugtalanságot szíthat az országban, még akkor is, ha a nyugati hatalmaknak ez egyáltalán nem áll szándékukban.”⁴⁰

A brit szakértők az alábbiakat prognosztizálták: 1. Kelet-Közép-Európa országai egyesülnek egy vagy két (inkább két) konföderációban, így hosszú időre elhárulhat a német befolyás veszélye. Ez orosz érdek is. 2. Az oroszok saját befolyási övezeteket hoznak létre a régióban, és az érdekelt államokat politikai és katonai szövetségek segítségével magukhoz kötik. Ez azonban idővel visszafelé sülni lehet el, mert a kelet-európai nemzeteket egy oroszbarát (szerbek, bolgárok, csehek) és egy oroszellenes (lengyelek, magyarok, románok, horvátok, szlovénok) tömbre oszthatja.

1944 végén Churchill azt mondta De Gaulle tábornoknak, hogy az oroszok „éhes farkasként” viselkednek, csakhogy „a lakoma után következik az emésztés”. A brit miniszterelnök ezen azt értette, hogy Kelet-Közép-Európát átmenetileg át kell adni az oroszoknak (cserében azért, hogy Nyugat-Európába ne tegyék be a lábukat), ezek az országok azonban egyszer majd a Szovjetunió torkán akadnak. Nem lesz képes megemészteni őket. Churchill „jóslata” közel fél évszázad múltán bevált. Az államszövetségek azonban nem jöhettek létre, s 1942–1943-ra tulajdonképpen lekerültek a napirendről. Nem azt jelenti ez, hogy 1943 után már egyáltalán nem születtek ezzel kapcsolatos tervek Londonban, de azt igen, hogy egyre kevésbé képezték komoly megfontolás tárgyát. Az is igaz, hogy a háború utáni években újabb formában ismét fölvetődött a konföderációs gondolat, akkor azonban már egészen másról volt szó. A körülmények sem ugyanazok voltak, mint 1943 előtt. Kelet-Közép-Európa sorsát ekkortól kezdve jóval inkább az orosz és az amerikai nagyhatalmi érdekek határozták meg, mint a brit. De Churchill és az angol külügyi elemzők Európa-képe és tisztánlátása sok tekintetben ma is gondolkodásra készíthet bennünket.

Jegyzetek

1. Thomas L. Sakmyster: *Hungary, the Great Powers and the Danubian Crisis, 1936–1939*. Athens, Ohio, 1980. 197–198. o.
2. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához* (a továbbiakban *DIMK*). II. köt. Összeállította és sajtó alá rendezte Ádám Magda. Budapest, 1965. Akadémiai. 370. sz. irat. 630. o. Ugyanerről lásd a Foreign Office-ban készült memorandumot: Hungarian Minority in Czechoslovakia. 28 September 1938. PRO, FO 371/22 373.
3. A teljes beszédet lásd (ed. with an introduction by David Cannadine): *The Speeches of Winston Churchill*. London, 1989. Az idézett részek John Lukacs: *A párviadal. A nyolcvannapos párbaj Churchill és Hitler között 1940, május 10–július 31.* című könyvében is megtalálhatók. Budapest, 1993. 38–39. o.
4. *DIMK* II. köt. 460. sz. irat, 719. o.
5. Barcza György: *Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból, 1911–1945*. 1–2. köt. Budapest, 1994, Európa (A továbbiakban *Diplomataemlékeim...*) 1. kötet. 405. o.
6. Uo. 406. o.
7. Knox jelentése Halifax külügyminiszternek, 1939. március 15. *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939*. Series III. Woodward E.L.-Butler R. (ed.) London 1949–1955. Her Majesty’s Stationary Office (A továbbiakban *DBFP.*) III. Series, Vol. IV. London, 1951., 274. sz. irat, 265. o.
8. Lásd *Diplomataemlékeim...* 1. kötet. Budapest, 1994. 407–408. o.
9. Egyes szerzők – így Norman Rose – szerint Tilea Sargentet és Vansittartot kereste fel, akik nem éppen magyarbarátságukról voltak ismertek. Lásd Norman Rose: *Vansittart: Study of a Diplomat*. London, 1978, Heinemann 233. o. De Cadogan bevitte Halifaxhez is.
10. Idézi Ian Colvin: *Vansittart in Office*. London, 1965, Victor Gollancz 295. o.

11. Lásd DIMK IV. 562. sz. irat, 728–729. p. és idézi Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája*. Budapest, 1964, Akadémiai 89–90. p.; Barker, Elizabeth: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London, 1976, MacMillan 64. p., valamint Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika, 1939–1941*. Budapest, 1997, Magvető 80. o.
12. Lásd erről Public Record Office (a továbbiakban PRO), FO 417/42. és FO 371/24 427.
13. A londoni magyar követ jelentése a külügyminiszternek, 1940. március 6. DIMK IV. 562. sz. irat. 728–729. o.
14. PRO, FO 371/24 427.
15. Uo. 2. kötet. 284–285. o.
16. A levelet lásd PRO, FO 417/42. Magyarul DIMK. V. 1. sz. irat. 117. p. Ugyancsak közli Barcza: *Diplomataemlékeim...* 2. köt. 288. o.
17. Uo. 290. o. és angolul DIMK. V. 1. sz. irat. 118. o.
18. O'Malleyt 1926-ban valutaspekuláció vádjával fölfüggesztették a Foreign Office-ból. A vád valószínűleg nem igazolódott be, hiszen 1927-ben tanácsosi rangban visszahelyezték.
19. A levelet idézi John Lukacs: *A párviadal. A nyolevannapos párbaj Hitler és Churchill között. 1940. május 10.–július 31.* Budapest, 1993. 229–230. o.
20. Lásd erről Sir R. Hoare jelentését Halifax külügyminiszternek, 1940. július 1. PRO, FO 434/8.
21. A londoni magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek, 1940. július 23. DIMK V. 214. sz. irat. 349–350. o.
22. Lásd erről F. K. Roberts 1940. augusztus 10-i feljegyzését. PRO, FO 371/24 428.
23. Lásd Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, 1978, Kossuth 22. o.
24. Hansard parlamenti napló, 365. kötet, 40. hasáb. Lásd még PRO, FO 434/8. és *The Times*, 1940. szeptember 6. Idézi Macartney, C.A. is: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Budapest, 1993, Occidental Press (A továbbiakban Teleki Pál...)*. 147. o.
25. PRO, FO 434/8. Lásd még Macartney: *Teleki Pál...* 147. o.
26. Később, 1942 végén, egy Kállay miniszterelnök számára az angol–magyar kapcsolatokról készített memorandumban Barcza az alábbiakat tartotta érdemesnek feljegyezni a bécsi döntőbíráskodás londoni visszhangjáról: „Más volt azonban az angol közvélemény, a társaság, sőt, a For.[eign] Off.[ice]-től eltekintve, egyes kormánytényezők felfogása is. Ezek annyira fel voltak háborodva a románok »sötét hálátlansága« és »aljas perfídiája« felett, hogy nemegyszer örömeiknek is adtak előttem kifejezést afelett, hogy sikerült nekünk Erdély egy részét visszazerezni, azonban ezekben a körökben is megnyilvánult ama aggodalom, hogy a németek támogatásukért kellő időben a számlát prezentálni fogják.” Barcza György memoranduma az angol–magyar diplomáciai kapcsolatokról, 1938–1941. 32. o. Barcza Papers, Hoover Institution Archives, Stanford, California. 11. sz. doboz.
27. PRO, FO 371/24 428.
28. Uo. Az idézeteket lásd Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996. 109. o.
29. Lásd O'Malley jelentése Roger Makinsnek, 1941. október 29. PRO, FO 371/24 428.

30. A londoni magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek, 1941. április 2. *DIMK* V. 681. sz. irat. 991–992. o.
31. A budapesti angol követ jegyzéke a külügyminiszterhez, 1941. április 7. *DIMK* V. 708. sz. irat. 1018–1019. p. és O'Malley április 7-i távirata a Foreign Office-ba. PRO, FO 371/26 630.
32. Horthy Miklós 1941. április 10-i kiáltványa Jugoszlávia megtámadásáról. *DIMK* V. 717. sz. irat. 1030. o.
33. 1941 júliusában gróf Bethlen István így írt az Egyesült Államokba nemrég megérkezett Eckhardt Tibornak: „Eden beavatkozásunkkor (a Jugoszlávia elleni német agresszióhoz történt csatlakozásról van szó – B.D.A.) háborút akart izenni nekünk, azonban Churchill nem engedte. Ez is amellettt szól, hogy lehetetlen helyzetünket Churchill belátta.” In *Eckhardt Tibor irathagyatéka*. Hoover Institution Archives, Stanford, California 2. sz. doboz.
34. Lásd Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, 1988, Kossuth 254. p. Nem ugyanezekkel a szavakkal, de azonos tartalommal lásd Barcza: *Diplomataemlékeim...* 1. köt. 500. o.
35. Coudenhove-Kalergi előadása 1938. június 2-án hangzott el. Lásd Andrea Bosco: *Chatham House and Federalism*. In Andrea Bosco–Cornelia Navari (ed.): *Chatham House and British Foreign Policy, 1919–1945*. The Royal Institute of International Affairs during the Inter-war Period. London, 1994. Lothian Foundation Press 321. o.
36. Lásd *uo.* 355. o.
37. J.D. Mabbott: *The Effect of the War on the Minority Situation in Europe*. Előadás a Chatham House-ban 1941. szeptember 30-án. Chatham House Archives, 8/760.
38. Chatham House Archives, memo. No. 42., szám nélkül.
39. Lásd erről *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról, 1942–1943*. Az iratokat közli, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bán D. András. Budapest, 1996, Osiris
40. Lásd *Pax Britannica*. 38. o.

A szerb nemzetpolitika stratégiai célkitűzései és a Vajdaság mint politikai probléma

Az európai nagyhatalmi politika 1998 őszén – szembesülve a volt Jugoszlávia területén dúló véres háborúk újabb fejezetével, a koszovói válsággal – ismét nagy, talán minden korábrinál súlyosabb kihívás előtt áll: módot kell találnia annak megakadályozására, hogy Szerbia militáns politikája az egész balkáni térséget háborús tűzfészekké változtassa, ami az Európai Unió és a NATO-n belüli válság elmélyülését is jelentené. A kérdés az, hogy a különleges szerb rendőri alakulatok akciói nyomán keletkezett albán tömegsírok, elpusztított falvak, szétlőtt városrészek és a tízezrével menekülő civil lakosság ténye rábírja-e végre a Biztonsági Tanácsot a határozott fellépésre, vagy – ahogyan a boszniai fegyveres konfliktus idején is tapasztalható volt – az európai kontinens problémájaként Brüsszelre bízzák a megoldást.¹ Politikai elemzők már azért is súlyosnak ítélik a helyzetet, mert a döntéshozatalkor kénytelenek tekintetbe venni Oroszország erősen megrendült, de korántsem feladott nagyhatalmi törekvéseit – melyeknek a szovjet birodalom összeomlását követően éppen a boszniai rendezésben vállalt (vagy kierőszakolt) moszkvai részvétel adott újból legitimitást –, valamint a Kreml mindenkori, történelmi szerbpártiságát.²

A jugoszláv válság jelenlegi stádiumában már többről van szó, mint a délszláv népek önállósodásának törekvéséről, amely 1991-ben a titói Jugoszlávia széthullásához vezetett, s amelynek nyomán megszületett a szuverén Szlovénia, Horvátország és Macedónia. Koszovó problémája már olyan, több évszázados nemzeti programok szembenállását jelzi, amely – a Nagy-Szerbia és Nagy-Albánia létrehozására irányuló törekvések mélyén rejlő konfliktusok révén – nemzetközi méreteket ölthet. Századunk harmadik Balkán-háborúja Koszovóban kezdődött, és Koszovóban fog véget érni – vélik az elemzők, holott sokkal valószínűbb, hogy Szerbia déli tartományában (éppen az agresszív szerb politikának köszönhetően) csak megjelent, végletes formát öltött a térséget is érintő, mi több: átfogó *albán kérdés*.

A szerb–montenegrói államszövetség egy új háború küszöbén

Az 1991 után Jugoszlávia területén lezajlott horvátországi, majd a még súlyosabb boszniai háborús események a maradék Jugoszláviát – a Szerbia és Crna Gora alkotta államszövetséget – a gazdasági és a politikai csőd szélére sodorta. Kis-Jugoszlávia

gazdasági mutatói minden tekintetben katasztrofálisak. A Jugoszláv Statisztikai Hivatal adatai szerint a nemzeti össztermék (GDP) és a nemzeti jövedelem (NJ) 1986–1995 között – 1994-es értékben számolva, és Kis-Jugoszlávia mai területi és gazdasági valóságára lebontva – a következő módon alakult:

GDP	(millió dinár)	NJ (millió dinár)
1986	50 509	39 508
1991	40 537	32 118
1995	22 017	17 944

A nemzeti össztermék és a nemzeti jövedelem egy évtized alatt – a háborús események és a nemzetközi kereskedelmi és gazdasági embargó következtében – hatvan százalékkal visszaesett.³ 1990 decemberében, a második Jugoszlávia utolsó békeévében az egy főre jutó jövedelem 3000 USD volt, 1993 októberében, a háború és a szankciók következtében ez az összeg 250 USD-re csökkent.⁴ 1991-ben, a háború kitörésének pillanatában Jugoszlávia 10 milliárd USD valutatartalékkal rendelkezett, 1992. január végére ez 2,2 milliárdra esett vissza,⁵ miközben az öröklött külföldi adósság ugyancsak 10 milliárd USD volt. 1997-ben a 68,2 milliárd dinár értékű társadalmi termékből 63 milliárd dinár (92 százalék) „folyt el”, ennyit élt fel a társadalom. (Ennek jelentős részét a hadsereg és a rendőrség működésének pénzelése emésztette fel.) Ugyancsak 1997-ben a korábban külföldön munkát vállaló személyek számlájára nyugdíjként havonta 300 millió DEM érkezett az országba, miközben a kivitel nem haladta meg a havi 200 millió DEM-et.⁶ Jovan Ristić neves közgazdász ebben az egyetlen biztosnak tűnő pénzforrásban látta Jugoszlávia gazdasági életének kizárólagos támaszát. Ugyanebben az esztendőben Szerbia 9,8 millió lakosa közül mindössze 2 320 000 volt aktív munkavállaló, miközben 1 000 000 nyugdíjas, 1 550 000 „termelésből kiesett” (voltaképpen munkanélküli) és 800 000 menekült minimális létfeltételeit kellett biztosítani.⁷ Nem csoda, hogy a lakosság hatvan százaléka a létminimum alatt élt,⁸ napi bevétele nem érte el a 13 dinárt (2 USD).⁹

Amikor 1997 tavaszán a belgrádi kormány 1,5 milliárd USD-ért külföldi cégeknek eladta a Jugoszláv Postát, a neves közgazdászokból álló *17-es Csoport* kiszámította: a gáz- és kőolajipar, a koszovói villanytelep, a maradék telekommunikációs társaságok és a szénbányák eladásával összesen 20 milliárd USD-hez juthat az ország. Tekintettel arra, hogy Slobodan Milošević rendszerének működtetése évente 4–5 milliárd dollárba kerül, könnyű kiszámítani, hogy az országnak 2003-ra minden pénzzé tehető és felélhető tartaléka elfogy.¹⁰

Ilyen gazdasági körülmények közepette, a szociális kiszolgáltatottság mélypontján jutott el Slobodan Milošević rendszere az újabb háború küszöbéig, a koszovói konfliktus fegyveres úton történő rendezésének az egész Balkán-térség békéjét fenyegető

szakaszáig. Belgrádnak – amennyiben hitelesek a becslések – napi egymillió DEM-be kerül fegyveres erőinek koszovói állomásoztatása és működtetése. Bírni fogja ezt Szerbia?

Nagy-Szerbia álma

Jugoszlávia a sikeres partizánharcok következtében győztesen került ki a második világháborúból, s ez eleve meghatározta helyét és szerepét a párizsi béketárgyalásokon, az újjáépülő Európa politikai térképén. A szövetséges hatalmak azonban Sztálinnal összhangban határozottan azt követelték, hogy az első szabad választásokig olyan ideiglenes kormány vezesse Jugoszláviát, amelyben az AVNOJ¹¹ választott képviselői és a Londonban tartózkodó királyi kormány tagjai közösen vesznek részt. A döntés ellen hiába tiltakozott Sztálinnal előbb Tito, majd Kardelj is, szovjet részről egyértelmű volt a válasz: így kívánják a szövetségesek érdekei. Kardelj 1944 novemberében Sztálin kérésére a királyi kormány képviselőjével, Ivan Šubašićyal Moszkvába utazott, ahol a szovjet vezetőt a „koalíciós kormány” létrehozásának lehetetlenségéről próbálta meggyőzni. Rámutatott: „...Péter király nagyon is összefüggésbe hozható a csetnikekkel és kegyetlen öldökléseikkel, valamint a szerb burzsoázia hegemoniájával, melyet egyetlenegy népünk sem hajlandó eltérni, továbbá felelős a megszállókkal való együttműködésért, a leggyalázatosabb hazaárulásért. Ezenkívül hazatérése nem lenne pusztán formális és reprezentatív aktus. Vele együtt visszatérne mindaz, ami ellen Jugoszlávia népeinek óriási többsége négy esztendőn át véres háborút folytatott, másfél milliós emberáldozatot hozva.”¹² Ha a partizánmozgalomból kinőtt kommunista hatalom beleegyezne Péter király visszatérésébe, Titóékat árulónak és hitszegőknek tekintenék. Titóék tehát ragaszkodtak a baloldali kormányalakításhoz – a kommunista hatalom kiépítéséhez –, ami mellett a legfőbb érvük a nemzetek és nemzetiségek „kizsákmányolás alóli felszabadítása” és az egyenrangú-egyenjogú népek közös hazájának a megteremtése volt. A kommunista-szocialista Jugoszláviában ezeket nevezték a legfőbb AVNOJ-i elveknek.

Ennek ellenére 1945. március 7-én megalakult a Demokratikus Szövetségi Jugoszlávia ideiglenes (koalíciós) kormánya, ám ez csak november 30-ig működött. Az ideiglenes kormány legfontosabb feladata az alkotmányozó nemzetgyűlés választásainak előkészítése volt. A választások lebonyolítását követően Tito miniszterelnök kormánya nevében benyújtotta lemondását. 1945. november 30-án ünnepélyesen kikiáltották a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot, majd azon nyomban kinevezték a Tito vezette új kormányt.¹³ Ezzel eleget tettek a szövetségesek követelésének is, ugyanakkor rövid idő alatt teljes egészében megszerezték a hatalmat. Az 1946. január 31-én kihirdetett Szövetségi Alkotmány első szakasza kimondta: „A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság köztársasági formájú szövetségi népi állam, egyenjogú nemzetek közössége, amelyek az elszakadást is magába foglaló önrendelkezési jog alapján

kifejezték az irányú óhajukat, hogy közös, föderatív államban éljenek.”¹⁴ Jugoszlávia azonban komoly árat fizetett a szuverenitásért. A JKP-t és vezetőit már a konszolidálódás időszakában „különutas politikájukért” vádak érték Moszkva részéről is, melyek következményei egyrészt a párizsi béketárgyalásokon történő „mellőzésben”, másrészt a „trieszti kérdés” kedvezőtlen megoldásában jelentkeztek, s 1948-ban az Imformbiróval történő szakítás és kiközösítés folyamatában csúcsosodott ki.

Kardelj ezekben az években dolgozza ki a „szocialista öngazgatás” koncepcióját, részint, hogy jelezze a világnak, Jugoszlávia elutasít minden centralizációs etatista törekvést, és ebből eredően politikai döntéseiben szuverén, részint, hogy a döntéshozatal felelősségének „társadalmisításával” az országon belül erősítse a testvériség-egység eszméjét. Idővel bebizonyosodott, a szocialista öngazgatás eszméjében rejlő buktatókat maga sem ismerte fel. Azzal ugyanis, hogy a politikai-gazdasági döntéshozatal jogát a köztársaságokon és a tartományokon belül vállalati jogkörbe utalta, lehetővé tette a nemzeti töke létrejöttét, s ezzel megteremtette annak feltételeit, hogy a jugoszláv piac idővel ne egységes piacként, hanem egyfajta közös piacként – a délszláv nemzetek közös piacaként – működjön. A hatalom dekoncentrálásának szándéka már az 1946-os alkotmányban is jelen van, az 1963-as alkotmányban pedig a köztársaságokat az *önálló államiség jegyeivel* ruházta fel. Minden tagköztársaságának saját alkotmánya és végrehajtó hatalma volt. Emellett külkereskedelmi jogokkal is rendelkeztek, ami tovább segítette a köztársasági belső piac szuverén működésének kiépítését.

A különböző társadalmi és gazdasági fejlettségű köztársaságok érdekei más-más módon jelentek meg. Maga Kardelj már 1965-ben felhívta a figyelmet az érdekellentétek által támasztott feszültségekre, amikor rámutatott: Jugoszlávián belül az elmúlt két évtized során háromféle politikai irányzat alakult ki, és nyert konkrét megfogalmazást. A fejlett nyugati köztársaságok – Szlovénia és Horvátország – fokozott önállóságot követeltek, míg velük szemben a fejletlen Macedónia, Crna Gora és Bosznia–Hercegovina a centralista politika mellett álltak ki, lévén, hogy elmaradottságuk felszámolásához az anyagi támogatást a központi költségvetéstől remélték. E két politikai irányzat felett azonban mindvégig ott lebegett a legveszélyesebb harmadik, a *szerb hegemónista törekvés*. Kardelj meglátása szerint a forradalmi nemzedék távozása után e harmadik irányzat kiteljesedésének veszélye fenyeget.¹⁵

Az 1986 utáni események egyértelműen őt igazolták. Jugoszláviában a szerb nacionalizmusnak leggyakoribb bújtatott formája a jugoszlávság volt. Mivel Szlovénia kivételével valamennyi tagköztársaság és tartomány területén jelentős számú szerb közösség élt, Belgrád szélsőségesen nacionalista törekvései mögött – előbb csak rejtve, majd a nyolcvanas évektől kezdve egyre nyilvánvalóbb formában – a szerb egység megteremtése rejtőzködött. A szerbség az 1974-es alkotmány kihirdetésének pillanatától veszélyben érezte magát. Míg ugyanis az 1963-as alkotmányban a föderáció volt a szuverenitás letéteményese, addig az 1974-es alkotmány deklarálta, hogy

a nemzetek és a nemzetiségek önrendelkezése megvalósításának elsődleges színtere a köztársaság és a tartomány, és a föderációt a köztársaságok alkotják. Jugoszlávia ezzel ugyan nem lett konföderáció, de a külpolitikán, a pénz- és vámpolitikán, valamint az egységes honvédelmen kívül úgyszólván semmi sem volt közös. (Idővel még a honvédelem sem, mert a Jugoszláv Néphadsereg ugyan sértetlen fegyveres erőként létezett, de a köztársaságokban és a tartományokban gyorsan létrejöttek a területvédelmi egységek, amelyek a hetvenes évek közepétől szinte önálló hadseregként működtek. Szlovénia nem utolsósorban területvédelmi egységeinek köszönheti, hogy 1991-ben, az önálló állam kikiáltásának pillanatában a szerb érdekeket képviselő Jugoszláv Néphadsereg fegyveres alakulataival szemben képes volt megőrizni újonnan megszerzett függetlenségét.)

Az 1974-es alkotmány tehát határozottan a fejlett köztársaságoknak kedvezett. Tito halálát követően, a nyolcvanas évek elején „alakult ki az a légkör, melyben minden délszláv nemzet kezdte úgy érezni, hogy a többiek magatartása miatt gazdaságilag rosszul jár, hogy nemzeti identitásának kibontakozását a többiek akadályozzák, valamilyen értelemben szinte mindegyik nemzet fenyegetve érezte magát a többiek által.”¹⁶ Szlovénia és Horvátország egyre erőteljesebben törekedett önálló és független államisága megteremtésére, Szerbia pedig egyre szélsőségesebb nacionalista nézetek és programok keretében beszélt a szerb nemzet fenyegetettségéről. Belgrádban és Szerbiában egyre többen hangoztatták: mivel a szerbek 40,3 százaléka (közel két és fél millió szerb) a szűkebb Szerbián kívül él, számukra egyetlen megoldás Jugoszlávia egységének a megőrzése, vagy Nagy-Szerbia bármi áron történő megteremtése. A lényeg, hogy minden szerb egy államban éljen. Miközben tehát Szlovénia és Horvátország már önálló államisággal, szuverén politikai és gazdasági döntéshozatali lehetőségekkel rendelkezett, Szerbia politikája egyre erőteljesebben militarizálódott.

A veszélyérzet kialakulásában döntő szerep jutott a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián kidolgozott, és 1986-ban kiszivárogtatott hírhedt *Memorandumnak*, amely egyértelműen a Nagy-Szerbia megteremtését célzó programnak tekinthető. A Memorandum szerzői úgy vélték, hogy a Jugoszláviában felgyorsult dezintegrációs folyamatok az önálló államisággal nem rendelkező szerb nemzetet végveszélybe sodorják, ezért feltétlenül politikai – és ha kell, katonai – lépéseket kell tenni a szerb államiság megteremtése érdekében. A Memorandum szerzői nyíltan kimondták, hogy Horvátországban látják a legveszélyesebb ellenséget. Rámutattak: „A náci párti uszítások által 1941-ben kikiáltott, úgynevezett Független Horvát Állam időszakát kivéve, a szerbek még soha nem voltak olyan veszélyeztetett helyzetben Horvátországban, mint most. Nemzetiségi státusuk megoldása kiemelt fontosságú politikai kérdés. Ha nem sikerül e kérdésre megoldást találni, a következmények beláthatatlanok lesznek, nemcsak Horvátországon belül, de egész Jugoszlávia-szerte.”¹⁷ A politikai program tehát kész, csupán a végrehajtásához kellett megtalálni az arra alkalmas politikust, és kialakítani a megfelelő politikai közhangulatot. Mindkettőre kiváló alkalmat adtak az

1981-ben újra felizzó, s az évtized közepére robbanással fenyegető koszovói események.

A koszovói kérdés

A szerb–albán szembenállás sok évszázados múltra tekint vissza, ám félrevezető a magyarázat, amely úgy véli, hogy a mai, kiélezett konfliktuson belül mindkét közösség nemzeti kultúrájának bölcsőjét védi. Raška, Lázár fejedelem és Dušan országának, a középkori szerb államnak a központja ugyanis soha nem tartozott Koszovóhoz¹⁸ (valahol a mai Novi Pazar környéki Raš település helyén kell keresni). A nemzeti mítoszteremtés közepette azonban ez mit sem számít. Ma, amikor a szerb nemzet soha nem tapasztalt intenzitással éli újra múltját, az albánok iránt tanúsított magatartásában az asszimiláció szándékát felváltotta a horvátországi és boszniai háborúk során kipróbált, és „teljes mértékben bevált” etnikai tisztogatás, az elűzés vagy megsemmisítés erőszakra alapozott katonai megoldása.¹⁹ A helyzetet a legpontosabban talán így lehetne jellemezni: Jugoszlávia történetében Szerbia és a szerb nép a koszovói albánokkal szemben vívott küzdelmei során nemzeti mítoszait építette, miközben az albánok patriarchális alapokon nyugvó társadalmi-politikai (tehát nemzeti) érdekeiket védték.

A második világháború alatt a Tito vezette népfelszabadító harcban a koszovói albán partizánegységek részvétele elvben lehetővé tette, hogy a második Jugoszlávia föderatív egységén belül a terület megkapja autonóm státusát. Kardelj már idézett visszaemlékezéseiben sajátos epizódként említi, ahogy a párizsi béketárgyalások alatt egy alkalommal Caldaris görög kormányfő és egyben külügyminiszter Albániának Jugoszlávia és Görögország közötti felosztására tett ajánlatot. Caldaris szerint Albánia nem tekinthető igazi államnak, hiszen annak idején nagyhatalmi alku által jött létre, s szerepe mindössze annyi volt, hogy a térség népeinek legkülönbözőbb igényeire a nyugati politikai körök megtalálják az akkor legmegfelelőbb megoldást. Kardelj az ajánlatot közönséges „üzletnek” nevezi, s kellő nyomatékkal leszögezi: Jugoszlávia nemcsak ellenzi Albánia felosztását, de ha kell, erővel is megvédi a szomszédos ország területi integritását. Caldaris – a jugoszláv politikus visszaemlékezése szerint – ezt mondta: „Ahogy akarják, tudja meg azonban, hogy az albánok – jóllehet, most a hü barát szerepében tetszelegnek – a történelem folyamán mindenkit elárultak, s ez vár előbb-utóbb önökre is.”²⁰ Hogy ki kivel fordult szembe, és ki kit árult el, az a Balkán történetének külön fejezete, egy azonban bizonyos: ha illúzióként is, de ideig-óráig – 1944–1947 között – a szembenálló felek, a szerb és az albán politikusok részéről volt szándék a megbékélésre.

Kardelj határozott kiállása az albán nép szuverén állama mellett azonban jószerével a jövőnek szólt, és erősen magán viselte a kommunista internacionalizmus eszméjének bélyegét. Lehetetlen ugyanis, hogy ne tudott volna Vasa Čubrilović²¹ *A kisebbségi*

kérdés az új Jugoszláviában című referátumáról, amelyet a szerző 1944. november 3-án juttatott el a partizán hatóságoknak, s amelyben a kisebbségi kérdés radikális (katonai) megoldására tesz javaslatot. Úgy véli, hogy a Jugoszláviában élő német, albán és magyar kisebbség – lévén, hogy a második világháború során kollaboránsként viselkedett, hisz többségük együttműködött a megszállókkal – maga mondott le polgári jogairól, „el kell őket távolítani az országból, mert erre rászolgáltak”. Čubrilović szerint nem szabad még egyszer abba a hibába esni, hogy az említett kisebbségeket meghagyják a saját szülőföldjükön. „Számunkra a fő kérdés – írta –, hogyan lehet szétzúzni a kisebbségi tömböket a jelentős geopolitikai helyeken.” Úgy véli, ez kell hogy legyen az új szövetségi kormány első és legfontosabb feladata, már azért is, mert az akkori háborús körülmények kifejezetten kedvezőek az etnikai kisebbségi közösségek felszámolására. A szövetségesek semmit nem szólhatnak, hiszen egyfelől a kontinensen még javában zajlottak a harci cselekmények – „Ez a háború a tömegmozgalmakkal már előzőleg kialakított egy lélektani hangulatot a kitelepítésre” – írja, másfelől pedig a szövetséges erők legfőbb támasza, a Sztálin vezette Szovjetunió már évtizedek óta alkalmazta a kisebbségi kérdés ilyen jellegű „radikális rendezését”. „A kisebbségi kérdés megoldása során – fogalmazott a szerző – (...) mindenáron el kell foglalnunk etnikailag a Bácskát, Koszovót és Metohiját, néhány százezer magyart és arnautát eltávolítva az országból.” Majd hozzátette: „Ha sikerülne a Bácskából, Bánátból és Szerémségből öt–hatszáz ezer németet és magyart eltávolítani, a helyükre a mi népünket betelepíteni, a Vajdaság egyszer s mindenkorra a miénk lenne.” Az általa arnautáknak nevezett koszovói albánok kitelepítésének kérdését – a szomszédos Albánia népével történő összetűzés kockázata miatt – ennél súlyosabbnak itéli, ám egy percig sem hagy kétséget afelől, hogy „Koszovóban és Metohijában is etnikai fölénybe kell kerülnünk”.²² A tervezethez fűzött záradékában még egyszer leszögezi: a történelem során talán soha nem lesz ilyen kiváló alkalom az etnikailag tiszta délszláv állam megteremtésére.

Hogy Vasa Čubrilović referátuma elkészítésekor nem állt egyedül az etnikailag tiszta állam megteremtésének, a háború során elszenvedett sérelmek megtorlásának és a kisebbségi közösségek felszámolásának²³ szándékával, azt jól bizonyítja a közel félmilliónyi bácskai és bánáti német közösség tragikus sorsa, valamint az 1944 novemberében, a katonai közigazgatás bevezetését követően a magyarok körében véghezvitt vérengzés ténye. A párizsi béketárgyalásokra a jugoszláv küldöttség békés politikai szándékkal érkezett, de kész katonai forgatókönyvvel is rendelkezett.

A szerb–albán feszültség az 1944–1947-es rendezést követően egyetlen pillanatra sem szünetelt, legfeljebb voltak időszakok, amikor nem öltött demonstratív formát. Az 1974-es alkotmány kihirdetésével a kérdés megoldása ugyan némileg elodázódott, de a pusztá demográfiai mutatók is sejteni engedték, hogy a konfliktus előbb-utóbb újra felizzik. Nem meglepő tehát, hogy a nyolcvanas évek elején, a szerb nemzet veszélyeztetettségének újbóli hangsúlyozása idején Szerbia politikai vezetése az albá-

nokban találta meg azt az ellenségképet, amelyet azután a saját érdekeinek megfelelően változtatott és színezt. A „veszélyeztetett nemzet” megmentésének jelszavával lépett a politikai porondra Slobodan Milošević is, s azzal, hogy éppen a tartománnyal kapcsolatosan vetítette előre a lehetséges háború képét, pillanatok alatt teljhatalmú diktátor lett.²⁴

Slobodan Milošević 1987. április 24-én Kosovo Poljében tett látogatása alkalmával több ezer dühös koszovói szerb előtt mondta el ama híres beszédét, amelyben egyes elemzők az egy évvel korábban megfogalmazott belgrádi Memorandum szellemének megfelelő politikai programot véltek felfedezni, mások a háborús célok megfogalmazásának és nyílt meghirdetésének pillanataként értékelték az elmondottakat. „Itt kell maradnotok – hangzott a vezér szava. – Ez a ti földetek. A ti rétjeitek és kertjeitek. A ti emlékezetetek. Nem hagyhatjátok el a hazátokat csupán azért, mert nehéz ott élnetek, mert ott elnyomnak benneteket, és jogtiprásnak vagytok kitéve. Sohasem volt jellemző a szerbekre és a montenegróiakra, hogy meghátráljanak az akadályok előtt, letegyék a fegyvert, mikor itt a harc ideje... Itt kell maradnotok, őseitek miatt és utódaitok érdekében. Máskülönben az őseitek emlékét bemocskoljátok, utódaitoknak pedig csalódást okoztok. Ugyanakkor nem arra ösztönözlek benneteket, hogy itt maradva toleráljátok, elviseljetek olyan helyzeteket, melyek nem felelnek meg számotokra. Éppen ellenkezőleg, az a dolgotok, hogy az ilyen helyzeteket megváltoztassátok, összefogva a Szerbiában, Jugoszláviában és itt élő valamennyi haladó erővel.”²⁵ 1989. június 28-án, a középkori szerb állam összeomlását és ezt követő megszűnését eredményező vesztes rigómezei csata 600. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen pedig – a hajdani hősiességre utalva – már ellenállhatatlan hévvel kiáltotta: „Hat évszázaddal később ismét harcban állunk. Ez nem fegyveres harc, de annak lehetőségét sem zárhatjuk ki.”²⁶

Az időközben eltelt évek során azonban nagyon sok minden történt Jugoszláviában, elsősorban Szerbiában, ahol immár Slobodan Milošević népszerű magabiztossággal irányította az eseményeket. 1989. március 28-án módosult az alkotmány, amiben a szerbség a szerb államiság helyreállítását üdvözölte. Az alapokmány visszavonta (illetve üres formalitássá változtatta) a két autonóm tartomány – a Vajdaság és Koszovó – önállóságát. A tartományi képviselőház jogkörét leszűkítette, s a köztársasági parlamentet avatta az érdemi döntések fórumává. A centralizációs törekvések törvényben történő szentesítéséről egy évvel később, az új alkotmánytervezet hivatalos indoklásában a következő megállapítás olvasható: „A Szerb SZK új alkotmányának ki kell küszöbölnie azokat az 1974. évi alkotmányos megoldásokat, amelyek a gyakorlatban nem váltak be, s amelyek különösen a Szerb SZK alkotmányos helyzetére és fejlődésére nyomták rá a bélyegüket.”²⁷ Az alkotmánymódosításkor nyilatkozta Slobodan Milošević: „Soha többé nem térhet vissza és nem is fog visszatérni az az idő, hogy Szerbiáról rajta kívül dönthessenek.” Mivel az 1989-es köztársasági alkotmánymódosítás szokatlan módon megelőzte a szövetségi alkotmány módosítását, az

elnöki üzenet természetesen egész Jugoszláviának szólt. A szerb politikai vezetés ezzel a gesztussal a köztársasági alkotmányt a szövetségi elé helyezte, ami ugyancsak a szerb államiság megvalósításának eltökélt szándékáról tanúskodott. Kézenfekvő a kérdés: vajon nem ez a belgrádi gesztus adta meg a végső indítást a szlovén és a horvát vezetők számára a köztársaságok Jugoszláviából történő kiválásához, az önállósodási szándék határozott megfogalmazásához? Annyi bizonyos, hogy ezt követően, 1989. szeptember 27-én a szlovén parlament is elfogadta az alkotmánymódosítást, amely már hat pontban tartalmazta a szlovén politikai és gazdasági függetlenség törvényes kereteit.²⁸ Egyebek között kimondta: „A Szlovén Köztársaság a szlovén népnek az elszakadási és egyesülési jogot is magában foglaló tartós, teljes és elidegeníthetetlen önrendelkezési joga alapján képezi a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság részét.” Ennek alapján vált egyértelművé: a szuverenitás jogán a szlovén nép fog dönteni köztársasága jövőbeni sorsát illetően.

Ibrahim Rugova pedig, az akkor formálódó Koszovói Demokratikus Szövetség elnöke Szerbia államiságának totális és hegemónista érvényesítése kapcsán így fogalmazott: „... abban a sokat szidott alkotmányban (értsd: az 1974-es alkotmányban) még az állt, hogy Jugoszláviát a nemzetek és nemzetiségek akarataból hozták létre. Mi úgy tekintünk erre a kérdésre, hogy a nemzetiségek jogfosztottak, hogy valamiféle rabok vagyunk, akiket a határvonal éppen ezen az oldalon lokalizált. Ebből azután logikusan következik, hogy elhanyagolható tényezők vagyunk, akiknek még ahhoz sincs joguk, hogy teljes értékű polgároknak érezzék magukat.”²⁹

Történtek azonban a törvényalkotásnál súlyosabb események is. Milošević ezekben a hónapokban – az úgynevezett „antibürokratikus forradalom” keretében – az utcára vitt százezres tömeg segítségével sorra buktatta meg a vajdasági, a montenegrói és a koszovói vezetést, biztosítva ezzel az új alkotmány zavartalan kidolgozását és elfogadását. Egy ilyen nagygyűlésen mondta Milošević az egybegyűlt tömegnek: „Minden nemzet ragaszkodik valamihez, amitől melegség járja át a szívét. A szerbeknek ez Koszovó. Ezért marad Koszovó mindig is Szerbia része.”³⁰ S amikor a koszovói albánok a szerbekhez hasonló módon, ugyancsak tömegdemonstrációk keretében tiltakoztak Belgrád erőszakos politikája ellen, a szerb vezetés újra határozottan cselekedett. 1989. február 27-én a forrongó Koszovóban rendkívüli állapotot vezettek be. Lemondatták a koszovói parlamentet, helyébe a Miloševićhez hű emberekből összeállított testület lépett, egy hónappal később pedig szinte puccszerűen leváltották Koszovó tartomány teljes rendőrségét és a fegyveres szolgálatok embereit. Az újonnan kinevezett, immár szerb fegyveres testületek feladata, „hogy megvédjenek mindent és mindenkit, aki vagy ami nem albán” – nyilatkozta egy Loznicán megtartott beszédében Milošević új kedvence, Mihály Kertes. „... a szerb népnek a saját kezébe kell vennie sorsának alakítását, nem várva semmilyen választásokra. Meg kell találnunk a módját, hogy felfegyverkezzünk, és elindulhassunk szerb zászlóink alatt Koszovóba és Metohijába. Vonuljunk fel a Nemanjićok lobogói, Lazar lobogói, régi csetnik lobogó-

ink, az 1912. évi csetnik vajdák lobogói alatt” – üzent a szerbeknek Vuk Drašković, az akkoriban még jobbára csak NIN-díjas *Nož (A kés)* című regényéről ismert író, az éppen formálódó, jövőbeni pártvezér.³¹ Ezek után nem több politikai cinizmusnál az, ahogyan az új szerb alkotmány 47. szakasza leszögezi: „Az alkotmány szavatolja az állampolgár számára nemzeti hovatartozásának és kultúrájának szabad kifejezését, továbbá szabad nyelv- és íráshasználatát.” 1990 tavaszára minden józan gondolkodású ember számára világos volt: a szerb politikai vezetés, Slobodan Miloševićtel az élen, a háború küszöbére sodorta az országot. A szerb hegemonista törekvések nyomán a szlovénok, a horvátok és az albánok nyíltan, a boszniai muzulmánok és a macedónok pedig burkolt óvatossággal keresték az önállósodás lehetőségét. Egyedül a Vajdaság közel kétmillió lakossága maradt csendes szemlélője az eseményeknek.

A Vajdaság és a vajdasági magyarság helyzete

Csendes szemlélője volt az eseményeknek a vajdasági magyarság, hisz a Szerb–Horvát–Szlovén, majd 1929 után a Jugoszláv Királyságon, 1944-et követően pedig a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságon belüli térvesztése, a közösség erodálódása és fogyatkozása fokozatosan erősödött. A népszámlálási mutatói már-már katasztrofálisak:

<i>Népszámlálási év</i>	<i>Jugoszlávia</i>	<i>Vajdaság</i>
1881	336 464	268 300
1900	–	378 634
1910	577 549	425 029
1921	467 658	371 006
1931	465 800	376 176
1941	543 692	456 770
1948	496 492	428 932
1953	502 175	435 345
1961	504 369	442 561
1971	447 374	423 866
1981	426 867	385 356
1991	344 147	339 491 ³²

A Vajdaság az 1946. évi alkotmánnyal egyféle „alibi”-autonómiát kapott, amin az 1963-as alkotmány sem változtatott, annak ellenére, hogy 1948 és 1953 között végbement az öngazgatás intézményesítése, amellyel egy időben a központi hatalom átalakítása és a decentralizációs folyamatok is elindultak. Az autonómiák státuszának kérdése először az 1969-es alkotmánykiegészítések megfogalmazásakor merült fel, végleges formát azonban csak 1971-ben nyert.³³ A sokat kárhozott 1974-es alkot-

mány viszont már tényleg a jugoszláv köztársaságokkal egyenlő státust biztosított a Vajdaságnak is, amelyet azután Milošević az 1989-es alkotmánymódosítással egy csapásra eltörölt.

A Vajdaság négy évtizedes autonómiája a valóságban kizárólag politikai (ezen túlmenően pedig gazdasági-közigazgatási) kérdés volt, a magyarságnak az autonóm tartományon belüli helyzete pedig politikai függőségén túl egyszersmind a közösségi (de nem a nemzeti-nemzetiségi, amit nyíltan soha nem vállalhatott) megmaradás kérdése is. Szerb politikai körökben az előszeretettel hangoztatott testvériség-egység jelszóval, valamint a Jugoszláviában élő népek közösen vívott népfelszabadító harcának véraldozatával elintézettnek vélték az autonómia jogi alapjainak meghatározását. Holott a titói Jugoszlávián belül a tartományok autonómiájának értelmezése messze eltért a polgári társadalmak demokratikusan értelmezett autonómiafölfogásától. Az illegális JKP lapja, az Istina 1940. december 4-i vezércikke a tartomány jövőbeni helyzetének osztályszempontú meghatározását adja: „Jugoszláviában nincs egyetlen polgári vagy kispolgári politikai párt, amely akarná és képes lenne helyesen megoldani a nemzetiségi kérdést a Vajdaságban. (...) Mert annak ellenére, hogy a Vajdaságot különféle nemzetiségűek lakják, a Vajdaság gazdasági és földrajzi egésznek képez, saját történelmi hagyományokkal rendelkezik. S ha egyetértünk abban, hogy ez így van – ezt viszont a burzsoá teoretikusok sem tagadják –, akkor a Vajdaság egyedül és kizárólag a vajdasági népeké. A burzsoázia minden arra irányuló kísérlete, hogy a Vajdaság szerb, magyar stb. elhatároltságú (sic!) legyen, azt célozza, hogy a Vajdaságot gyarmati kizsákmányolásnak vesse alá, s hogy az itt élő szerb, magyar vagy német nemzet nevében kizsákmányolják ezt és a többi nemzetet. E nemzetek felszabadító háborújának az ilyen becsempészett kísérletek ellen kell irányulnia...”³⁴ A Vajdaság a területén lakó népeké – olvasható a JKP nyilatkozatában. A hatalom pedig mindenkor tetszés szerint meghatározhatja, kik és mely népek lakják a tartományt – fogalmazta meg Vasa Čubrilović a JKP vezetése által is ismert, a szerb nemzetállam újjászületési lehetőségeit értékelő referátumában. Kardelj visszaemlékezésében – a párizsi béketárgyalások eseményeit részletezve – negyvenezer bácskai magyar kitelepítésének tervéről szól³⁵, akkor, amikor partizánjai 1944 őszén már megközelítőleg ugyanannyi magyart a tömegsírokba lőttek. (Ennyiben viszont igaza van Kardeljnek, amikor cinikusan megjegyzi: a tervük nem valósult meg, a kitelepítésre kijelölt magyarok közül „senki sem hagyta el otthonát”.)

Stevan Doronjski 1973-ban, az új Jugoszlávia fönnállásának harmincadik évfordulóját ünnepelve úgy vélte: 1943. október 22-én, a Vajdasági Tartományi Népfelszabadító Bizottság megalakulásával lezárult „a tartományi autonómia és az öngazgatás politikai-képviselői, katonai és társadalmi-politikai szervezeti intézményesítésének folyamata”, s hogy a forradalom idején létrejött „intézményes mechanizmus” az autonómia működése kiváló alapjának bizonyult.³⁶ Szó sincs tehát a nemzetiségi önrendelkezésről, fel sem merül a közösségi érdekérvényesítés kérdése, az autonómia

kizárólag a JKP (majd JKSZ) tartományi szervezeteinek működésében nyilvánult meg. Ebből eredően 1989-ben történt felszámolása sem befolyásolta a Vajdaság nemzeti kisebbségeinek sorsát.

Egészen pontosan: a Jugoszlávia életében 1989-ben kezdődő új korszak nem azzal nehezített a területén élő kisebbségek helyzetén, hogy felszámolta az autonómiákat – azok előnyeit a koszovói albánok bizonyos mértékben igen, de a vajdasági magyarok, horvátok, ruszinok, szlovákok és románok semmilyen mértékben nem élvezték. A nemzetiségek hátrányos megkülönböztetése a szerb politika hegemonista törekvéseiben és a mindennapi életben egyformán jelen volt. 1971-ben az alkotmánymódosítási tervezet megfogalmazta, 1974-ben pedig az új alkotmány törvényben is szavatolta a Vajdaság Autonóm Tartomány „szuverén” létezését. 1971 és 1991 között – az autonómia „áldásait élvezve” – a vajdasági magyarság 84 374 fővel lett kevesebb (Jugoszlávián belül 103 227 fővel fogyatkozott meg). Az autonómia első évtizedének mutatói az elvándorlás és az asszimiláció kétségbeejtő méreteiről tanúskodnak.

Vajdaság Autonóm Tartomány népszámlálási adatai

	<i>összlakosság</i>	<i>magyarok száma</i>	<i>magyarok aránya</i>
1971	1 952 533	423 866	21,70 %
1981	2 034 772	385 356	18,94 %
1991	2 013 889	339 491	16,82 %

A Vajdaság magyar lakosainak száma a jelzett húsz év alatt több mint húsz százalékkal csökkent.³⁷ Minden bizonnyal hasonló arányban fogyatkoztak a tartomány más nemzeti kisebbségei is. Az adatok nem azt bizonyítják, hogy a szerb hatalom által szavatolt, de csak a törvény paragrafusainak formájában létező autonómia biztosította volna a kisebbségek számára jogaik érvényesítését, érdekeik megjelenítését és megvalósítását.

Jugoszlávia – s ezen belül Szerbia – kisebbségei iránt megnyilatkozó politikája, bár négy évtizeden át a testvériség-egység szellemében a föderatív államon belül az egyenlőséget hirdette, mindenkor a megfélemlítésre épült. Ennek érdekében a rendőri brutalitástól az állambiztonsági szervek zaklatásán át a konstruált bírósági eljárásokig mindenkor kész volt alkalmazni a diktatúra minden lehetséges eszközét. A szerb hatalom számára egyetlen cél létezett: a nem szerb közösségekre ráerőszakolni a szerb nemzeti tudat vállalását, az asszimilálódást. A szerb kisebbségpolitikára mindenkor jellemző volt a kisebbségek iránti intolerancia, a jogfosztás (a hátrányos jogi megkülönböztetés és a jogcsorbítás), a nem szerb népcsoportok vagyonának törvényes és törvénytelen módon történő kisajátítása, eltulajdonítása és elkobzása, a nem szerb népcsoportok gazdasági fejlődésének a gazdaságpolitika minden eszközével történő leépítése és szétzúzása, a kisebbségi közösségi élet minden megnyilvánulásának

üldözése – ami nem egy esetben kivándorlásra, szülőföldje elhagyására kényszerítette a nem szerb lakosságot –, oktatásuk és művelődési életük hátráltatása, nemzeti hagyományaik ápolásának üldözése és tiltása. Folyamatosan zaklatták a kisebbségi értelmiségieket, a közelet egész területén minden esélyegyenlőséget megtagadtak tőlük mindaddig, amíg le nem mondtak nemzeti hovatartozásuk vállalásáról. Állandósították a megfélemlítést és a veszélyeztetettség érzését, ezzel szemben látványosan és bőkezűen jutalmazták a beolvadási szándékot. Ehhez járult a Vajdaság erőteljes és folyamatos betelepítése, a homogén kisebbségi közösségek szétzúzására irányuló törekvés, az újonnan érkezettek előjogainak és kiváltságainak szociális juttatások és anyagi előnyök formájában történő látványos érzékeltetése, a mezőgazdasági javak állami szintű eltulajdonítása, a féktelen rablógazdálkodás érvényesítése és az egyoldalú adópolitika révén történő gyarmati viszonyok folyamatos erősödése.

A Vajdaság autonóm státusa a területén élő nemzeti kisebbségek számára nem jelentett semmiféle jogérvényesítési garanciát, ebből eredően a felszámolása sem változtatott semmit a helyzetükön. Más kérdés, hogy a Slobodan Milošević által megjelenített szélsőségesen nacionalista szerb politika a háborúk sorába sodorta a vajdasági magyarságot is, egzisztenciája és pusztá léte tekintetében olyan kiszolgáltatottságba taszítva, amilyenhez fogható helyzetben csak 1944 őszén és 1945 tavaszán volt.

Az újabb háborúval fenyegető koszovói válság kapcsán politikai körökben gyakran fogalmazódik meg a követelés: Szerbiának vissza kell állítania a tartományok 1974-es alkotmány által szavatolt autonóm státusát, biztosítva az ezzel együtt járó minden önrendelkezési jog érvényesítésének politikai és társadalmi feltételeit. Ez a követelés így önmagában értelmetlen. Értelmetlen, mert a koszovói albán kisebbség követeléseiben ma már túlhaladta az autonómia kérdését; egyfelől mert Milošević Szerbiája ma nem tud olyan ígéretet tenni, amely egyben garanciát is jelentene, másfelől pedig – a népek önrendelkezési jogáról vallott nézetektől vezérelve – az albán közösség is függetlenségre és szuverenitásának érvényesítésére törekszik, amit a teljes önállósodásban vél megvalósíthatónak. A koszovói albán kisebbség többé nem hisz az ígéreteknek, következésképpen *nem kér* autonómiát, hanem függetlenséget *követel*. Látható, hogy követelése mellett akkor is kitart, ha ez fegyveres konfliktushoz vezet.

A Vajdaság autonómiájának „helyreállításával” a tartomány ma már alig több mint háromszázezer fős magyar közössége *semmit nem nyerne*. Az autonómia 1974-es formája nem egyéb, mint a másfél milliónyi szerb közösség Szerbián belüli autonómiájának megteremtése – aminek az égvilágon semmi értelme nincs. (Legfeljebb a Jugoszlávián belüli politikai játéktér kiszélesítésére adna lehetőséget, hiszen a több – belgrádi, podgoricai, újvidéki vagy egy muzulmán autonómia megteremtésekor a Novi Pazar-i – képviselőház szavazatainak „adásvétele” a miloševići szerb politika tébolyult tobzódását hosszabbítaná meg.) A vajdasági magyarság tragikus és kétségbeejtő helyzetén egyedül a magyar autonómia megteremtése segítene, ennek azonban

előfeltétele a szerb politika demokratizálása lenne. A jelenlegi hiszterizált szerb politikában ennek vajmi kevés az esélye. Szerbiának a horvát Krajina és a boszniai szerb területek feladása után el kell veszítenie Koszovót is ahhoz, hogy megélve saját Trianonját, eljusson nemzeti érdekeinek merőben új értelmezéséhez. A vajdasági magyar autonómia kérdése éppen ezért nem a koszovói albán közösség autonómiájának függvénye, hanem az önálló Koszovóban maradt szerbek nemzeti jogainak megvalósítását célzó politika egyik – talán legfontosabb – eleme lesz. A vajdasági magyarság minden valószínűség szerint csak akkor juthat az önrendelkezési jogainak kiteljesítését biztosító autonómiához, amikor a független Koszovón belüli szerb kisebbség autonómiájának kérdése napirendre kerül.

(1998. szeptember)

Jegyzetek

1. Az úgynevezett „összekötő csoport” tagjainak (Nagy-Britannia, Amerikai Egyesült Államok, Oroszország, Franciaország, Németország és Olaszország képviselőinek) láthatóan tétova béketeremtő kísérleteiről írták az elemzők: „A csetlő-botló kezdeti lépések szemléltették a hidegháború megszűnésével keletkezett űrt – a vezetés és az egységes politikai látásmód hiányát. A Boszniával kapcsolatos tárgyalások inkább arról szóltak, hogy a közvetítő csoport országainak rendezniük kell az egymás közötti kapcsolataikat, és hogy ők maguk hogyan illeszkednek be az új politikai rendbe, semmint magáról a térségről és annak lakosságáról.” Laura Silber–Allan Little: *Jugoszlávia halála*. Zrínyi Kiadó, Budapest, é. n. (1996) 457. o.
2. Vitalij Csurkinnak a boszniai béketeremtésben játszott szerepe közismert. 1994. július 27-én Pavel Gracsov tábornokkal, orosz honvédelmi miniszterrel együtt Belgrádban közösen kísérelték meg rávenni Slobodan Milošević szerb elnököt az „átfogó boszniai békemegállapodás” aláírására. Amikor végérvényesen kiderült, hogy nem Milošević a békekötés aláírásának legfőbb akadálya, hanem a Republika Srpska vezetői, Gracsov tábornok Radovan Karadžićtyal ultimátiumszerűen közölte: „El kell fogadnod a tervet, mert ha megtámadnak, akkor nekünk kellene megvédenünk benneteket, ami problémákat okozna a számunkra.” Uo. 464. o.
3. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1997*. Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1998. 120. o.
4. *Statistički kalendar. SR Jugoslavija 1997*. Beograd, 1997. 21. o.
5. Szomorú jelen, távlatok nélkül. *Magyar Szó*, 1997. szeptember 7. 6. o.
6. Évente másfél milliárd külföldről. *Magyar Szó*, 1997. szeptember 19. 1. o.
7. A köztársaság tudomást sem vesz a menekültekről. *Magyar Szó*, 1997. szeptember 3. 5. o.
8. Tele van a szájuk Szerbiával. A *Naša Borba* cikkét idézi a *Magyar Szó*. Újvidék, 1997. szeptember 5. 6. o.
9. *Naša Borba*, 1997. szeptember 4. 7. o.
10. Jugoszláv gazdasági vízió szlovén színekkel. *Magyar Szó*, Újvidék, 1997. szeptember 13. 16. o.

11. AVNOJ: Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács. Az 1943. november 29–30-án a boszniai Jajcében megtartott második ülésének határozataiban lefektették az új Jugoszlávia társadalmi-politikai berendezkedésének alapjait. Határozat született, hogy Jugoszlávia az egyenrangú nemzetek közösségként demokratikus föderatív alapokon épül fel. Az ekkor megfogalmazott jelszavak – Jugoszlávia a testvéri délszláv népek és a népfelszabadító háborúban velük együtt harcoló nemzetiségek közös hazája lesz, jövőjük a szocialista forradalomban létrejött egyenlőség alapjaira épül, s hogy a partizánmozgalom során kivívott függetlenséget és szuverenitást senki, semmilyen külső erő nem korlátozhatja – egészen Tito 1980-ban bekövetkezett haláláig kikezdehetetlen és sérthetetlen dogmaként működtek.
12. Kardelj: *Visszaemlékezések – Küzdelem az új Jugoszlávia elismeréséért és függetlenségéért 1944–1957*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981. 77. o.
13. Uo: 89. o.
14. Idézi Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1998. 26. o.
15. Uo: 37. o.
16. Uo: 55. o.
17. Idézi: Laura Silber–Allan Little: *Jugoszlávia halála*. Zrinyi Kiadó, Budapest, é. n. (1996). 36. o.
18. Rónay Tamás Koszovó legendái – A bizonytalanság földje című írásában Noel Malcolm könyvét ismertetve szól a legenda megalapozatlanságáról. Rámutat, hogy a szerb legendák zöme a XIX. században keletkezett, amikor a szerbeknek meg kellett magyarázniuk, miért élnek e területen kisebbségben. *Népszava*, 1998. szeptember 12. 2. o.
19. N. Rózsa Erzsébet: Koszovó: a harmadik rigómezei csata. *Magyar Hírlap*, 1998. április 29. 19. o.
20. Kardelj: i. m. 109–110. o.
21. Vasa Čubrilović (1897–1990) szerb történész fiatal korában tagja volt a Mlada Bosna (Ifjú Bosznia) nevű szélsőségesen nacionalista csoportnak, amelynek legismertebb alakja Ferenc Ferdinándnak és feleségének gyilkosa, Gavrilo Princip volt. A gyilkosság után őt is letartóztatták, de mivel 1914. június 28-án még kiskorú volt, csak börtönbüntetésre ítélték. Čubrilović később ismert történész lett, aki megszállottan kereste az albánkérdés radikális megoldását. 1944 őszén úgy vélte, eljött az ideje hosszú időn át dédelgetett terve megvalósításának. Ekkor írta meg hírhedt referátumát, amely azonban ötvenkét évig valahol a levéltárak mélyén lappangott, s csak 1996-ban közölte a belgrádi *Nedeljni Telegraf* című hetilap. Magyar fordítását az újvidéki *Hid* című folyóirat 1996. decemberi száma közölte, az 1997. januári szám pedig kiegészítésként közzétette Čubrilović statisztikai összeállítását is.
22. *Hid*, 1997. december, 1051–1052. o.
23. Vasa Čubrilović referátumában egyaránt szerepel a leszámolás, a kitelepítés, az asszimilálás, az elűldözés, az eltávolítás és a szétzúzás kifejezés.
24. Lőke András–Szabó József: Vörös és fekete. *HVG*, 1993. október 2. 59–64. o.
25. Laura Silber–Allan Little: i. m. 45. o.
26. Uo. 95. o.

27. A Szerb Szocialista Köztársaság Alkotmánya tervezetének indoklása. *Küldöttek Híradója*. Újvidék, 1990. július 31.
28. Szilágyi Imre: i. m. 87. o.
29. Tengernyi a mi bánatunk. *Magyar Szó*, Újvidék, 1990. április 16. 4. o.
30. Belgrád, 1988. november 19. Idézi: Laura Silber–Allan Little: i. m. 82. o.
31. 1912-ben a szerb király ezzel az üzenettel adta át a hadba induló csapatok parancsnokának a harci lobogót: „Gyerünk, testvéreim, szabadítsuk fel Koszovót, ahol évszázadok óta megültek az albánok.” Idézi Fehér István Mindenki a demokráciára esküszik című írásában. *Magyar Szó*. Újvidék, 1990. április 19. 9. o.
32. Mirnics Károly: A magyarság népesedési helyzete a Vajdaságban. In: *Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1996. 67. o. Az 1881-re, 1910-re vonatkozó adatok az 1921-től 1991-ig létező Jugoszlávia területére vonatkoznak.
33. „A szocialista autonóm tartomány szocialista öngazgatású demokratikus társadalmi-politikai közösség, amely a munkásosztály és valamennyi dolgozó uralmán és öngazgatásán alapszik, s amelyben a dolgozók, a nemzetek és a nemzetiségek megvalósítják minden szuverén jogukat; a köztársaságnak mint egésznek dolgozói, nemzeti és nemzetiségi közös érdekében álló szuverén jogokat pedig a Szerb SZK Alkotmánya szavatolja.” – áll az alkotmánymódosítás bevezetőjében. Lásd: *Létünk*, 1973. 5. szám, 106. o. A hangzatos megfogalmazás voltaképpen jogilag és a társadalmi gyakorlat szempontjából is értelmezhetetlen.
34. Idézi Rehák László: *Politikai rendszerünk időszerű kérdései*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982. 102. o.
35. Kardelj: i. m.: 98. o. Ugyanott hozzát teszi: „Főleg azért szorgalmaztuk a magyarok egy részének kitelepítését a Vajdaságból, mert ezzel legalizálni akartuk a németek kiutasítását.”
36. Stevan Doronjski: A Vajdaság megalakulásának 30. évfordulója és forradalmi fejlődése. *Létünk*, 1973. 5. szám, 103. o. Ugyanott idézi az 1943 nyarán újra indított *Slobodna Vojvodina* című lap első számának vezércikkét, amelyben ez olvasható: „A Szerémség, a Bácska és a Bánát népe harcának egységbe kell folynia, megáradnia, megrohamoznia a megszállók bástyáit, szétzúznia az árulók mesterkedéseit, erősíteni Jugoszlávia valamennyi nemzete és országa népfelszabadító harcát. A Vajdaság, a nemzetiségileg és társadalmilag legösszetettebb jugoszláv tartomány, csak e harc révén vívhatja ki szabadságát, autonómiáját, harmonikus életét. És ez a harc szavatolja a Vajdaság igazi szabadságát, autonómiáját, zavartalan politikai és kulturális fejlődését... Az autonóm Vajdaságban minden nemzetiség szabadságban fog élni.”
37. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1997*. Zavod za statistiku, Beograd, 1998. 64. o.

Románia Erdély-politikája 1989 után

Vitatható, hogy jogosult-e Románia *Erdély-politikájáról* beszélni, hiszen az ilyen-fajta fogalmi kapcsolás bizonyos értelemben leszűkíti Romániát az úgynevezett Ókirályságra és a román államot ezen Ókirályság államára, amely valamiféle politikát folytatott/folytat azzal az Erdéllyel kapcsolatban vagy szemben, amely – a magyar álláspont szerint a történelem során először – az első világháború után, 1920-ban, a trianoni békeszerződés következtében került a román állam birtokába.

A jelenleg is elfogadott román álláspont szerint Erdély hovatartozásáról az erdélyi románok 1918. december 1-jei gyulafehérvári nemzetgyűlése döntött.¹ Ugyanakkor köztudott, hogy az ókirályságbeli akkori (és mai) politikai és kulturális elit Erdély megszerzését az Ókirályság fellépésének tulajdonította/tulajdonítja, amely az ország „kiegészítéséért” (întregire) vagy „újboldi kiegészítéséért” (reîntregire) – ha a román államot a dák állam jogutódjának tekintjük – hatalmas anyagi és véráldozatokat hozott. Az Ókirályság így teljesen jogosnak vélte/véli, hogy a maga közigazgatását, mentalitását, erkölceit ráerőszakolja Erdély valamennyi, román és nem román lakosára, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben figyelembe vette volna/venné az újonnan csatolt terület sajátosságait, tiszteletben tartotta volna/tartaná az erdélyi nemzeti közösségek évszázadok óta kialakult mentalitását, egymás mellett élési hagyományait. E bánásmód alól nem képezett kivételt az erdélyi románság sem, annál is inkább, mivel a román nép nemzetépítő mítoszai között az eredet és a kontinuitás mítosza után az előkelő harmadik helyet a román nép egységének mítosza foglalja el. Ezt az álláspontot, illetve szemléletet tükrözte az új román állam első alkotmánya is, amelyet 1923-ban fogadtak el, és amely nemcsak hogy nem ismerte el a nemzeti kisebbségek létezésének tényét (minden román állampolgárt románként határozott meg), de még a regionalizmus érzületének megnyilvánulását is állam elleni büntettnek minősítette.² Az erdélyi román politikai elit, amelynek nagy része a Nemzeti Pártba, majd a Nemzeti Parasztpártba tömörült, kezdetben tett ugyan néhány erőtlén kísérletet annak érdekében, hogy az erdélyi román sajátosságok egy részét elfogadtassa a román állammal, de 1932 után (mikor a politikai helyzet egyre instabilabbá vált), fel sem vetődött többé a „regionalizmus” kérdése.³

Az ókirályságbeli politikusok az „elmagyarosítás” következményeinek tekintették az erdélyi románok megkülönböztető sajátosságait, amelyek ellen küzdeni kell, és az erdélyi származású román értelmiségiek – attól félve, hogy asszimilánsoknak nézik őket – azt is letagadták, hogy bármiféle kapcsolatuk lett volna a magyar kultúrával.

Így például Liviu Rebreanu – a pályája kezdetén csupán magyar kultúrájú nagy román író – egy interjúban azt állította 1938-ban, hogy Mikszáth Kálmánt német nyelven olvasta, pedig jegyzetei tanúsítják, hogy még Schillerrel és Heineval is magyar fordításokban ismerkedett meg. Így alakították ki Romániában azt a történész- és értelmiségi körökben általánosan elfogadott véleményt, miszerint minden olyan sajátosság, amely – előnyére – megkülönbözteti Erdélyt az Ókirályságtól, a Habsburg-monarchiának, illetve a német hatásnak (nem az erdélyi szásznak, hanem az osztráknak) tulajdonítható.

A központi államhatalomnak a magyar „veszéllyel” való riogatással sikerült megtörnie az erdélyi román politikai elit ellenállását, és ez a módszer annál hatékonyabbá vált, minél inkább erősödött Magyarországon a revizionista retorika.

1948 után már a magyar revizionizmussal való riogatásra sem volt szükség. A totalitárius román állam átmeneti – főleg külpolitikai okokkal magyarázható – engedelmények után tovább folytatta a két világháború közötti Erdély-politikát, csak jóval nagyobb hatékonysággal, mivel a magántulajdon megszüntetése és a terror bevezetése szinte korlátlan lehetőségeket biztosított számára. Amire a két világháború között csak hajlandóság volt, az 1960 után be is következett: a nacionalizmust a vallás, a román nép nemzetépítő mítoszait – így a román nép egységének mítoszáit is – a vallási dogmák rangjára emelték.⁴ Ugyanakkor a román állam gazdaságpolitikája nagymértékben ösztönözte az ókirályságbeli románok Erdélybe áramlását. Ez a folyamat különösen a Ceaușescu-korszakban erősödött fel. E „beköltöztetési” politikával párhuzamosan működött a „kivándoroltatási” politika is, ugyanis a román állam szabályosan „eladta” német és zsidó eredetű „alattvalóit”, akik szülőföldjük elhagyására kényszerültek, mivel nem akarták, illetve nem tudták már elviselni a kialakult körülményeket. A magyarok kivándorlásának mértékét némiképpen csökkentette az a tény, hogy az anyaország nem bátorította ezt a folyamatot.

Az erdélyi németek és zsidók kivándorlása, valamint az ókirályságbeliek beáramlása tragikus mértékben csökkentette Erdélyben a nyugat-európai hagyományok hatóerejét, és jórészt megszüntette a hajdani Ókirályság és Erdély lakosainak mentalitásbeli különbözőségét. Bár tagadhatatlan, hogy egy idő után a bevándorló ókirályságbeli románok gondolkodásmódjára hatott az őshonos erdélyiek mentalitása, ez a hatás jóval gyengébbnek bizonyult, mint a fordítottja.⁵ Mind kevesebb esélye lett annak, hogy Erdély megőrizze eredeti sajátosságait, hiszen a nyugati szemléletmód megőrzői elsősorban az erdélyi magyarok, szászok, görög katolikus románok és a megsemmisített erdélyi román polgárság, az erdélyi román értelmiségiek voltak. És mégis: az Erdély és Románia többi része közötti különbség megmaradt, és ez a különbség láthatóan az 1989 utáni választások során nyilvánult meg.⁶

Mindezek ismeretében megállapíthatjuk: mivel a román állam 1920 óta napjainkig az Erdélyben élő nemzeti közösségek, közöttük az erdélyi román közösség sajátos mentalitásának felszámolására törekedett, és ennek érdekében Erdélyben olyan poli-

tikát folytatott, amely különbözött a Románia Kárpátokon túli tartományaiban folytatott politikájától, teljes mértékben jogos Románia Erdély-politikájáról beszélni. Ezt a politikát azonban nem lehet megérteni, ha nem szólunk néhány szót Erdély, illetve a Kárpátokon túli Románia sajátos jellegéről.

Erdély⁷ – mióta annak hívják – a történeti Magyarországon belül is mindig megőrizte sajátosságát. A három ‘nemzet’, majd később a négy elismert felekezet Erdélye bizonyos tekintetben inkább Svájjal volt rokonítható, mint Magyarországgal. Hogy nem fejlődött egyféle keleti Svájccá, az minden bizonnyal az erdélyi románságon múlt. Mivel az erdélyi románság a bizánci kultúrkörhöz⁸ tartozott, a nyugati kultúrkörhöz tartozó Erdélyben nem tudta kialakítani a maga rendi társadalmát. Vezető rétege részben beolvadt a magyar nemességbe, részben jobbágyi sorba süllyedt. Az „alkotmányon” kívül rekedt erdélyi románság soraiban nem fejlődött, nem fejlődhetett ki az erdélyiségnek az a tudata, amely a XVII–XVIII. században az erdélyi magyarok, székelyek és szászok magyar részét jellemezte.

A középkori erdélyi magyar, székely és szász közösség szervesen beilleszkedett a nyugati világba, mivel a társadalom nem egy központi elképzelés szerint, felülről lefelé, hanem a saját szokásjoga alapján alulról felfelé építkezett. Nem egy központilag elfogadott intézményrendszert igyekeztek ráerőltetni a társadalomra, hanem a társadalom különböző összetevői a saját hagyományaikat, szokásaikat intézményesítették.⁹ Ebbe a nyugati szokások szerint építkező társadalomba nem illeszkedtek (nem illeszkedhettek) bele a bizánci kultúrkörhöz tartozó erdélyi románok, mivel mentalitásuk, szokásrendszerük, vallásuk az Erdélytől délre, illetve keletre eső régiókhoz kötötte őket. Azoknak a felülről kiinduló kísérleteknek (a román ortodox egyházban használt középkori bolgár nyelvnek az anyanyelvvél való helyettesítése, a görög katolikus egyház létrehozása) az eredményei, amelyek az erdélyi románok „nyugatosítását” célozták meg,¹⁰ kevésnek vagy nem elégségesnek bizonyultak. Mindazonáltal nem lehet azt mondani, hogy az erdélyi románságra egyáltalán nem gyakorolt hatást a nyugati kultúrkör. A tulajdonhoz való viszonyulás,¹¹ a munkastílus, az 1919 előtti közigazgatás emléke,¹² a görög katolikus vallás újjáéledése¹³ ma is megkülönbözteti az erdélyi románokat a románság többi részétől.

A mentalitása, szokásrendszere, vallása révén déli és keleti szomszédaihoz kötődő és a török birodalomhoz tartozó románság körében 1830 körül merült fel a nyugati kultúrkörhöz való csatlakozás, az „Európába való belépés” gondolata, amikor gyengült az ottomán befolyás, és a megszálló oroszok bevezették mind Havasalföldön, mind Moldvában az alkotmány szerepét betöltő úgynevezett Szervezeti Szabályzatot. A fiatal bojárok egy része útra kelt. Először a Habsburg Birodalomba, később Németországba, majd Franciaországba is eljutottak. Hazatérve igyekeztek meghonosítani azokat a szokásokat, gondolatokat, majd intézményeket is, amelyekkel nyugati utazásaik során ismerkedtek meg. A modernizálódás tehát nem alulról felfelé, hanem felülről lefelé történt – de nagyon gyorsan. Az ókirályságbeli románok egyféle kevert

írásmód után 1860-ban a cirill betűs írásról hivatalosan is áttértek a latin betűsre, 1860–1870 között pedig a fiatal román állam szinte mindent átvett, amit a nyugat-európai intézmény- és törvényhozói rendszerből át lehetett venni: alkotmányt, parlamentet, felelős kormányt, törvénykódexeket, egyetemet, akadémiát stb.¹⁴

Az eredmények azonban sokszor rendkívül torzra sikerültek. A társadalmat alkotó emberek mentalitása alig változott. Új struktúrákat csak a meglévőkből lehet kialakítani. Ez nem jelenti azt, hogy a modellnek ne lenne jelentős alakító szerepe a változásokban, csupán arról van szó, hogy az átalakulás nem történik meg egyik napról a másikra, és az alakító politikai akaratnak társadalmi szándékkal kell társulnia. Az ókirályságbeli román társadalom pedig tulajdonképpen mindmáig csak felemás módon igényli az átalakulást.¹⁵

Történelme során a Kárpátokon túli Románia kétszer kapott hatalmas esélyt arra, hogy a délkelet-európai kultúrkörből kiszabadulni igyekező társadalom átalakulása – a „formák egyeztetése a tartalommal” – meggyorsuljon: 1920-ban és 1989-ben.

Amennyiben 1920 után a román állam – az ókirályságbeliek állama – nem arra törekedett volna, hogy mindent megsemmisítsen, ami számára „idegen” (mentalitások, szokások, civil intézmények, helyileg használatos nyelvek hivatalos elismerése stb.), hanem a Gyulafehérvári Határozat harmadik pontjának szellemében valódi önkormányzatot, kulturális autonómiát biztosított volna az erdélyi nem román közösségek, sőt az erdélyi román közösség számára is, Erdély olyan húzóerővé válhatott volna, amely az egész román társadalmat közelebb vitte volna a Nyugathoz. Akkor.

Nem így történt. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy Románia akkor „lépett be Európába”, amikor a nacionalizmus, majd a nemzetállamiság eszméi egész Európában győzedelmeskedtek. Ezeket a nyugati eszméket vette át, a korábban kialakult nyugat-európai hagyományok nélkül. Kétségtelen, hogy a nacionalizmus és a nemzetállam a történelemnek egy adott szakaszában konstruktív szerepet is játszott, de ugyanakkor rendkívüli mértékben kiélezte a nemzetállamok, illetve a nemzetállamokon belül a többségi nemzet és a különböző nemzeti kisebbségek közötti ellentéteket. A többségi nemzet és a nemzeti kisebbségek közötti ellentétekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ezek annál hevesebben jelentkeztek, minél kevesebb nyugat-európai hagyománnyal rendelkezett az illető ország, illetve nemzeti közösség. Nyugat-Európában a nacionalizmus káros hatásait nagymértékben csökkentették a középkorban kialakult autonómiák, amelyek kialakították az emberek szokásait, gondolkodásmódját. Ezeket még a legközpontosítottabb nemzetállam sem tudta gyökeresen megváltoztatni.

A Kárpátokon túli Romániában, amely nem rendelkezett ezekkel a hagyományokkal, a nacionalizmusnak az etnikai, nyelvi, vallási kizárólagosságra alapozott formája alakult ki, amely „idegennek” nyilvánított valamennyi nem román közösséget. Sőt még a nem ortodox románokkal szemben is fenntartásokkal élt. Mivel célja a „Nagy Egyesülés”, vagyis minden románok nemzetállama volt, szükségképpen irredentává vált, és ez azzal járt együtt, hogy ellenségképet, ellenségképeket kellett teremtenie. Az

„Egyesülés” legfőbb akadály a magyar nemzetállam volt, ezért az első számú ellenség „a magyar” lett. A második „az orosz”, mivel Besszarábiát, illetve Moldva Köztársaságot a románok mindmáig román területnek tekintik. A megnövekedett Romániában a bekebelezett népcsoportok is „ellenségekké” váltak. A különböző román politikai körök csak azt nem tudták eldönteni, hogy a „belső ellenségek” közül melyik a legveszélyesebb. A politikai pártok általában a magyar közösséget, a vasgárdisták és a többi szélsőjobboldali párt a zsidókat tekintette annak. 1920 után ez a koncepció határozta meg Románia egész kül- és belpolitikáját, így Erdély-politikáját is.

1989. június 16-án Budapesten néhány magyar értelmiségi találkozott néhány román értelmiséggel. A magyar értelmiségiek a Magyar Demokrata Fórumból,¹⁶ a román értelmiségiek¹⁷ a Nyugaton élő „demokratikus meggyőződésű román emigráció” soraiból kerültek ki. Ekkor már egész Magyarország lázasan készült a nagy váltásra, a mind fizikai, mind szellemi értelemben sötétségbe taszított Romániában azonban még kevesen látták előre a december végén bekövetkező eseményeket. A Magyarország és Románia közötti viszony a végsőkig megromlott, a két ország közötti kapcsolatok fagyosak, ellenségesek voltak, egészségben véve szinte háborús hangulatra emlékeztettek. A találkozó résztvevői nyilatkozatot¹⁸ („Magyar–Román nyilatkozat”) adtak ki, amelyben hitet tettek az alapvető emberi szabadságjogok és a politikai pluralizmus mellett, valamint hangot adtak annak a meggyőződésüknek, hogy mind a magyar, mind a román nép érdeke a „normális kapcsolatok” kialakulását gátló akadályok leküzdése, aminek legfontosabb eszköze az állandó jellegű „párbeszéd”.

Mivel kimondva, kimondatlanul a magyar–román ellentétek nagy részének forrása a magyar, illetve a román Erdély-kép közötti különbség, a nyilatkozat szövegének nagyobbik része Erdélyre vonatkozik:

„Erdély etnikai térképének sajátos jellegéből adódóan a konfliktusok feloldását semmiképpen sem a határok revíziója, hanem szerepük megváltozása hozhatja magával, amennyiben azok Helsink szellemében lehetővé teszik a személyek, az információk és az eszmék szabad áramlását. Következésképpen a magyar–román kapcsolatok megjavulását mi egy demokratikus irányú általános európai rendezéstől várjuk. Egyedül ez lesz képes megoldani a kontinens népei között a történelem során felhalmozódott problémákat – valamennyi nép jogos érdekeinek szem előtt tartásával.

Erdélynek, mely az egymást kölcsönösen kiegészítő kultúrák földje volt és maradt, a kulturális és vallási pluralizmus modelljévé kell válnia. Népeink érdekeit szolgálja, hogy a kultúrák, a vallások és hagyományok sokfélesége, mely mindig is erdélyi sajátosság volt, megmaradjon. Biztosítani kell mindegyik nemzet jogát az autonóm politikai képviselőhöz és a kulturális autonómiához. Ezek megvalósítása megköveteli – többek között – a magyar nyelvű oktatás megszervezését minden fokon, beleértve a kolozsvári magyar egyetem visszaállítását is.”

A nyilatkozathoz később sok magyar, illetve román személyiség és szervezet csatlakozott. A román csatlakozók között számos neves személyiség is akadt.¹⁹ Külön

megjegyzésre érdemes az a tény, hogy a román emigráns személyiségek és szervezetek egy része elhatárolta magát a nyilatkozattól,²⁰ előrevetítve ezzel a későbbi fejleményeket. A kulturális autonómia és a kolozsvári magyar egyetem visszaállítása ugyanis elfogadhatatlan Románia hagyományos Erdély-politikájának szempontjából. A román politikai és kulturális elit döntő többsége mindenféle autonómiát ma is szeparatizmusként értékel. Így érthető tehát, hogy a román sajtó 1990 után jobbik esetben hallgat erről az eseményről, rosszabbik esetben a budapesti nyilatkozat magyar aláíróit irredentáknak nevezi, román aláíróit pedig hazaárulókként bélyegzi meg.²¹

Míndeből egyértelműen következik, hogy Románia Erdély-politikájában 1989 után sem történt jelentős fordulat. A stratégia megmaradt, de a taktikán változtatni kellett, mert megváltozott a világ, és Romániának – ha nem akart teljesen elszigetelődni, vagy ami még rosszabb, az euroatlanti tömbön kívül eső régiók valamelyikéhez csatlakozni – legalábbis formálisan alkalmazkodnia kellett a mai Nyugathoz. Vagyis le kellett mondania a durva és nyílt erőszak alkalmazásáról. Ehelyett áttért a „finomabb” módszerekre. 1989 után Románia Erdély-politikájának leginkább alkalmazott módszere a különböző nemzeti és vallási közösségek egymás ellen való uszítása lett. E módszer sikerét a román nemzetépítő mítoszok (a román nép egysége, az „idegenek” szerepe a román történelemben, a magyarokról, zsidókról kialakított klisék, a Románia elleni nemzetközi összeesküvés mítosza stb.) elterjedése biztosította. A szászok óriási mértékű kivándorlása után az erdélyi hagyományokat jelenleg leginkább a magyarok és a görög katolikus románok képviselik. Elsősorban e két közösség ellen kellett tehát hadjáratot indítani. És ez a hadjárat már 1990 januárjának első napjaiban megkezdődött.

Az erdélyi magyarokkal szemben a régóta bevált taktikát alkalmazták. A román sajtó és a politikai elit – szinte kivétel nélkül – a románságot ismét a magyar revizionizmussal riogatta, és az erdélyi magyarok bárminemű jogos követelését szeparatizmusnak minősítette. E propaganda szerint egy magyar nyelvű gimnázium létrehozása is fontos lépést jelenthet Erdély Magyarországhoz való csatolása felé. 1990 legelejétől naponta jelentek meg az újságokban a Romániától nyugatabbra elfogadhatatlan stílusú, gyűlöletet szító, uszító cikkek. A formailag megszüntetett Securitate tisztjei is működésbe léptek, és minden valószínűség szerint ők szervezték meg Marosvásárhely „fekete márciusát”. Néhány nappal a marosvásárhelyi események után hivatalosan is megalakult a Román Hírszerző Szolgálat (SRI), amely mesteri módon üzi ma is a nagy román hagyományokkal rendelkező információs diverziót, a félretájékoztatót, a dezinformálást. Az SRI évről évre kiadott valamennyi jelentése a Romániát fenyegető legfőbb veszélyek között sorolja fel a „szeparatizmust”, a „magyar revizionizmust”.

Az 1996. novemberi romániai választások idején a vesztesre álló Iliescu elnök, aki mindaddig óvakodott az „erőteljesebb” fogalmazásoktól, november 9-én Gyulafehérváron beszédet tartott, amelyben kifejtette: legfőbb érdemének azt tekinti, hogy megvédte az ország területi épségét, miközben országok hullottak szét. Azzal vádolta Constantinescut, hogy a magyarok szavazatainak megnyerése érdekében

olyan kompromisszumot kötött az RMDSZ-szel, amely a román állam egységét és területi integritását fenyegeti, hiszen köztudott, hogy az RMDSZ egyes vezetői etnikai elvű területi autonómiáról, tehát Románia föderalizálásáról beszélnek.²² A választások második fordulója előtt Iliescu engedélyezte, hogy választási stábjá az utolsó aduhoz, a „magyar veszélyhez” folyamodják. Több központi lapban két térképet tettek közzé egy választási felhívás kíséretében. Az egyik térképet Samuel Huntington Romániában nagy port felkavaró *A civilizációk konfliktusa* című művéből emelték ki, amely térkép a nyugati kultúrkör Erdélyt Románia többi részétől elválasztó keleti határait jelöli ki, a másik térkép az első forduló választási eredményeit ábrázolja. A két térkép kísértetiesen fedi egymást. A választási felhívás a következőképpen hangzott: „Nézzetek az első térképre! A Samuel Huntington által a Foreign Affairs című lapban publikált, immár híres, *A civilizációk konfliktusa* című tanulmány melléklete. Könnyen észrevehető, hogy országunk határvonalát a hegyekre viszi át, Erdélyt elválasztja Románia testétől. Nézzetek most a második térképre, amelyet a Libertatea című újság készített a választások után. Észreveszitek az azonosságot? A november 3-i választások kirajzolják azt, amit már régóta előkészítenek bizonyos körök: az ország föderalizálását, Erdély autonóm területként való kiragadását. Amikor november 17-én szavazni fogtok, gondoljatok erre a térképre. És igazítsátok ki, amit még ki lehet igazítani. Most!”²³

Iliescu elveszítette a második fordulót, ami azt jelenti, hogy az erdélyi románok vagy nem ugrottak be a föderalizálással való fenyegetésnek vagy nem félték a föderalizálástól sem.

A felületesen ítélok és a mindig mindenáron simulni akarók az új kormány megalakulásakor, amelyben az RMDSZ is szerepet vállalt (hogy a kisebbik rosszat válassza), hangosan hirdették, akárcsak az 1989. decemberi események után, hogy fordulat következik be a román állam Erdély-politikájában, esetleg magyarságpolitikájában is. Az események azonban bebizonyították, hogy a jelenlegi román koalíciós pártokban sincs semmiféle hajlandóság arra, hogy tiszteletben tartsák azokat a megállapodásokat, amelyeket alkalmi szövetségesükkel, az RMDSZ-szel kötöttek. A Ciorbea-kormány által kibocsátott két, a helyi közigazgatásra és az oktatásra vonatkozó sürgősségi kormányrendeletet a román parlament mindeddig nem fogadta el, és minden valószínűség szerint nem is fogja elfogadni. Ezt a sürgősségi kormányrendeleteket kibocsátó Ciorbea-kormány is előre láthatta. A látszatintézkedések azt a célt szolgálták, hogy az 1997. júliusi NATO-csúcs előtt a csatlakozásban reménykedő román kormány kedvező színekben szerepeljen az euroatlanti államok előtt. Még Victor Ciorbea volt miniszterelnök jóhiszeműsége is kétségbe vonható. Ugyanis 1997. április 28-án Brüsszelben a következőket mondta:

„Olyan ország vagyunk, amely gyakorlatilag megoldotta a határok kérdését. A mi országunk pozitív módon oldotta meg a kisebbségek kérdését, szentesítve egy példászerű etnikumközi és felekezeti együttélést. Az a tény, hogy a magyar kisebbség – a

legjelentősebb romániai kisebbség – pártja részt vesz mellettünk a kormányzásban, miniszteri, államtitkári, prefektusi és alprefektusi tisztségekkel rendelkezik, bizonyítja ezt az állítást. Egyébként most két napja az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése döntést hozott Strasbourghban Románia monitorizálásának megszüntetéséről. Ilyen értelemben meg kell jegyezni, hogy folyamatban van az oktatási törvény módosítása az anyanyelven való oktatás megvalósítása céljából; *megtörtént a magyar, német, zsidó közösségi javak visszaadása* (kiemelés – T. F.).²⁴ Mint közismert, a magyar közösségi és egyházi javak visszaadására mindmáig nem került sor.

Ugyanígy taktikai okokkal magyarázhatók azok a, Budapesten és Bukarestben hangoztatott román kormányzati ígéretek is, amelyek az önálló magyar nyelvű egyetem felállítására vonatkoztak. 1996 novembere után úgy tűnt, hogy némi előrelépés fog történni ezen a téren is. A december 10-én ismertetett, 2000-ig terjedő kormányzati időszak hosszú távú programjában a következő szöveg található: „Megszüntetjük az anyanyelvi műszaki és szakoktatásra – beleértve az egyetemi oktatást is – vonatkozó korlátozásokat, kijelölve a szükséges pénzügyi forrásokat. Ismét biztosítani fogjuk azt a jogot, hogy a felsőoktatásban a felvételi vizsga az iskolázás során használt nyelven történjék.” Ez az ígélet – elméletileg – megvalósult az oktatási törvényt módosító 1997/36. sz. sürgősségi kormányrendelet hatályba lépésével. Gyakorlatilag azonban a kormányrendelet nem lépett hatályba, és jelenleg szinte semmi esély sincs arra, hogy a parlament elfogadja. Tehát mindazok az ígéretek, amelyek az önálló romániai magyar egyetem létrehozásával kapcsolatban a román kormány részéről eddig elhangzottak, minden fedezetet nélkülöztek.

Hogy egy önálló erdélyi magyar egyetem létjogosultságának kérdése nem lehet vita tárgya a romániai magyar közösségen belül, azzal tulajdonképpen szinte valamennyi romániai magyar értelmiségi egyetért. Az RMDSZ már megalakulásakor alapvető célként hirdette meg az anyanyelvi oktatáshoz való jog érvényesítését – az óvodától az egyetemig. A szövetség vezetői számtalan alkalommal kijelentették, hogy az RMDSZ semmiképpen sem mond le egy önálló romániai magyar egyetem létrehozásáról. A romániai magyarság döntő többségének véleménye szerint az önálló magyar egyetemnek otthont nyújtó város kijelölése sem lehet vita tárgya: a romániai magyarság érzelmi, valamint történelmi, földrajzi, közlekedési, információs, infrastrukturális stb. okok miatt is ragaszkodik Kolozsvárhoz. A kolozsvári magyar egyetem a romániai magyarság tudatában nem akármilyen romániai magyar egyetemet, hanem az erdélyi magyarság egyenjogúságának, tekintélyének, méltóságának, fejlődési esélyeinek biztosítékát, szimbólumát jelenti. Ennek ellenére egyes politikai erők megkísérelték, hogy a magyarságon belül is vitát kezdeményezzenek a magyar nyelvű egyetem kérdéséről. Ezek a viták tulajdonképpen csak arra szolgáltak, hogy a felelősséget a román kormányzatról áthárítsák a magyar közösségre. A román politikusok és egyes magyar közéleti személyiségek által javasolt „multikulturális egyetem” vagy a „tagozatosítás mint első lépés” csak a kérdés megkerülése, a magyar

nyelvű egyetem divatos formába öltöztetett elutasítása volt. Dáné Tibor fogalmazása szerint: „A multikulturalitás és a tagozatosítás pedig nem más, mint a nemzetiségi műveltségünkhöz és anyanyelvünkhöz való vitathatatlan emberi jogunk elleni agresszió, a román nemzetiségi szupremáció nyílt jelenléte és a bármikor megindítható rejtett vagy kevésbé rejtett felszámolás pilléreinek fenntartása.”²⁵

A román görög katolikusokkal szemben sem változott meg a román állam politikája, ugyanis – képmutató módon – az ortodox és a görög katolikus egyházra bízta, hogy rendezzék a vitás kérdéseket. 1948-ban a román állam az ortodoxoknak adományozta a görög katolikus templomokat, most ugyanaz az állam az ortodox egyházra bízta, hogy visszaadja a görög katolikus egyháznak ezeket a templomokat – ha akarja. Az ortodox egyház pedig nem akarja. Az ortodox álláspont röviden a következő:

1700-ban a katolikus egyház, élve a történelem adta lehetőséggel, 38 ortodox esperes és pap közreműködésével létrehozta a Rómával egyesült bizánci szertartású egyházat. Az ortodox hívők ellenállását a világi hatalom leverte. Utána üldözni kezdték az ortodoxokat, az üldözés hosszú és fájdalmas volt.

1948-ban az ortodox egyház, élve a történelmi alkalommal, 37 görög katolikus esperes és pap közreműködésével a tőle elszakított híveket visszaterelte az ortodox egyház kebelébe. A görög katolikusok ellenállását a világi hatalom elnyomta. Üldözni kezdték a görög katolikusokat, az üldözés hosszú és fájdalmas volt, de nemcsak a görög katolikusokat üldözték, hanem az ortodoxokat is. Több mint 21 200 ortodox papot ítéltek el politikai okokból.

Az 1948. december 2-i 358. számú dekrétum világosan kimondja, hogy a templomok és parókiák nem mennek át az állam tulajdonába. Tehát az állam, amely sohasem volt tulajdonos, nem adhatja vissza most őket. A tulajdonos nem az ortodox egyház, tehát az sem adhatja vissza. A templomok és parókiák a hívek tulajdonát képezik, ők a templomokkal együtt tértek vissza az ortodox egyház kebelébe, és többségükben jelenleg is ott akarnak maradni a templomaikkal együtt – így szól az indoklás.²⁶

A görög katolikus egyházjog szerint azonban a templomok nem a hívek, hanem az egyház tulajdonát képezik. Az állam vette el, az államnak kell visszaszolgáltatnia őket, a „*restitutio in integrum*” (visszahelyezés a korábbi érintetlen állapotba) követelményének megfelelően. Megoldás mindeddig nem született. A görög katolikus egyház visszakapta ugyan hajdani javainak egy részét és néhány templomot (többek között a balázsfalvi érsekség épületét), de ez sem ment simán. Sok esetben véres összecsapásokra került sor, mikor a görög katolikus hívők megkísérelték visszafoglalni hajdani templomaikat. Ilyen botrányos összecsapás történt legutóbb 1998. júniusában, mikor a görög katolikusok visszafoglalták a bíróság által nekik ítélt hajdani kolozsvári minorita templomot. Minden olyan próbálkozásra, amely a kérdés parlamenti általi rendezésére irányult, a sajtó és a parlamenti képviselők egy részének dühödt kirohanása volt a válasz.

Számos kísérlet történt a magyarok és a román görög katolikus egyház egymás ellen szűzítésére is. Ezek a kísérletek többnyire sikertelenek maradtak,²⁷ de a legutóbbi székelyudvarhelyi csereháti események arra utalnak, hogy a diverzió sikerrel járhat a jövőben.

Az eset röviden: A székelyudvarhelyi önkormányzat egy svájci alapítvány rendelkezésére bocsátotta a város tulajdonát képező „Cserehát” nevű területet, arra a célra, hogy az alapítvány ott egy otthont építsen fogyatékos gyermekek részére. Az alapítvány azután az épületet a Szeplőtelen Szív görög katolikus kongregációnak adományozta, amely – állítólag – árvaházat akar ott működtetni. A város nem nyugodott bele ebbe a döntésbe, amelynek eredménye a lakosság etnikai összetételének megváltoztatása lehet, és különböző megmozdulásokat kezdeményezett. A Văcăroiu-kormány egy kormányrendelettel elvette a várostól a kérdéses területet, a Ciorbea-kormány egy másik rendelettel hatálytalanította az előző rendeletet. A görög katolikus apácák beköltöztek az épületbe, a helybeliek eltávolították őket onnan. A kormány közbelépett, és az apácákat karhatalommal visszaköltöztették az épületbe. Jelenleg peres eljárások folynak pró és kontra, megoldás nincs.

Az események háttere rendkívül zavaros. Úgy tűnik, hogy a történéseket ugyanaz a sötét hatalom irányítja, mint annak idején a marosvásárhelyi eseményeket. Nem érdektelen talán idézni néhány részletet Dan Oprescunak, a Kisebbségvédelmi Minisztérium főosztályvezetőjének egyik jelentéséből:

„Egy lényegében helyi, sőt egyházi, kezdetben jelentéktelen kérdést – feltehetően szakemberek – olyan diverzióvá változtattak, amely azzal a veszéllyel járhat, hogy a székelység, a romániai magyarság, sőt Románia is kompromittálódik. Úgy tűnik, hogy a cél a jelenlegi euroatlanti integrációs kísérletek megghiúsítása, valamint a közelítés a hajdani Szovjetunió által dominált érdek- és befolyási övezetbe. A dráma (néha komédia), amely jelenleg Székelyudvarhelyen játszódik le, abban áll, hogy egy olyan közösség megnyilvánulását, amely szélsőségesen a helyi problémákra összpontosítja a figyelmét, egyes érdekcsoportok a romániai magyarság jellemzésére használják fel.

Az én benyomásom az, hogy a kongregáció apácáit kirakatként, de rendkívül megfelelő kirakatként használják fel. Az esetről rajzolt kép a következő: a székely vadállatok nem hagyják a szegény nővéreket, hogy gondoskodjanak az árvákról és a fogyatékos gyermekekről, mert a székelyek magyarok, a magyarok pedig sovénok, és románellenesek, és általában szívtelenek (lám, el akarják űzni a Szeplőtelen Szív kongregáció szeráfi apácáit).

A jelenlegi feszültségek megszüntetése nem jogi vagy erkölcsi ügy, hanem kiemelkedően politikai probléma, amely nemcsak az RMDSZ-re tartozik, hanem valamennyi romániai demokratikus erőre. Véleményem szerint a székelyudvarhelyi eset nagyon súlyos ügy, és a megoldását nem lehet halogatni.”

„Elképzeltető, hogy a hajdani Securitate pénzéről van szó, vagy egyszerűen piszkos pénzről. Mondjuk, hogy a pénz Svájcban jön, és az írások szerint az épületre hétmillió

dollárt költöttek. Tétélezzük azt is fel, hogy az építkezés a valóságban csak 5 millió dollárba került. Rögötöni nyereség: kétmillió dollár. Tétélezzük fel még, hogy az épületet nem fogyatékos gyermekek számára építették, hanem a valóságban egy görög katolikus papnevelő intézetről van szó. Továbbá tétélezzük fel, hogy a Vatikán hajlandó még vagy ötmillió dollárt fizetni az épületért, ha a görög katolikusok lesznek jog szerinti tulajdonosai. Előnyök: pénzmosás és néhány millió dolláros nyereség.”²⁸

A német közösség ma már nem játszik jelentős szerepet Erdélyben. A kivándorlás következtében mintegy 90 ezer főre csökkent kisebbség már csak a fennmaradásáért küzd. A szászok által üresen hagyott településeket a románok és a magyarok nem tudták benépesíteni, ma már sok olyan hajdani szász település van, amelynek egész vagy többségi lakosságát a cigányság képezi. Az egykor virágzó falvak elromosodtak, a földeket alig művelik. Az állapotokat talán Adolf Armbruster szász szerző érzékelteti a legjobban, aki szerint egy mai dél-erdélyi utazás „a horror- vagy tudományos-fantasztikus filmek időgépe rémálmának képzetét idézi fel”. Ijesztő különbség van a középkort idéző szász épületek és a jelenlegi valóság között. Mielőtt „szeliden és bársonykesztyűvel” elűzték volna a szászokat Erdélyből, már elűzték őket „a nemzeti történelemkönyvekből és a Kárpátokon túli románság kollektív tudatából”. Mindeddig egyetlen román monográfiát sem írtak az erdélyi szászokról. A szászok nélkül Erdély sohasem lesz többé az az Erdély, amely a románoknak is annyira kedves volt.²⁹

Kísérletek történtek az erdélyi magyarok és szászok egymásra uszítására is, egyelőre eredménytelenül.

A romakérdést – akárcsak a térség többi állama – a román állam nem tudja a megfelelő módon kezelni. Különböző romániai településeken 1989 óta számos véres konfliktus robbant ki. A romákkal kapcsolatban megállapítható, hogy az erdélyi romák igen nagy mértékben különböznek a Kárpátokon túli romáktól. Az erdélyi romák öntudatosabbak, anyagi helyzetük is jobb, tekintélyes részük magyar anyanyelvű. A magyar anyanyelvű romák a magyarokhoz érzik magukat közelebb, a marosvásárhelyi romák például 1990 márciusában a magyarok mellé álltak.

A romákat szintén megpróbálják a magyarok ellen uszítani. E szándék eszköze elsősorban Mădălin Voicu (a nagy hegedűművész, Ion Voicu fia), a roma közösség parlamenti képviselője. Egyetlen alkalmat sem szalaszt el, hogy a parlamentben vagy sajtónyilatkozataiban ne foglaljon állást a magyarok „túlzott” követeléseivel szemben.³⁰ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy ez az uszítás is sikertelen.

Az utóbbi években megszorodott azon tanulmányok száma, amelyek az úgynevezett „erdélyi kérdéssel” foglalkoznak. Valamennyi tanulmány elsősorban a csakis Erdélyre jellemző sajátosságok meghatározásával foglalkozik, és arra a kérdésre próbál választ találni, hogy miképpen alakul Erdély sorsa a jelenlegi körülmények között a belátható jövő perspektívájában. A tanulmányok szerzői túlnyomó részben magyarok, de – főleg az 1996. évi választások után – román szerzők is határozott érdeklődést tanúsítanak e kérdés iránt. 1997 végén az Erdélyben megjelenő *Magyar*

Kisebbség című nemzetpolitikai szemle Molnár Gusztáv *Az erdélyi kérdés* című tanulmányának³¹ közzétételével széles körű vitát kezdeményezett.³² A tanulmányt a marosvásárhelyi székhelyű Pro Europa Liga román nyelven is közzétette *Altera* című folyóiratának 1998. évi 8. számában. Június 4-én a liga kerekasztal-beszélgetést is szervezett e kérdéssel kapcsolatban, amelynek moderátora a Pro Europa Liga társelnöke, Smaranda Enache volt.³³

Hogy a román állam Erdély-politikájában a jövőben jelentős fordulat következéskébe, arra csekély az esély. Ez csak abban az esetben történhetne meg, ha az egész román társadalom megváltozna, vagy ha legalább az erdélyi románság erőteljesen igényelné azt. Erre azonban csekély remény van. Ugyanis a román társadalom, amelyben továbbra is a hajdani Ókirályság elitje játszik vezető szerepet, 1989, sőt 1996 után sem változott meg érzékelhetően. Stelian Tănase író, a *Sfera politiciii* című akadémikus jellegű lap főszerkesztője szerint a jelenlegi román társadalmat a következő főbűnök jellemzik:

„1. A társadalom nagyobbik részét a falu uralja: ebből következik a paternalizmus, a rokon kapcsolatokra épülő társadalom, a szomszédság, a földi előnyben részesítése, a klán, gazda-cseléd viszony természetessége stb.

2. Az ilyen szerkezetű társadalom az »identitás« és »sajátosság« mítoszára épül, nyelvezete etnikai jellegű, izolacionista, nacionalista, xenofób. Még mindig uralkodik az a szemlélet, amely a »nemzetközi összeesküvés«, »nem árusítjuk ki az országot«, a Nyugat dekadens, Amerika korrumpál stb. állításokban, jelszavakban nyilvánul meg.

3. Még mindig uralkodik a kommunista szemlélet is: az alkotmány nem garantálja a tulajdont, az államosított tulajdon visszaadása késlekedik, a reformokat fékezik stb.

4. A középosztály hiánya.

5. A régi apparátus fennmaradása. Tíz év alatt sem lehetett helyettesíteni.”³⁴

„A román közélet nem intézményekre, tehát jogszabályokra, hanem személyekre épül. A törvénynek, a szabályozásnak, a szabálynak nincs nagy szerepe a román társadalomban. Fontosabb az, hogy ismerjen az ember valakit valamelyik minisztériumban, mint a jó törvény, mert azzal nem lehet mit kezdeni, még a bíróságokon sem. Ezért jobb, ha van az embernek egy miniszter barátja, aki aláír egy szerződést, engedélyt, vagy megold számára egy problémát. Ezeket a személyes kapcsolatokat sokkal többre értékeli, mint az intézményeket, ami azt mutatja, hogy még csak a reform kezdeti szakaszánál tartunk.”³⁵

Románia jövőjéről pedig Tănase a következőképpen vélekedik:

Kérdés: „A folyamat visszafordíthatatlan?” (Ti. a demokratizálódási folyamat – szerk.)

Válasz: „Egyes országokban igen, de Romániában nem visszafordíthatatlan. Románia még nem jutott fel a hegy csúcsára, hogy átlendüljön a másik oldalra. Egy nyolcezer

méternyi képzeletbeli hegyen Románia még csak az ezer méteres magasságban van. Románia még nincs a demokratikus folyamatok visszafordíthatatlanságának fázisában. A kapaszkodón – ez a leghihetőbb – egy autoritárius politikai rendszer fog kormányozni, így történik ez '90 óta, ami általában a társadalmi struktúra és a mentalitás következménye, de az általuk létrehozott törvényhozási kereté is. Románia egyre inkább oligarchikus jellegűvé válik abban az értelemben, hogy az elitek magukba zárkoznak – a gazdasági elitek és a közigazgatási elitek közötti kommunikáció elég jó, de eltávolodtak a társadalomtól. A politikai rendszer meglehetősen zárt Romániában, ezért mondtam, hogy hihetőleg nem válunk olyan polgári típusú köztársasággá, mint amilyen, mondjuk, a spanyol. Inkább a dél-amerikai típusú, tekintélyelvű rendszer felé haladunk, és ez valószínűleg eltart vagy egy fél évszázadig. Kedvező esetben egy fél évszázad múlva, a társadalom átrétegződése után lehetséges, hogy demokratikusabb útra térünk át. Nem hiszem, hogy átugorhatjuk az átmenetet. A román kormány, mondhatni, paradox módon, nem arra bátorítja a társadalmat, hogy függetlenítse magát az államtól. Ellenkezőleg: az 1997-es év a centralizálás, a közigazgatás centralizálása, a költségvetés és a költségvetés forrásainak szélsőséges centralizálása évének bizonyult. Ez figyelhető meg a pártokban is, ahol a vezető csoport dinamikus, operatív, határozatokat hoz, miközben a párt többi része passzív tömeg marad, amelynek senki sem kéri ki a véleményét.”³⁶

A román társadalomnak, ha valóban át kívánna alakulni, szakítania kellene jelenlegi történelemszemléletével, nem történelmi tényekként, hanem történelmi mítoszokként kellene kezelnie történelmi mítoszait. Ugyanis ezek a mítoszok, amelyek rendkívül hasznosak voltak 1920-ig, Nagy-Románia létrehozásáig, ma már messzemenően káros hatásúak, és hátráltatják Románia nyugat-európai integrációját. Nyilvánvaló, hogy a szemléletváltást az ifjúság nevelésével kellene kezdeni, de a romániai történelemtankönyvekben 1998-ban sem volt megfigyelhető változás. Ugyanaz az izolacionista, „protokron” szemlélet uralkodik bennük, mint 1989 előtt. Lapjaikon szó sem esik a nyugati hatásokról, a Nyugatra utazó fiatal bojárrok szerepéről, a nyugat-európai „formák” átvételéről, a „tartalom nélküli formákról”. A történelmi sikertelenségek miatt a történelemtankönyvek ma is csupán a nagyhatalmakra háritják a felelősséget.³⁷ Erdély esetében mélyen hallgatnak a magyarok és szászok szerepéről.

Ami az erdélyi románságot illeti, az utóbbi időben több olyan írás jelent meg, amelyek jelzik, hogy az erdélyi románok is elégedetlenek.³⁸ Úgy vélem, hogy minden elfogultság nélkül megállapítható: a Kárpátokon túli Románia – akárcsak a többi bizánci kultúrájú ország – rosszul sáfárkodott az 1920-ban rábizott területekkel. Ezt már nemcsak mi, magyarok hangoztatjuk, hanem egyes román értelmiségiek is ráébredtek: „Ritkán esik meg a történelem folyamán, hogy kulturális mutációk geopolitikai mutációkhoz vezessenek. Közép-Európa nagyrészt orosz zsarnokság alá került, mégsem veszítette el identitását. Ám Közép-Európa peremzónái – Erdély,

Horvátország, Szlovénia, Galícia – függő helyzetben voltak az őket bekebelező államok általános fejlődési irányától. És ez Erdély tragédiája.”³⁹

Ez a hangulatváltozás azonban erőtlén, egyelőre nem kap hangot a politikai életben. Nem érdektelen talán, ha befejezésként egy másik erdélyi román szerző véleményét idézzük a mai erdélyi állapotokról, Románia Erdély-politikájáról:

„A posztkommunizmus utóbbi éveiben makacsul felvetődik Romániában a kérdés: létezik-e ma a román mentalitásnak egy erdélyi modellje? És: rá lehet-e hagyatkozni erre a modellre mint megoldásra, szemben azzal a majdnem általános zűrzavarral, fellazulással, amely az átmenet és a »piacdemokrácia« gyermekcipőjében járó társadalmunkat jellemzi?” – indítja eszmefuttatását a szerző.

Szerinte a román világ e modelljéről valóban lehet beszélni, de csak múlt időben, bizonyos nosztalgiával, esetleg beletörődéssel. Mert:

„Van egy 1918 előtti, és van egy 1918 utáni Erdély. Az előbbire a közép-európai Habsburg-féle modell volt jellemző, az utóbbira e modell egyféle átalakulása, hibridizálódása egyéb 'ókirályságbeli' (ahogyan ezt még ma is nevezik) színezetű politikai, gazdasági, kereskedelmi, kulturális és főleg közigazgatási elemekkel való keveredés révén. Ezek az elemek egy más típusú civilizációhoz tartoztak, amely kevésbé igényes, kevésbé szigorú erkölcsű volt, és mindenképpen jobban hajlott az értékek megegyezésszerű alapon való kezelése és relativizálása felé.

A különbségek nem csak ennyire korlátozódnak, mert létezik továbbá egy két világháború közötti Erdély, amelyre a magasabb falusi és városi életszínvonal, az etnikai sokszínűség, valamint a társadalmi magatartás és a mindennapi élet szemléletmódjának homogenitása volt jellemző. És létezik végül egy háború utáni Erdély, amelyet elszegényítettek, marginalizáltak, és amelyet alávetettek – mint Románia többi tartományát is – ugyanannak a tömegesítési folyamatnak, amely együtt járt nemcsak a gazdasági és építészeti sajátosságok megsemmisítésével, hanem egy agresszív demográfiai keveréssel is a Dej- és Ceaușescu-féle kommunizmus nagy ipari központjaiba (Brassó, Szeben, Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy stb.) irányuló olténiai és moldvai lakosok masszív 'importja' révén. Ennek eredménye a különböző román lakosok és mentalitások, szokások és együttélési készségek összekeveredése, amelyet a szászok 1970–80-as évekbeli masszív kivándorlása annyira leegyszerűsített, hogy kétes, maradtak-e még közöttük erdélyi sajátosságok.

Ez a 'kétes' Erdély létezik ma is, a dolgok nem változhatnak meg egy éjszaka alatt, és a modell, amelyet képvisel – ha még képvisel –, mindenképpen egy rejtett, eltorzított, majdnem porrá zúzott modell. Ezt a modellt, amennyiben még létezik, és amely a bánásgival egészül ki (ez utóbbi egy egész sor sajátosságban különbözik az erdélyitől), eltakarta azon 'győzelmek' salakja, amely győzelmeket a szovjet bolsevizmus és a román nemzeti kommunizmus aratott a civil társadalom, a tulajdonérzék és az egyéni szabadság fölött. Ezért ma mindenképp ki kellene kotorni e salak alól,

és történelmileg, társadalmilag és politikailag restaurálni kellene. Szerkezeti, vallási, kulturális, intézményi és civil sikon egyaránt.

Van egy olyan temperamentum, karakter, nevelődési és reagálási típus, a hagyományoknak egy olyan tudata, egy olyan ambíció és munkamorál, amely jellemző az erdélyi emberre, és amelyet a jelenlegi román társadalomnak – amelyre, sajnos, a gyors balkanizálódási folyamat és a giccs ‘posztmodern’ formái felé való hajlás a jellemző – nem volna szabad figyelmen kívül hagynia annyi felelőtlen könnyedséggel, hanem vissza kellene szereznie, legalább elméletileg. Azt hiszem, megengedhetetlenül szkeptikusoknak bizonyulnánk, ha azt mondanók, hogy ezen a téren már semmit sem lehet tenni, és az erdélyi civilizáció régi modelljét nem lehet visszaállítani. Túlságosan kényelmes megoldás lenne ez. De nem mentség.

A valóságban a mai Románia Erdélyért szinte semmit sem tesz, sem központi, sem helyi szinten. Erdély – ez a nagy román tartomány, amely még őrzi emlékezetében a nyugati civilizáció eszményeit – továbbra is egy bódult, toldozó-foldozó, ingadozó politika áldozata, olyan politikáé, amely, mivel nincsenek hosszú távú regionális elképzelései, a tisztánlátást is nélkülözi. Erdély továbbra is egy nagy, stratégiai fontosságú román tartomány – amelynek europolitikai jelentőségét nem fogják fel, és nem veszik komolyan –, zavaros és dadogó történelemkönyvekkel, csodálatos, romosodó építészeti műemlékekkel, elhagyott és cigányok által tönkretett falvakkal, mesterségesen szított vallási konfliktusokkal, harácsoló, középszerű, műveletlen politikusokkal, akiből hiányzik ahhoz a román közösséghez való tartozás tudata, amelyre tartósan rányomta bélyegét a nyugati modell hatása.

Mindennek a teteje, hogy ma nagyképű politikai és kulturális világunk felsőbbrendűen és furfangosan arról okoskodik, hogy mit kellene tennünk, miközben úgy tűnik, hogy éppen az erdélyi modellt hagyja ki a jövő európai román világából. Mennyi politikai ügyetlenség, kulturális vakság vagy mennyire aljas politikai számítások rejtőznek emögött? Nem kellene-e vajon, hogy a barátom, Adrian Hamzea ismét eszünkbe juttassa egyik mondását, amely viharos diákifjúsága idején az Andrei Şaguna Gimnáziumban – a két világháború közötti Románia egyik legjobb gimnáziumában – hangzott el, miszerint: vajon Európa nem olyan valami, ami a brassói Fekete templom mögött ér véget?”⁴⁰

Jegyzetek

1. Az 1923-as alkotmány a Gyulafehérvári Nemzetgyűlés Határozatának csak az első pontját – az „egyesülést” – fogadta el. A harmadik pontot, amely „az új román állam felépítésének alapvető elveként” többek között meghirdette, hogy: „Teljes nemzeti szabadság valamennyi együttélő nép számára. Mindegyik nép a saját nyelvén fogja képezni és igazgatni önmagát, a saját anyanyelvén bíraskodik a kebeléből választott egyének által” stb. figyelembe sem vette.

2. „A regionalizmus érzülete elítéltetik, mint ami az új alkotmány betűjének ellentmond. Gyakorlása az állam elleni büntettnék számít.” (*Raportul la antreproiectul de Constituție*, București, 1922, 7. o.) Idézi Balázs Sándor: Az 1923-as alkotmány – kisebbségi szemmel. *Kelet–Nyugat* (Nagyvárad), I. évf. 25. sz., 1990. július 27.
3. Vö. Bárdi Nándor: Az erdélyi kérdés mint közigazgatási probléma. *Magyar Kisebbség*, Új sorozat, IV. évf. 1998 I. sz. 114-122. o.
4. Így történhet meg, hogy ma egy átlag román éppen annyira sérti, ha a román nép kontinuitásában kételkedünk, mint egy vallásos embert sértene, ha vallásának egyik dogmáját kétségbe vonnánk. Ezt a szemléletet tükrözi a jelenlegi román alkotmány is.
5. Vö. Tóth Sándor: Néhány román paradoxonról. *Magyar Kisebbség*, Új sorozat, IV. évf. 1998 I. sz. 93-101. o.
6. Vö. Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés. *Magyar Kisebbség*, Új sorozat, III. évf. (1997) 3-4. 208-232. o. sz.; Lucian Boia: *Istorie și mit în conștiința românească* (Történelem és mítosz a románok tudatában). 164. o.
7. Erdély mindkét román elnevezése, az ‘*Ardeal*’ és a ‘*Transilvania*’ magyar eredetű. A ‘*Transilvania*’ latin elnevezés is a magyar deáknyelvből származó átvétel, mivel ez a terület Magyarország felől nézve ‘*erdőn túli tartomány*’, Havasalföld és Moldva felől nézve ‘*hegyen túli tartomány*’ lenne.
8. Glatz Ferenc: „A bizantinológia kifejlődése a század első évtizedeiben egy, a nyugati keresztény társadalmaktól szerkezetében, politikai intézményeiben, gondolatvilágában teljesen eltérő kultúrát hoz a közösség elé. Ez esetben is szakaszos a fejlődés: először a könnyen érzékelhető kulturális-politikai különbségek tárulkoznak fel (bizánci kereszténység, centralista-despotikus uralmi formák stb.), majd a gazdasági eltérések (birtokszerkezet) s végül a társadalom szerveződése.” Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Budapest, 1993. Bevezető, 245. o.
9. Hajnal István: „A szokásszerűségnek társadalomstruktúrát képező szerepe térítette el a nyugati fejlődést az érett antik kultúrszerkezet végzetes következetességétől. Ez a társadalomstruktúra hiányzik Bizáncban; ezért dolgozik a kultúrmechanizmus mind vékonyabb, elvontabb életanyaggal, mind nagyobb kihagyásokkal.” Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Budapest, 1993, 259. o.
10. Ezeket a kísérleteket a román történészek nagy többsége „elnemzetlenítő” törekvéseknek minősíti, mivel szerintük arra irányultak, hogy megbontsák a román nép, sőt „nemzet” egységét.
11. Például a telekkönyvrendszer. A hajdani Ókirályságban mindmáig nem létezik.
12. A korrupció ókirályságbeli közigazgatáshoz nem tudott hozzászokni az erdélyi románság. Ez magyarozza meg például azt, hogy a Moldvában született Vasgárda nem Moldvában és Havasalföldön, hanem Erdély románlakta megyéiben kapta a legtöbb szavazatot az 1937-es választások alkalmával. A Vasgárda ugyanis meghirdette a korrupció felszámolását. Ugyanezekben a megyékben szerzett többséget 1996-ban Constantinescu elnök és a Román Demokratikus Konvenció.
13. A román görög katolikus egyházat 1948-ban rendeletileg felszámolták, „egyesítették” a román ortodox egyházzal. A felszámolást el nem ismerő görög katolikus papokat bebörtönözték. 1990 után az állam ismét elismeri a görög katolikus egyházat, amely egyre

- erősebbé válik, annak ellenére, hogy a jelenlegi román állam leplezetlenül az ortodox egyház mellett áll.
14. Vö. Lucian Boia: *Istorie și mit în conștiința românească* (Történelem és mítosz a románok tudatában). București, Humanitas, 1997. 11–22. o.
 15. „Formák tartalom nélkül – mondotta annak idején Titu Maiorescu, és igaza volt abban az értelemben, hogy a román társadalom és a mentalitás mélyre hatoló átalakítása sokkal nagyszabásúbb vállalkozás volt, mint a nyugati intézményeknek egy elit lelkesedése révén történő meghonosítása. A román társadalom nagy problémája közel száz évig, a kommunista vakvágányra sodródásig a tartalomnak a formával való egyeztetése volt. Félig megnyert, félig elveszített fogadás...” Lucian Boia: i. m. 16. o.
 16. Antal G. László, Balogh Júlia, Biró Gáspár, Borsi–Kálmán Béla, Csoóri Sándor, Für Lajos, Illyés Mária, Jeszenszky Géza, Keszthelyi Gyula, Kodolányi Gyula, Molnár Gusztáv.
 17. Stelian Bălănescu (NSZK-beli Román Demokratikus Kör), Mihnea Berindei (Emberi Jogok Romániai Ligája), Ariadna Combes (Emberi Jogok Romániai Ligája), Mihail Korné (a *Lupta* című emigráns román folyóirat igazgatója), Ion Vianu (Emberi Jogok Romániai Ligája), Dan Zamfirescu (Emberi Jogok Romániai Ligája, a Nemzeti Liberális Párt tagja).
 18. *Magyar Hírlap*, 1989. június 20. (preambulum nélkül). Teljes szöveg: *Limes*, 1989. 1. sz.
 19. Például Paul Goma, Virgil Ierunca, Eugen Ionesco, Monica Lovinescu, I. Mihály.
 20. Például az akkor Angliában élő Ion Rațiu, a Szabad Románok Világszövetségének (Uniunea Mondială a Românilor Liberi) egyik vezetője, aki később a jelenlegi legerősebb kormánypárt, a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt alelnöke lett.
 21. Lásd Nicolae Corbu: Az irredenták rögeszméje. *Vremea*, 1994. március 3.; Traian Rațeu: Hohenzollern Mihály még nem határozta el magát a Budapesti nyilatkozattól. *Dimineața*, 1994. június 10.; Erdély prédaként! *Vocea României*, 1996. augusztus 13.
 22. *Vocea României*, 1996. november 11.
 23. *Adevărul*, 1996. november 13.
 24. *Cronica română*, 1997. május 1.
 25. Dáné Tibor: Egyetemes esélytelenségünk záloga: a multikulturalitás. *Romániai Magyar Szó*, 1998. augusztus 11.
 26. Împăcare de ochii lumii? Propunere concretă de reconciliere confesională (Látszatmegbékélés? Konkrét javaslat a felekezeti megbékélésre). *Ziua*, 1997. május 3.
 27. Az üldöztetés évei alatt a magyar római katolikus egyház testvéri segítséget nyújtott a román görög katolikus egyháznak. Több nagyvárosban a román görög katolikus hívek rendelkezésére bocsátotta egyes templomait. 1990 után ezekkel a templomokkal akarták kárpótolni a görög katolikusokat. Ezt a „megoldást” azonban Todea bíboros határozottan elutasította.
 28. Közzétette az interneten a székelyudvarhelyi önkormányzat.
 29. Adolf Armbruster: Ardealul e mai trist... (Erdély szomorúbb...). *Adevărul*, 1996. október 19.
 30. Lásd például Mădălin Voicu: Rromii sunt revoltați de pretențiile UDMR (A romákat felháborítják az RMDSZ igényei). *Cronica română*, 1997. július 26–27.
 31. Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés. *Magyar Kisebbség*, Új sorozat, III. évf. (1997) 3–4. sz. 208–232. o.

32. A vitaanyag a *Magyar Kisebbség* 1998. 1. számában jelent meg. Szerzők: András Péter, Gabriel Andreescu, Bakk Miklós, Bíró Béla, Borbély Imre, Fábrián Ernő, Lengyel László, Antonela Capelle–Pogăcean, Szilágyi Zsolt, Takács Ferenc, Tóth Sándor, Kötő József és Schöpflin György. (3-113. o.)
33. Metz A. Márton: Tizenkét politológus összetanakodék... Erdélyről. *Szabadság* (Kolozsvár), 1998. június 24.
34. Adrian Marino: Eşecul revoluţiei? (A forradalom kudarca?). *Cotidianul*, 1998. január 8.
35. Rodica Palade: „Răul, ca şi binele, se manifestă în condiţii concrete” (Interjú Stelian Tănase íróval). 22, 1998. január 20–26.
36. Uo.
37. Dan Hera: Manualele de istorie (A történelemtankönyvek). 22, 1998. július 28–augusztus 3.
38. Például a *Transilvania Jurnal* című brassói lap 1998. június 8-i költségvetési elemzése, amelyből kiderül, hogy Erdély kisebb összeget kap az 1998-as költségvetésből, mint Bukarest. Vagy Marius Oprea: Miért akarják az oltyánok megmenteni Erdélyt? *Transilvania Jurnal*, 1998. április 30. (Magyar fordítása: *Erdélyi Napló*, 1998. május 12.)
39. Dan Pavel: Balcanizarea Transilvaniei (Erdély balkánosítása). 22, 1998. augusztus 4–10.
40. Gheorghe Crăciun: Modelul transilvan (Az erdélyi modell). *Transilvania Jurnal*, 1998. április 25–26.

Regionális és nemzetiségi törekvések Kárpátalján a kilencvenes években

Bevezető

A 12 800 négyzetkilométer kiterjedésű Kárpátalján, hivatalos nevén Ukrajna Kárpát-tónál Területén 1991. december 1., az ukrán függetlenség népszavazás útján történt kinyilvánítása óta több kísérlet történt a nagyobb politikai és gazdasági önállóság kivívására. Ez több okkal magyarázható.

1. A monolit, agyoncentralizált Szovjetunió széthullása után felszabadító erővel hatott a hirtelen felbukkant önállóság eszméje. Kárpátalján, a térség különböző határ-változásait látva – a közvéleményben legalábbis – erőteljesen élt az a nézet, hogy elképzelhető a terület Magyarországhoz vagy Csehszlovákiához való csatolása, ezt az ismert történelmi előzmények is indokolni látszottak. 1945-ig Kárpátalja ugyanis sohasem tartozott a Szovjetunióhoz vagy Ukrajnához, azaz a Kárpátokon túli állami, politikai, közigazgatási, gazdasági, civilizációs struktúrákhoz. A szerényebb remények között is legalább a területi autonómia szerepelt.¹ A várakozásokat indokolni látszottak Ukrajna sajátos etnikai, történelmi, vallási viszonyai. Határai között ugyanis történelmi, etnikai, vallási vonatkozásban s a természetes integrációs irányt tekintve egymástól igen eltérő régiók – például a Donbász-vidék, Krim, Voliny, Galícia, Észak-Bukovina, Kárpátalja stb. – vannak. Ezeket az „egységes”, s lehetőleg ukrán tudatú Ukrajna elvének görcsös erőltetésével, a központosítás gyakorlásával igen nehéz összetartani. Ukrán szempontból tehát az ésszerű, a térségek gazdasági és politikai érdekeit figyelembevevő föderalizálás elsőrendű biztonságpolitikai szempont is. Ez utóbbi nézetet azonban kevesen osztják Ukrajnában, s a döntéshozó helyzetben lévő politikai elit – hol nyíltan, hol burkoltan hivatkozva az orosz veszélyre – egyértelműen elveti az ilyen, regionálisan jelentkező próbálkozásokat.

2. A térség múltja, geopolitikai fekvése – Kárpátalja határos Romániával, Magyarországgal, Lengyelországgal, Csehszlovákiával, 1993 óta Szlovákiával – természetessé tették a közép-európai régió iránti tájékozódás igényét. Különösen, ha tekintetbe vesszük Ukrajna és a vele szomszédos országok gazdasági helyzete közötti különbséget.

3. 1991. december 1., a fentebb említett ukrán népszavazás a sokadik sorsforduló Kárpátalja, az egykori Ung, Bereg, Úgocsa és Máramaros megyék területéből összeállt

régió történelmében. Vegyük szemügyre a korábbi, a térség történelmét befolyásoló eseményeket!

1918. december 23-án a Károlyi-kormány közzétette a december 21-én kelt Néptörvényt, amely Ruszka Krajna néven területi autonómiát biztosított a magyarországi ruszinoknak.

1919. május 8. A csehszlovák megszállás alatt lévő Ungváron összeült eperjesi, ungvári és huszti néptanácsok kimondták a Csehszlovákiához való csatlakozást. A 14 pontból álló határozat 1. pontja értelmében: „a ruszinok a Cseh–Szlovák–Ruszin köztársaságban független államot alkotnak.”

1919. szeptember 10. Saint-Germain-en-Layben (Franciaország) aláírták azt a szerződést, amelynek értelmében széles körű autonómia ígéréssel az Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék részeiből alakult Kárpátalját (korabeli hivatalos nevén: Podkarpatská Rus) Csehszlovákiához csatolták. Az autonóm terület adminisztratív székhelye s egyben fővárosa Ungvár lett.

1938. október 9-én, az első bécsi döntés előtt Ungváron megalakult az autonóm ruszin kormány, amely az első bécsi döntés után Husztra települt át.

1938. november 22-én a csehszlovák parlament elfogadta a huszti székhelyű autonóm Kárpát-Ukrajna alkotmányát.

1939. március 14-én a másnap államelnökké választott Volosin Ágoston rádióbeszédében kihirdette Kárpát-Ukrajna függetlenségét.

1940. július 23. Teleki Pál miniszterelnök a Parlament elé terjesztette a Kárpátaljai Vajdaságról szóló törvénytervezetét. A tervezet a Teleki nevéhez köthető türelmesebb nemzetiségpolitika jegyében közigazgatási, nyelvi, oktatási, kulturális jogokat biztosított a ruszinságnak. Vezető katonai körök nyomására azonban augusztus 5-én Teleki kénytelen volt visszavonni törvényjavaslatát.

Az 1944 novembere és 1946 januárja között fennálló Zakarpatszka Ukrajina (Kárpátontúli Ukrajna) ugyan magán viselte az önállóság bizonyos formáit, ám még a legitimitása is kétséges volt, létét a szovjet haderő biztosította. Néptanács néven hatalmi testületet hoztak létre, melynek első ténykedése – a népbizottságok kongresszusán keresztül – az volt, hogy november 26-án Munkácson kiáltványt tegyen közzé a Szovjet-Ukrajnával való „újraegyesülésről”.

A főttebb idézett események arról tanúskodnak, hogy a területi autonómia kérdése minden főhatalomváltozás idején fölvetődött, megvalósítani azonban sohasem sikerült. 1918–19-ben a törvénybe iktatott Ruszka Krajna autonóm jogterület működtetésére nem maradt ideje a Magyar Népköztársaság, illetve a Tanácsköztársaság kormányának. A csehszlovák fennhatóság alatt a különböző prágai kormányoknak nem állt szándékukban az ország alkotmánylevelébe is bekerült autonómia megadása. Teleki Pál miniszterelnök szándékainak kivitelezését pedig a felső katonai vezetés, valamint

a magyar nemzetiségpolitika türelmetlenebb szárnya, majd a háborús körülmények tették lehetetlenné.

Önszerveződés a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján

1989. február 26-án Ungváron állami és párttámogatás nélkül megalakult a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ). Elnökévé a hetvenes évek elejének polgárjogi harcósát, a magyarok körében rendkívül népszerű Fodó Sándort², az ungvári egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékének tanárát választották.

A szövetség létrejöttének külső feltételeit egyértelműen a Mihail Gorbacsov által meghirdetett új szovjet politikai irányvonal, a peresztrojka teremtette meg. Önmagában azonban ez a hatalom bástyáin belül lévők által vezényelt új kurzus nem lett volna elegendő egy valószínűsítően alulról szerveződő, állami és pártirányítástól mentes szervezet létrehozására. Szükség volt a két évtizeddel azelőtti nemzetiségi-polgárjogi mozgalomnak nemzetiségi sérelmeket összegző és szélesebb nyilvánosság elé táró tapasztalaira – az akkori követelések nagy része beépült a KMKSZ alapszabályába – s nem mellékesen a forrongó és változó Magyarországról érkező politikai hatásokra.

A szerveződés törvényes feltételeit Mihail Gorbacsovnak az SZKP KB 1988. július 29-i ülésén elhangzott beszéde adta meg. A főtitkár előadói beszédében szöveg „azon nemzetiségek nemzeti-kulturális igényei érvényre juttatása jogi garanciáinak kibővítéséről, amelyek állami és területi formációik határain túl élnek, vagy nem rendelkeznek ilyenekkel”.³ A magas helyről érkező kinyilatkoztatás hatására októberben értelmiségiek egy csoportja beadvánnyal fordult az Ukrajnai Kommunista Párt Központi Bizottságához és a Kárpátontúli Területi Pártbizottsághoz. Ebben a különböző kulturális szervezetek – az Ukrajnai Írószövetség Kárpátaljai Szervezetének Magyar Szakosztálya, a Területi József Attila Alkotóközösség, az Illyés Gyula Magyar Irodalmi Klub (Beregszász), a Drávai Gizella Irodalmi és Művelődési Kör (Ungvár), a II. Rákóczi Ferenc Irodalmi Klub (Munkács), a Hollósy Simon Könyvbarát Kör (Técső), a Bartók Béla Művelődési Kör (Nagyszőlős) és a Kovács Vilmos Művelődési Kör (Gát-Dercen) – kérték az Ukrajnai Magyarok Kulturális Szövetségének megalakítását. Jellemző az átmeneti kor politikai viszonyaira és szereplőire, hogy a kérelmezők ezt a CSEMADOK-hoz hasonlatos szervezetet állami gyámkodás alá helyezték volna: elképzelésük szerint a felügyeletet az USZSZK Legfelső Tanácsa látná el.

Az, hogy a kárpátaljai magyarok szervezete nem állami képződmény lett, nagymértékben köszönhető az állami költségvetés krónikus hiányának. A Szovjet Baráti Társaságok Szövetsége területi szervezetének elnöke, Jurij Dzsurdzsa így nyilatkozott: „A minisztertanáctól olyan tájékoztatást kaptunk, hogy az állam nem fogja dotálni a most alakuló társadalmi szervezeteket, nincs rá pénz.”⁴ Az alakuló magyar szövetség lehetséges nevéként fölmerült még – az ukrán Sevcenko Anyanyelvi Társaság mintájára – az Ukrajnai Magyar Anyanyelvi Szövetség, majd a szervezésbe

bekapcsolódó területi pártbizottság sugallatára a Szovjetunióbeli Magyarok Kulturális Szövetsége megnevezés. „Itt elvi különbségről van szó. Az, amit mi kezdeményeztünk, alulról szerveződő, a hatalomtól teljesen független szervezet, a másik viszont felülről megadott valami” – nyilatkozta Fodó Sándor, a későbbi elnök.⁵ Az események ismeretében elmondhatjuk, a KMKSZ-nek kifejezetten jót tett az a körülmény, hogy nem épült be a hamarosan megbukó szovjet intézményrendszerbe.

Ez, bár a pártnömenklatúra néhány magyar nemzetiségű tagja⁶ tett rá kísérletet, a magyar nemzetiségű lakosság akaratának köszönhetően már nem volt megvalósítható. Meghatározóak voltak a magyarországi politikai változások, s az ezek hatásaként a Kárpátalján is ébredő, a demokratikus fordulat iránt táplált remény. Jellemző, hogy minden mesterkedés ellenére Fodó Sándort, akit a kisebbségi jogvédelem jelképének tekintettek, az alapító gyűlésen *közfelkiáltással* választották elnökké. Az alapítólevél második pontja értelmében: „A KMKSZ célja az Ukrán SZSZK területén élő magyar nemzetiség kultúrájának, nemzeti hagyományainak, anyanyelvének megőrzése és ápolása, anyanyelvi művelődésének és oktatásának elősegítése, valamint az e célokkal kapcsolatos érdekek védelme.”⁷

Nem meglepő, hogy a területi pártbizottság magyarelles felfogású képviselői idegenkedéssel fogadták a tőlük független magyar szervezet létrejöttét. Ennek tudható be, hogy a február végén alakult szövetséget hivatalosan csak a KMKSZ területi választmányának követelésére, 1989. június 20-án jegyezték be.

A KMKSZ – alapítólevele szerint – nem etnikai alapon szerveződött: az alapítólevél ötödik pontja értelmében a szövetség tagja lehet nemzetiségi vagy világnézeti hovatartozásától függetlenül minden szovjet és külföldi állampolgár, aki elismeri a szövetség alapszabályát.

E dolgozatnak nem feladata a Kárpátalján szerveződött nem magyar pártok, mozgalmak, szervezetek tevékenységének vizsgálata. Köztudott, hogy a térségben a 12,5 százalékot kitevő magyarok mellett túlnyomó többségben vannak az ukránok/ruszinok (78,4 százalék), de élnek itt cigányok (0,2 százalék), románok (2,4 százalék), németek (0,3 százalék) és szlovákok (0,6 százalék) is. Nem közömbös, hogy milyen politikát folytatnak, valamint az sem, hogy pártjaikon, szövetségeiken keresztül milyen kapcsolatot tartanak az itt élő őshonos magyarokkal.

1991 után e nemzetiségek etnikai alapon megalakították saját szövetségeiket. Nem etnikai elven alakultak az országos ukrán pártok – Ruh, Kereszténydemokrata Párt – vagy társadalmi szervezetek, például a pánukrán irányultságú, a múlt században alakult, s akkor fontos nemzetébresztő szerepet betöltő Proszvita helyi szervezetei. Az említettek az ukrán nemzetállami eszme talaján állanak, egyelőre azonban csekély befolyással bírnak Kárpátalján. A ruszin–ukrán belviszályt élezte és élezi, hogy 1990 februárjában Ungváron megalakult a Kárpáti Ruszinok Szövetsége.

A ruszin szervezet nem fogadja el azokat az ukrán „történelmi” és politikai nézeteket, melyek szerint Kárpátalja „ősi ukrán föld”, s nem tekinti az itt élő őshonos szláv

lakosságot az egységes ukrán nemzet részének. E felfogásnak messzemenő konzekvenciái vannak, s ezt a Ruh s más ukrán nacionalista szervezetek köreiben is jól érzékelik: megdőlhet az 1944-ben deklarált, „az ősi anyaföldre való önkéntes csatlakozás”⁸ hangzatos, ám ingatag eszméje. A Kárpáti Ruszinok Szövetségének arra a javaslatára, hogy állítsák vissza Kárpátalja „autonóm köztársasági státusát”, a különböző ukrán pártok, mozgalmak és szervezetek, a Ruh, a Sevcsenko Társaság, a Proszvita, a Memorial, az Ukrán Köztársasági Párt, az Ukrán Demokrata Párt, az Írószövetség, az Ukrajnai Társaság igen ingerülten reagáltak. Állásfoglalásuk szerint a „széthúzás” megbontja az ukrán nemzet egységét, ezért először Ukrajna már deklarált függetlenségét kell a gyakorlatban megvalósítani, „aztán majd lehet arról is vitatkozni, hogy milyen szinonima felel meg leginkább számunkra: ruszin, rusznák vagy ukrán”. Nem hiányzik ebből az érvelésből a külső fenyegetettség, az idegen ármány rémképe sem: „Felszólítjuk a Kárpáti Ruszinok Szövetségének vezetőit, hogy hagyják abba a moszkvai sovíniszták, a budapesti magyar-oroszok, a prágai kárpát-oroszok és a politizált amerikai ruszinok (akik számára idegen a kultúrusszinság) eszméinek propagálását”⁹

A ruszin szövetség az ukrán nemzeti pártok és mozgalmak heves ellenállásának hatására egyre inkább radikalizálódott. Igaz, hogy az Ukrajna függetlenségéről rendezett 1991. december 1-jei népszavazás kárpátaljai különkérdései között szerepelt a térség különleges öngazgatási státusa s a beregszászi járásban magyar nemzetiségi körzet kialakítása. A szavazók nagy része mindhárom kérdésre igennel válaszolt. A Krim-félsziget szintén népszavazás útján elnyert autonómiája miatt kirobbant válság, amely az ukrán-orosz államközi kapcsolatokra is kihatott, megrettentette a kijevi törvényhozókat. Ennek tudható be, hogy a függetlenségi népszavazás két kárpátaljai kérdését utóbb egyszerű véleménynyilvánítássá minősítették át. A ruszin szövetség ennek ellenére változatlanul napirenden tartotta autonomista elképzeléseit, majd az Ukrajna határai között kialakítandó Podkarpatszka Rusz nevű autonóm közigazgatási képződményt, de a szövetség nevében hangot kaptak szeparatista követelések is.

Az a tény, hogy a kárpátaljai választópolgárok a terület különleges öngazgatási státusa mellett tették le a voksukat (78 százalék), heves ellenállást váltott ki helyi ukrán nacionalista körökben. Lapjaikban, a *Karpatszka Ukrajnában*, a *Zakarpatszka Pravdában* szeparatizmussal, a terület kiárusításával vádolták a területi tanács testületét.

Az ukrán kormányok az elmúlt hét esztendőben Janus-arcú nemzetiségpolitikát folytattak. Miközben a törvényhozás rendre elfogadta a nemzeti kisebbségekkel, az ország lakosságának 27 százalékával kapcsolatos, legtöbb esetben nagyvonalú törvényt,¹⁰ nagy nyilvánosságot kaptak a különböző nacionalista pártok (Ruh, Ukrán Köztársasági Párt, Ukrán Demokrata Párt stb.) és mozgalmak, szervezetek (Proszvita, Írószövetség), melyek számos esetben rendeztek nemzetiségellenes megmozdulásokat, vagy tettek ilyen megnyilatkozásokat. A gyenge központi hatalom ezeket nem tudta, vagy nem akarta megakadályozni, esetleg egyetértett velük. Utóbbira ékes példa

a vereckei millicentenáriumi emlékmű ügye. 1996 elején a megyei adminisztráció még emlékműbizottságot is fölállított, ám látva a hisztérikus nacionalista megnyilvánulásokat, a hivatalos szervek leállították a már megkezdett építkezést. Ez a kétértelmű magatartás hosszú időre konzerválhatja a gyanakvás légkörét az állam intézményei és a magyar szervezetek között.

Nem lehet viszont tagadni, hogy 1991 és 1997 között orvosolták a kárpátaljai magyarság számos régi sérelmét. Ez az említett törvényeknek, valamint a magyar szervezetek – KMKSZ, Beregvidéki Magyar Kulturális Szövetség (BMKSZ), Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség (KMPSZ), Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége (MÉKK) és mások – aktív részvételének köszönhető. Hozzávetőleg ötven település kapta vissza régi, történelmi nevét, a városokban és a falvakban számos emléktábla és köztéri szobor emlékeztet a magyar kulturális és történelmi hagyományokra, engedélyezett a magyar nemzeti jelképek nyilvános használata, több helyen kitétték a kétnyelvű helységnevtáblát.

Nemzetiségi érdekérvényesítés

A kilencvenes évek elején a kárpátaljai magyarság egyetlen érdekvédelmi szervezete, mondhatnók, politikai képviselője a KMKSZ volt. Amint azonban más utódállamokban is történt, Kárpátalján pluralizálódott a magyar közösség. Civil szervezetként, de politikai ambíciókat is táplálva, s ilyen tevékenységet folytatva, 1992-ben megalakult a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége. A KMKSZ-ből kilépők Ungváron megalakították az Ungvidéki Magyar Szövetséget (UMSZ), Beregszászban pedig a Beregvidéki Magyar Kulturális Szövetséget. Hasonló folyamat zajlott le Técsőn és Szolyván is.

E jelenség egyik oka a szövetség kétpólusos volta. A központ és az apparátus Ungváron, a tömbben élő magyarság nagyobb része Beregszászban és a beregszászi járásban található. A két város rivalizálásában nagy szerepet játszott a Beregszász központú területi autonómia kérdése, majd egyéb, Magyarországról is gerjesztett, az anyagi támogatások rendszerébe beépített politikai manipulációk. A magyar kormány-szervek s a magyar politikai elit ugyanis elég erőteljesen beavatkozott a helyi konfliktusokba. A nézetütközések az ukrán–magyar alapszerződés 1993-as budapesti parlamenti vitája idején mutatkoztak meg. Kárpátalja magyar lakossága a területi igényekről való lemondást tartalmazó második cikkelyt az Antall-kormány súlyos hibájának, s egyúttal az ügybe teljesen vétlenül belerángatott KMKSZ kudarcának tekintette. Bár a szövetség véleményét nem kérték ki a szerződő felek, a következményekért Kárpátalján kellett vállalni a felelősséget. Ezek az 1994-es parlamenti választáson jelentkeztek is: a KMKSZ jelöltje, Fodó Sándor elnök a megmérettetésen alulmaradt Tóth Mihály függetlenként induló jelölttel szemben. Utóbbi győzelmében magyarországi

politikai körök is szerepet játszottak, de nem csekély támogatást jelentett az is, hogy Tóth kiválóan kamatoztatta korábbi kapcsolatait.¹¹

1998-ban politikai változás történt: a KMKSZ új elnöke, Kovács Miklós nyerte a magyar többségű körzetben a választásokat, jelenleg ő az ukrán parlament magyar képviselője. Emögött céltudatos munka húzódik. A legfontosabb a magyar nyelvű oktatás érdekében kifejtett tevékenység. Létrejött a beregszászi Magyar Tanárképző Főiskola, s a KMPSZ-szel karöltve a szövetség más nemzetiségi szövetségekkel (zsidó, román, lengyel stb.) együtt eddig sikeresen küzdött az ukrán oktatási tárca meg-megújuló manővereivel szemben. A „polikulturalizmus” jegyében, illetve az „ukrán mentalitás” kialakítása érdekében különböző oktatási törvénytervezetek láttak napvilágot, melyek értelmében az ötödik osztálytól kezdve az oktatás nyelve az ukrán lenne, s az állami középiskolákban és felsőfokú intézményekben is kizárólag ukránul oktatnának. A legutóbbi (1997) tervezet preambuluma szándékolt tájékoztatásával képeszt el. Eszerint „Ukrajna abból kiindulva alakítja oktatási politikáját, hogy területén kompakt tömbben élnek az emigrációs és migrációs folyamatok következményeként kialakult, valamint az Ukrajna területére visszatért, korábban deportált népek, például krími tatárok, németek, ukránok stb. képviselői” (kiemelés – T. I.).¹² Az őshonos népekről, így a kárpátaljai magyarokról nem esik szó. Az 1990 óta hatalmon lévő magyar kormányok, egyfelől abban bizva, hogy az Ukrajnával fenntartott barátságos viszony megakadályozhatja egy magyarelleses gyűrű, egy új kisantant létrejöttét, másfelől valamiféle „elvtársi internacionalizmusra” hagyatkozva, hajlottak arra, hogy minimalizálják a kárpátaljai magyarságnak nyújtott politikai támogatást. Ennek tükrében érdemes szemlélni az ottani magyar szervezetek tevékenységét.

Általánosságban elmondható, hogy mind az Antall-, mind a Horn-kormány – azzal érvelve, hogy a „radikális” KMKSZ és a KMPSZ képtelen a központi és a helyi ukrán hatalommal való párbeszédre – azokat a személyeket (Tóth Mihály) és azokat a szervezeteket (például az Ukrajnai Magyarok Demokratikus Szövetsége) ismerték el partnerüknek, s résztették anyagi támogatásban, akik és amelyek a legtöbb esetben – a nyilvánosság előtt legalábbis – tudomásul vették a jogfosztásra törekedő állami megnyilvánulásokat.¹³

Állam és nemzetiség

Bár Ukrajnára is érvényes a nemzeti legitimációnak a nemzetiségekkel szemben tanúsított türelmetlensége, ha vázlatosan áttekinjtük a nemzetiségekre vonatkozó, a korábbi esztendőkből született törvényeket, láthatjuk, hogy számos dokumentum védelmezi a kisebbségeket.

Az 1991 novemberében a Legfelső Tanács által közzétett *nyilatkozat* például garantálja minden népnek és nemzetiségi csoportnak az egyenlő politikai, gazdasági, szociális és kulturális fejlődés, valamint az anyanyelv szabad használatának jogát.

Az 1992 júniusában elfogadott *nemzeti kisebbségi törvény* az anyanyelv használatát, az anyanyelvi oktatáshoz, a saját kulturális intézményrendszerhez és a nemzeti-kulturális autonómiához való jogot biztosítja. Lehetővé teszi a kisebbségi érdekvédelmi szervezetek működését, a nemzeti szimbólumok használatát, az anyanyelv szabályainak megfelelő névhasználatot, valamint a határokon átnyúló szabad kapcsolattartást. Intő jel azonban, hogy a törvény parlamenti vitája során több képviselő az ukrán nemzetiségű lakosság alacsony felsőoktatásbeli arányára hivatkozott, mintegy arra utalva, hogy a nem ukrán népesség máris túl sok jogot élvez.

1992. december 17-én Ukrajna elnökének kárpátaljai megbízottja *rendeletet* adott ki az ukrán nyelv törvény és a nemzeti kisebbségi törvény gyakorlati végrehajtására. Ennek értelmében, „ahol valamelyik nemzeti kisebbség alkotja a lakosság zömét, az ukrán államnyelv mellett az adott nemzetiség nyelvét is használhatják az állami és társadalmi szerveknél, a vállalatoknál és intézményeknél. Lehetőség van a kétnyelvű feliratok használatára, s a nemzeti kisebbségek az állami mellett saját nemzeti jelképeiket is használhatják.”¹⁴

Az 1996. június 28-án elfogadott ukrán *alkotmány* is foglalkozik a kisebbségi jogokkal. A 10. cikkely rendelkezése szerint „Ukrajnában szavatolt a nemzeti kisebbségi nyelvek szabad fejlődése, használata és védelme”. A 11. cikkely kimondja, hogy „az állam elősegíti (...) Ukrajna minden őslakos népe és nemzeti kisebbsége etnikai, kulturális, nyelvi és vallási sajátosságainak fejlődését”.¹⁵

Ukrajnát nemzetközi szerződések is kötelezik a kisebbségi jogok betartására. Az ország 1995-ben lett tagja az Európa Tanácsnak. Belépésekor vállalta a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájának és a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának ratifikálás céljával történő tanulmányozását, valamint ígéretet tett, arra, hogy az ET-be való felvételétől számított egy éven belül aláírja, és ratifikálja a Kisebbségvédelmi Keretegyezményt. Ez utóbbi meg is történt.

Az ukrán magyarországi jogait a két állam között született megállapodások külön is megerősítik. 1991-ben Jeszenszky Géza és Anatolij Zlenko magyar és ukrán külügyminiszter *nyilatkozatot* írt alá a *nemzeti kisebbségek jogainak* biztosításáról. Ennek egyik lényeges rendelkezése a kisebbségek jogaival foglalkozó *vegvesbizottság* létrehozása. A bizottság, mely eddig hét alkalommal ülésezett, *ajánlásokat* tehet a kormányoknak. A nem túl széles hatáskör ellenére a bizottságnak sikertült néhány eredményt elérnie.

A kárpátaljai magyarok – forma szerint legalábbis – jelen vannak a nagypolitikában. Konkrét ügyeik azonban helyben oldódhatnak meg, s erre a tanácsí (önkormányzati) testületekben való részvételük nyújt lehetőséget. Az 1998 tavaszán lezajlott választásokon a különböző szintű testületekbe 918 magyar nemzetiségű képviselő jutott be. A viszonyítás kedvéért: összesen 6902 képviselő működik Kárpátalján. A legtöbb magyar képviselő a beregszászi járásban kapott mandátumot, összesen 450-en.

A politikai jogok – ha nem is elégségesek – lehetőséget nyújtanak arra, hogy a kárpátaljai magyarság érvényesíthesse érdekeit. Lerontja azonban a kedvezőnek tűnő

összképet, hogy Ukrajnában ezek a jogok sok esetben csak papíron léteznek, s hiányzik a megfelelő gazdasági háttér.

A helyi hatalom, azaz a megyei tanács, illetve az adminisztráció nem folytat kisebbségellenes politikát, ugyanakkor folyamatosan elmulasztja néhány olyan békéltető gesztus megtételét, amelyre pedig a magyar szervezetek felhívták a figyelmét. Bár ez a legfelső törvényhozást illeti, egyelőre nincs törvény azon vétlen áldozatok anyagi és erkölcsi kárpótlására, akiket a sztálini érában, különösen a második világháború végén etnikai alapon hurcoltak el. A magyar szervezetek többszöri kérése ellenére a megyei vezetés nem helyezte hatályon kívül azt az 1944 végén született népbizottsági határozatot, amelynek értelmében „a magyarok és a németek az ukrán nép örök ellenségei”.¹⁶ Így a magyarok az őszi hónapokban, októberben és novemberben kétszer „ünnepelnek”. Először a „fasiszta megszállás alól való felszabadulás” hivatalosan elrendelt ünnepét, majd a „felszabadítók” áldozataira, az 1944 őszen ártatlanul elhurcoltakra emlékeznek. Így tehát az „ünnep” nem ünnep, a megemlékezés pedig nem összeköt, hanem elválaszt.

A szomorú konklúzió a politikára is érvényes.

Jegyzetek

1. A *Hatodik Síp* című ungvári folyóirat 1990 ősztől „*Sub Carpathico...*” rovatában körkérdést intézett Kárpátalja magyar, ruszin és ukrán értelmiségieire a térség jövőjéről, területi hovatartozásáról. Az alábbiakban néhány véleményt idézünk. Váradi-Sternberg János történészprofesszor válasza (1924–1992) 1990 szeptemberében: „... a Szovjetunió felbomlásának időpontját nehéz megjósolni (...). Ha erre sor kerülne, akkor a legkézenfekvőbb az lenne, hogy Kárpátalja visszakerüljön Magyarországhoz. Ne ijedjünk meg a szótól, én itt nem a határok erőszakos megváltoztatásáról beszélek, hanem egy olyan spontán és természetes folyamatról, mint például a két Németország esetében történt.” Pavlo Csucska ukrán nyelvész 1991 áprilisában: „Meggyőződésem, hogy Kárpátalja a szuverén ukrán államhoz fog tartozni.” Volodimir Fedinisinec ruszin költő, lapszerkesztő 1991 októberében: „Nem akarok képmutató lenni, azt állítva, hogy a ruszinoknak jobb lenne Csehszlovákiához tartozni (mégiscsak szlávok ...), mint Magyarországhoz. Podkarpatszka Ruszt önálló államnak szeretném látni.” Balla László író, lapszerkesztő 1991 márciusában: „A Szovjetunió felbomlását évtizedünk közepére teszem (...). Hogy hányatott sorsú területünk melyik államhoz kerül, ki volna annak a megmondhatója? Itt csak arról szólhatok, hogy számunkra, magyarok számára, természetesen az anyaországgal való egyesülés volna az ideális, de úgy vélem, ez a megoldás elfogadható lenne vidékünk szláv lakossága számára is, hiszen ismét egy fejlődő ország kötelékébe kerülnének (...).” *Hatodik Síp*, 1992. 1. 16–17. o.
2. 1972-ben Kovács Vilmos (1927–1977) író, költő, östörténész mellett egyik szerzője, terjesztője volt annak a kárpátaljai magyarság sérelmeit, nemzetiségi követeléseit összegző beadványnak, melyet több mint 1600 aláírással ellátva az SZKP KB Politikai Bi-

- zottságának és a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének címeztek. Tevékenysége következményeként több esztendőre elveszítette ungvári egyetemi tanári állását.
3. A KMKSZ megalakulása. *Hatodik Sip*, 1989. augusztus. 19. o.
 4. Uo.: 20. o.
 5. Uo.: 20. o.
 6. Balla László, a *Kárpáti Igaz Szó* főszerkesztője például így nyilatkozott a megalakulás előtt álló magyar szervezetről: „... semmiképpen nem adhatjuk fel azt az igényünket, hogy állami támogatással, állami intézményként is megalakuljon a szövetségünk...” Uo. 20. o.
 7. Tóth István: Kisebbségi közélet és politizálás Kárpátalján 1944 után. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1995. 269. o.
 8. A szovjet csapatok Kárpátaljára való bevonulása után Munkácson, a Kárpátontúli Ukrajna Népbizottságainak kétes legitimitású első kongresszusán, 1944. november 26-án kiáltványt tettek közzé. Ebben egyebek között követelték: „Egyesíteni Kárpátontúli Ukrajnát a mi nagy anyánkkal, Szovjet-Ukrajnával, és elszakadni Csehszlovákiától. Uo.: 262. o.
 9. Móricz Kálmán: Ruszin, rusznák vagy ukrán? *Kárpátalja*, I. évf., 1990. 15. 10. o.
 10. 1989 óta érvényben van Ukrajna nyelvtörvénye, 1992-ben fogadták el a kisebbségi törvényt, 1996-ban az alkotmányt. A nemzetiségi kérdés kezelésére államigazgatási szinten 1993-ban Nemzetiségi és Migrációs Minisztériumot hoztak létre, igaz, ezt 1996-ban, mintegy utalva a probléma eljelentéktelenítésére, Nemzetiségi és Migrációügyi Állami Bizottsággá fokozták le. Utóbbi lépés törvénytörő, hiszen a minisztérium létét törvény írja elő.
 11. „A KMKSZ vezetése kezdetben alábecsülte a soraiból kinőtt ellenfél lehetőségeit, képességét és a mögötte álló hatalom elszántságát. Holott jól tudta, hogy Ukrajnában nem volt semmiféle rendszerváltás, a reformok és a privatizáció el sem kezdődött. Nagyrészt érintetlen a kárpátaljai magyar szavazók zömét kitevő falusi lakosságot ellenőrző kolhozrendszer. A hatalmat helyi és felsőbb szinten ugyanazok gyakorolják, akik a szovjet időkben.” Varga Béla: Egy vereség margójára. *Pro Minoritate*, 1994. 2. 10. o.
 12. Tóth István: A nemzetiségpolitika elvei és gyakorlata Ukrajnában. *Korunk*, 1998. 1. 26. o.
 13. Ezt példázza egy Tóth Mihállyal készített interjú is: „Ukrajnában lassan kilenc éve minden ajtó, ablak tárva-nyitva. Itt a magyarságé – lélekszámát tekintve a kilencedik kisebbségé – a legfejlettebb iskolarendszer; az utóbbi négy évben vitathatatlan a fejlődés: két magyar gimnázium, három református liceum és egy magyar főiskola nyílt. Azzal riogatni az embereket, hogy veszélyben a magyar oktatás: félrevezetés.” Hofer László: Kárpátaljai magyarság: táborharcok. *Népszabadság*, 1998. szeptember 26.
- Sajnálatosan hiányzik ebből a nyilatkozatból az az információ, hogy a multikulturális oktatási koncepció kidolgozását az ukrainai Soros Alapítvány által megbízott személyek végzik, ám az ő koncepciójukat az ukrán hivatalos szervek határozottan elutasítják. A nyilatkozat ilyen formában való közreadása azért is furcsa, mert Tóth Mihály az UMDSZ elnökeként maga is hivatalosan tiltakozott az oktatási koncepció ellen.
14. *Jelentés az ukrainai magyarság helyzetéről*. Határon Túli Magyarok Hivatala, Bp., 1998.
 15. *Ukrajna Alkotmánya*, h. n., 1996.
 16. Isztorija gorodov i szjol Ukrajinszkoj SZSZR – *Zakarpatszkaja oblaszty*. Kijev, 1982. 66. o.

III. REGIONALITÁS ÉS GLOBALIZÁCIÓ

Rendi/nemzeti – regionális/globális. Fogalomtörténet a XIX. századi Erdély példája alapján

A probléma meghatározása

A kolozsvári tanács 1824-ben azzal a kéréssel fordult a marosvásárhelyi lakatos céhhez, hogy igazolja egy bizonyos Bendák Márton képzettségét.¹ A marosvásárhelyi céh annak rendje és módja szerint visszaküldött egy általánosan használatban lévő igazoló formanyomtatványt, mely feltüntette a fiatalember családi állapotát, korát, szem- és hajszinét, foglalkozását, valamint nemzetiségét és hazáját. Eszerint Bendák erdélyi *nemzetiségű, hazája pedig Kolozsvár városa*. Itt tehát a *nemzetiség* nem az illető etnikai hovatartozását jelzi, ahogy azt a XIX. század második felétől használjuk, de nem is rendi helyzetét (magyar polgár), ahogy a privilégiumtisztázó Ferenc-kor jogi viszonyai alapján elvárnánk, hanem egyszerűen az adott államhoz való tartozását, azaz az állampolgárságát. A *haza* pedig Bendák lakhelye, illetve felettes joghatóságának megtestesülése, hiszen kolozsvári polgárként bárhol élhet, jogilag csak saját városának bírósága előtt lehet felelősségre vonni. Lakjon akár Szász- vagy Székelyföldön, illetve a magyar megyék területén, ahhoz a joghatósághoz tartozik, amely kiváltságát megtestesíti. A *haza* tehát a jogi identitás területi megnyilvánulása, és nem a kultúrnemzet mind földrajzilag, mind jogilag nehezen behatárolható vagy épp megfoghatatlan területe, ahogy a XIX. század második felétől használjuk.²

Formanyomtatványunk tehát azt mutatja, hogy a nemzetépítés olyan fontos fogalmai, mint *nemzetiség, (állam)polgár* vagy *haza* jelentős értelmezésváltozáson mentek át a XIX. század második harmadában. Ezen fogalmak értelmezésével megragadhatjuk azokat a konvenciókat és normákat, melyek egy adott közösséghez való tartozást, illetve e közösség behatárolását meghatározzák. E konvenciók a társadalmi interakció termékei, melyek objektív formában jelennek meg a szereplők számára, egyrészt azért, mert ezek maguk a közösségi megnyilvánulások, másrészt, mert a mindennapok során nyernek formát, és irányítják a cselekvéseket, melyek biztosítják az objektivizálást. Abban a pillanatban, amikor a konvenciók vita vagy megfontolás tárgyává válnak, azaz objektivitásuk megkérdőjeleződik, elveszítik konvenció voltukat, többé nem tudnak megfelelni a kétkedés vagy „hitelvesztés” kihívásának. A régi konvenciók válsága új módokon szervezi meg a társadalmi kapcsolatot.³

A rendi norma hitelvesztésével a fenn említett fogalmak új értelmet nyertek a XIX. század során, a saját területén a kizárólagosság igényével fellépő nemzetépítés törekvéseinek megfelelően. Hipotézisünk szerint a globalizáció hatására újabb normaváltozás tanúi vagyunk, melynek során megváltoznak a XIX. századi nemzetfelfogáshoz kapcsolódó értelmezések. A nemzet mint „elképzelt közösség” riválisaként megjelenik a nemzeten túlmutató globális közösség – melyhez akár az emberiség egésze is csatlakozhat –, illetve a helyi érdekeket előnyben részesítő régió.

Az újkori Erdély példáján azt szeretném röviden bemutatni, hogy a *város* és a *polgár* fogalmak vizsgálatával hogyan bonthatjuk ki a rendiséget felváltó nemzeti-etnikai konvenció jellegzetességeit és az általuk sugallt modelleket. Az elemzés célja egy olyan séma meghatározása, mely a rendi, illetve nemzeti társadalomfelfogást egységbe foglalja napjaink globalizáló-regionalizáló normakísérleteivel – a *térfelfogás* alapján.

A polgárság és a városok egységesítése

Az erdélyi adórendszer kuszaságával szakítani kívánó Habsburg-adminisztráció elérte, hogy 1750-ben egyégesen összeírták a tartomány adóköteles háztartásait.⁴ Az összeírás feldolgozása a *Directiva Commissionál* kezdődött meg 1751-ben, és 1753-ban fejeződött be. A munka eredménye egy Európában egyedülállóan „racionális”, a társadalmi és földrajzi elvet egyszerre figyelembe vevő rendszer. Ismereteim szerint Európában sehol sem valósult meg a vizsgált korszakban a földrajzi távolságot és a központi szerepet ennyire következetesen szem előtt tartó adórendszer.⁵

Ez az adott háztartás által fizetendő adóösszeget a családfő rendi állásának és lakhelyének kombinációja alapján határozta meg, az 1748/49-es *classificatio* alapján.⁶ A *commissio* meghatározta a huszonkét leggazdagabb települést (*emporium*), és ezeket három *classisba* sorolta. A többi település is *classist* kapott az *emporiumtól* való távolsága alapján. Az adóösszeget a lakóhely besorolása (például II. osztályú *emporium* IV. osztályú községe) és a családfő rendi állása (szabad szász, egytelkes nemes, bojár stb.) határozta meg. A *classificatio* – bár sosem használták fel a gyakorlatban – hosszabb elemzést érdemel. Az erdélyi társadalom kívülről nézve igen bonyolult rendi és közigazgatási tagozódása arra ösztönözte a bécsi *commissiót*, hogy – mintegy *tabula rasát* teremtve – egy neutrális térbe helyezze el az *emporiumok* és „vonzáskörzeteik” meghatározta rácsot. A falvak és mezővárosok osztályozásánál nem vették figyelembe a közigazgatási beosztást, azaz a jogi hovatartozást, csak a megközelíthetőség és a távolság számított. Az adóalanyokat nem közösségi kiváltságuk (*natio*, kiváltságos város, taxás hely stb.), hanem csupán rendi hovatartozásuk különböztette meg egymástól. Egy szabad szász például arányosan többet fizetett, ha egy első osztályú *emporium* második *classisába* sorolt faluban élt, mint egy másik szabad szász egy harmadik osztályba sorolt faluban, illetve egy jobbágy a második *classisban*. Az adórács egyetlen rendi kategóriát, illetve községet sem hagyott ki,

legalábbis a bécsi hivatalnokok szándéka ez lett volna. A kategóriák helyességének eldöntése komoly elemzést kívánna meg, melyre itt nem vállalkozhatom. A számtalan értetlenség mindenesetre arra utal, hogy a hivatalnokok és az adóalanyok eltérően határozták meg a társadalmi rétegeket.

A leggazdagabb városok *emporium* elnevezése egyértelműen mutatja, hogy a jövedelem fő forrásának a kereskedelmet tekintették, tehát itt a merkantilista elv érvényesül.⁷ „Kézenfekvő ugyanis, hogy az, aki könnyebben és több dolgot és áruját tudja eladni, nagyobb terhet képes viselni annál, mint aki kevesebbet és nagyobb nehézséggel szokta elárusítani.”⁸ A merkantilista elv a középkor térfelfogásában is érvényesülő *tomista justum pretium* elvével ellentétben a termelőerők koncentrációját, a javak térben való egyenlőtlen eloszlását vallja. A merkantilista gondolkodók ennek az egyenetlenségnek az erősítését szorgalmazták a nemzetközi kapcsolatokban éppúgy, mint a város és környéke, illetve a főváros és a vidék viszonyában.⁹ A térben tisztán megjelenő merkantilista szemléletű adórácsot azonban nem lehetett megvalósítani a társadalom rendi tagozódása miatt, így ezt a rácsot a rendi kategóriák módosítják.

A kétféle (térbeli és társadalmi) besorolás együttes alkalmazása megosztja az egy helyen lakókat éppúgy, mint az egy rendbe tartozókat. A rendi elv térben való alkalmazása semmi újat nem hoz, hiszen a települések lakossága korábban is társadalmi meghatározottsága szerint vette ki részét az adózásból. A térbeli elv különböző rétegekre való igen következetes alkalmazása ugyanakkor – ebből a szempontból minden bizonnyal első alkalommal – hivatalosan is megkülönbözteti a jogilag egyébként egy rendbe tartozókat. A közgazdasági gondolat változó térfelfogása és annak társadalomra való alkalmazása, valamint az újkori adóreformok párhuzamos vizsgálata a társadalom változásainak új szempontjaira hívhatja fel figyelmünket. Városaink és polgárságuk jogi értelemben vett behatárolása szempontjából hipotézisünket a következőképpen szemléltethetjük:

	<i>Térértelmezés</i>	<i>Rendi csoport (polgárság)</i>
Középkor	<i>Justum pretium</i>	Zárt, városspecifikus
Merkantilizmus	Egyenlőtlen, preferáló	Zárt, egységes
Liberalizmus	Egyenlősítő	Nyitott, egységes

Az összeírás és a *classificatio* lett a Bethlen Gábor-féle adórendszer alapja, mely 1754-től lépett életbe (*Systhema Bethlenianum*).¹⁰ Ettől a pillanattól kezdve Erdélyben megjelenik a nemzeti hovatartozástól független adóalany. Az új adórendszer az adózók földjére is kivet adót, azaz áttöri az „*onus non inhaeret fundo*” rendi alapelvét. A polgárokként felvett városlakók (függetlenül a város jogi kategóriájától) egységesen a „*taxa civica*”-t fizették, tehát egységes elbírálásban részesültek. A rendi szempontból ugyanabba a kategóriába sorolt adóalanyok később – a városok megnyitása, illetve

megnyílása után – az általuk reprezentált városokat egységes kategóriaként jelenítették meg a XIX. századi liberális gondolkodók számára. A XVIII. század közepén tehát – egyelőre csak adóztatási szempontból – egységes kategória lett a polgárság, ami a városok egységes adóztatási, majd elemzési kategóriaként való értelmezésének lehetőségét teremtette meg.

A polgár saját terében: az egységesülő városi tér

A történeti Erdély négy nagyvárosa közül Kolozsvár könyvelhette el a legnagyobb népességnövekedést a XIX–XX. században. A város nemcsak népességkoncentrációként lett egyre jelentősebb, hanem 1910-re Észak-Erdély és a hajdani Partium regionális központjává emelkedett, és a Magyar Királyság öt legfontosabb központi szerepkörű városa között szerepelt. Előkelő helyezését adminisztratív és mindenekelőtt kulturális szerepének köszönheti, melyet társadalmi összetétele is mutat. Feltételeztük, hogy a sikeres politikai-kulturális központ modelljének kialakulása arra az időszakra esett, amikor a város az Erdélyi Nagyfejedelemségben központi szerepre tett szert, azaz a XIX. század első felére. Vizsgált korszakunkban végig megfigyelhető egy erős rivalitás Kolozsvár és Nagyszeben, kisebb mértékben Kolozsvár és Marosvásárhely között. Mindhárom városban találunk központi szerveket, ám egyik városnak sem sikerül egyszerre megszereznie a kormány, a tábla, a kincstartóság, a katonai főparancsnokság és az országgyűlés székhelyének jogát.

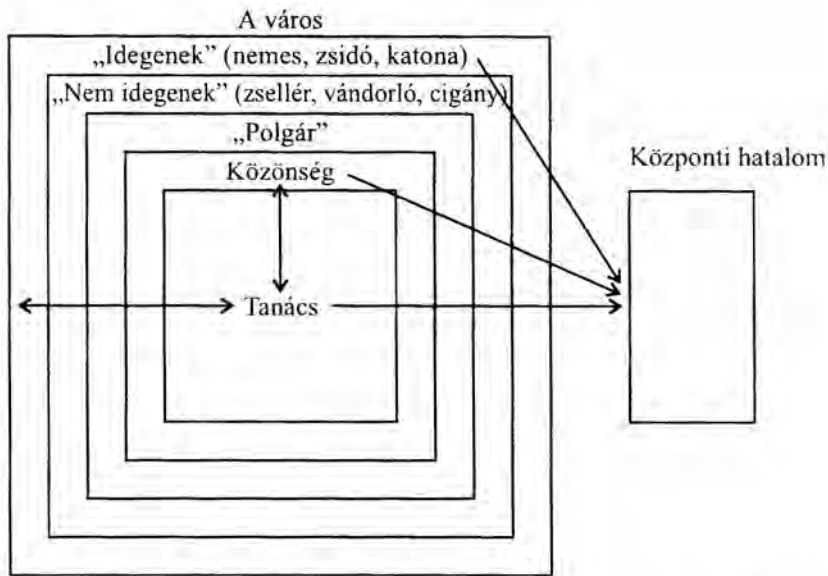
A központ státuszának elnyeréséért folytatott küzdelem legjelentősebb állomása II. Lipót 1790-es döntése, mely szerint Kolozsvárra hívja össze az országgyűlést, és egyben ide helyezteti a királyi kormánysházat és kincstartát.¹¹ Ezzel a lépéssel Kolozsvár előnyt szerez Nagyszebennel szemben, és bár I. Ferenc 1797-ben visszahelyeztette Nagyszebenbe a kincstartát,¹² a város 1849-ig megtartotta előnyét. Kolozsvár „Erdély fővárosa” maradt.

Kevésbé látványos, ám témánk szempontjából igen fontos esemény történt Kolozsvár közigazgatásában a fővárossá válás évében. Ezt az eseményt városi tanácsnak a kormányhoz benyújtott felirata a következő módon érzékeltette: „... némely, a városban nem rég letelepedett s újításokra hajlandó polgárok kezdetek, a kik pedig még polgári esküt sem tettek s a város dolgaihoz közük sem lehetne. Ezek a száz-férfiak némely tagjait felindítván ... a városi Tanács és hatóság nyilvános állása és tekintélye ellen alattomban gyűléseket kezdetek tartani, s oly dolgokat forraltak, melyek a felsőségre és közszolgálatra nézve ártalmasok s a közcsendességet is megzavarhatják.”¹³ Arra kérték ezért a kormányt, hogy ha a (tanácsí) engedély nélkül ülészők feliratot intéznének a kormányhoz, azt a tanáccsal tudassa, illetve tiltsa el őket a tiltott gyűlésektől. A város vezető testülete tehát belső ellenzékre talált a frissen újjászerveződő közönség (közgyűlés) személyében.

Az újkori város és különösen a zárt város *home townként*¹⁴ leírt változata minden politikai, művelődési stb. megnyilvánulásában önnön különlegességét hangsúlyozza, ezért nehéz nagyobb kategóriába sorolni. A város alkotmánya a szász városi jogból fejlődött ki, de idővel egyre több jellegzetességet vett fel a magyar jogból. A korszak Kolozsvárára véleményem szerint alkalmazható a nyíló város dinamikus modellje. Megjegyzem, hogy ez a folyamat több évtizeden keresztül tartott, és nem feltétlenül esett egybe az általam választott időhatárokkal. Hangsúlyoznunk kell, hogy a *nyíló város* kifejezés itt azt az elméleti feltevést takarja, mely szerint elemzésünkben nem a zárt/nyitott város közötti dichotómiára tesszük a hangsúlyt, hanem arra a változásra, amikor a többségében a zárt város jellegzetességeivel bíró településen fokozatosan a nyitott városi elemek kerülnek többségbe. Az 1790-es év választását módszertanilag több indokkal támaszthatjuk alá. Az említett, a város szempontjából kiemelkedő jelentőségű politikai események mellett II. József uralkodása után „a XVIII. század vége, a XIX. század első, reformokat megelőző évtizedei, a hadi konjunktúra s a pangó, sőt válságos és inséges XIX. századi századelő a feudális kornak utolsó nagyobb *formakereső* periódusa.”¹⁵

Ez a formakeresés nem más, mint a konvenciók megtartásának kísérlete folyamatos kompromisszumokon keresztül, melynek során a társadalmi érdekcsoportok a gyakorlatban alkalmazzák a közösen elfogadott normákat. A város politikai vezetése nagy rugalmassággal kezelte a Kolozsvár új helyzetéből adódó kihívásokat. A Mack Walker által is említett „körkörös logika”¹⁶, mely szerint a zárt városok polgársága addig gyengíti a kívülről érkező hatásokat, míg az idomul a belső viszonyokhoz, az államhatalom beavatkozásának leszorítására nagyszerűen működött a stabilitás belső és külső fenyegetőivel szemben.

Az 1790-es változásoktól kezdve egyre több fogyasztó jelent meg a városban, hiszen az országgyűlésben jelen lévő és a kormányhivatalokban dolgozó, illetve ügyintéző réteg Erdély leggazdagabbjaiból került ki, és így a helyi polgárság is gazdagodott. Ezzel a politikai sikerrel azonban veszélyesen megingott a város kiváltságos, tanácsi felügyelet alatt működő kerete. A városban addig érvényes normák természetes módon megkérdőjeleződtek, a tanácsnak (a kiváltságos polgárságnak) naprakészen kellett reagálnia a meg-megújuló kihívásokra, úgy, hogy Kolozsvár politikai-adminisztratív központi szerepét is megtartsa a többi város rivalitásával szemben. E kettős feladatnak sikerrel megfelelt a tanács.¹⁷ Vizsgálatunk tárgya éppen ennek a túlélésnek a mechanizmusa a korszak tanácsi és közönségi jegyzőkönyvei alapján. A jegyzőkönyvek anyaga mára sajnos jelentős károsodásokat szenvedett, ám így is hatalmas mennyiségű és rendkívül szétágazó témákat felölelő forrásról van szó. Problematikánk vizsgálatához ezért kénytelenek voltunk leszűkíteni a város igazgatása során előforduló ügyeknek a körét a következő séma szerint:

A város lakosságát a helyi politikai-társadalmi (=rendi) vezetés szempontjából osztottuk csoportokra. A városlakók első megosztó vonala így a hatalomban részt vevő (választó és választható) polgárság és a városi vezetésből kimaradó többiek, „nem polgárok” között húzódik. A nem polgárokat a tanácsi jegyzőkönyvek iratai és az összeírások társadalmi kategóriái alapján további két csoportra osztottuk: a zárt város belső hierarchiáját nem veszélyeztető, abba integrálódott „nem idegenekre” (zsellér, vándorló, cigány) és a belső rendet nem tisztelő „idegenekre” (nemes, zsidó, katona), akik állandó problémaként szerepelnek a jegyzőkönyvekben. A nem polgári kiváltságú városlakók két csoportja közötti megkülönböztetést a tanács és a közgyűlés iratai alapján tettük meg. Természetesen a személyektől és a helyzettől függően változott, hogy kit tekintettek idegennek. A kutatás szempontjából azonban éppen az a fontos, hogy kit és milyen indoklással *tekinthettek* kívüllónak, mivel az időben eltérő érvelések segítségével megragadhatjuk a konvenciók változását. Az idegenek ellen felhozott vád szinte mindig az erkölcstelenség, a fiatalok megrontása, tehát egy új norma terjesztése a városon belül.

Mindkét oldalon tapasztalható egyfajta tolerancia, amely azonban jellegében más-más fajta. Az „idegenek” toleranciája dinamikus, a befogadáson alapul, hiszen ezzel indokolhatják saját letelepedésüket a városban. A kiváltságos polgárság toleranciája ugyanakkor statikus, a fennálló rend stabilitását szolgálja.¹⁸ Az első a vallásszabadsághoz vezethet, míg a második a bevett vallások kiváltságos jellegét biztosítja. A kolozsvári tanácsban, a tisztviselő- és bíróválasztásnál szigorúan érvényesült a négy bevett vallás paritásos elve. A polgárságot megosztó felekezeti különbség a város különlegességét jelentette, így rendi létének egyik alappillére volt. Bármilyen mértékű megsértése a tanács szankcióit vonta maga után. A zsidóság megjelenése egyértelmű

veszélyt jelentett nemcsak a polgárság kereskedelmére, hanem a felekezeti egyensúlyra, ezért egységesen léptek fel ellene. A felekezeti különbségek normája meghatározó maradt korszakunkban. Ezt bizonyítja Biassini Kajetán olasz vállalkozó halottasszekerének esete. Biassini postakocsi-szolgálatot, vendégfogadót és kávéházat létesített Kolozsvárott az 1820–1830-as évek fordulóján.¹⁹ Szolgáltatásai közé tartozott a halottak végtisztességének megszervezése. 1831 márciusában Valther János tanácsos bepanaszolta a tanácsnál Biassinit, amiért a lutheránusok számára fenntartott halotasszekerrel vitt ki egy református – tehát szintén protestáns – halottat a temetőbe.²⁰ Valther kérte a szekér lutheránusok számára való fenntartását. A felekezetek közötti különbségek normát határoztak meg, melyet valószínűleg nehezen értett meg egy idegen, különösen külföldi, akinek nem volt ismerős a négy „bevett vallás” rendszere.

A város politikai vezetése korszakunk elejétől kezdve tehát számos érdekcsoport egységeként értelmezhető. A közönség pedig épp rendezavaró tettekkel hívta ki a tanács ellenkezését, azaz itt is új norma fogalmazódik meg. Elemzésünk tárgyát, a tanács egyensúlyt biztosító mechanizmusát két konfliktuson keresztül szeretném bemutatni. Az első a tanács és az „idegenek” között, a második a tanács és a közönség között feszül. Mindhárom szereplő állandó kapcsolatban áll a központi hatalmat megtestesítő, szintén kolozsvári illetőségű kormányzékkel. A kormánnyal, illetve az udvarral való levelezés folytonos referenciát biztosít az adott témában, és a szereplők politikai jártasságát feltételezi, hiszen jól kellett ismerniük az aktuális udvari eszméket és viszonyokat ahhoz, hogy számukra kedvező döntést érjenek el a hatalomnál. Két konvenció megkérdőjeleződését mutatják a konfliktusok. Az első magát a várost érinti. A nemzeti-állami központ szerepében mutatkozó erdélyi főváros hiteles képviselőjének tekinthető-e a kiváltságos polgárok grémiuma, a tanács? Egyszerűbben: kié a város? A természetes válasz: a *polgárságé*. Itt jelentkezik a második konvencióval kapcsolatos kétely: ki számít polgárnak? Mint majd tapasztaljuk, a válaszok különbözőek, sokszor ugyanattól a szereplőtől is eltérő választ kapunk az idő és a helyzet függvényében: „mindenki egyszerre több társadalmi pozícióval bír.”²¹

Vessünk egy pillantást Kolozsvár társadalmi megoszlására vizsgálatunk kezdetének évében.²² Az adóköteles családok döntő része polgár (60 százalék), a fennmaradó rész pedig „nem idegen” (37 százalék). Rendi szempontból „problémás” rétegnek tekinthetjük a nemeseket és mágnásokat, akik kolozsvári illetőségük miatt kerültek be az adóösszeírásba. Arányuk ellenére valószínűleg már ekkor jelentős szerepet játszanak a város életében, számuk (70 család) jóval meghaladja a Nagyszebenben (12 család) és kevésbé a Marosvásárhelyen (46 család) élők számát. Más városban nemeseket nem mutattak ki.²³ A nemesek betelepülése tehát jóval 1790 előtt megkezdődött, mégis a vizsgált korszakban végig a polgárok domináltak a város társadalmában. Az arányok változásának üteme valószínűleg felgyorsult azzal, hogy a nemesek most már a magukénak érezhették a várost.

Korszakunk végének városi társadalmát az 1857-es népszámlálás adatai alapján próbáltuk összevetni a XVIII. század végi állapottal. Ekkorra a „*polgár(i)*” fogalma nyilvánvalóan fontos jelentésváltozáson ment át. A *polgárinak* tekintett népesség a felnőtt férfiak felét, a szolgálkkal kiegészített *városias* lakosság pedig a városlakók kétharmadát tette ki, ami véleményem szerint tagolt, városias népességre utal, annál is inkább, mivel egy több mint húszezres népességkoncentrációról van szó. A XVIII. század végén és a XIX. század közepén polgárinak számító lakosság tehát meghatározó volt a városban. A két összeírás között azonban több mint hatvan év telt el, amely átformálta a fogalom tartalmát.

A fővárossá válás belső és külső riválisokat jelentett a tanácsnak. A belső riválisok új, sokszor nemzeti *intézményeikkel* jelezték letelepedési szándékukat. Már említettük a rendbontó *idegenek* jelentkezését. A külső riválisok magát a várost támadták, maguknak követelve a *politikai székhelyből* származó hasznot. A fővárossá válás említett jelei maguk után vonták az etnikai-kulturális nemzethez való tartozás megjelenését a vitákban. Mindig az adott helyzet döntötte el, hogy például *németellenes* volt-e egy megnyilvánulás, vagy a *szász rendi státust* támadta. A kétféle érvelés párhuzamosan van jelen a vitákban, a rendi jellegű a meghatározóbb, hiszen a politikai-hatalmi kereteknél ez a meghatározó. A kolozsvári polgárok nemzetiségét a XVIII. század végén a helyzet szabja meg. II. József 1785-ös, a város kiváltságát amúgy is sértő német nyelvrendeletére válaszul a tanács elmondja, hogy a tanácsnokok és tisztviselők nem beszélik ezt a nehéz nyelvet, és legalább két év haladékot kérnek, hogy megtanulhassák.²⁴ A tanács 1790-ben az erdélyi magyarság „hagyományos jogának” visszaállítását látta a főváros Kolozsvárra helyezésében.²⁵ 1797-ben viszont, amikor kolozsvári követség ment I. Ferenc császárhoz, hogy a kincstár Nagyszebenbe helyezését megakadályozza, a következő párbeszéd zajlott le a császár és a követek között a tanácsi jegyzőkönyv szerint: – „Ti mind a hárman németek vagytok ... én pedig azt értettem, hogy Kolozsváratt mind magyarok vannak.” – „Ebből kitetszik ... hogy rosszul van felséged értesítve. Sok németek laknak ottan.”²⁶ Az adott érdektől függően a polgárok tehát váltogatták nemzetiségüket. Tehették, hiszen egy szász–magyar kettős hagyomány kompromisszumát őrizte a privilégiumuk.

A két évtizeden át tartó statútumvita jó példa a városvezetést megosztó, a tanács és a közönség között megmutatkozó ellentétekre. A hosszú, számunkra talán értelmetlennek tűnő vita a polgárok mindennapi életére valószínűleg kevés hatással volt. A különböző javaslatok és a mögöttük álló személyek azonban a polgárság, a városi joghatóság és a város mint tér párhuzamosan jelenlévő interpretációit vonultatják fel. A statútumvita végül kompromisszummal végződött: majdnem minden maradt a régieben. A statútumot még a viták során elért módosításokkal sem változtatták meg. Maga a vita azonban jó alkalmat adott arra, hogy az új polgárok közelebb kerüljenek a hatalomhoz azzal, hogy véleményüket politikai formába öntik, és a kormánnyal is tudatják.

..... A szabad királyi városok ... nemkülönben a saját czéhükben és maguk között a kereskedők, kalmárok, szabók ... más mesteremberek is a fejedelem megegyezésének hozzájárulásával statutumokat hozhatnak ... De ezek ... csakis közöttük állnak meg és maradnak erőben."²⁷ A Hármaskönyv ezen paragrafusára hivatkoznak a tanács és a közönség együttes döntése után a kolozsvári polgárok 1830-ban, amikor választ adnak az uralkodó nyolc évvel korábbi leiratára. Ekkor még egységes véleményük szerint saját hatáskörükben nem kényszeríthetők jogrendjük megváltoztatására. Az udvar nem vár újabb nyolc évet a válasszal, hamarosan utasítja őket, hogy a „kor szelidebb szelleméhez” idomítsák a város alkotmányát, valóságos változtatást nem kell tenniük. A leiratból kitűnik, hogy a törvényhatósági alkotmányok összehangolását, egységesítését kívánják Bécsben elérni. Ezzel valójában a statútum lényegét támadják, hiszen az éppen különlegességének köszönhetően a kolozsvári kiváltságos polgárság szabadságának letéteményese.

Kolozsvár jellegzetessége éppen abban állt, hogy a kiváltságos polgárok érdekesportjai évszázadok alatt létrehoztak egy, a helyi különlegességekből adódó szokásjogokat kodifikáló alkotmányt, mely csak a közösség teljes jogú tagjaira vonatkozott, megkülönböztetve őket azoktól, akik a városban éltek ugyan, de más felettes joghatóság alá tartoztak.²⁸ Természetüknél fogva a különböző városok statútumai szerkezetüket tekintve igen eltérőek voltak, hiszen a helyi viszonyok alakították ki őket. A statútumok azonban funkcionálisan ugyanazt a szerepet töltötték be: elválasztották a közösség ugyanolyan jogú tagjait a többiektől, és megszabták az előbbieket életének keretét. A statútumok szerkezeti különbözősége azért volt a közösség szabadságának letéteményese, mert a reformokat erőtető központi adminisztráció épp a szerkezet-azonosság elvén működött, és nem a funkciók koordinálását próbálta elvégezni.²⁹ Mivel a közösségnek éppúgy létkérdés volt a statútum érintetlensége, mint a tanács számára, meglepő, hogy az 1820-as évek stratégiájával ellentétben 1832–33-ban a tanács látszatreformjaival szemben radikálisabb változtatásokat javasolnak, és ezek megvalósítása érdekében még a kormánynál is hajlandók bepanaszolni a tanácsot.

Mind a tanács, mind a közönség elkészíti a maga vázlatát, és ezeket együtt küldik fel, hogy a kormány döntsön, melyik felel meg inkább elvárásainak. Az események felsorolásánál láttuk, hogy a kormány – bár a közönség által elfogadott változatot a császár akaratával és a „hazai törvényekkel inkább megegyezőnek” találta – a tanács változatát támogatta, mivel a közönség által javasolt tervezetet nem az egész testület, hanem csak néhány hangoskodó ügyvéd szavaztatta meg. Az új statútumot egyeztető tárgyalásokra leküldték, ám 1848-ig a város alkotmánya lényegében nem módosult.

A közönséget a tanács ellen buzdító és a kormány által rendbontó viselkedése miatt elmarasztalt Gyergyai Ferenc ügyvéd minden bizonnyal főszerepet játszott abban, hogy a fenti elvet elfogadható jogi formába öntsék. Gyergyai unitárius volt, abból a közösségből jött tehát, mely egyenrangú volt a többi felekezettel, de kis számaránya

miatt a rendi képviseleti fórumokon háttérbe szorult, és épp vizsgált korszakunkban radikalizálódni kezdett.

A státútumvita évében folytak az 1834-re Kolozsvárra meghirdetett országgyűlés képviselő-választásai, amelyeken – az ekkor már tanácstag – Gyergyai is jelöltette magát. A tanács és a közönség együttes ülésén nagy többséggel meg is választották. Pataki Mihály főbíró kifogásai ellenére. A főbíró legfontosabb ellenérve az volt, hogy Gyergyainak nincs birtoka, tehát nem választható. Erre Gyergyai az egybegyűltek nagy meglepedésére kijelentette, hogy „ámbr más birtoktalan tanácsbeli is van, ő mihelyt a Tanács és az Esküdt-közönség kimutatja, hogy mennyivel kell bírni a senatornak és követnek, mindjárt ki fog annyit mutatni.”³⁰ Ebben az esetben nemcsak választási csatározásról van szó, hanem egy igen fontos fogalom értelmezési különbségéről Pataki és Gyergyai között. Pataki minden bizonnyal a birtokot a zárt városok közösségéhez való tartozást biztosító *Eigentum* értelmében használja, ami nyilvánvaló gazdasági értékén túl annak társadalmi értékére is utal. Mivel a közösség, a birtok és ezáltal a birtoka által a közösséghez tartozó polgár fogalma is problematikussá válik a korszakban, Gyergyainak csak szónoki képességeire kell hagyatkoznia ahhoz, hogy elfogadtassa a birtok modern, általunk is használt értelmét. Az említett képviselő-választás egyébként abban az évben zajlik, amikor Kolozsvár egy másik unitárius polgára, Bölöni Farkas Sándor megjelenteti *Utazás Északamerikában* című, igen nagy sikerű útirajzát.³¹ Az országgyűlésben és a kolozsvári szalonokban pedig Wesselényinek, a nemzeti-nemesi intézmények egyik legfőbb kolozsvári szorgalmazójának eszméi terjednek.

Az 1834-es képviselő-választás két újítást hozott: egy birtoktalan és egy nem tanácsai képviselőt választottak meg. Ez utóbbi újítás a közönség hosszú, a hatalomból mind nagyobb részt kívánó mozgalmának egyik fontos állomása volt. A közönség csak 1800-ban érte el, hogy a tanács nélkül tarthatta gyűléseit.³² Az 1800-as évek szabályzatai még arról szólnak, hogy a közgyűlés üléseit rendszeressé, szervezetté tegyék, eltiltva a hangoskodást, a tárgyalások alatti mászkálást, megkövetelve az „alkalomhoz illő ruhát”. Az 1830-as évekre a közgyűlés rendszeres, olajozottan működő szervezetté válik, mely szívesen hangoztatja a radikális eszméket, ha azokkal a tanács hatalmát gyengítheti. A tanács szűk körű, nyilvánvalóan korrump vezetésével szemben a közönség az egyre karakteresebben körvonalazódó *polgári közvéleményt* képviseli. Ebben az esetben a polgári jelző még mindig a kiváltságos közösség tagjait jelenti, akik azonban tisztában vannak azzal, hogy a fogalom több értelemben használható. Az 1834-es követutasításban a közönség az uralkodó által előterjesztett programpontokat teljesen mellőzve, a *társadalmi szerződés elvére* hivatkozva kéri számon az udvaron a három nemzet és a négy bevett vallás jogainak megsértését, melyek a kolozsvári polgár szemével nézve a következők:

„1. ... a Lipót-hitlevél ... ellenére a főbírói tisztbe nem mindig a legtöbb szavazatot nyertet erősítik;

2. ... a Mária Terézia fejedelemnő által kiadott egyesség ellenére a polgári főadó országgyűlési törvény nélkül 8 forintra emeltetett;

3. ... a városon lakó, polgári birtokokat szerzett *mágnások* a kir. adóra nézve honoratori címe alatt külön osztályzatba tétettek;

4. ... a város *katonatartással* túlságosan terhelhetik;

6. ... a *zsidóság* szállíttassék el a törvény szerinti helyére vagy a törvény által meghatározandó más helyre, hogy a kereskedés nélküli polgári népnek kárára ne legyen, jogait ne bitorolja;

7. ... a városi minősített tisztviselők vétessenek fel titkárságra és kir. táblai bíróságra”³³...

A sérelmek felsorolása és megfogalmazása világosan mutatja, hogy az új liberális és a rendi érvelés egyszerre, egymást kiegészítve jelenik meg. A közönség rendi alapon próbálja kiszorítani az „idegeneket” (nemesek, katonaság, zsidók) a városból, miközben részt kér tagjai a polgárság számára a főváros jelentette előnyökből. Ez a követelés a közönség mint testület megerősödését és politikai érettségét is mutatja. Az 1830-as évek közepétől a tanács és a közönség közötti ellentétek elcsendesednek, mivel az új tanács tagok főleg a század első felében formálódó közönség tagjaiból kerülnek ki. Az ellentétet felváltó egységre utal a statútumvita abbamaradása is az 1834/35-ös országgyűlést követően. A város követői ettől fogva az egységes, biztos politikai háttérrel jelentő városi vezetéssel jelennek meg az országgyűléseken. Az 1843-as országgyűlésre delegált két követ, Méhes Sámuel és Grois Gusztáv a városvezetés többi tagjával együtt sajátította el az imént vázolt kettős érvrendszer politikában való alkalmazásának a gyakorlatát, és ezzel a sok tekintetben még mindig a zárt város elvei szerint működő erdélyi főváros problémakezelési technikáit gyarapította.

Az 1843-as országgyűlésen nagy vihart kavart beszédében Méhes Sámuel a rendi érvelésre jellemző időfelfogás szerint követelte a közteherviselés megosztását: „hogya az ország *vissza* akarja nyerni az adó feletti szabad rendelkezési jogát, meg kell ígérnie, hogy minden, a ki e haza áldásaiban részesül, annak terheiben is részesüljön”³⁴...

Az 1843/44-es országgyűlés másik követje, Grois Gusztáv hamarosan főbíró, majd 1848-ra polgármester lesz. A Magyarországgal való unió során Kolozsvár elveszíti fővárosi rangját, a város lakossága ugyanakkor - a szájhagyomány szerint - lelkesen vesz részt a forradalom és a szabadságharc eseményeiben. A magyar történetírásban elterjedt fenti nézetről sajnos nehéz eldönteni, hogy megállja-e a helyét a városi iratok alapján. A tanács és a közgyűlés 1848/49-re vonatkozó jegyzőkönyveit ugyanis Kolozsvár polgármestere - s ez a túlélési technikák pontos ismeretét mutatja - a szabadságharc bukása után, túlradikalizálódott polgártársainak és saját hivatalának védelmében elégette a levéltári anyagot. Ezzel történeti kutatásunk időhatárát is kijelölte.

A város és vidéke

Az erdélyi városokat (feudális) *nemzeti hovatartozásuk és eredetük* szerint magyar, szász és székely városokra osztjuk. Ezek a típusok a vidékükhöz való kapcsolat alapján eltérnek egymástól, ezért az adminisztratív térszervezési elv egyik legfontosabb ismérve épp ez lesz. A három típust annak alapján fogjuk elkülöníteni, hogy országgyűlési képviselőjük, illetve a bírászkodás a székkal/megyével együtt vagy külön történik, egy ideáltípust feltételezve, amihez képest természetesen lehetnek egyedi eltérések. A három típust a következőképp foglalhatjuk össze:

<i>Várostitípus:</i>	<i>Magyar</i>	<i>Székely</i>	<i>Szász</i>
Képviselő	külön	külön	együtt
Bírászkodás	külön	együtt	együtt

A szász városok igazi határa – a városfal ellenére – a szék határával, azaz bírászkodási hatáskörükkel esik egybe. E bírászkodás pedig érinthetetlen, hiszen a stabilitást, a szász város legfontosabb ismérvét biztosítja.

Kolozsvár a magyar típushoz tartozik, hiszen a területét körülölelő Kolozs vármegyével nem áll sem jogi, sem adminisztratív viszonyban egészen a XX. századig. Amikor a várost vizsgált korszakunkban a vármegye alá rendelik (1784–1790, 1850–61), az mindig egy adminisztratív központosítási reformnak az eredménye, mely nem veszi figyelembe az erdélyi jogviszonyokat. A reform által létrehozott rendszer megalkotójának fizikai vagy politikai halálával meg is szűnik. A város mint a megyétől független törvényhatóság a kiegyezés utáni közigazgatási rendszerbe is beépül, így lesz két erdélyi város – Kolozsvár és Marosvásárhely – törvényhatósági jogú város. A nagyobb szász városoknak szintén lett volna rá lehetőségük, hogy külön törvényhatósággá váljanak, és így a jogi értelemben városnak minősülő települések közé kerüljenek, ám Brassó, Nagyszeben és a többi szász város megtagadta a volt széküktől való közigazgatási elkülönülést, vállalva az alacsonyabb szintű rendezett tanácsú városi rangot.³⁵ A szász városok vidékükhöz való viszonyukat még akkor is próbálták megőrizni, mikor annak jogi realitása már nem volt, hiszen Brassó, Nagy-Küküllő vagy Szeben megyék már korántsem jelentették azt a jogi-adminisztratív entitást, amit az egységes jogi *universitas* Brassó, Medgyes, Segesvár, Szeben stb. székei. Az új megyék az egyre inkább központosított közigazgatási rendszer egységei voltak.³⁶ A szász és magyar várostípus közötti különbség tehát túléli magát az autonóm Erdélyt is.

Kolozsvár többi erdélyi nagyvárosához viszonyított sikerének egyik fontos tényezője volt, hogy a mindenkori városvezetésnek sikerült a XIX. század követelményei szerint áthangolnia a város karakterét őrző kettős elvet:

– az adminisztratív kapcsolatok terén végig *független tudott maradni a megyétől*, még akkor is, amikor kénytelen volt a megyeházát befogadni; saját törvényhatóságán

belül átörökítette a város polgári (a szó kiváltságos értelmében), politikai és viselkedési hagyományait;

– a lineáris jellegű kapcsolatok terén az évszázadok óta jól működő kultúrakiszugárzó szerepét felerősítette, az „erdélyi magyar haza fővárosa” címet a XIX. század első felében kihasználva *nemzeti kulturális központtá* vált, úgy, hogy önállóságát megtartotta.

1844 szeptemberében a magyar orvosok és természetvizsgálók Kolozsvárott tartották éves nagygyűlésüket. Ez volt „a gyászos mohácsi vész óta (az) első alkalom, mely a két haza lakosait egy barátságos egyesületbe vonta össze s együtt tanácskozássra utat nyitott.”³⁷ Kubinyi Ferenc alelnök nyitóbeszédében magát a gyűlésért áldozatot vállaló várost köszöntötte. (A konferencia résztvevőit a polgárok szállásolták el.) Beszédében felsorolta mindazokat az intézményeket, melyekről Kolozsvár nevezetes. Felsorolását kiegészítve a tanácsi és közgyűlési jegyzőkönyvek irataival, a város karakterét megszabó rétegeket és megnyilvánulási formáikat kapjuk.

Az első csoportba sorolhatjuk a hagyományosan városi-polgári intézményeket, melyek fokozatosan átveszik – ha átveszik – a város új funkciójából származó feladatokat. Ide sorolhatjuk az oktatási intézményeket („királyi lyceum, r. kath. gymnasiumi iskolák, csillagvizsgáló, ref. és unitárius főtanoda, ágostai hitvallásuk köziskolái”), a nyomdákat, az országos kórházat, a polgári társalkodót, a polgári kereskedelmi egyletet, a gazdasági egyesületet, a hírlapokat és a takarékpénztárakat. Jellemző, hogy ez utóbbi alapító szabályzatát azzal küldi vissza a kormány 1837-ben, hogy a tagok közül az alapítók ne zárják ki a nem kolozsvári polgárokat.³⁸

A második csoportba sorolhatjuk a fővárosi funkció ellátásához szükséges intézményeket. Ide tartozik a „a kir. kormányshé, az országsház, a nemzeti színház, a zeneconservatorium”, valamint a „redout”. A kulturális jellegű intézményeket a tanács irányítja. Az irányítás során szinte minden esetben megelőzik a tanácsstagok jövedelmi szempontjai a nemzeti érdekeket. Erre példa a német társulat játékanak esete a magyar színházban 1832-ben, amikor a kormánynak kellett figyelmeztetnie Szentkirályi Mihály tanácsost, hogy a színház az országgyűlés törvénye szerint „a nemzeti nyelv pallérozására építettett, azt más idegen éppen a nemzeti színjátszók kárával nem használhatja, ez az ország célja ellen, a fejlődő nemzetiesedés akadályára lenne.”³⁹ A tanácsosok ugyanis engedték játszani a német társulatot a magyar színházban, míg a magyar színészek elutaztak, és azok visszaérkezésekor továbbra is szedték a németektől a bérleti díjat, amellyel egyébként – a kormány többszöri kérése ellenére – sosem számoltak el.⁴⁰

A harmadik csoportba vehetjük a fennebb „idegenek” nevezett rétegek által alapított vagy uralt intézményeket, melyek „a nemzeti casino, a katonai kóroda, az asszonyi jótékony egyesület intézete br. Jósika Jánosné igazgatása alatt” és a vívőiskola. Ezeket az intézményeket nem vagy csak időlegesen tudja megszerezni a tanács, ezért megpróbálja akadályozni tevékenységüket, még azért is, amelyik jótékony tevékenységet folytatva a megnövekedett népesség gondjait próbálják megoldani.⁴¹ Az idegenek

örök problémát jelentettek a városi tanács számára. 1831-ben a kormány jelentést kér a bűnözés helyzetéről.⁴² Az első számú bűnelkövetők a „kártyázásból élők”, akik között megtaláljuk mindazokat, akik a városra veszélyt jelentenek: „... akik kártyázásból szerzik kenyerüket, a volt *katonatiszt* Müller és a *görög* Jenátys ... a mindenütt felbukkanó kártyásokat nem említve van még két kártyás – Egyed Farkas és Veress Lajos –. (akik) *nemesi praerogativa* alatt üzik csalárd, és számtalan, egyébként jól indult, de általuk megvesztegetett ifjakat megkárosító mesterségüket.” A probléma eredete a fővárosi szereppel együttjáró intézetek megtelepedése, hiszen a görög „az Igazgatótanács előtt álló perének láttatására vár”, tehát a központi szervek vonzzák az idegen elemeket, akik nem tartoznak a hagyományos értelemben vett városhoz, s a tanács „maga hatalmából sem megbüntetni, sem innen elutasíttatni nem bátorodik” őket. Az idegenek esetében tehát élesen elhatárolódik a kiváltságos város (polgárok és nem idegenek feletti joghatóság) és a főváros területe (idegenek).

A város nem polgári, de a rendi hierarchiába betagozó rétegét „nem idegenek” neveztük. Ide tartoznak a cigányok, akik felett a városi tanács kegyúri joggal élt, a tanács hagyta jóvá a vajdaválasztást, illetve a tanácshoz lehetett fellebbezni a vajda döntése ellen.⁴³ A „nem idegenek” közé azok tartoznak, akik nem sértik a polgárok gazdasági vagy politikai érdekeit. Ezek a rétegek leginkább a városba települő szegények, akik szükséges velejárói a népesség növekedésének. A „nem idegenek” a városhoz tartoznak, így annak kötelességeiben, az adófizetésben és a katonaság állításában részt kell venniük. Az 1846/47-es országgyűlés egységesíti minden törvényhatóságra vonatkozóan az újoncozás rendjét. Eszerint minden katonakötelesnek elő kell állania, majd sorshúzással döntenek el, hogy bekerül-e a – törvényhatóság által a népességszám alapján meghatározott – katonai kvótába. A kolozsvári cigány zenészek és a vajda 1848. január 14-én beadvánnyal fordulnak a városi tanácshoz, melyben kéri a cigányzenekar tagjainak mentesítését a sorshúzás alól, mivel a képzett zenészek esetleges besorozása pótolhatatlan károkat okozna a zenekarnak. A katonai állítást pénzzel kívánják megváltani az addig érvényben lévő módon. Indoklásuk szerint azért nem akarják a zenészeket besoroztatni, „... hogy édes *Hazánk*nak ezen első Magyar fővárosában, az hangászatot – mint csak is kitartó szorgalommal elérhető művészetet – minél magasb állásra emelhessük, és ez anyavárosunk minden rendü, nagy tiszteletü hű polgárainak szeretetöket, pártfogásukat tellyesleg megnyerhessük, és művészetünkkel vigszágot, és tellyes meg elégülest szerezhessünk.”⁴⁴

A státúmvita kapcsán láttuk, hogyan alakul ki a polgári közvélemény az 1790-es évektől kezdve, illetve hogyan kerül be a politikai vezetésbe a polgárságnak egy frissen mobilizálódott rétege. A „barna hangászok” levele arra enged következtetni, hogy a közvélemény fogalomköre egyre inkább kitágul, az 1840-es évek végére már a „nem idegeneket” is eléri. A cigányok a városra mint a magyar kultúra fővárosára hivatkoznak, ahol ők a magyar, a nemzeti kultúra letéteményesei. Itt természetesen nem a jogi nemzetről és a kiváltságos városról van szó, hanem egy olyan nemzetről és városról.

melynek a cigányok is tagjai lehetnek. Ennek a tág keretnek a leírására a „haza” szó szolgál az indoklásban. Úgy gondolják, meggyőzik a város vezetőit egy nagyobb egységre való hivatkozással, amelybe a polgárok is beletartoznak. A város, mely korábban a kiváltságos polgárok közösségét jelentette – azok tartózkodási helyétől függetlenül – azonosul előbb a falakon belüli területtel, majd a külvárosokat is magába olvasztja.

Következtetések

A polgárság egységesülése és a kolozsvári modell alapján megállapíthatjuk, hogy két térfelfogás ütközik egymással a XVIII–XIX. századi Erdélyben: az első – nevezzük rendinek – az eltérő kiváltságokkal rendelkező jogalanyok közös joghatóságát előbbre tartja a fizikai-területi együttlakásnál, így térfelfogását tekintve hálózatos, jellege szerint pedig partikuláris, hiszen a kiváltságok közösségről közösségre, rendről rendre változnak; a második – legyen nemzeti – ezzel szemben egy határral megjelölt területen belül mindenkit alávetettjének/tagjának tekint, térfelfogása tehát sejtes. Az adott területen belül pedig kizárólagosságra törekszik, tehát globalizáló jelleggel bír.

Sémánkat kiterjeszthetjük a nemzet és a globalizáció problémakörére, ha elhagyjuk a XIX. századi Erdélyt, hogy kortárs példával illusztráljuk a térfelfogás mai változását. Az Európai Közösség egységes méretű kistérségekre (*NUTS III–IV*) való felosztását eddig Franciaország vette a legkomolyabban a tagállamok közül. Az 1995-ös úgynevezett Pasqua-törvény kimondja, hogy létre kell hozni azt az új közigazgatási beosztást, mely érvényesíti a helyiek érdekeit, és ezzel elősegíti gazdasági fejlődésüket. A kistérségek „tudományos” meghatározásához kiadott könyv⁴⁵ mellékletként követendő példaként bemutatja ugyan a jütlandi „mikrokozmoszokat”, a kis- és középvállalatok hálóként összefonódó egységeit, melyek a félsziget gazdasági felvirágzásának letéteményesei, a francia kistérségek meghatározásánál mégis más elvet érvényesít. A létesítendő kistérségek határai nem léphetik át a megyehatárokat. Ismert, hogy a francia megyéket központi intézkedés alapján hozták létre a forradalom első évében.⁴⁶ Azzal, hogy az új törvény ragaszkodik ezekhez a határokhoz, a hálózatos térszervezés organikus jellegét korlátozza. A globalizációt kísérő regionalizációnak itt két változatával találkozunk. A dán példa a regionalizáció partikuláris jellegéhez hálózatos, a francia sejtes térfelfogást párosít.

A térfelfogás változásának sémája

	<i>Rendi</i>	<i>Nemzeti</i>	<i>Regionalizáció</i>	<i>Globalizáció</i>
Térfelfogás	hálózatos	sejtes	sejtes/hálózatos	hálózatos
Jelleg	partikuláris	globális	partikuláris	globális

Ugorjunk most vissza az időben az újkori városokhoz! Erdélyt elhagyva vizsgáljuk meg a globális hálózatát épp ekkor kiépítő Angliát. „Angliát és Európát egy áthidal-

hatatlan Csatorna kötötte össze. Azt azonban, úgy tűnt, hogy senki nem kérdezte, miért és hogyan jött ez létre, pedig minden nehézség nélkül megállapíthatjuk, hogy ez az elkülönülés pont a XVII. és XVIII. századokban valósult meg. Lehetséges, hogy ez az átalakulás bizonyos értelemben egy új és szilárd társadalmi szerkezet megjelenésének a következménye volt, mely szerkezet az Atlanti-óceán városainak hasonlóképpen új kereskedelmi gazdaságán alapult?⁴⁷ Ez az idézet E. W. Foxtól származik, aki a Nyugat történelmét – földrajzi szempontból vizsgálva – két, egymással ellentétes módon szerveződő, eltérő gazdasági rendszert megvalósító társadalmi formáció együttélésén keresztül írja le. „A két gazdasági rendszer közötti különbség nem a város és a vidék között, hanem a távolsági kereskedelem (*commerce*) és a helyi kereskedelem (*trade*) között található.”⁴⁸ A távolsági kereskedelem színhelyei a kereskedővárosok, melyek egy *lineáris dimenzióban* szerveződnek, azaz nincs szükségük területi kiterjedésre. Gazdaságuk a kölcsönösségen, politikai életük egyfajta demokrácián alapul. Klasszikus példája a görög polisz és gyarmatbirodalom. A másik társadalmi formációnak jelentős területre van szüksége, mivel gazdasági alapját a mezőgazdasági termelés jelenti, melynek zavartalanságát adminisztratív-katonai hierarchiájával biztosítja. A kereskedővárosok *törvényhozó* jellegével szemben itt az *adminisztratív* jelleg dominál. A két formáció békésen él egy adott területen, hiszen egymásnak nem riválisai, más-más logika szerint működnek.

Konfliktusra akkor kerül sor, amikor a feltörekvő nemzetállam az adó behajtásán túl megpróbálja a városokat integrálni, saját normáját rákényszeríteni a lineárisan szerveződő társadalmi formációkra. Ettől a pillanattól kezdve mindkét rendszer a maga képére próbálja formálni a másikat. Az Anglia és Európa közötti különbség ennek a küzdelemnek az eltérő eredményeiből adódik az újkorban. Fox véleménye szerint az angol polgári forradalom *kommercializálta* Angliát, ahol ennek köszönhetően gyors gazdasági fejlődés indult meg az elkövetkező évszázadokban. A kontinensen jócskán találunk példát a kommerciális városi rendszerekre (francia kereskedővárosok, birodalmi, észak-itáliai, németalföldi városok), ám ezek közül csak a Holland Uniónak sikerült gyors sikert elérnie területének kereskedelmi logikájú megszervezésében, a többi országban a folyamat lassabban, módosulásokkal ment végbe. Nem véletlen, hogy Fox épp Franciaország példáján mutatja be elméletét, ahol véleménye szerint a „két Franciaország” – a kommerciális és az adminisztratív – századunk hetvenes éveig társadalmi-politikai realitás maradt. Sőt a kistérségekről szóló törvény alapján láthatjuk, hogy a mai napig meghatározó a sejtes/adminisztratív elv.

A globalizáció – a foxi kommercializációhoz hasonlóan – hálózatos formában szervezi meg a teret. A sejtes szerveződésekkel nem konfrontálódik addig, amíg azok nem próbálják meg korlátozni határaikon belül. Ez a történelmi tapasztalat hasznos lehet a XX. század végi nemzetépítők számára.

Jegyzetek

1. KVL TJ (Kolozsvár Város Levéltára, Tanács Jegyzőkönyvek, Állami Levéltár Kolozsvár) 1824. 08.12.
2. Zempléni András: *Le territoire rituel de la nation. Les réenterrements politiques en Hongrie au XIXe–XXe siècle*. Előadás, 1997.
3. Lepetit, Bernard: Le présent de l'histoire. *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Paris, 1995. 271–298.
4. MOL (Magyar Országos Levéltár) F 50.
5. Brian, Eric: *La Mesure de l'État. Administration et géometres au XVIIIe siècle*. Paris, 1995. 199 p.; Dupâquier, Jacques–Vilquin, Eric: Le pouvoir royale et la statistique démographique. In: *Pour une histoire de la statistique*. 1. kötet, Paris, 1977.; Hecht, Jacqueline: L'idée de dénombrement jusqu'à la révolution. In: *Pour une histoire*. 1977.; Hooek, Jochen: D'Aristotelé Adam Smith : Quelques étapes de la statistique allemande entre le XVIIe et le XIX siècle. In: *Pour une histoire ...*, 1977.
6. A *classificatio* levéltári jelzete: MOL. A 108. VIII.
7. Heckscher, Eli F.: Mercantilism. *Encyclopedia of the Social Sciences*. 9. kötet, New York, 1957.
8. Lásd Trócsányi Zsolt: Erdélyi összeírások. In: *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 1957. 273–308. o.
9. Dockès, Pierre: *L'espace dans la pensée économique. Du XVIe au XVIIe siècle*. Paris, 1969. 9–15. o.
10. Trócsányi Zsolt: Erdély története, 1711–1830. In: *Erdély története I–III*. (Köpeczi Béla szerk.) Budapest, 1986. 1019–1023. o.
11. Jakab Elek: *Kolozsvár története, 1870–1888*. III. 487–489. o.
12. Jakab Elek: i. m. 573–574. o.
13. Jakab Elek: i. m. 491. o.
14. Lásd Walker, Mack: *German Home Towns. Community, State and General Estate (1648–1871)*. London, 1971.
15. Tóth Zoltán: A rendi norma és a keresztény polgárosodás. *Századvég*, 1991. 2–3. sz. 93. o.
16. Walker, Mack: i. m. 13. p.
17. Friedrichs így foglalja össze a tanács szerepét a kora újkori városban: „To harmonize these different interests and prevent factional conflict from getting out of hand was a major obligation of urban government.” Friedrichs, Christopher: *The early modern city, 1450–1750*. London and New York, 1995. 60. o.
18. A birodalmi német városok összehasonlításánál használja Étienne François ezt a megkülönböztetést. Lásd François, Étienne: De l'uniformité à la tolérance: confession et société urbaine en Allemagne, 1650–1800, *Annales ESC*, 1982. 790. o.
19. Jakab Elek: *op.cit.* 1870–1888. III. 978–980. o.
20. KVL TJ 1831.03.16./914.
21. Friedrichs, Christopher: i. m. 140. o.
22. *Történeti Statisztikai Közlemények*. 1958. 1–2. sz. 101–107. o.

23. Mindössze egy nemesözvegyet írnak össze Kóhalom székben, illetve egytelkes nemeseket Vajdahunyadon.
24. KVL Fasc. II. 2384.
25. Jakab Elek: i. m. 1870–1888. III. 487. o.
26. Jakab Elek: i. m. 1870–1888. IV. CCCXXV. sz.
27. Werbőczy István: *Hármaskönyv*. Budapest, 1989. 379. o.
28. A német városokban a szokásjogból kialakult alkotmányt *Willkürnek* nevezték. Lásd Walker, Mack: i. m. 38. o.
29. Walker, Mack: i. m. 1971. 34–35. o.
30. Jakab Elek: i. m. 1870–1888. 581. o.
31. Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Északamerikában*. 1834.
32. Jakab Elek: i. m. 1870–1888. 584. o.
33. Jakab Elek: i. m. 1870–1888. 587–588. o.
34. Jakab Elek: i. m. 1870–1888. 923. o.
35. Edelenyi-Szabó Dániel: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1928. 6 sz. 668–714. o.
36. Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In: *Erdély története III*. Budapest, 1986. 1634–1635. o.
37. KVL TJ 1844./987.
38. Estensisches Archiv. 59/1. Fol.14.
39. KVL TJ 1832./2936.
40. KVL TJ 1831./3142., 1832./7022./7402./2936./740.
41. Csizmadia Andor: *Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron*. Kolozsvár, 1943.
42. KVL TJ 1831/971.
43. KVL TJ 1831./176./222./584./658.
44. KVL TJ 1848./198.
45. Kotas, Michel: *Politique de pays*. DATAR, Paris, 1997.
46. Ozouf, Marie-Vic: *La création des départements*. Paris, 1989.
47. Fox, E. W., *History in Geographic Perspective (The other France)* Toronto, 1971. 82–83. o.
48. Fox, E. W. i. m. 37. o.

Határnarratívák mint identitásteremtő szövegek az osztrák–magyar határ menti falvakban Kutatási hipotézisek és terepnapló

A kutatás rövid leírása

1997-ben a Freiburgi Egyetem (NSZK) Történelmi Szemináriuma *Alterität und Identität – Staatsgrenze und Identität in Ostmitteleuropa 1918–1938* címmel elnyerte a *Deutsche Forschungsgesellschaft* (DFG) támogatását és egy négyéves időtartamú, nagyszabású projektet indított, melyt az hivatott feltárni, hogy milyen szereppel bírtak az első világháború után létrejött új országhatárok az ott élők identitásának formálásában. A nemzetközi összehasonlító kutatás nem titkolt célja, hogy máig feldolgozatlan történeti források elemzésével új identitáskonceptiót alakítson ki. A projekt az identitáskonstrukció és –konstruálás formáit és folyamatait vizsgálja különböző társadalmi kontextusokban. *Fő kérdésünk az, hogy miként befolyásolják a saját és az idegen csoport individuális és kollektív önmeghatározását a határok miatt megváltozott társadalmi interakciók.*

E kérdést mind ez idáig csak a kulturális antropológia, a régiókutatás és a humán-geográfia vizsgálta, általában olyan határok esetén, melyek már évszázadok óta fennálltak.¹ A kelet-európai térségben – néhány kivételtől eltekintve – máig nem születtek olyan társadalom-, illetve mentalitástörténeti vizsgálatok, melyek a határ és az identitás kapcsolatával foglalkoztak volna. Ugyanígy elmondható, hogy még nem készült mikrotörténeti kutatás a trianoni államhatárok és a tényleges nyelvhatárok közötti diszkrepanciából adódó identitásváltozások feltárására.

A korabeli publicisztikai és pamfletirodalomból ismert, hogy a határok létrejötté egyfajta identitászavarhoz vezetett, különösen azoknál a társadalmi szereplőknél, akik több, egymással versengő identitáselemmel rendelkeztek. Az is nyilvánvalónak látszik e forrásokból, hogy a társadalmi identitások az új helyzetben politikai tartalmat nyertek, és a politikai lojalitás kérdésével szorosan összekapcsolódtak. Az új államok (és államideológiák) új azonosulási mintákat kínáltak, a frissen betelepített intézmények addig ismeretlen vagy szokatlan társadalmi gyakorlatot hoztak működésbe. Az antropológia nyelvén szólva: a kulturális „szerszámosládát” fel kellett frissíteni, egyes szerszámokat kihajítani, és újakra cserélni, a berozdásodott tudásokat, habitusokat újrafényesíteni.

Tudományos értekezésekben ritkán esik szó róla – nehogy az irredentizmus vagy az avított nacionalizmus vádjával illessék a szerzőt –, hogy a határok megváltozása, az új határok létrejötte traumatizálta az akkori generációkat. Valószínűleg ebbéli óvatosságunkból kifolyólag feledkezünk meg arról is, mit jelenthetett az első világháború tapasztalata az egyéni életvilágokban. Mindkét megrázkódtatás – a háború, a benne elvesztett családtagok, az odalett jólét, az elveszített békeillúziók és az új országhatárok – mindez együtt identitásválsághoz, de legalábbis identitásváltozáshoz kellett hogy vezessen.

Módszerek

Kutatásunk mind a kvantitatív társadalomtörténet, a mentalitás és előítélet-kutatás, az imagológia és a diskurzusanalízis, mind az *oral history* módszereit alkalmazza. Az első öt tudományterület forrásai többnyire levéltári források, anyakönyvek, sajtó- és kéziratgyűjtemények – egyszerűen holt papírok, melyek a legszigorúbb módszerek ellenére is szabadon hagyják szárnyalni a kutatói fantáziát, hiszen „csak” interpretálandó „adatok”. De mit kezdhetünk az *oral history* módszerével, ha a kutatott időszak „élő” emlékezetét hordozó generáció – a századdal együtt öregedve – lassan belép a tizedik x-be?

Belátom, nem túl szerencsés egy tanulmányt a kutatással kapcsolatos módszertani kételyekkel kezdeni, mivel azonban e kételyeken keresztül tudom megragadni e tanulmány egyik tárgyát képező módszertani dilemmámat, hadd legyek szkeptikus.

Kutatásunk szigorú együttműködési szabályokat ír elő – hiszen nemzetközi csoportban dolgozunk – éppen az elemzések majdani összehasonlíthatóságának érdekében. A közös módszertan kialakításakor kisebbségben maradtam azzal a felvetéssel, hogy az *oral history* helyett használjuk a *narrative life history* módszerét, és készítsünk háromgenerációs élettörténeti interjúkat a határ menti falvakban, abból a megfontolásból, hogy az első generációtól várt határelmények családon belüli áthagyományozásának folyamatait is rekonstruálni tudjuk. Természetesen nem csak a háromgenerációs interjúkban rejlő anyag gazdagsága miatt ragaszkodtam volna a *narrative life history* típusú interjúkhoz. Amikor tíz-egynéhány éve Kassán kezdtem interjúzni hasonló témában – a két világháború közötti időszak társadalomtörténetével foglalkoztam –, az a megrázó élmény ért, hogy a látogatásaim közötti néhány hónap alatt rendre távoztak az élők sorából korábbi interjúalanyaim. Mire a kutatást befejeztem (1993), az az utolsó nemzedék, amely fiatal felnőttként eszmélt az első Csehszlovák Köztársaságban, lényegében kihalt. Így azután elképzelhetetlennek tartottam, hogy az osztrák–magyar és a szlovák–magyar határ menti falvakban kellő létszámban fogunk találni olyan kortársakat, akiknek gazdag élményanyaguk van a két világháború közötti időszakról.

Gyanakodva tekintettem az előírt módszerre is. Az *oral history* általában olyan történelmi események kutatásánál alkalmazták, ahol más történelmi forrás nem áll rendelkezésre: az interjúalanyok adatközlőkként azt a célt szolgálták, hogy emlékeik alapján ismeretlen történelmi eseményeket rekonstruáljanak. Így készültek monográfiák Magyarországon az 1956-os forradalom fehér foltjairól, vagy hasonló vállalkozásként indult a Hanák Gábor által kezdeményezett történelmi arcképtár, illetve így gyűjtöttek anyagot szerte Közép-Európában a holocaust túlélőitől.

Az *oral history* módszeréről azóta több alkalommal kiderült, hogy nem képes a „mi is történt valójában?” kérdésre válaszolni. Kutatásunktól pedig épp ezt várták volna: kik, mikor, milyen céllal lépték át az osztrák–magyar illetve a szlovák–magyar határt, mennyire volt ez az átjárás rendszeres?

Az interjúk gyakorlat hátrányára válik továbbá, hogy tudatunkban a távolabbi történelmi eseményeket lassacskán elfedik, átértelmezik az újak. Így például kassai interjúalanyaim emlékezetében az első Csehszlovák Köztársaság egyfajta nosztalgikus színezetet kapott. Annyi borzalom történt ugyanis 1938 után, hogy azok fényében az 1920–1938 közötti korszak, az új politikai és társadalmi környezetbe való beilleszkedés, nem kevésbé a harmincas évek gazdasági nehézségei eltörpültek, a második világháború borzalmai, a kommunizmusbeli megpróbáltatások pedig rányomták bélyegüket az emlékezésre. Számtalanszor előfordult, hogy noha én az 1920–1938 közötti évekre kérdeztem, beszélgetőtársaim háborús emlékeikkel, az 1945 utáni kényszermunkatáborokkal, kitelepítésekkel kezdtek mondókájukat.

Erre nemcsak a szlovák–magyar, de az osztrák–magyar határ mentén is számítani lehetett. Ne feledjük, hogy az *Anschluss* után Ausztria a Német Birodalom része lett, az osztrák férfiakat egytől egyig besorozták a *Wehrmachtba*. Az osztrák holocaust, ha lehet, még borzalmasabb volt, mint a magyar, az osztrák társadalmat jóval erősebben „megérintette” a fasizmus. Mindezek az élmények olyan hatással lehettek vizsgált népességünkre, hogy a korábbi időszakból származó emlékeket elhomályosíthatták, átértékelhették.

Az általam ajánlott *narrative life history*² módszere (németül és angolul gyakrabban tárgyalják a „*biography*” címszó alatt) – amely nem keverendő össze a Tamara Hareven által kifejlesztett *narrative life story*val – kevésbé akarja elhitétni, hogy a „történelmi tények” rekonstruálhatók. Bevallottan a szociológia és a pszichológia (ezen belül is a pszichoanalízis) határmezsgyéjén helyezkedik el: az interjúalanyokat nem adatközlőknek tekinti, hanem érző, hús-vér lényeknek, akiket nemcsak a weberi értelemben vett racionális cselekvéseikben érthetünk meg, hanem emócióikkal, sőt a tudattalanjukkal együtt.

Valójában e módszer sem tökéletesen alkalmas arra, hogy kutatásunk kérdéseit megválaszolja. Azonban kísérletet tesz egy olyan szövegekpusz előállítására, mely az interjúalannal azonos (az ő élettörténete), így az igaz-hamis kérdése érvényét veszíti (az *oral history* egyik legnagyobb problémája épp ez: „igazat” mond-e az

interjúalany?). Az interjú narratíva a témánk által megteremtett értelmezési keretbe ágyazott (hiszen interjúalanyunk tudja, hogy a határ menti falvak népességét kutatjuk), ezáltal épp kutatásunk kérdésére adhat választ: mit jelent, milyen jelentősége van az országhatárnak interjúalanyaink identitásában?

Mindazonáltal alávetettem magam a közös döntésnek, és megkíséreltem *oral history* típusú interjúkat készíteni Nickelsdorfban (Miklósfalván), Rechnitzen (Rohoncon), Andauban és Kittseeben. A terepet nem ismertem, korábban csak Magyarországon és Szlovákiában interjúztam, a kérdéses települések társadalomtörténetéről csak a megjelenő publikációkból tájékozódtam.³ A helyi tájnyelvekkel hosszan barátkoztam, nem volt könnyű az irodalmi német után idős emberek burgenlandi tájszólását megértenem. Summa summarum, telefonos időpont-egyeztetés után azzal a kéréssel állítottam be beszélgetőpartnereimhez, hogy *a határ menti falvak két világháború közötti társadalomtörténetével foglalkozom, s ezért kérem, meséljék el az élettörténetüket.*

Határtörténetek *oral history* típusú interjúk alapján

Vizsgált korszakunkról, a két világháború közötti időszakról csak emléktöredékek alapján számoltak be interjúalanyaim. E történetek elmesélése közben ritkán tudták felidézni konkrét élményeiket, inkább egy-egy, a határhoz kapcsolódó tevékenység vagy társas esemény emblematikus ábrázolása volt a jellemző. A barthes-i kulturális antropológia⁴ kifejezésével élve: *magánmitoszokat* hallottam. Ezek egy része az idő előrehaladtával *kollektív mitológiává* racionalizálódott: egy-egy csoport közös története s ebben az értelemben identitásteremtő narratíva lett.

Az egyik legszebb példa a tűzköcsempészet története, melynek változatait minden faluban elmesélték. Eszerint a húszas években Ausztriából tűzkövet és szacharint csempészték Magyarországra. A csempészáru konvertibilis fizetőeszköz volt a határ menti falvak lakói számára. Minden interjúalanyom ismert egy-egy ilyen történetet, melyben vagy maga csempésztett át a zsebében néhány doboz tűzkövet, amelyet aztán a magyarországi oldalon a neppernek leadott (a pénzért többnyire később a szülők mentek át, és vásároltak rajta élelmiszert, élő állatot stb.), vagy közeli ismerősei közül valakivel történt meg az eset.

A törvényszegés valós alapjául az szolgált, hogy Svédország az első világháború után embargót vezetett be Magyarországgal szemben, többek között a gyufára is. A gyufaszűkén a magyarok öngyújtóval segítettek, amihez azonban a tűzkő szintén hiánycikknek számított. Ezt a helyzetet használták ki a határ menti falvak lakói szerény illegális többletjövedelem szerzésére.

A história persze lassan feledésbe merült. Amikor egy ausztriai barátomnak elmeséltem, a homlokára csapott és elmondott egy történetet. Már hajlott korban lévő nagynénje, miután lepottyant egy szilvafának támasztott létráról, kissé összekavarodott, nem tudta, hol van, kivel beszél. Megragadta a barátom kezét, és ezt mondta neki:

„hozzál tüzkövet, fiam”. Barátom számára csak most világosodott meg, mi volt a mondat jelentése.

Az országhatár közelségéből adódó előnyök kihasználásának másik klasszikus példája máig a *bevásárlóút*. Köztudott, hogy a burgenlandiak hetente járnak át bevásárolni Mosonmagyaróvárra, Győrbe, Szombathelyre, Sopronba, Kőszegre stb. Így volt ez már a két világháború között is. Akkoriban persze elsősorban a hetivásárokat látogatták.

Egyik rohonci (rechnitzi) beszélgetőtársam mesélte, hogy a nagymamája minden héten gyalogosan tette meg a tizennégy kilométeres utat Szombathelyre, ahol kosarát megpakolta, s a fején hozta haza az élelmiszert. Ez az asszony az unokáinak is megtanította, hogyan kell egyensúlyozni a fejükön a kosarat, hogy ne essen le, ne hulljon ki belőle az alma, tojás, baromfi. Az unoka – ötven év körüli asszony – nevetve meséli, hogy kocsijuk tágas csomagtartójában az egész heti élelmiszer elfér, nagyanyja számára azonban még fontos, átörökítendő tudást jelentett a kosaras bevásárlás.

Szintén sok közös vonásuk van a *határörökkel* (határt őrző zsandárokkal) kapcsolatos történeteknek. Ezek az epizódok rendszerint férfi interjúalanyaimmal játszódtak le és nem nélkülözik a derűs, hősies felhangot. Volt, akit bezsupoltak, mást a magyar gazdája váltott ki a fogdából, mégsem tekintí kellemetlen emléknek a kalandot. A határörökkel jó kapcsolatban voltak a falu lakói. A történetek magukon viselik a később megélt borzalmak relativizáló hatását: az egykori félelmek feloldódtak a nagyobb tragédiák hatására.

Az *oral history* módszerével rekonstruálhatatlan volt az abból fakadó különleges élethelyzet is, hogy mivel a két világháború között a nyugat-magyarországi földbirtokok egy része osztrák állampolgárok kezén maradhatott, a vizsgált települések lakói gyakran jártak át *művelni földjeiket*, illetve napszámba, magyar gazdához. Hogy konkrétan mikor és mit csináltak, nem tudtak visszaemlékezni interjúalanyaim. (Azt mindannyian tudják ma is, hol húzódtak e birtokok.) Ennek oka elsősorban nem a régebbiekre ráakódott újabb emlékek dominanciájában keresendő, hanem magában a mezőgazdasági tevékenységben. A földművelés ritmusát nem az évek, hanem az évszakok adják, az elmesélt történetekből mindig pontosan kiderült, hogy mely évszokról, művelési időszokról volt szó, arra azonban csak nagyjából emlékeztek, melyik évben történt az eset.

A példák tovább szaporíthatók a magyarországi rokonlátogatásokkal, nyaralásokkal, iskoláztatással stb. Mindazonáltal úgy gondolom, az *oral history* nem vitt minket közelebb sem ahhoz, hogy a két világháború közötti mindennapi életet rekonstruáljuk, sem ahhoz, hogy a határ identitásteremtő mivoltát, annak mechanizmusait megértsük. Mi lehet ennek a magyarázata a fentiekén túl?

Vegyük először tüzetesebben szemügyre magát az akkori *határt*! A történeti források szerint a második világháború előtt az osztrák–magyar határ lényegében teljesen átjárható volt. A határvidék lakosságának nem kellett útlevel sem a határátlépéshez:

megfelelő indokok alapján (munka, földek, kereskedelmi tevékenység, iskolalátogatás stb.) kishatárátlépő igazolványt kaptak, mellyel zökkenőmentesen jártak az országból ki és be. A határ őrzése szerény eszközökkel, többnyire helybeli zsandárokkal és vámőrökkel történt, a határ elrekesztő, tiltó természete alig mutatkozott meg, illetve sokkal elvontabb szinten, a jogszabályok, a politika területén érvényesült. Nyelvi nehézségek szintén nem hangsúlyozták a határ létezésének tényét, az átjáró emberek többnyire beszéltek magyarul, mint ahogy a szomszéd magyar települések lakói is németül. (Ez Rohonc esetében háromnyelvűséget jelentett, az ottaniak a magyaron és a németen kívül horvátul is tudtak.)

Maga az első világháború sokkal nagyobb traumát jelentett az ott élőknek, mint a Monarchia szétesését szimbolizáló új országhatárok. A fronton elesettek neve a háborút követő nyomor máig élénken él az emlékezetükben, a békeállapotok helyreállása megnyugvást jelentett számukra. A határ tehát igazából csak *válságos, rendkívüli helyzetekben* „mutatta meg magát”. Erre kedves például szolgál az a rohongi történet, mely szerint a „dicsőséges 133 nap” idején Kun Bélának állítólag bevonultak a városba, mire a városka lakói a környező erdőségekbe menekültek. Kun Bélát aztán elkapták a rohongi férfiak, és a határon agyoncsapták. Az idősek közül sokan máig így tudják a históriát. Nyilvánvaló, hogy a határ itt a politikai elhatárolódást, a kommunista diktatúra előli elzárkózást szimbolizálja. A történetből világosan kitűnik választóvonal-szerepe: mi vagyunk ezen az oldalán, a Tanácsköztársaság a másikon, és nem teheti be büntetlenül a lábát hozzánk.

Nem állítom, hogy a határ nem formálta az ott élők társadalmi azonosságtudatát. Noha a mindennapi életben nem jelentett gondot az átjárása, közvetett, negatív hatásai közös tudássá és élménnyé válhattak. Máig tartja magát az a nézet, hogy Burgenland *relative hátrányos helyzete* a többi osztrák tartományhoz képest épp határmenti fekvéséből fakad. Ezt kompenzálja az a tudat, hogy az ottaniaknak mégiscsak sokkal jobban megy, mint a határ túloldalán élő magyaroknak. A húszas éveket minden interjúalanyom a szegénység, sőt a nyomor éveiként festi le, amiből arra következtethetünk, hogy nemcsak a háborús veszteségek pótlása, hanem az új államkeretek között kialakuló társadalmi munkamegosztás (a mobilitási lehetőségek beszűkülése stb.) sem zajlott zökkenőmentesen. A monarchiabeli munkaerőpiac szétesése különösen az iparosokat rázta meg: noha a határok átjárhatók voltak, annak idején is nehezebb volt munkát vállalni kőművesként, asztalosként, fuvarozóként stb. a magyar oldalon.

Az interjúk alapján az a hipotézis fogalmazható meg, hogy az 1920 utáni országhatárok új jelentést adtak a *nyelvi különbségeknek* is. A korábbi anyanyelvi megosztottság és etnikai hierarchia az új határok között új értelmet kapott. Csehszlovákiában és Romániában a szlovák, illetve a román etnikum mint államalkotó nemzetiség került az etnikai hierarchia csúcsára. Ennek ellenére a mindennapi életben és a társas érintkezésben még jó ideig nem veszítette el elsőbbségét a magyar: az, hogy magyarok,

és magyarul beszélnek egyfajta nemzeti büszkeséggel és felsőbbrendűségi tudattal töltötte el az ott élőket.

Egészen más folyamat játszódott le a burgenlandiak körében. Németajkú interjúalanyaim – noha lassan nyolcvan évük volt arra, hogy kialakítsanak egy osztrák azonoságtudatot – magukat a leggyakrabban *németnek* nevezték. A németekkel szembeni különbségtétel elsősorban az 1945 utáni időszak felidézésekor mutatkozott meg. A kortárs nemzedéket máig sajátos, pozitív érzelmi viszony fűzi a hitleri Németországhoz. Gyakran hangzott el az az állítás, hogy 1938 után határozottan jobban éltek, mint korábban, és nem a holocaust, hanem a háborús vereségek, frontélmények említésekor sötétedett el az általuk festett kép. Az interjúk alapján úgy tűnik – noha semmiképpen sem beszélhetünk statisztikai értelemben vett sokaságról –, hogy a kortársak élettörténetében nem került zár alá a fasiszta időszak (szemben a németországi interjúk kutatásokban kimutatott jelenségekkel⁵).

Magyar származású interjúalanyaimnál megfigyeltem, hogy számukra a magyar nyelv használata saját falusi, kisvárosi környezetükben *kellemetlen*, s noha magyar az anyanyelvük, egyikük sem nevezte magát magyarnak, hanem osztrákként azonosították magukat. Ezeken a településeken a magyarok 1914 előtt is elsősorban majorságokban dolgoztak, mezőgazdasági munkásként, zsellérként, cselédként dolgoztak. A majorságok a hatvanas évekig fennmaradtak, s ők csak ez után költöztek be a közeli községekbe, városokba, ahol mostanáig érzékelhető az elkülönültségük: nem nyíltan a szemükbe mondva ugyan, de „gyüttmentnek” számítanak.

Nagyjából ennyi az, ami az *oral historys* interjúk alapján témánkhoz és a kutatott történelmi korszakhoz kapcsolható. A kitűzött célokhoz viszonyítva, mondhatni, édeskevés. Több anyagot rejtenek a levéltárak a tiltott határátlépésekről, több információt kaphatunk egy-egy gazdaság irattárából, több esemény rekonstruálható az időszak sajtója alapján. Nehezen tudnánk megmagyarázni egy cinikus kritikusként, miért pazaroltunk ennyi pénzt és időt a kutatásra.

A történetnek azonban mégsem itt van a vége. Mivel bujkált bennem a kisördög, interjúalanyaimmal élettörténeti interjút is készítettem. Az ilyen interjúnak hosszadalmas a feldolgozása, ezért ennek eredményeiről még nem számolhatok be. Feldolgoztam azonban azokat a „kerettörténeteket”, amelyek a határral kapcsolatos alapszövegei az egyes településeknek. Alapszövegeknek hívhatjuk őket azért, mert az adott településen szinte minden beszélgetőtársam elmondta őket. Így ezek a „kerettörténetek” kollektív narratívákként értelmezhetők, az adott közösség tagjai számára pedig identitásteremtő funkcióval bírnak.

Kollektív határnarratívák

Minden falunak, kisvárosnak van egy legendája, elregélt története, melyet többnyire az idősek mesélnek, s amely mítoszként száll szájról szájra, őrizve az emlékezetet és

újraateremtve a közösséget. Nem minden településnek van azonban olyan különleges története, mint Rohoncnak és Andaunak.

Elsőként lássuk a *rohonci históriát*. Első interjúalanyom, miután befejezte élettörténetének elmesélését, fényképeket vett elő. A fekete-fehér képeket a harmincas évek derekán készíthette egy tehetséges fotós. Rohonci életképeket ábrázoltak (kirándulók, fürdőzők a helyi strandon, sétálók, uzsonnázók stb.). A képek hátán később odairt nevek álltak, néhol magyarázó szöveggel. Mint kiderült, a képek a helyi zsidó közösség tagjait ábrázolták. Amikor megkérdeztem beszélgetőtársamat, hogy kerültek hozzá a fotók, azt válaszolta, hogy Kohn Joli adta át neki őket, mielőtt 1938-ban – közvetlenül az *Anschluss* követően – a zsidók után elhagyták a várost. A magyarázó szövegeket a fia írta a hátoldalukra, az ő elbeszélései alapján.

Következő interjúalanyomnál ugyanezek a képek kerültek elő. Ő azt állította, hogy Klein Rozitól kapta őket, szintén a távozásuk előtt. Hogy még rémisztőbb legyen, egy harmadik helyen ismét találkoztam a képekkel. A nevektől eltekintve a kísérszöveg minden esetben azonos volt. Eszerint a rohonciak békében éltek együtt a helybéli zsidókkal, és máig őrzik az emléküket.

Tudni kell, hogy mikor Rohoncra indultam interjúzni, osztrák kollégáim a lelkemre kötötték, hogy ne kérdezzem a helyieket az úgynevezett tömegsírbotrányról. 1944-ben Rohoncra vezényeltek egy zsidó munkaszolgálatos századot, azzal a tébolyult gondolattal, hogy az orosz tankok megfékezésére felépítsék az Ostwallt (keleti falat). E munkaszolgálatos századot aztán rejtélyes körülmények között – néhány helyi férfi közreműködésével – egy éjszaka kivégezték, és a holttesteket jeltelen sírban elföldelték.

1945-ben a szomszéd település orvosa, amikor tudomást szerzett a dologról, feljelentést tett ismeretlen tettes ellen, de a dokumentumok időközben valahogy eltűntek, így az eljárást megszüntették. A hatvanas években egy kocsmai verekedésben elhangzott: „majd holnap a rendőrségen elmondom, kik voltak a gyilkosok”. A férfit másnap golyóval a szívében találták meg. A nyolcvanas években a Wiesenthal Központ újra elővette a rohonci ügyet, kutatni kezdtek a tömegsír után, sikertelenül. A falu pedig hallgatott. A *Standardban* felháborodott cikk jelent meg, mely a rohonciakat kollektíve antiszemitáknak bélyegezte. A kilencvenes évek elején aztán ismeretlen tettesek (állítólag szabadságpárti suhancok) feldúlták a rohonci zsidó közösség utolsó tárgyi nyomát, a temetőt.

A fényképekhez fűzött magyarázat megértéséhez össze kell illesztenünk a mikro- és makrotörténetet, a történelmi, politikai és társadalomlélektani olvasatot. Először is zárjuk ki azt a feltevést, hogy tetteseit védi testületileg a falu, tehát, a *Standard* szóhasználatával élve: antiszemita, úgy, ahogy van, azért konstruálja a képekkel illusztrált rózsaszínű történetet. Ha élnek is a bűnösök, legalább hetvenéves öregurak, a falu fiatalabb nemzedékei viszont nem ismerhették a titkot, így nincs mit elhallgatniuk.

Másodszor: valószínű, hogy sem Kohn Joli, sem Klein Rozi nem adott át semmilyen képet interjúalanyaimnak. Amikor az *Anschluss* után tömegesen menekültek el a

zsidók, nem nyúlt utánuk segítő kéz a helybeliek közül, többnyire egy éjszaka alatt hagyták el Ausztriát, Horvátország és Magyarország irányában... Rohoncra is egy nap alatt tűnt el a Dunántúl addig legnagyobb zsidó közössége, amely a falu lakosságának legalább a negyedét alkotta. Sokkal inkább az történhetett, hogy a zsidók elhagytott házaiból kerültek elő a negatívok, amelyeket aztán valaki több példányban kinagyított, és bizonyos embereknek adott egy-egy sorozatot. De miért?

Vessük össze a képeket a bemutatásukat kísérő kommentárokkal. Beszélgetőtársaim egytől egyig büszkeséggel vegyes titokzatossággal állították, hogy Rohonc egyedülálló kisváros volt a határ mentén, hiszen három nép (az osztrák, a magyar és a horvát) és három vallásfelekezet (a katolikus, az evangélikus és az izraelita) élt együtt a legnagyobb harmóniában. Ennek bizonyítékául szolgálnak a képek a vidám zsidókról, illetve arról a bizalomról hivatottak tanúskodni, amellyel az utolsó percben e képeket nekik átadták. A képekkel illusztrált idillikus visszaemlékezés értelmezésében „fedőtörténet”. Az interjú sziituációjában azt a célt szolgálja, hogy a tömegsír-históriáról ne kelljen beszélni.

Ausztriában – Németországgal ellentétben – nem történtek átfogó politikai és társadalomlélektani kísérletek a fasiszta múlt feldolgozására, egészen a Waldheim-ügy kipattanásáig. Azóta is elsősorban a politikai és a tudományos közvélemény tette magáévá azt a nézetet, hogy az osztrákoknak szembe kell nézniük saját, illetve szüleik esetleges náci múltjával. A diskurzus következtében nyilvánvalóvá vált, hogy szörnyű dolgoknak voltak részesei az osztrák kisemberek. Jóérzésű rohonci interjúalanyaim – mind a hárman a fronton voltak 1944-ben – vélhetőleg büntudatot éreznek a községükben történtek miatt. Ők is láttak egyet-mást a háborúban, amivel nehezen tudnak ma elszámolni önmaguknak.

Rohoncra nem tértek vissza a zsidók. A faluban úgy mesélik, „elmenekültek” 1938-ban, és senki nem teszi fel a kérdést: nem különös, hogy egy sem tért vissza közülük? A falu nem képes tudomásul venni a holocaustot, a képek és a hozzájuk fűzött történet az 1938 előtti világgal teremt egyfajta virtuális folytonosságot a lakosok számára: amíg éltek itt zsidók, szerettük őket, mióta nem élnek közöttünk, őrizzük az emléküket.

Végül ismerkedjünk meg az *andau* közös történettel! 1956 őszén Andau volt az egyik olyan osztrák település, ahol magyar menekülők, emigránsok ezreit fogadták, és látták el élelmiszerral, ruhaneművel, másfajta segítséggel. A forradalom harmincadik évfordulóján az andauiak kezdeményezésére – magyar-osztrák összefogással – hidat ácsoltak a senki földjén futó patak fölé, mely az országhatárok átjárhatóságát szimbolizálja. A hid mellé örtornyot állítottak, melynek falán a kiállított dokumentumok az 1956-os andau menekülés mozzanatait elevenítik fel.⁶ A faluból a hídhöz vezető több kilométeres út mentén – szintén az andauiak kezdeményezésére – kelet-európai képzőművészek közreműködésével szobrokat állítottak fel, melyek a vasfüggöny mögötti határookra, menhelyekre, szökevényekre emlékeztetnek. A szobrok

mindig megtekinthetők (az osztrák határőrök barátságosan cirkálnak), a híd azonban valójában szintén műalkotás, csak nézni lehet, az átjárás tilos. (Minden évben egy napra megnyitják, és az andaiak együtt ünnepelnek a szomszédos magyar településsel.)

Interjúalanyaim büszkén vezettek ki a hídroz, számukra az osztrák–magyar határ az 1956-os menekülthullám és az emlékmű révén ragadható meg leginkább. Számtalan menekülési történetet ismernek: e néhány nap sokkal inkább él az emlékezetükben, mint a megelőző évtizedek.

Pedig az emlékműállítás lényegében a véletlenül múlt. A falu egyik idős lakója, W. bácsi, naiv fafaragó művész kezdeményezte a híd felállítását, s az ő szobrai kerültek ki legelőször az út mellé. Munkái a valódi művészek alkotásai mellett nagyobb elismerést kaptak a híd felállítása után mind a helyben, mind a szélesebb régióban. A faluban alkotótáborokat rendeztek, a Kelet-Európából odasereglett szobrászok kitágították a település horizontját: 1956 apropóján élénk nemzetközi kulturális csere indult meg. A sors iróniája, hogy nem az osztrákok és a magyarok között. A magyar oldalon ugyanis azóta sem történt semmi, noha úgy tervezték, szobrokkal szegélyezett út ideát folytatódik.

E két kis történet alapján úgy gondolom, nem lesz könnyű dolgunk, amikor a kollektív határnarratívákat tipizálni akarjuk. A határnak a kollektív identitástudatban elfoglalt helye – leszámítva a mindennapos rutintevékenységekből származó közös tapasztalatokat – nagyban függ a mikroközösség történelmétől, hiszen a határ abban mutatja meg a „más”, az „elrekesztő”, „eltávolító” arcát. A rohonci narratívában a határ tette lehetővé, hogy a rohonci zsidók pusztulásától eltekinthessenek (megfelelkezessenek) a kortársak: „az ő zsidóik” csak elutaztak a városból és az országból, átmentek a határ túloldalára. Az andaiak számára a határ pozitív azonosságtudatot teremtett: ők mentették a menekülőket, s ők állítottak emléket aztán a mi 1956-os forradalmunknak.

Határ és identitás – narratívák nélkül

Számomra még mindig csekélyke morzsák azok, amiket a választott módszerekkel megtaláltunk. A falvakban, kisvárosokban sétálva sokkal erősebben és nyilvánvalóbban érezni lehet a határ közelségét, mint ahogy az az interjúkból kiderült. Valamiről az emberek nem, vagy csak keveset beszéltek: ezek épp a mai kapcsolataik a határ túloldalával. Pedig e települések szimbiotikus viszonyban élnek magyar szomszédokkal: mindennaposak a bevásárlóutak, rendszeres a magyar munkaerő fekete alkalmazása (az épülő házakon magyar kőművesek, a földeken magyar napszámosok dolgoznak), a falvak és kisvárosok lakói a szolgáltatásokat szokásosan Magyarországon veszik igénybe (autók szervizelése, orvosi ellátás, vendéglátóipar, fodrász, szabadidős tevékenységek stb.), nyugdíjas interjúalanyaim jelentős része földbirtokok, kisüzemek tulajdonosa, illetve csendestársa a szomszédban. A magyar „jóságigazga-

tők”, „művezetők” naponta átjárnak jelenteni, hogy megy a munka odaát, így az osztrák vállalkozónak ki sem kell tennie a lábát a házából. Mivel a fordítottjára még csak ritkán akad példa, a burgenlandiak önképének lényeges eleme az a vélekedés, hogy nekik sokkal jobban megy, mint szomszédaiknak (szélsőséges esetben: ők sokkal különbek, mint magyar szomszédaik).

Az osztrák tulajdonos magyarországi gazdasági eredményei, a látványos gyarapodás emelik a társadalmi presztízst helyben is: a határ megléte a falusi társadalomszerkezetre is kihat. A szegényebb szomszéd közelsége sajátos módon tágitja az osztrák falvak, kisvárosok társadalmi horizontját és növeli az elégedettség érzetét: bár nekünk nem megy olyan jól, mint vorarlbergi vagy stájer honfitársainknak, annál mégis sokkal jobban élünk, mint a magyarok. Ez a meggyőződés az egész közösség azonosság-tudatát formálja.

Nem véletlen, hogy erről nem beszélnek az emberek. Egyrészt nem beszélhetnek, mert vállalkozásaik nem mindig teljesen tiszták. Másrészt nem szívesen beszélnek, hiszen mégiscsak kínos volna elmesélni, hogyan élnek nap mint nap a két ország eltérő gazdasági szintjéből fakadó előnyökkel. Végül nem beszélnek magából az interjú helyzetből fakadóan sem: egy magyarországi kutatóval mégsem lehet jól összekacsintani a szomszédok kibeszélése közben.

Ha eltűnik a határ, avagy: mit hoz a jövő?

A magyarországi szolgáltatások igénybevétele – ami eredetileg a jóval alacsonyabb árak miatt honosodott meg – mára már nem feltétlenül jelenti az alacsonyabb színvonal elfogadását az osztrák fogyasztó részéről. A határ menti magyar települések érzékenyen reagálnak az elvárásokra, egyes szolgáltatások minősége már megközelíti az ausztriai szabványt. A két ország közötti átjárás, a kulturális érintkezés egyre könnyebbé és rutinszerűbbé vált az utolsó évtizedben.

Ki emlékezik ma már az aknazáras, vasfüggönyös évtizedekre? Az interjúk alapján az a tapasztalatom, hogy az idősebb nemzedékek hangolódtak rá könnyebben a közép-európai rendszerváltást követő új helyzetre: élettörténetükben csak a vártnál hosszabban elhúzódó epizód a lezárt határok időszaka. Ezzel szemben gyermekeiknek, a harminc-ötven év közötti embereknek máig sokkal félelmetesebb a határ, ők ugyanis abban nőttek fel, hogy az átjárás nehézkes, a határ közelében pedig szigorúan tilos sétálni, biciklizni stb. Számukra az 1956-os forradalom leverése, a vasfüggöny, a menekültek áradata az első meghatározó tapasztalat a határról. S noha a határok már tíz éve megnyitkáltak, a négy évtizedes elzártág miatt a rokoni, társasági kapcsolatok meglazultak. Az idősek még tudják, kit hová sodort a történelem, a fiatalabbak számára a szomszéd magyar falu már külföld, akkor is, ha jól ismerik, mit hol kapnak meg benne.

Interjúalanyaim udvariasan ugyan, de tudtomra adták, hogy nem örvendenek Magyarország EU-csatlakozásának. Nemcsak jelenlegi előnyeiket féltik, sokkal inkább aggasztja őket, hogy szembetalálják magukat magyar versenytársaikkal – immár azonos jogi és gazdasági körülmények között. Nem véletlen, hogy épp Burgenland a legnagyobb ellenzője uniós csatlakozásunknak, és hogy erős lobbyszás az osztrák politikai körökben folyik a nagyobb segélyekért, a magyarországi hatás gazdasági kompenzációjáért. A burgenlandiak a könnyen átjárható határoknak, a jelenlegi felelős regionális együttműködésnek, a kétféle társadalomnak a fenntartásában érdekeltek. Meglehet, közvetlen magyarországi szomszédai is hasonlóképpen érznek ...

Jegyzetek

1. Lásd Weichhart, P.: *Raumbezogene Identität. Bausteine zu einer Theorie räumlich-sozialer Kognition und Identifikation*. Stuttgart, 1990. Greverus, I.-M.: Grenzen und Kontakte. Zur Territorialität des Menschen. In: Greverus, I.-M. (Hrsg.): *Kontakte und Grenzen. Festschrift für Gerhard Heilfurth*. Göttingen, 1969. Seger, M.-Beluszky, P. (Hrsg.): *Bruchlinie Eisener Vorhang. Regionalentwicklung im österreichisch-ungarischen Grenzraum*. Wien–Köln–Graz, 1993.
2. Lásd Oevermann, U. u. a.: Die Methodologie einer „Objektiven Hermeneutik“ und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In: Schoeffner, H.G.(Hrsg.): *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart, 1979. Ugyanő: Zur Sache. Die Bedeutung von Adornos methodologischem Selbstverständnis für Begründung einer materialen soziologischen Strukturanalyse. In: Friedeburg, L.V. – Habermas, J.: *Adorno Konferenz, 1983*. Frankfurt, 1983. Schütze, F.: Biographie-forschung und narratives Interview. *Neue Praxis*, 1983. 3. sz.
A módszer empirikus alkalmazásáról lásd: Rosenthal, G. (Hrsg.): *Die Hitlerjugend-Generation. Biographische Tematisierung als Vergangenheitsbewältigung*. Essen, 1986. Ugyanő: Geschichte in der Lebensgeschichte – Leben mit dem „Dritten Reich“ gestern und heute. *Bios*, 1988. 1. sz. Ugyanő: The Biographical Meaning of a Historical Event. *International Journal of Oral History*. 1989. 3. sz. „Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nicht mehr zu tun“, *Opladen*, 1990. 6. sz. Methodischer Anhang S. 246.
3. Lásd Baumgartner, G.–Müllner, E.–Münz, R. (Hrsg.): *Identität und Lebenswelt. Ethnische, religiöse und kulturelle Vielfalt in Österreich*. Eisenstadt, 1989. Horvath, T. –Müllner, E. (Hrsg.): *Hart an der Grenze*. Wien, 1992. Ernst, A.: *Geschichte des Burgenlandes*. Wien, 1987. Deinhofer, E. –Horvath, T. (Hrsg.): *Grenzfall. Burgenland 1921–1991*. Veliki Boristof, 1991.
4. Lásd Barthes, Roland: *Mythen des Alltags (Mythologies)*. Frankfurt am Main, 1974.
5. Lásd G. Rosenthal publikációit a 2. számú lábjegyzetben, illetve Meier, Ch.: *Vierzig Jahre nach Auschwitz*. München, 1990.
6. Az eseményről könyv is megjelent. Lásd Michener, J. A.: *Die Brücke von Andau*. Wien, 1995.

Eurorégiók Keleten és Nyugaton

Nyugat-Európában a második világháború után, de különösen a hatvanas–hetvenes évektől a regionális együttműködésnek – és ezen belül különös fontossággal a határ menti térségek együttműködésének – különféle formái, szervezeti és intézményi típusai alakultak ki. E dolgozat célja, hogy megvizsgálja a határ menti együttműködés egyik leghatékonyabb és legjellegzetesebb formájának, az *eurorégió*nak a jellemzőit, térbeli és időbeli elterjedését kontinensünkön.

A regionalizmus típusai

Mielőtt azonban erre rátérnénk, célszerű a kérdést szélesebb társadalmi-történelmi kontextusba helyezve vizsgálni. A második világháború utáni európai regionalista mozgalmak sokféle osztályozása ismeretes.¹ Témánk szempontjából a legcélszerűbb Winfried Lang tipizálását követni.² Lang szerint a regionalizmus három típusa különböztethető meg:

1. *Nemzeti keretű regionalizmus*. Ennek két esete lehetséges:

- a) egyes, történetileg erős autonómiahagyománnyal rendelkező térségekből indul – ekkor *alulról építkező regionalizmusról* (=föderalizmus) beszélünk;
- b) az állami funkciómegosztás területi–helyi megjelenése: ez a *felülről építkező regionalizmus* (=decentralizáció) esete.

2. *A transznacionális* (=határokon átnyúló) *regionalizmus*: egyes, kulturálisan vagy gazdaságilag egységes földrajzi térségek esete. Ezek zavartalan fejlődését célozza a „*régiók Európája*”-eszmé, amely egyben alternatívája a nemzetállami gondolkodás inspirálta De Gaulle-féle „*hazák Európájá*”-nak. (A dilemma egyébként csaknem feloldhatatlan: a határrégiók egyrészt a centralizációs politikával szemben legalább részben emancipálódni kívánnak, másrészt gyakran szükségük is van a centralizáció áldásaira a határ [periféria] okozta hátrányok leküzdéséhez.)

3. *Nemzetközi regionalizmus*. A második világháború óta egyre erősödő mozgalom. Jellemzője, hogy egyre inkább átvesz állami feladatokat. E regionalizmus legmagasabb formája az európai integráció folyamata. (A nemzetközi regionalizmus kevésbé sikeres formái a harmadik világban is megtalálhatók, ilyen például az ASEAN, az ECOWAS, továbbá a latin-amerikai országok számos együttműködési formációja.)

Az általunk vizsgált folyamat nyilvánvalóan a második kategóriába tartozik.

A korábban jelzett folyamat keretében a hetvenes–nyolcvanas évek folyamán a határ menti térségek együttműködésében határozott fellendülés és ezt követő *intézményszerűsítési folyamat* bontakozott ki. Az együttműködés változó (bővülő) tartalmát új fogalmak, illetve *szervezeti keretek* jelezték. Ezek közül a legfontosabbak a „*munkaközösség*” (Alpok–Adria Munkaközösség, Jura Munkaközösség, Duna Menti Országok Munkaközössége stb.), az „*érdekközösség*” (Közép-Elzász–Breisgau Érdekközösség) a „*tanács*” (Genfi-tó Tanács, Euregio-Tanács), valamint az „*eurorégió*”.

A határ menti együttműködés terjedésének időbeli és térbeli folyamatát szemlélteti az alábbi felsorolás.

A transznacionális regionalizmus európai formációi, 1963–1990

1. *Regio Basiliensis*

1963. február 25-én alakult meg a Regio Basiliensis Egyesület a svájci egyesületi jog alapján.

2. *Közép-Elzász–Breisgau Érdekközösség (CIMAB)*

1964. november 16-án alakult egyesület, székhelye Colmar.

3. *Alpesi Országok Munkaközössége (ARGE ALP)*

1972. október 12/13-án alakult meg, Mösern/Tirol székhellyel.

Tagjai: Bajorország, továbbá Trient és Bozen, Dél-Tirol Autonóm Tartomány (Olaszország), Graubünden, Sankt Gallen kanton (Svájc), Tirol, Vorarlberg tartomány (Ausztria)

4. *Euregio*

Az Euregio Tanács 1978. április 15-én jött létre két holland (Twente, Oost-Gelderland) és egy német települési szövetség (Rhein–Ems e. V.) együttműködése nyomán, összesen 92 község és járás képviselésében.

5. *Alpok–Adria Munkaközösség*

1978. november 20-án a Keleti-Alpok térségének tartományai és régiói alapították. 1989-ben kibővült. Tagjai Ausztriából: Burgenland, Karintia, Felső-Ausztria, Stájerország, Salzburg. Olaszországból: Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Alto-Adige, Lombardia (megfigyelő). A Német Szövetségi Köztársaságból: Bajorország. A volt Jugoszláviából: Horvátország, Szlovénia. Magyarországról: Győr-Sopron, Vas, Somogy és Zala megye.

6. *A Nyugati Alpok Kantonjainak és Régióinak Munkaközössége (COTRAO)*

1982. április 2-án alakult Marseille-ben, kilenc régió és kanton részvételével (Provence, Alpes–Côte d’Azur, Rhône–Alpes, Liguria, Piemont, Val d’Aosta, Geneve, Valais, Vaud).

7. *Pireneusi Munkaközösség*

1983. április 15-én Bordeaux-ban alakult. Tagjai: Aquitánia, Aragónia, Katalónia, Baszkföld, Languedoc–Roussillon, Közép-Pireneusok, Navarra, Andorra.

8. *Jura Munkaközösség*

1985. május 3-án alakult. Tagjai: Jura, Bern és Neuchâtel kantonok, valamint francia részről Franche-Comté régió.

9. *Genfi-tó Tanács*

1987. február 19-én jött létre. Tagjai: Vaud, Valais, Geneve kantonok (Svájc), valamint Ain és Haute-Savoie megyék (Franciaország).

10. *Duna Menti Országok Munkaközössége*

1990. május 17-én alakult meg. Tagjai: Németország, Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia és Moldávia Duna menti régiói. A dél-morvaországi és a nyugat-szlovákiai járások megfigyelői státusban vesznek részt az együttműködésben.³

Az eddigiek összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy a hetvenes–nyolcvanas évektől váltás történt a (nyugat)-európai regionalizmus ideológiájában és az ezt követő gyakorlatban. Míg a második világháború után az államközpontú regionalizmus volt az uralkodó, a jelzett időszak óta fokozatosan előtérbe került az alulról építkező, elsősorban a határ menti térségeket érintő regionalizmus.

Mint a fenti felsorolásból is látható, a határmenti együttműködés különféle formáinak gyors térbeli és időbeli elterjedése volt tapasztalható az elmúlt húsz–húszonöt évben. A kilencvenes évek elején Nyugat-Európában – Illés Iván adata szerint – negyvenhat régió közötti együttműködést tartottak nyilván.⁴

A legintenzívebben Franciaország és Németország vesz részt az együttműködésben. Franciaország húsz, Németország tizenkilenc regionális együttműködésben vesz részt. De valójában Hollandia, Belgium és Svájc esetében – kisebb területük és rövidebb határvonaluk alapján – ez az együttműködés még intenzívebb: Hollandia tizenegy, Belgium és Svájc tíz-tíz regionális együttműködésben vesz részt.⁵

A határ menti együttműködésben részt vevő formációk jelentős része eurorégiónak nevezi önmagát.

Az eurorégió fogalmáról

Az „eurorégió” általános, tudományosan vagy intézményesen elfogadott definíciója még nem kristályosodott ki. Mindenesetre a legújabb fejlemények – így például a Régiók Bizottságának felállítása az EU keretében – arra kényszerítették az euroburokratákat, hogy megalkossák a lehetséges definíció munkaváltozatát. Ez így hangzik: „Az eurorégió a határ menti együttműködés formalizált struktúrája, amely magába foglalja a helyi és regionális hatóságok képviselőit, valamint esetenként a társadalmi és gazdasági partnereket. Az eurorégió sajátos szervezeti struktúrával rendelkezik,

amelynek legmagasabb szintje a választott tanács, ezt követi a bizottság, továbbá a tematikus munkacsoportok és az állandó titkárság.”* Ugyanakkor a gyakorlatban széleskörűen használt, bevett fogalomról van szó. Főleg a német szakirodalom jeleskedik praktikus megfogalmazásokban (bizonyára nem függetlenül Németország érintettségétől), úgyhogy talán nem túlzás az eurorégiók német doktrínájáról beszámolni. Ez a doktrína pragmatikus, megfogalmazása lényegre törő: „az eurorégiók a határ menti együttműködés hagyományos és legeredményesebb formájának számítanak, s intézményükkel az együttműködés viszonylag rugalmas eszköze áll rendelkezésünkre.”

„Az eurorégió nem jelent mást, mint a határvidékek közötti együttműködés intézményesített formáját. Jogi formáját tekintve bejegyzett egyesület annak a mindenkori nemzeti jogrendszernek a kebelén belül, ahová a testület területileg tartozik. Határok feletti viszonylatban pedig az eurorégiók közgyűlése tölti be a legfelső döntéshozó szerv szerepét.” A világos definíció mellett a német doktrína hat pontban foglalja össze az eurorégiók jellemzőit:

- Az eurorégiók a határ menti együttműködés legeredményesebb formái.
- Az eurorégiók segítenek kiegyenlíteni a határ menti területek fejlődésbeli különbségeit.
- Az eurorégiók erősítik az emberek bizalmát és együttműködését.
- Az eurorégiók a jószomszédság és az integráció gyakorlóterepei.
- Az eurorégiók segítik a múlt negatív örökségének meghaladását.
- Az eurorégiók fontos elemei a közép-európai államok betagozódásának az Európai Unióba.⁶

A kétségtelenül szimpatikus megfogalmazás ellenére a szkeptikus (kelet)-közép-európai elemző számára felvetődik a kérdés: vajon – legalábbis egyelőre – nem a *wishful thinking* kategóriájába tartozik-e a fenti felsorolás?

Eurorégiók Nyugat-Európában

A második világháborút követő nyugat-európai integrációs folyamat a Közös Piac (1957) megalakításával indult meg. Ennek regionális vetületeként, az *integráció területi-térbeli* formájaként hamarosan megjelentek az eurorégiók. Az eurorégiók ösképlete, európai modellje a máig működő *Regio Basiliensis* volt, amely 1963 februárjában alakult meg a svájci egyesületi jog alapján, és mint úttörőről, talán érdemes egy kissé részletesebben szólni róla.

* *Practical Guide to Cross-border Cooperation, Regional Policy and Cohesion*. 2nd Edition 1997. 3. p.

Az eurorégió a Felső-Rajna-vidéken, a német–francia–svájci hármashatár – Freiburg, Colmar, Bazel – térségében található. Ez a terület valamikor összefüggő kulturális egységet alkotott. Erről tanúskodik még ma is a települések hasonló szerkezete, a közel azonos szokások, a hasonló ételek, italok és nem utolsósorban a jellegzetes alemann tájnyelv.

A határon átnyúló kapcsolatok kiépítését először Bazel, a francia határ és a Rajna közé beszorított nagyváros szorgalmazta. Az országhatárokon átívelő együttműködés gondolata 1963-ban – egyelőre csak területi szinten –, a Regio Basiliensis egyesület megalapításával vált valóra. A franciák 1965-ben Mülhausenben a Regio de Haut-Rhin létrehozásával válaszoltak a svájci kezdeményezésre, német részről pedig Freiburgban alakult Regio Társaság. A háromoldalú együttműködés a napi kapcsolatokon túl – munkavállalás, bevásárlás, turizmus stb. – rendszeres közös konferenciák, szimpóziumok tartását, a hivatalos szervek együttműködését, szakbizottságok felállítását, regionális rádióadó működtetését jelenti. (A Radio Dreyeckland, mely 1977-ben magán-rádióállomásként indult, 1988 óta napi tizenhat órában francia és német nyelven, valamint alemann dialektusban sugározza Freiburgból a közérdekű információkat a terület lakosainak.) Utóbb sor került a közlekedési rendszer, majd az egész térségi és regionális fejlesztés összehangolására, valamint az integrált felsőoktatás létrehozására. Az együttműködés eredményeinek szavatolására háromoldalú kormányközi szerződést is kötöttek. Mindezek alapján elmondható, hogy a felső-rajna-vidéki kooperáció egyike a legtermékenyebb országok közti együttműködésnek Európában, s így modellértékű lehet a többi határtérség, illetve állam számára is. Nem véletlen, hogy a német, francia és svájci kormányfő 1990. év végi közös nyilatkozatában „példamutatónak” minősítette ezt az együttműködést.

A Regio Basiliensis nyomán a német–francia és a német–holland határon több eurorégió alakult.

Nyugat-Európában az eurorégiók legkoncentráltabban a belga–holland–luxemburgi–francia–német határvidékek térségében találhatók.

Ezen a területen – a Maas, a Rajna és az Északi-tenger határolta térségben – jelenleg hét eurorégió működik.

Közülük – mintegy a nyugat-európai modell reprezentánsaként – behatóbban foglalkozunk a *Maas-Rajna* Eurorégióval.

A Maas-Rajna Eurorégió hivatalosan 1991 márciusában alakult meg, a holland egyesületi jog szerint bejegyzett alapítványként, jöllehet a gyakorlatban már 1976 óta működött. A régió három ország öt térségét foglalja magába: a belga Limburg és Liege tartományt, a holland Limbourg tartomány déli részét, Aachen körzetét, valamint ötödikként a Liege környéki belgiumi német közösséget, amely később, 1992 júniusában külön jogi személyként csatlakozott az eurorégióhoz.

A Maas–Rajna Eurorégió területi szerkezete és népessége

Ország	Régió, tartomány	Népesség (fő)
Belgium	Limburg	761593
	Liege	942897
	Liege*	68471
Hollandia	Limbourg	793331
NSZK	Aachen	1200921

Összesen 3767213

* Belgiumi német közösség

Forrás G. Pire: *The Euroregio Meuse–Rhin*.

Itt kell megjegyezni, hogy jöllehet hivatalosan a legrégebb eurorégió a már említett Regio Basiliensis, valójában a határokat zárójelbe tevő, fölöttük átívelő együttműködés igazából a Rajna vízgyűjtő területén, a holland–német határvidéken kezdődött 1957–58-ban. Ez az úgynevezett *Euregio* magába foglalja Észak-Rajna–Vesztfáliát és Alsó-Szászországot, valamint három holland tartomány – Drenthe, Gelderland és Overijssel – bizonyos részeit. Az *Euregio* formális testülete 1978 áprilisában alakult meg, azóta – főleg 1987 után, amikor a térségfejlesztés új koncepciója elkészült – a térségi integrált munkaerőpiac modelljévé nőtte ki magát.⁷ (Európában ma összesen tíz olyan régió létezik, ahol a nemzeti munkaügyi szervezetek között határok feletti együttműködés áll fenn – ezek az úgynevezett Eures-régiók –, ilyen az *Euregio* is.⁸)

Visszatérve a Maas–Rajna Eurorégióhoz, látható, hogy központi pozíciót foglal el Északnyugat-Európában. A legfontosabb közlekedési és szállítási útvonalak mentén fekszik mind a vasúti, mind a közúti, illetve a légi és tengeri forgalom tekintetében.

A fejlett infrastruktúrára alapozva igen erős gazdasági potenciált képvisel. Ennek főbb tényezői a kvalifikált munkaerő, a fejlett iparágak és technológiák, a kiváló oktatási és kutatási intézményrendszer, a környezeti kultúra (lakásépítés, természeti környezet, környezetvédelem). Ehhez járulnak olyan szociológiai jellemzők, mint az eurorégiós háromnyelvűség, a hasonló életkörülmények, az életminőség magas színvonala, a hagyományos jómód, az erős polgári öntudat és a határok egyre inkább szimbolikus jellege.

Ami az eurorégió szervezeti felépítését illeti, a legfelső irányító szerv az igazgatótanács. Az igazgatótanács hozza a stratégiai döntéseket: elfogadja az éves költségvetést, állást foglal a folyó programokat, illetve a fejlesztési döntéseket és kezdeményezéseket illetően. A mindennapos munka az alapítvány által fenntartott iroda keretében zajlik, amelyben mind az öt partner képviselteti magát. Ez lényegében regionális titkárságot jelent, mely egyrészt az európai strukturális alapokat kezeli, másrészt a regionális munkacsoportokat koordinálja a hagyományos titkársági feladatok mellett.

Időközben az eurorégió szervezeti struktúrája tovább finomodott: létrejött a közgyűlés és végül – 1995 januárjában – megalakult az Eurorégió Tanács Maastrichtban. A tanácsban a politikai pártok mellett az eurorégió valamennyi számottevő tényezője, szervezete helyet kapott, így lehetőség nyílt a vélemények, struktúrák, programok, projektek és a költségvetés széles körű vitájára és nagyfokú legitimációjára.⁹

Eurorégiók a volt vasfüggönytől keletre

Az 1989–90-es fordulat után – mintegy a rendszerváltozás térbeli–regionális manifesztációjaként – szinte robbanásszerűen jöttek létre eurorégiók a volt keleti tömb országában. Az élen Németország és Lengyelország jár.

Az egyesült Németország keleti peremén 1992–93-ban nyolc eurorégió alakult. Ebből hat a volt NDK határa mentén található, kettő pedig a bajor–cseh határ térségében.

Eurorégiók Németország Csehországgal és Lengyelországgal közös határain

<i>Eurorégió neve</i>	<i>Országok</i>	<i>Terület (km²)</i>	<i>Lakosság</i>	<i>Népsűrűség (fő/km²)</i>	<i>Típus</i>
Neisse	Németország	12 248	1 723 000	140,7	tiszta
	Cseh Köztársaság				
	Lengyelország				
Elba	Németország	5 547	1 430 000	257,8	tiszta
	Cseh Köztársaság				
Egrensis	Németország (1)	16 000	1 884 500	117,8	vegyes
	Cseh Köztársaság				
Érc-hegység	Németország	4 673	765 950	163,9	tiszta
	Cseh Köztársaság				
Bajor-erdő	Németország (1)	16 345	1 260 000	77,1	vegyes
	Cseh Köztársaság				
	Ausztria				
Pomeránia	Németország	16 300	1 252 000	76,8	tiszta
	Lengyelország				
Spree/Neisse	Németország	7 500	730 000	97,3	tiszta
	Lengyelország				
Pro Europa	Németország	9 067	760 800	83,9	tiszta
	Lengyelország				

(1) Bajorország

Forrás: *Deutschland*, 1995, 3. sz. 31. p.

A német aktivitás ellenére a leglátványosabb fejlődést Lengyelország esetében tapasztalhatjuk: 1991–96 között kilenc eurorégió jött létre határai mentén. Igaz, ebből négy a németekkel közös projektum (lásd a fenti táblázatot). A további eurorégiók:

- Szilézia-Moravia Eurorégió (lengyel–cseh határ, 1992. szeptember)
- Glacensis Eurorégió (lengyel–cseh határ, 1996. október)
- Tátra Eurorégió (lengyel–szlovák határ, 1994. augusztus)
- Kárpátok Eurorégió (lengyel–ukrán–szlovák–magyar határvidék, 1993. február)
- Bug Eurorégió (lengyel–ukrán–fehérorosz határvidék, 1995. szeptember¹⁰).

Az eurorégiók terjedése, úgy tűnik, feltartóztatatlanul folytatódik Európa keleti felén is, elérte a Baltikumot, Ukrajnát és Fehéroroszországot. Ebből a folyamatból nem maradt ki Oroszország sem.

Kísérlet a múlt meghaladására: együttműködés Európa egykori legzártabb határán – a Barents Euro-Arctic Régió esete

A regionális együttműködés elérte Európa északkeleti csücskét is, és az egyik legérdekesebb eurorégiót hozta létre. Az eurorégió Finnország, Norvégia, Svédország, valamint Oroszország északi sarkkör és Barents-tenger által határolt térségét foglalja magába.

A Barents régió területi megoszlása:

<i>Térség, régió</i>	<i>Lakosság</i>	<i>Terület</i>
Lapland megye (Finnország)	202 000	99 000
Finnmark megye (Norvégia)	76 000	46 000
Nordland megye (Norvégia)	240 000	36 000
Troms megye (Norvégia)	149 000	25 000
Arhangelszki kerület (Orosz Föd.)	1 561 000	587 000
Murmanszki kerület (Orosz Föd.)	1 135 000	145 000
Karéliai Köztársaság (Orosz Föd.)	798 000	172 000
Norrbotten megye (Svédország)	266 000	99 000
Összesen:	4 427 000	1 209 000

Forrás: The Euro-Arctic Barents Cooperation.

Látható, hogy mind a lakosság, mind a terület túlnyomó része, azaz 78,9, illetve 74,8 százaléká az Orosz Föderációhoz tartozik.

A Barents-együttműködést az 1993. január 11-én aláírt Kirkenesi Deklarációval szentesítették. A deklaráció alapján az együttműködés céljai a következők:

- a békés és állandó fejlődés biztosítása;
- a régió népei közti kulturális kötelek erősítése;
- a bilaterális és multilaterális kapcsolatok fejlesztése;

- a régió gazdasági és társadalmi fejlődésének megalapozása;
- az őslakos népek (lappok, nyenyecék) érdekeinek védelme és aktív részvételük biztosítása a folyamatokban.¹¹

Az euróregió létesítésének mélyebb értelme, valódi szándéka a béke és stabilitás biztosítása Európa északi periferiáján. Ezt a kívánalmat a térség sajátos geopolitikai adottságai indokolják: a finn–orosz határ ezerháromszáz kilométer hosszúságú, a norvég–orosz is több száz. A skandináv országok és Oroszország közti életszínvonal- és életminőségbeli különbséget aligha kell ecsetelni. Valószínűleg nincs még egy olyan régiója Európának, ahol a határ két oldalán olyan hatalmas szakadék van az említett mutatók tekintetében, mint ebben a térségben. Ez természetesen óriási biztonságpolitikai kockázatot is jelent az érintett országok döntéshozói számára. Ráadásul a politikai változásokat követően a határátlépések száma fenyegető módon megnőtt: míg 1990-ben például Storskognál háromezer átkelést regisztráltak – az átkelők zöme skandináv állampolgár volt –, ugyanott 1997-ben kilencvenkétezer határátlépés történt. Érthető tehát a skandináv oldalon a helyi társadalom és a központi kormányzatok félelme a bűnözéstől, az illegális bevándorlástól, a feketemunkától stb. Ehhez járul még az oroszországi környezetvédelem riasztó állapota. E sorok írójának módjában állt a helyszínen megfigyelni a norvég–orosz határtól mintegy húsz kilométerre fekvő Nikkel város (már a neve is sokat mondó) meddőhányóit és a nehézfémkohók tisztítatlanul hömpölygő, koromfekete füstjét. És mindez a világ egyik legszigorúbb környezetvédelmi előírásokkal rendelkező országának határától néhány kilométerre!

A fentiek alapján érthető, hogy a skandináv országok – saját jól felfogott érdekükben is – óriási erőfeszítéseket tesznek az említett veszélyforrások leküzdéséért. Ebben a küzdelemben élen jár a közvetlenül érintett Norvégia. (Bizonyára nem véletlen, hogy a Barents régió főtítkársága is a norvégiai Kirkenesben van.) 1993 óta Norvégia a Barents-program keretében százhatvannégy projektet támogatott, mintegy 82,5 millió korona értékben. Az 1997-es projektkatalógus jól mutatja az együttműködés sokoldalúságát. Ennek alapszabálya, hogy valamennyi projektben kötelezően kell hogy szerepeljen orosz résztvevő is. (Sőt a projektek egynegyede kizárólag orosz területre irányul.)

A Barents Euro-Arctic Régió együttműködés keretében finanszírozott projektek, 1994–1997

Tevékenység, a projektek tartalma	A projekt	földrajzi	kiterjedése	A projek- tek száma összesen
	Csak Skandiná via	Skandinávia + Oroszország	Csak Oroszország	
Kultúra	2	12	3	17
Alapfokú oktatás	-	5	3	8
Felsőoktatás és kutatás	-	6	3	9
Őslakos népek	2	7	5	14
Mezőgazdaság, vidékfejlesztés és rénszarvastenyésztés	-	4	6	10
Ipar és kereskedelem	-	9	13	22
Növedelem	-	5	5	10
Környezetvédelem	-	9	4	13
Egészségügy	-	7	8	15
Kommunikáció	-	3	1	4
Információ	-	1	3	4
Információtechnológia	-	3	1	4
Összesen:	4	71	55	130
Százalék	3,1	54,6	42,3	100,0

Forrás: *Barents Euro-Arctic Cooperation–Norway. Project Directory 1997.*

Az érdekesebb orosz projektek, a táblázatban felsorolt kategóriák sorrendjében:

1. Filmfesztivál Murmanszkban; a Kola-félsziget független környezetvédelmi mozgalomának megteremtése.
2. Norvég–orosz kéttannyelvű iskola létesítése Murmanszkban; ösztöndíj két orosz diáknak.
3. Orosz főiskolás diákok képzése norvég főiskolákon; a helyi politikában vezető szerepet játszó politikusok, köztisztviselők és menedzserek továbbképzése.
4. A Murmanszki kerületben élő lappok és a Narjan-Mar-i körzetben élő nyenyeczek részére kulturális központ létrehozása; vállalkozói kurzusok az őslakos népek számára; kézművestanfolyam a Kola-félszigeten; nyelvtanfolyam a nyenyeczek számára.
5. A Murmanszki és Arhangelszki kerület időjárás viszonyainak megfelelő vetőburgonya előállítás; mezőgazdasági szakiskolák segítése; a rénszarvastenyésztés segítése a Nyenyec Antonóm Területen; a birkatenyésztés fejlesztése; az erdészet korszerűsítése.

6. Új szabályozás bevezetése az ipar és a kereskedelem területén; az orosz építési előírások felülvizsgálata; turisztikai létesítmények kialakítása a határ orosz oldalán; kenyérgyár építése Murmanszkban, fűrészmalom létesítése Karéliában.
7. Női vállalkozók képzése; krizisközpont alapítása Murmanszkban.
8. A Kola-félsziget ivóvízminőségének javítása.
9. Egészségügyi központok létesítése az őslakos népek számára a lappok és nyenyeczek által lakott térségben; gyermekbarát kórházak kialakítása; a népjóléti szolgáltatások színvonalának emelése; kórházi felszerelések eljuttatása az orosz területre; hátrányos helyzetű gyerekek norvégiai nyaraltatása; alkohol- és drogellenes konferencia; a diftéria elleni küzdelem.
10. Az orosz postaszolgálat színvonalának javítása.
11. A Barents Euro-Arctic Régió tevékenységéről felvilágosító információs irodák nyitása Petrozavodszkban és Arhangelszkben, regionális titkárság létesítése Murmanszkban.
12. Az internet elterjesztése a régió orosz területén.¹²

A projektkatalógusból az is kiderül, hogy az orosz területre irányuló akciók célpontjai szinte kizárólag a Murmanszki és az Arhangelszki kerület, Karélia viszont alig kap valamit. Ha a térképre nézünk, a magyarázatot roppant egyszerűen megtaláljuk: az előbbi területek Norvégia szomszédai, az utóbbi Finnországé.

A fentiek alapján összefoglalásként megállapítható, hogy ez a távoli eurorégió vonzó kísérlet egy komoly biztonságpolitikai dilemma feloldására.

Magyarország és az eurorégiók

Magyarországnak – miként a vasfüggöny lebontásában – meghatározó szerepe volt a térség első eurorégiójának, a *Kárpátok Eurorégiójának* a létrejöttében.

A Kárpátok Eurorégió – többévi előkészítő munka után – hivatalosan 1993. február 14-én alakult meg, amikor Debrecenben a lengyel, magyar, szlovák és ukrán határreégiók képviselői – Catherine Lalumiere asszony, az Európa Tanács főtitkára, valamint a lengyel, ukrán és magyar külügyminiszter és a szlovák külügyminisztérium képviselőinek a jelenlétében – aláírták a Kárpátok Eurorégió alapokmányát. (Szlovákia megfigyelői minőségben vett részt, a bukaresti központi kormányzat pedig akkor nem járult hozzá a térséghez szervesen kapcsolódó Szatmár és Máramaros megyék szándékuk szerinti csatlakozásához.)

A Kárpátok Eurorégió megalakulásakor mintegy 53 200 négyzetkilométer területet ölelt fel, közel ötmillió lakossal. Jelenleg 132 651 négyzetkilométer területet foglal magába, a szervezethez csatlakozott megyék és városok területén élő tizennégymillió lakossal.¹³

A Kárpátok Eurorégió létrehozásának célja az volt, hogy megfelelő szervezeti keretet biztosítson a tagoknak a határokon átnyúló együttműködés koordinálására,

segítse elő a gyorsabb regionális és gazdasági fejlődést, s természetesen járuljon hozzá a jószomszédi kapcsolatok kialakításához az érintett országok és népek között.

A megalakulásakor elfogadott Közös Nyilatkozat és Alapító Egyezmény szerint a Kárpátok Eurorégió céljai és feladatai az alábbiak:

- Szervezze, koordinálja azokat a tevékenységeket, amelyek elősegítik a gazdasági, ökológiai, kulturális tudományos és oktatási együttműködést a tagok között.
- Elősegítse a szövetség tagjai között a közös érdekeltégű területeken a konkrét tervek kidolgozását.
- Elősegítse és megkönnyítse a kapcsolatokat az emberek között, beleértve a különböző területek szakértői közötti kapcsolatokat is.
- Elősegítse a jószomszédi kapcsolatok kialakítását a tagok között.
- Elősegítse a területi fejlődést.
- Meghatározza a többoldalú együttműködés potenciális területeit a tagság között.
- Összekapcsolja és könnyítse a tagok együttműködését más nemzetközi szervezetekkel, intézményekkel és ügynökségekkel.¹⁴

A Kárpátok Eurorégió története – a fenti szép célkitűzések és bizonyos eredmények ellenére – különösen Szlovákia és Románia vonatkozásában a központi hatalommal való viaskodás története. Térségi viszonyainkat jól illusztrálja, hogy a nagypolitika beleszól a határ menti együttműködés alakulásába. Ennek ékes bizonyítéka, hogy röpke fél évtized alatt többször változott az említett országok határrégióinak a státusa.

A politikai bizonytalanság és bizalmatlanság évekig tetszhalott állapotban tartotta az eurorégiót. 1997-ben – a területi bővüléssel párhuzamosan – szervezeti és személyi megújulás történt: a főtítkárság Ungvárról a kezdetektől az együttműködés motorjának számító lengyelországi Krosnóba költözött.

Miközben az érintett fővárosok között az összhang korántsem teljes, helyi szinten több, évek óta hódó problémát sikerült megoldani. Így például a magyar–szlovák határszakaszon a közelmúltban két új határátkelő nyílt meg – a helyi lakosság, illetve polgármesterek szívós harca, nyomásgyakorlása következtében –, mindkettő az eurorégió területén.

A fentebb említett ellentmondások miatt – nevezetesen az állampolitika szintjén zajló egyet nem értés, illetve a helyi pozitív kezdeményezések és együttműködés közti meg nem felelés miatt – véleményem szerint a Kárpátok Eurorégió – illetve más, a térségben működő eurorégiók – jövőjét az fogja eldönteni, hogy a két ellentétes tendencia közül melyik lesz az erősebb. Képesek lesznek-e ezek az eurorégiók alulról, a civil társadalom erejére és összefogására támaszkodva kiharcolni az integrált fejlődés/fejlesztés lehetőségét, mint ezt nyugat-európai testvéreik tették? Vagy pedig a központi kormányzatok politikai félelmei lesznek-e erősebbek, melyek a regionalizmust az autonómia felé vezető út első lépésének tekintik, az autonómiát pedig a szecesszió, az elszakadás trójai lovának tartják?

A Kárpátok Eurorégió tagönkormányzatainak területe, lakosságszáma és népsűrűsége (1998)

Sor- sz.	Tagönkormányzatok	Terület 1000 km ²	Népesség 1000 fő	Népsűrűség fő/km ²
	<i>Magyarország</i>			
1.	Borsod-Abaúj-Zemplén	7,2	749,9	103
2.	Hajdú-Bihar	6,2	549,7	89
3.	Héves	3,6	328,4	90
4.	Jász-Nagykun-Szolnok	5,6	420,7	75
5.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	5,9	563,5	95
	<i>Lengyelország</i>			
1.	Krosno	5,7	501,7	88
2.	Przemyśl	4,4	411,5	93
3.	Rzeszów	4,4	735,3	167
4.	Tarnów	4,2	696,1	166
	<i>Románia</i>			
1.	Bihar	7,5	634,1	84,2
2.	Botoşani	4,9	451,2	90,9
3.	Máramaros	6,2	538,5	86,7
4.	Szatmár	4,4	400,2	90,8
5.	Szilágy	3,9	266,3	69,2
	<i>Szlovákia</i>			
1.	Bártfa	1,0	79,0	78
2.	Homonna	1,9	112,0	59
3.	Kassa	1,8	334,2	186
4.	Nagymihály	1,3	111,3	85
5.	Eperjes	1,4	200,3	141
6.	Mezőlaborc	0,9	44,2	51
7.	Töketerebes	1,3	118,9	90
8.	Varannó	0,8	73,4	87
	<i>Ukrajna</i>			
1.	Csernyivci (Csernovic)	8,1	938,0	115,9
2.	Ivano-Frankivszk	13,9	1423,0	103,0
3.	Kárpátalja	12,8	1252,0	93,8
4.	Lviv (Lemberg)	21,8	2748,0	126,3
	Összesen:	132,8	14.014,9	105,6

Forrás: A Kárpátok Eurorégió 5 éve.

A legkisebb testvér: A Duna–Maros–Tisza Eurorégió

A közép-európai regionális fejlődés legújabb eredményeként hosszas előkészület után 1997. november 21-én hivatalosan is megalakult a Duna–Maros–Tisza (DMT) Eurorégió. Az eurorégió három ország kilenc megyéjét, illetve tartományát foglalja magába.

Tagjai:

Magyarország:

Bács-Kiskun

Békés

Csongrád

Jász-Nagykun-Szolnok megye

Románia:

Arad

Hunyad

Krassó-Szörény

Temes megye

Jugoszlávia:

Vajdaság tartomány

A DMT Eurorégió területe és lakosságszáma

<i>RÉGIÓ</i>	<i>TERÜLET (km²)</i>	<i>LAKOSSÁG</i>	<i>SZÉKHELY</i>
Arad megye	7652	507 000	Arad
Bács-Kiskun megye	8362	542 000	Kecskemét
Békés megye	5631	407 000	Békéscsaba
Csongrád megye	4263	438 000	Szeged
Hunyad megye	7016	547 000	Déva
Jász-Nagykun-Szolnok megye	5607	423 000	Szolnok
Krassó-Szörény megye	8514	376 000	Resica
Temes megye	8692	715 000	Temesvár
Vajdaság tartomány	21506	2 013 000	Novi Sad
<i>DMT Eurorégió</i>	<i>77243</i>	<i>5 968 000</i>	

Forrás: *Euro-Trio*.

A DMT, úgy tűnik, tanult a Kárpátok Eurorégió hibáiból: aggályosan kerül a nagypolitika csapdáit – az elmúlt évek temesvári és vajdasági eseményei amúgy is intő példaként szolgáltak –, és kizárólag a valóban helyi, regionális kapcsolatok fejlesztésére koncentrálnak. Az alapító okirat (Jegyzőkönyv) megfogalmazása szerint: „A DMT

regionális együttműködés célja, hogy fejlessze és szélesítse a helyi közösségek és helyi önkormányzatok közötti kapcsolatokat a gazdaság, az oktatás, a művelődés és a sport területén, illetve azok együttműködését, mely a korszerű európai folyamatok kereteibe való integráció felé vezet.”

Az együttműködés területei

Az együttműködés céljának a megvalósítása érdekében a közreműködő felek a következő területekhez fűződő érdekek egyeztetését tűzik feladatul:

1. A gazdasági kapcsolatok területén:

- a) a résztvevők gazdasági lehetőségeire épülő közös programok kidolgozása;
- b) közös információs rendszer kidolgozása és felhasználása;
- c) a gazdasági kamarák együttműködésének elősegítése és ösztönzése;
- d) vegyes tulajdonú kereskedelmi vállalatok és bankok alapításának elősegítése;
- e) a mezőgazdasági termelésben és termékek forgalmazásában való együttműködés megteremtése;
- f) kereskedelmi vállalatok közötti gazdasági szerződések megkötésének elősegítése;
- g) a harmadik piacon való közös gazdasági és pénzügyi fellépés megvalósítása.

2. A közlekedés és hírközlés infrastruktúrájának fejlesztése:

- a) a közlekedési infrastruktúra fejlesztése (a vasúti, közúti, folyami és légi közlekedésben);
- b) új határátkelőhelyek nyitása és a meglévők korszerűsítése.

3. Környezetvédelem:

- a) környezetvédelmi programok összehangolása;
- b) a talaj, a levegő és a vízfolyások védelmére irányuló közös tevékenység összehangolása.

4. Idegenforgalom:

- a) az idegenforgalom fejlesztése.

5. Tudományos, kulturális, művelődési, egészségügyi, sport- és civil kapcsolatok:

- a) az egyetemek, kutatási központok és szakintézmények közötti tudományos kapcsolatok és együttműködés kialakításának elősegítése;
- b) kulturális kapcsolatok kialakítása és művelődési együttműködési programok kidolgozása;
- c) a civil és szakszervezeti együttműködés elősegítése;
- d) az európai normáknak megfelelő kisebbségi jogok érvényesülésének figyelemmel kísérése, elősegítése;

e) az együttműködés fejlesztése és támogatása az egészségügy és a szociális ellátás területén, a kórházakban, egyetemi klinikákon és más szakintézményekben;

f) regionális sportrendezvények megszervezése.¹⁵

Ami közös és ami különbözik

A nyugat- és kelet-európai eurorégiók kialakulásának és néhány jellemző típusának bemutatása után elérkeztünk mondanivalónk lényegéhez: a „keleti” és „nyugati” eurorégiók összehasonlító elemzéséhez, a komparatiztikai megközelítéshez.

Ezen a ponton célszerűnek tűnik bizonyos tipológia kialakítása. Az előzőekből logikusan következik ennek megalkotási módja: megkülönböztetünk – Európa korábbi megosztottsága szerint – csak nyugati vagy csak keleti határvidékekből álló eurorégiókat – ezek a „tiszta” típusok; illetve a volt vasfüggöny két oldalán létrejött eurorégiókat – ezek alkotják a „vegyes” típust.

Az eurorégiók egyfajta nyugat–keleti kontinuumban helyezkednek el. A történeti fejlődés eredményeképpen a nyugati tiszta típust a közép-európai vegyes típus követi, majd létrejön a kelet–közép-európai tiszta típus.

Ezt a fejlődést, illetve a szociológiai jellemzőket vázolja az alábbi két táblázat.

Eurorégiók a nyugat–keleti kontinuumban (1963–1998)

A térbeli és időbeli kiterjedés iránya

→	→	→
Csak nyugati régiók Regio Basiliensis (1963)	Vegyes régiók Egrens (1993) Eurorégió	Csak keleti régiók volt NDK–Csehszlovákia – 2 eurorégió volt NDK–Lengyelország – 3 eurorégió
Euregio (1965)	Bajor-erdő (1993) Eurorégió	volt NDK–Csehszlovákia– Lengyelország (1992)
SAAR-LOR-LUX (1971)		Kárpátok Eurorégió (1993) Tátra Eurorégió (1994) Bug Eurorégió (1995) Duna–Maros–Tisza Eurorégió (1997)
Maas–Rajna (1991) Eurorégió	Barents Euro- Arctic Régió (1993)	

A nyugati és keleti eurorégiók strukturális és szociológiai jellemzői

Nyugati eurorégiók

Szervezeti és intézményi rend kialakult

Részvétel, illetve képviselet az európai regionális intézményekben

Politikai bizalom, illetve jó kapcsolat az államhatalommal

Olajozott együttműködés a partnerek között; az együttműködés sokrétű, komplex

Integrált regionális fejlesztési politika

Anyagilag megalapozott intézmények, saját források

Fejlett regionális identitás

Viszonylag csekély társadalmi, életmód- és jövedelemkülönbségek

Keleti eurorégiók

Szervezeti és intézményi rend kialakult

Fokozatos részvétel, illetve képviselet az európai regionális intézményekben

Helyenként politikai bizalmatlanság, illetve feszültség az államhatalom és az eurorégió között

Esetenként akadozó együttműködés; az együttműködés korlátozott, de bővülő

Részben összehangolt vagy összehangolatlan fejlesztési politika
Folyamatos anyagi nehézségek az eurorégió működtetésében, saját források hiánya

Kísérlet a regionális identitás kialakítására

Esetenként jelentős társadalmi, életmód- és jövedelemkülönbségek.

Összefoglalás

Az előbbieken alapján összegezőként megállapítható, hogy az eurorégiók intézménye a határ menti együttműködés, illetve a határ menti térségek fejlesztésének legeredményesebb formája. Térségünkben abban áll különös jelentősége, hogy integrálja az egyébként leszakadásra hajlamos, rendszerint periferiális, illetve halmozottan hátrányos helyzetű határ menti régiókat.

A későbbiekben, az európai integráció folyamatában a területi és életszínvonalbeli különbségek valószínűleg mérséklődnek majd mind az eurorégiók között (vö. „tisza keleti” és „tisza nyugati” típus), mind az egyes eurorégiókon belül (a „vegyes” típus esetében). Így tehát az eurorégió – sok egyéb fontos jellemzője mellett –, az említett kiegyenlítő hatás következtében, a területi fejlődésbeli/fejlettségi különbségek mérséklésének az eszköze.

Végül, de nem utolsósorban, a mind nagyobb szerephez jutó lokális, illetve regionális identitás műhelye is egyben.

Jegyzetek

1. Lásd erről bővebben: Fried Esterbauer–Peter Pernthaler (Hrsg.): *Europäischer Regionalismus am Wendepunkt. Bilanz und Ausblick*. Braumüller, Wien, 1991.
Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Gondolat, 1988.
2. Winfried Lang: *Regionen und Grenzen: Auf dem Weg zum neuen Europa*. In: Esterbauer–Pernthaler (Hrsg.): *Europäischer Regionalismus am Wendepunkt*. 145–147. o.
3. Winfried Lang: i. m. 147–154. o.
4. Illés Iván: *Határok és határ menti együttműködés Nyugat- és Kelet-Európában*. *BIGIS Papers*. 1994. 1. sz. 35–42. o.
5. Illés I.: i. m. 40. o.
6. Marian S. Sucha: *Eurorégiók Németország és az Európai Unió keleti határain*. *Deutschland*, 1995. június. 28–31. o.
7. James Corrigan: *The EUREGIO: Policies and Programmes to develop a cross-border labour market – in the German–Dutch border region*. Paper to the conference: *Regionalism and Euroregions in Central and Eastern Europe*. 10. o.
8. Daniel Deckers: *SAAR-LOR-LUX*. *Deutschland*, 1997. 1. sz. 43. o.
9. Georges Pire: *The Euregio Meuse–Rhin. 5 Partners, 3 Counties, 3 Languages*. Paper to the conference: *Regionalism and Euroregions in Central and Eastern Europe*. 13. o.
10. J. W. van der Meulen: *Euregio's langs de Poolse grenzen*. Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen, Clingen dael' 1997. 17–18. o.
11. Oddrunn Pettersen: *The Barents Cooperation*. Paper to the conference: *Regionalism and Euroregions in Central and Eastern Europe*. 2–3. o.
12. *Barents Euro–Arctic Cooperation – Norway*. Project Directory 1997. Barents Secretariat. Kirkenes. 86. o.
13. Zilahi József: *Az együttműködés lépcsőfokai*. In: *A Kárpátok Eurorégió 5 éve*. Nyiregyháza, 1998. 6. o.
14. Süli–Zakar István: *Eurorégiókról dióhéjban*. i. m. 53., 56. o.
15. *Együtt – egymásért*. Jegyzőkönyv a Duna–Maros–Tisza regionális együttműködésről. In: *Euro–Trio*. Szeged, 1997. 7–8. o.

Globalizáció, nemzetállam és a monetáris unió

Mára az európai államférfiak olyan mértékben elkötelezték magukat a közös valuta mellett, hogy a felmerülő nehézségek ellenére a halogatás vagy a visszalépés több kárt okozhat, mint az eredeti elképzelések megvalósítása. Pedig a kilencvenes évek mérsekelt gazdasági eredményei, valamint a Gazdasági és Pénzügyi Unióra (EMU) vonatkozó közgazdasági érvek ellentmondásai arra engednek következtetni, hogy az elmúlt évekbeli teljesítmények nem járultak hozzá a közös pénzre való zökkenőmentes áttéréshez, másrészt a közgazdaságtudomány sem tudta kétséget kizáróan bizonyítani a monetáris integráció stabilizáló, teljesítményjavító hatásait. Ha e kételyek ellenére mégsem értelmes alternatíva a folyamat késleltetése, a szaktudományos viták számára is nagyjából meghaladottnak tekinthetők az EMU melletti vagy elleni állásfoglalások. Az ezeket megalapozó kutatások – elsősorban az úgynevezett optimális valutaövezet kérdésében – számos értékes részeredményt tártak fel a közös valuta alkalmazásának feltételeiről. Ugyanakkor a szakirodalomban megfigyelhetők bizonyos szemléleti egyoldalúságok, amelyek a következtetéseket is némiképp behatárolják. Egyrészt a monetáris unióra vonatkozó fejtegetések egy része csak technokrata jellegű részérvek mérlegelésére szorítkozik, és nélkülözi az értékorientált megközelítést. Másrészt néha úgy tűnik, hogy az elemzők egy része magától értetődő előfeltevésként fogad el olyan tényezőket vagy szemléleti kategóriákat, amelyek maguk is megfontolás tárgyává kellene hogy váljanak.

A közgazdaságtan és a politikatudomány számára a monetáris integráció kérdése ma több szempontból lehet fontos. Egyrészt a megvalósítás konkrét módozatait és technikáit illetően, noha ezek valószínűleg inkább a politika, mint a társadalomtudományok illetékességi körébe tartoznak majd. Másrészt a különféle cikkek és hozzászólások növekvő mennyisége miatt a pénzügyi unióval kapcsolatos nézetek ma már kritikai értékelés tárgyává tehetők. Egy ilyen elemzés érdekes eredményekkel szolgálhat az EMU-ra vonatkozó fejtegetések megalapozottságát illetően. Segíthet annak meghatározásában, hogy a vitákban szereplő érvek mennyiben függenek a kutatók által alkalmazott elméleti kiindulópontoktól. Feltárhatja az elemzések empirikus, statisztikai alapjainak esetleges hiányosságait, illetve rávilágíthat arra, hogy a nyolcvanas évekbeli politikai, gazdaságpolitikai háttér mennyiben befolyásolta a pénzügyi integrációval kapcsolatos elképzelések alakulását. Végül a monetáris unió létrejöttével a nemzeti szuverenitás önkorlátozásának eddig még nem látott szintje látszik megvaló-

sulni, amely lényegesen bonyolultabbnak ígérkezik, mint az európai egységfolyamat eddigi fokozatai.

Az alábbiakban nem vállalkozhatunk az összes felvetett probléma érdemi megválaszolására. Inkább csak utalni akarunk a számunkra elfogadható szemléletmódra, aminek alapján néhány kérdés kifejtésére vállalkozunk. Először történeti összefüggésekre térnénk ki, felvázolva *a globalizáció és a nemzetállam viszonyának hetvenes évektől megfigyelhető átalakulását*. Ebből kiindulva vizsgáljuk *a nyolcvanas évek integrációs folyamatait*, köztük a mind nagyobb szerepet játszó *monetáris együttműködést*. Megítélésünk szerint a monetáris unió szerepének reális értékelése csak akkor lehetséges, ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt két évtizedben az európai integráció fejlődése elsősorban a globalizáció ellentmondásos jelenségeire adott válaszként értelmezhető. S éppen ebből adódóan a közös valuta egyes problémákra nem tud megnyugtató megoldással szolgálni. Ezután rátérünk *a monetáris unióval kapcsolatos viták* értékelésére. Az itt megfigyelhető bizonytalanságok és ellentmondások újfent behatárolják a pénzügyi integrációval kapcsolatos fejtegetések érvényét. Végül *a monetáris unió és a nemzeti szuverenitás* viszonyának kérdésével foglalkozunk.

A szuverenitást nem formális jogi fogalomként vagy politológiai értelemben semleges kategóriaként fogjuk fel, hanem úgy kezeljük, mint egy sajátos gazdasági és jóléti-szolidaritási preferenciákkal, történeti-politikai hagyományokkal rendelkező nagyobb közösség, a nemzetállam és a nemzeti társadalom lehetőségét arra, hogy megvalósítsa elképzeléseit az emberi személy méltóságát garantáló egyéni és szociális jogok és a demokratikus berendezkedés keretei között. Ha a szuverenitás ezen definíciójához viszonyítjuk a globalizációt, az integrációt és a pénzügyi unió jelenségét, számos probléma élesebb megvilágításba kerül. A legitimációs problémák, az állampolgársági jogosultságok és a demokratikus deficit kérdése legalábbis egyenlő fontosságúvá válnak a gazdasági hatékonyságból kiinduló neoliberális-neoklasszikus érveléshez képest.¹

Globalizáció és nemzetállam a hetvenes évek előtt és után

Globalizáció jelenségén a továbbiakban csakis gazdasági reálfolyamatokat értünk. Nem foglalkozunk történeti perspektívákkal, például azzal, hogy a globalizáció kezdetei hány évszázadra nyúlnak vissza, és mennyiben voltak előrevivői a kora újkori merkantilista államok, illetve nemzeti kereskedő társadalmak, valamint hogy milyen munkamegosztás alakult ki közöttük. Elfogadjuk, hogy a globalizáció hosszabb időtartamra visszanyúló valóság, amely az utóbbi másfél évszázadban inkább lökészerű hullámokban, mint azonos intenzitással terjedt. Ilyen volt például a transzatlanti forgalom kiszélesedése és a gazdasági tevékenység nemzetköziesedésére gyakorolt hatása a múlt század utolsó harmadában. Kiinduló tézisünk, hogy a hetvenes évek elejétől a globalizáció folyamata ismét új szakaszába került, amelynek konkrét körül-

ményei nagymértékben átrendezték globalizáció és nemzetállam viszonyát. Ennek a változásnak a jelentősége akkor válik igazán érthetővé, ha az elmúlt két és fél évtized jellegzetességeit az ötvenes-hatvanas évekkel vetjük egybe.

A továbbiakban először *a második világháború utáni évtizedeket* tekintjük át, majd röviden felvázoljuk *a hetvenes évek óta megfigyelhető új tendenciákat*:

– Az 1945 után újjáalakuló nemzetközi viszonyok a nemzetközi gazdasági intézmények létrehozásával – GATT, IMF, Világbank – egyszerre vezettek a nemzetköziesedés előmozdításához, ugyanakkor szabályozásához és a nemzetállam újjáépítéséhez.

– A nemzetközi gazdasági intézmények – bár a szabadkereskedelmi filozófia jegyében születtek – a globalizációt szabályozott keretek közé helyezték, így végső soron lehetővé tették a nemzetállamok széles, sőt a korábbi belgazdasági szerepekhez képest kiszélesedő gazdaságpolitikai kompetenciáinak megtartását.

– A nemzetállami politikai elitek összességében pozitív módon viszonyultak a globalizáció és az integráció jelenségéhez. A két fogalom között elsősorban fokozati és nem minőségi különbséget észleltek. Mivel ezen demokráciák egyre nagyobb mértékben jóléti legitimáción alapultak, világgazdaságra nyitott gazdaságfilozófiájuk abból eredt, hogy a klasszikus-neoklasszikus közgazdaságtan szellemében a gazdaság nemzetköziesedésének jólétnövelő hatást tulajdonítottak.

– Ez a gondolkodásmód ugyanakkor nem zárta ki, hogy nemzetállami keretek között – a második világháború után uralkodó szerepet betöltő neoklasszikus-keysziánus szintézis szellemében – a liberális gazdaságfilozófiánál határozottabb állami intervenció érvényesüljön széles fiskális és monetáris eszköztárral. A nyugat-európai nemzetállam így – mint a tőke és a munka közötti kompromisszum megalkotója – összekapcsolta az intervencionista növekedéspárti gazdaságpolitikát az intézményesen szabályozott nemzetközi gazdasági folyamatokra való nyitással. A belgazdasági növekedés jólét érdekében való erőltetésével maga is a nemzetköziesedést élesztette, ugyanakkor a jelentkező feszültségek ellenére bízott abban, hogy a világgazdasági folyamatok intézményi és szabályozó eszközökkel kézben tarthatók.

– Az így kialakuló rendszer ellentmondásai a hatvanas évek második feléig kezelhetőknek bizonyultak, ami a második világháború után mintegy két évtizedig lehetővé tette, hogy a nemzetállami politikai elitek összekapcsolhatónak fogják fel a globalizációt és a nemzetállam újjáépítését. Ez a megközelítés még akkor is meghatározó maradt, amikor az európai integrációs folyamat egyes törekvései már a nemzetállam meghaladására irányultak.

– A nemzetközi gazdasági viszonyok között felhalmozódó ellentmondások elsősorban azért nem kerültek felszínre, mert a világgazdaság az ötvenes-hatvanas években jelentős növekedést mutatott. Ilyen körülmények között a világgazdaságra való nyitást szorgalmazó nemzeti gazdaságpolitikák egy táguló-bővülő rendszerbe való beilleszkedés lehetőségét jelentették.

A hetvenes évek elején ezek a viszonyok erőteljesen átrendeződtek:

– Az 1973-as olajválság óta a gazdasági növekedés lelassult, bizonyos években megállt. A nemzetgazdasági nyitás a tágulás-növekedés hiányában ma már nem szolgál olyan egyértelmű előnyökkel, mint korábban, sőt a szűkös erőforrásokért vívott versenyben, ahol az erősebbek önkéntelenül, vagy cinikusan ráterhelik nehézségeik egy részét a gyengébbekre, a nyitott külgazdaságpolitikát folytatók rövid távon néha nagyobb kockázatot vállalnak, mint az elzárkózók. A globalizáció így ma legalább annyira megoszt és polarizál – országok között és országokon belül –, mint amennyire a felzárkózást segíti. Ezt a jelenséget az egyes nyugat-európai államok regionális statisztikái is bizonyítják. „A hatvanas években a munkaerő migrációja következtében általában csökkenő tendencia jelentkezett az országokban a jövedelmek és a munkanélküliség régiók közötti eltéréseiben. A hetvenes évek eleje óta azonban a gazdag és a hanyatló régiók közötti különbségek a legjobb esetben is csak állandósultak, de sok esetben az általános gazdasági recesszióknak és a munkanélküliségi ráta emelkedésének tulajdoníthatóan tovább növekedtek.”²

– A gazdasági növekedés lelassulásával egy időben a multinacionális vállalati szféra, a nemzetközi pénzpiacok megerősödésével a globalizáció ereje, minősége új szakaszába ért. Nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy a hetvenes évek válsága és a nemzetköziesedés új minősége milyen kapcsolatban van egymással – ez a viszony kétirányú és összetett. Inkább azt szükséges hangsúlyozni, hogy a nemzetállamokra a válság kialakulásával egy időben nehezedett rá a megerősödött multinacionális vállalati szféra és pénzpiac nyomása, ami beszűkítette a nemzeti gazdaságpolitikák lehetőségeit. A nemzetállami kompetenciák ötvenes-hatvanas években kialakult hatókörének hetvenes évekbeli válsága a területi állam leáldozásának újabb fejezetét jelentette Nyugat-Európában.

– A nehézségeket fokozta, hogy a hetvenes évek elején a nemzetközi gazdasági intézményrendszer szabályozó mechanizmusainak egy része megszűnt vagy szétesett, valamint hogy a nyolcvanas évek elejétől a kamatrobbanás és a rövid távú spekulációs tőke megerősödésének hatására a pénzügyi szféra súlya nagymértékben megnőtt a vállalati reálszférával szemben.

– Végül a globalizációs folyamatok problematikus voltára utal az is, hogy a nemzetközi tőkemozgások kiszélesedése nem járt együtt a szabadkereskedelmi tendenciák megerősödésével az árukereskedelemben. Sőt ahogy egyes elemzők a protekcionizmus feléledésére és új formáira utalva megjegyzik, egyfajta láthatatlan kereskedelmi háború bontakozott ki, amit a szabadkereskedelem hívei csak nagy nehézségek árán voltak képesek kordában tartani.

E meglehetősen összetett és ellentmondásos folyamatok paradoxona talán leginkább úgy jellemezhető, hogy a válság mellett erősödő és egyre ellenőrizetlenebb globalizáció és a nemzetközi gazdaságban érvényesülő kölcsönös függések mind szerteágazóbb rendszere lehetlenné tette az elzárkózást, sőt szinte alternatíva nélkülivé változtatta a világgazdaságra nyitott külgazdaságpolitikát, ugyanakkor egyre szű-

kította a nyitás útján való felzárkózás lehetőségeit. Azok az országok, amelyek a hatvanas években még több-kevesebb sikerrel járhatták az importpótló gazdaságpolitika és a részleges autarkia útját, változtatásokra kényszerültek. Könnyebben vészelték át a nehézségeket azok, akik már korábban is az exportorientált illeszkedési modell mellett döntöttek, bár az ő esetükben is számos területen fájdalmas alkalmazkodási folyamatnak lehettünk tanúi. A hetvenes-nyolcvanas években megszületett a „globalizáló állam” jelensége,³ amely – más választása nem lévén – nyitott a globalizációra, de eközben igyekszik saját érdekei szerint alakítani a nemzetközi folyamatokat. Ugyanakkor e politika másik oldalaként kénytelen a világgazdaság egyre több hatását közvetíteni saját társadalma felé.

Mindez azt jelenti, hogy a nemzetállami politikai elitek a hetvenes évektől a kormányzás során jóval nehezebben képesek egyeztetni a fontos társadalmi-nemzeti érdekeket és a globalizáció hatásait, mint korábban. Ennek következménye az, hogy a nemzetállam, ha túlzott mértékben „globalizál”, javíthat ugyan bizonyos gazdasági teljesítményeket és mutatószámokat, de sérti demokratikus legitimitását és az állampolgárok nemzetállamhoz fűződő viszonyát, vagy hozzájárulhat a társadalom alsó harmadának-negyedének leszakadásához. Ha viszont a kelletnél nagyobb mértékben érvényesíti nemzeti gazdaságpolitikai autonómiáját, tökemenekülést vagy más gazdasági problémákat válthat ki. Ezek a dilemmák persze nem vagylagosak. A helyzet inkább úgy jellemezhető, hogy bár ma is létezik olyan politika, amely megkísérli a nemzeti érdek és a globalizáció egyeztetését, de lehetőségei a korábbi évtizedekhez képest nagymértékben beszűkültek. Azt a kormányzatot, amelyik ezt felvállalja, mindkét oldalról fokozott nyomás alá helyezik a „globalizációpárti” illetve a „nemzeti” erők.

Monetáris integráció a globalizáció és a nemzetállami érdekek metszéspontján. Kérdőjelek és ellentmondások

A hetvenes évektől az európai integráció is egyre inkább a globalizáló állam analógiájával írható le. Az integráció egyrészt megkísérelte megvédeni az európai társadalmakat a gazdasági válság és a globalizációs folyamatok negatív hatásaitól, ugyanakkor – főleg a nyolcvanas évektől – maga is előmozdított bizonyos alkalmazkodási folyamatokat. Jellegzetes példa erre az Európai Közösség (EK) acéliparban folytatott politikája. Brüsszel protekcionista piacvédelmi intézkedések alkalmazásával egyrészt tompította a válság hatásait, és részben megvédte az amúgy is nehéz helyzetbe került nyugat-európai acélipart a külső versenytől, másrészt megkezdte a létszám és a termelés fokozatos csökkentését. Védekező intézkedései miatt világkereskedelmi partnerei protekcionizmussal vádolták, s a nyolcvanas évektől a szabadkereskedelem hívei általában is egyre többet beszéltek az „Európa erőd” veszélyeiről.

Az acéliparban foganatosított válságkezelő intézkedések az egyes országokban népszerűtlenné tették a brüsszeli politikát. Pedig az EK nem tett mást, mint megpróbálta egyeztetni a világgazdasági kihívásokat bizonyos belső csoportérdekkel, azáltal, hogy a strukturális modernizációt szervezett keretek közé helyezte. Ez azonban az iparban érdekeltek számára nyilvánvalóan kevés volt, míg a liberális gazdaságfilozófiát valló („globalizációpárti”) erők túl soknak tartották a piacvédelmi intézkedéseket. A közösség így azzal szembesült, hogy egyre nehezebben képes egyeztetni világgazdaságra nyitott gazdaságpolitikáját és szabadkereskedelmi elkötelezettségét a nemzetállamokon belüli érdekviszonyokkal.

Az acélipari politikához hasonlóan a pénzügyi unió is bemutatható úgy, mint a nemzetállamok és a világgazdasági folyamatok közé ékelődő intézményi és szabályozó mechanizmusok együttese. Ha így közelítjük meg a közös valuta problémáját, rákérdezhetünk arra, hogy más közösségi politikaterületekhez képest mennyiben közvetíti vagy szűri meg az EMU a globalizáció hatásait, azaz a nemzetállamok számára gazdaságpolitikai szuverenitásukat lehetővé tevő és megtartó, vagy inkább azokat korlátozó eszközként jelenik-e meg.

Ha a monetáris unió makrogazdasági szabályozó mechanizmusait, illetve a vállalati szférára gyakorolt hatásait tekintjük, arra a következtetésre juthatunk, hogy a közös valuta megvalósítása olyan alkalmazkodást követel, amely beszűkíti a nemzetállami gazdaságpolitikák választási lehetőségeit. Az eddigiekben ugyanis lehetséges volt az egyes országokon belül rosszabb teljesítményt nyújtó iparágak és régiók árfolyampolitikai védelme, mert a leértékelés javította a gyengébb versenyképességű vállalatok exportlehetőségeit. A monetáris unió megvalósulásával viszont új helyzet áll elő: a pénzügyi szféra többé nem veszi át a nagyobb termelékenységű versenytársakhoz való alkalmazkodás terheit. Persze nem szabad szem elől téveszteni, hogy a leértékelések hatása előbb-utóbb szintén megjelenik infláció formájában, de időben eltolva és a terheket az egész nemzetgazdaságra terítve. Ez lehetőséget ad a kormánynak arra, hogy az adott ország preferenciái számára leginkább elfogadható alkalmazkodási változatot érvényesítse. Míg ha az árfolyampolitika lehetőségei megszűnnek, az egyes vállalatok versenyképessége csak az ár- és bér rugalmasság kérdésévé válik. A „versenyképességbeni különbségek tehát mint fizetési-mérleg problémák ugyan formálisan eltűnnek, de mint az adott régiók hanyatlása, fennmaradnak,”⁴ ami az egyes nemzetállamokon belüli regionális különbségek fokozódásához vezethet. Az EMU megvalósítása így területi és jövedelmi polarizációhoz, illetve társadalmi-politikai feszültségekhez vezethet, ugyanakkor csökkenti a kormányzatok gazdaságpolitikai lehetőségeit a felmerülő nehézségek kezelésére.

Feltehető a kérdés, hogy e logikusnak tűnő érvek ellenére az európai államférfiak többsége miért döntött mégis a közös valutára való áttérés mellett a kilencvenes évek elején. A döntéshozók szempontjainak háttérében elsősorban az a nyolcvanas évekbeli tapasztalat állt, hogy a transznacionalizálódó világgazdaságban a hagyományos

árfolyampolitika lehetőségei jócskán beszűkültek. A leértékelés és az inflációs hatások ma már nem járnak együtt kedvezőbb teljesítménnyel, mint korábban, ugyanakkor elodázzák, de nem oldják meg a reálalkalmazkodás kérdését. Ezek a szempontok együttesen vezettek oda, hogy az egyes államok a nyolcvanas években fokozódó mértékben tértek át az árfolyamrögzítés politikájára, és részben ezzel összefüggésben mérsékeltek a költségvetési expanzió mértékét. Ez a folyamat már a hetvenes évek végén megkezdődött, amikor létrejött az Európai Monetáris Rendszer (European Monetary System – EMS), ahol a nyugat-európai államok valutáikat paritásrácshoz kötötték, s önként korlátozták leértékeléssel kapcsolatos lehetőségeiket. Így az EMS – amelynek keretében a részt vevő valuták egyre inkább a szigorú pénzpolitikát követő Bundesbankhoz igazodtak – az egyes országok számára mintegy „kívülről” járult hozzá a monetarista elvek érvényesüléséhez („külső monetarizmus”). Ezek a megfontolások az 1987-es nyborg–baseli egyezményben közvetlenül is megjelentek, amikor a tagországok elkötelezték magukat amellett, hogy nem módosítják a paritásokat.

Az Európai Monetáris Rendszer bevezetésére és 1987-es megszigorítására elsősorban azért nyílt alkalom, mert a nyolcvanas évek elejétől a nyugat-európai államok nagyobb mértékben voltak hajlandók hasonló gazdaságpolitikát folytatni, mint korábban. Míg a hetvenes évek válsága során a gazdaságpolitikai válaszok igencsak eltérő jellegűek voltak – és a fiskális illetve monetáris politikák különböző arányú együttesét adták –, addig a nyolcvanas évek elejétől többé-kevésbé mindenki elfogadta a monetáris szigor szükségességét⁵. E politika sikerének tudta be aztán a közgazdászok többsége, hogy a nyolcvanas évek második felében a nyugat-európai országok ismét kedvező teljesítményeket nyújtottak. Eszerint a monetarista elvek hozzájárultak ahhoz, hogy végre kikényszerítsék az amúgy is elkerülhetetlen reálalkalmazkodást, amit a fiskális expanzió és a leértékelések politikája csak elhúzott volna. A szigorú pénzpolitika mellett szóló érvek hangsúlyozták, hogy az alkalmazkodás rövid távon ugyan kétségtelen terheket jelent, de hamarosan kedvező eredményekkel jár. Az árfolyamrögzítés és a monetarizmus nemzetközi változatának mind általánosabb elfogadása a nyolcvanas évek második felében tehát egy hosszabb tendencia eredményeként értékelhető, aminek előzménye a monetarista elvek nemzeti gazdaságpolitikákra gyakorolt mind nagyobb hatásában jelent meg.

A nyugat-európai országok gazdaságfilozófiájában megfigyelhető hangsúlyeltolódások fényében válik érthetővé az EK gazdaságpolitikai szerepeinek fokozatos átrendeződése. Ha a hetvenes évek végéig a közösség a különféle kihívásokra elsősorban passzív és követő jellegű válaszokat adott („negatív struktúrapolitika”), addig a nyolcvanas évek elejétől felülkerekedtek a globalizáció adta lehetőségek kihasználását és a ipari struktúraváltást merészebben előmozdító elképzelések („pozitív struktúrapolitika”).⁶ Ezek egyrészt a különböző csúcstechnológiai programok finanszírozását, másrészt – s talán legmarkánsabban – az egységes belső piac programjának megvalósítását, végül a közös árfolyamrendszer (EMS) bevezetését jelentették. A közösségi

politika új irányvétele, mint mindig, most is kompromisszumok eredménye volt. Abban többé-kevésbé mindenki egyetértett, hogy a hetvenes években lemaradni látszó nyugat-európai országok csak közösségi szinten képesek hatékony válaszokat adni a nemzetközi gazdasági kihívásokra. De hogy e válaszok konkrétan milyenek legyenek, arról megoszlottak a vélemények. Egyes országok, például Franciaország és a mediterrán tagországok egy része hajlottak volna a közvetlen iparpolitikai intervenciókra. A franciák jelentős közösségi forrásokat mozgósító fejlesztéspolitika és az addiginál erőteljesebb protekcionista iparvédelem együttes alkalmazása mellett érveltek. A németek és a hollandok ezt elvetették, és az iparpolitika kérdésében liberális álláspont-ra helyezkedtek.⁷ E viták eredményeként alakult ki az a vélemény, amely a közösség politikájában elsődlegessé tette a világgazdasági alkalmazkodás piaci irányait. Ez volt ugyanis az a minimum, amelyben a neoliberais-monetarista elvek nyolcvanas évekbeli felülkerekedése miatt viszonylag könnyen konszenzusra lehetett jutni. A közösségi fejlesztéspolitika lehetőségei így továbbra is szűk sávban mozogtak. A csúcstechnológiákra szánt programok, bár jelentőségük növekedett, továbbra is csak kis részét képezték a közösségi költségvetésnek, másrészt alkalmazásuk módja piacokonform megoldásokat követett, és inkább csak kiegészítette a vállalati szféra forrásait. A közösség vezetői az egységes belső piac megvalósításától elsősorban azt várták, hogy – mind a kis- és középvállalatok között, mind a nagyvállalati szférában – elmélyül a nyugat-európai ipar mikrogazdasági integrációja. Ennek hiányosságai már a hatvanas évek végétől nyilvánvalóak voltak, mert a kialakuló közös piac méretgazdaságossági előnyeit elsősorban az amerikai nagyvállalatok használták ki. Ezért kísérletezett hosszú ideig az EK – egyébként sikertelenül – az Európai Vállalati Törvény elfogadtatásával, amelytől az európai nagyvállalati szférában végbemenő fúziók gyarapodását remélték. Másrészt a közösség vezetői felismerték, hogy a globalizáció következményeként illetve a lelassuló és mind tökeigényesebbé váló világgazdasági növekedés körülményei között a szűkös erőforrásokért vívott harcban a működő tőkebefektetések modernizációs szerepe felértékelődően van. Az egységes belső piac programja így azt a célt is szolgálta, hogy a nagy fogyasztópiac ígéretével a nyugat-európai térséget vonzóvá tegye a befektetők számára. Ezen túl a nagy transznacionális cégek európai jelenlétének számbeli növekedésétől azt is remélték, hogy a multinacionális nagyvállalatok kutatási-fejlesztési kapacitásai mind nagyobb mértékben képesek segíteni az iparban végbemenő struktúraváltást, s ezáltal fokozatosan csökkenhet az Európai Közösség amerikaiakkal és japánokkal szemben a hetvenes években tapasztalt technológiai lemaradása.

Az EK nyolcvanas évekbeli gazdaságpolitikai szerepmódosulásának fényében a monetáris unió úgy jelenik meg, mint a gazdasági recesszió, a globalizáció és az ipari struktúraváltás kihívásaira adott mind határozottabb piaci irányú válaszadás betetőzője. A valutaárfolyamok visszavonhatatlan rögzítésével a közös valutára való áttérés pusztán technikai kérdéssé válik – hangsúlyozzák az EMU-ra való áttérés konkrét

módozatait kidolgozó technokraták. Az euro – érvelnek – a monetáris stabilitás, az alacsony infláció és az árfolyamkockázat kiküszöbölésének legfőbb garanciája, s a leértékelés lehetőségének teljes megszűnésével hozzájárul az európai ipar gyenge láncszemeinek kiiktatásához, azaz kikényszeríti a reálalkalmazkodást.

Ha a monetáris unió elsősorban a nyolcvanas évek neoliberais, piaci irányú alkalmazkodási folyamatainak egyik láncszemeként jelenik meg, akkor globalizációhoz való viszonya is ebből kiindulva érthető meg. A globalizáció – amelynek egyik fontos aspektusa a nemzetközi tőke mozgások felgyorsulása és kiszélesedése –, illetve a termelési tényezők szabad mozgását támogató és jólétmaximalizáló hatásait kiemelő újliberais-neoklasszikus elvek között nyilvánvalóan szoros kapcsolat van. S bár egyoldalú túlzás lenne azt állítani, hogy a neoliberais nézetek pusztán a globalizációban érdekelt erők ideológiáját alkotják, „globalizációpártiság”, szabadkereskedelmi elkötelezettség és a neoliberais-neoklasszikus szemléletmód között mégsem tagadható némi összefüggés. Mérsékelt megfogalmazásban azt mondhatjuk, hogy az újliberais nézetrendszer a globalizáció pozitív, optimista kicsengésű olvasata is, éppen ezért szorgalmazza és segíti elő annak minél teljesebb érvényesülését.

Míndezt figyelembe véve a monetáris unió a globalizációs folyamatok egyfajta előrevívőjeként jelenik meg az Európai Közösségben. Így – a nemzetállam és a globalizáció viszonylatában az integráció egyik kulcsfontosságú elemeként a pénzügyi unió inkább közvetíti, mint szűri vagy tompítja a globalizációs folyamatok hatásait a nemzetállamok és társadalmak felé. S ha ezek a folyamatok, ahogy korábban utaltunk rá, ellentmondásosak, és legalább annyira megosztó, polarizáló hatásúak, mint a gazdasági jólét gyarapítói, akkor azon sem kell különösképpen meglepődni, hogy a kilencvenes évek Nyugat-Európájában a globalizációval szembeni fenntartásait hangsúlyozó politikai erők egyben a monetáris unió kritizálói is.

Mégsem lenne helyes, sőt a problémák jelentős leegyszerűsítésével járna annak a logikának az elfogadása, amely a globalizációpártiságot a monetáris unió melletti állásfoglalással, illetve a globalizációellenességet a közös valuta elutasításával azonosítja. Ebbe a hibába a kilencvenes évek Nyugat-Európájában a globalizációt ellenszenvvel figyelő erők éppúgy hajlamosak beleesni, mint a világgazdaság nemzetköziesedése mellett voksoló politikai és gazdasági csoportok. A valóság azonban ennél sokkal összetettebb. A pénzügyi unió és egyes monetarista elvek érvényesítése mellett akkor is felsorakoztathatunk jogos érveket, ha egyébként kritikával szemléljük a globalizáció ellentmondásait.

Egyrészt a globalizációs folyamatok megosztó, polarizáló hatásai mellett hangsúlyozni kell azokat a lehetőségeket is, amelyeket a nemzetközi tőke mozgások – helyes gazdaságpolitika esetén – egy nemzetgazdaság számára kínálnak. (Az erre vonatkozó elemzéseknek, ha hitelesek akarnak lenni, elsősorban pragmatikusnak kell lenniük. Azt kell nyomon követniük, hogy egy adott régió vagy állam számára a globalizáció pozitív, illetve negatív hatásai milyen arányban jelennek meg.)

Másrészt utalni kell arra, hogy a nemzetállami gazdaságpolitikai kompetenciák hetvenes évektől megfigyelhető beszűkülése olyan tendencia, amely bár gyakran fájdalmas következményekkel jár, elsősorban a világgazdaság szorosabb integráltságának az eredménye, így nem könnyen változtatható meg. Ma már nem lehet visszahátrálni az ötvenes-hatvanas évek világába, hanem ki kell alakítani a nemzetközi gazdasági rendszer új, az ediginél jobb és igazságosabb szabályait. Harmadrészt nemcsak arról van szó, hogy a globalizáció hatására csökkent az egyes országok gazdaságpolitikai szuverenitása, hanem a hetvenes éveket megelőző időszakra jellemző gazdaságpolitikai eszköztár egy része sem alkalmazható ma már olyan eredményességgel, mint három évtizeddel korábban. Így például, mivel a nyolcvanas években az egyes államok egyre kevésbé voltak képesek gazdasági sikereket elérni árfolyamleértékelés útján, könnyebben tértek át a „külső monetarizmus” alapelveinek elfogadására.

A monetáris unió problémája tehát úgy közelíthető meg helyesen, ha belátjuk, hogy az adott világgazdasági összefüggéseknek szükségszerű következménye volt a nyolcvanas évek alkalmazkodási politikája. Ugyanakkor kellő hangsúllyal kell rámutatnunk arra is, hogy ez a politika elsősorban az EK nemzetközi gazdasági pozícióinak stabilizálását szolgálta, de nem volt képes csökkenteni a világgazdaság egészének anomáliáit. Azok az elemzések, amelyek ezt az ellentmondást nem emelik ki eléggé, akarva-akaratlanul is megalkuvóvá válnak, hiszen az úgynevezett „realitásokra” hivatkoznak, amikor az EK nyolcvanas-kilencvenes évekbeli gazdaságpolitikáját indokolják. Azt a lehetőséget viszont fel sem vetik – vagy ha igen, nem kellő hangsúllyal –, hogy a nemzetközi gazdaság új szabályozó és intézményi mechanizmusainak kidolgozásával át kell alakítani ezeket a realitásokat. Amíg ez nem történik meg, megmaradnak a globalizáció ellentmondásai és megosztó, polarizáló hatásai, amit az elmúlt másfél-két évtized integrációs politikájának alkalmazkodási kísérletei – esetleges előnyeikkel együtt – egyre nagyobb mértékben közvetítenek a nemzetállamok és társadalmak felé.

Ha pedig ez így van, akkor elmondhatjuk, hogy az EMU kedvezőtlen nemzetközi hatásokat megszüntető, tompító szerepe csökkenőben van, sőt a közösség a növekedési impulzusokat éppen a globalizációhoz illeszkedő lépésektől reméli. Belátják-e viszont ezen taktika szorgalmazói, hogy egy ilyen politika elsősorban akkor lehet sikeres, ha a világgazdaság egésze is prosperál? Hiszen a monetáris stabilitásnak és a piaci nyitásnak mindig vannak vesztesei – az utóbbinak az ötvenes-hatvanas években is voltak, de akkor a magas növekedési ráták által teremtett lehetőségek könnyebben szívták fel a fokozódó verseny veszteségeit. Nem szabad tehát egyoldalú módon szemlélni a piaci integrációs formák és a gazdasági növekedés viszonyát. A piaci dereguláció ugyan segítheti az allokáció hatékonyságát és a versenyviszonyok érvényesülését, de jótékony következményei elsősorban a konjunktúra hatásai közepette bontakozhatnak ki, és teremtenek pótlólagos növekedési forrásokat.

Olyan gazdasági viszonyok között szorgalmazni piaci irányultságú alkalmazkodási folyamatokat, amelyek már hosszabb ideje csak mérsékelten vagy alig képesek növekedésre, csakis abban az esetben lehetséges igazi siker reményében, ha az ezt felvállaló országok rendelkeznek olyan tartalékokkal, amelyeket átcsoportosíthatnak a változások vesztesei számára. A közösségben ezt a célt is szolgálják a strukturális alapok. De arról politikai és közgazdasági körökben megoszlanak a vélemények, hogy legendők-e ezek a pénzek az alkalmazkodási követelmények által kiváltott megosztó, polarizáló tendenciák ellensúlyozására. Márpedig e források korlátlan bővítésére nincs lehetőség, hiszen a gazdagabb nyugat-európai országok tartalékai is kimerülőkben vannak.

Így aztán marad a késélen táncolás: a belső piaci program és a monetáris unió megvalósítása során alkalmazott kiegészítő kompenzációs politikák épphogy képesek a keletkező belső feszültségek tompítására, ugyanakkor nem javul érdemben a világ-gazdasági viszonyok stabilitása. Az így kialakuló, meglehetősen ingatag kompromisszum felbomlásához elegendő néhány igazán rossz gazdasági év. Egy elmélyülő recesszió hatására a nemzetállami politikusok egyre nagyobb mértékben érezhetik úgy, hogy szélesebb gazdaságpolitikai autonómiára van szükségük a belpolitikai feszültségek kezelésére – hogy megvédhessék társadalmukat a tolerálhatatlan nemzetközi gazdasági hatásoktól –, ami csökkentheti a közösségi politikák iránti lojalitásukat. S hogy nem légből kapott feltételezésről van szó, azt az is bizonyítja, hogy hasonló helyzet már kialakult a kilencvenes évek első felének recessziója során.⁸

A monetáris unió így elsősorban arra alkalmas, hogy olyan erős gazdasággal rendelkező országok számára, mint az Európai Uniót alkotó tagállamok többsége, segítsen bizonyos alkalmazkodási célokat. Ugyanakkor nem szolgálja a globalizációs folyamatok kedvezőbb mederbe terelését, hanem azok jellegét elfogadva igyekszik belőlük előnyöket kipréselni. Így a harmonikusabb nemzetközi gazdasági viszonyok továbbra is váratnak magukra, s vélhetően a kiegyensúlyozottabb növekedés kibontakozása is későbbre tolódik, pedig éppen ezáltal válna lehetővé, hogy a piaci alkalmazkodás programja és veszteséinek kompenzálása kevésbé kiélezett körülmények között folytatódjon. A monetáris unió azonban ezt a problémát nem tudja megoldani. Újra kellene tehát gondolni a nemzetközi gazdasági viszonyokról való gondolkodás szemléleti alapjait. A világ-gazdaság feszültségeinek és a globalizáció ellentmondásainak enyhítését kellene az első helyre állítani, éppen azért, hogy kedvező hatásai minél szélesebb körben kibontakozhassanak. Ez vezethet aztán az európai és az Európán kívüli gazdaságok kiegyensúlyozottabb gyarapodásához.

A monetáris unió elméleti kérdőjelei

A pénzügyi unióval kapcsolatos bizonytalanságoknak csak egyik része magyarázható a nemzetközi gazdasági viszonyok elsődlegességéből. Hasonlóképpen a kételye-

ket erősíti, de más természetű problémákhoz vezet a közös valutára vonatkozó szakmai érvek ellentmondásossága.

Az EMU-ra vonatkozó elképzelések talán leggyengébb pontja a politikai és gazdasági szempontok érezhető összekeveredése. „Az egyik megközelítés a monetáris uniót az árupiaci integráció kiteljesedésének tekinti, amely megerősíti az országok (régiók) közös piacát. Ebben az esetben a közös valuta célja az interregionális kereskedelem és munkamegosztás további erősítése... A második elmélet szerint a monetáris unió a legjobb eszköz a politikai unió eléréséhez, hiszen ha egy közösség azonos valutát használ, akkor a gazdaság és a politika más területén is rákényszerül az együttműködésre...”⁹ Nem véletlen, hogy ez utóbbi megfontolást éppen a föderalisták tették magukévá, de vannak nemzeti érdekcsoportok is, amelyek hasonlóképpen gondolkodnak.

Jórészt így értékelhetjük Kohl kancellár határozott törekvését a kilencvenes évek elején a közös valutára vonatkozó menetrend szigorú betartására. Kohlnek a maastrichti ütemtervvel kapcsolatos álláspontját, akárcsak euroföderalizmusát – gazdasági érveken túl – a növekvő német hatalom „elrejtésének” szándéka vezette. Megítélése szerint a németeknek az egység megvalósulása után is alapvető fontosságú marad szuverenitásuk (ön)korlátozása, mert ezen a módon mérsékelhetik leginkább a többi európai állam félelmeit és ellenérzéseit.¹⁰ A német politika így az elmúlt években a közös valuta és a konvergenciakritériumok¹¹ megvalósításának fő szorgalmazójává vált, sokak szerint éppen ezzel nehezítve a kilencvenes évek eleji gazdasági recesszióból való kilábalást.

Jellegzetes módon mutat rá az uralkodó gazdaságpolitikai irányzat és a monetáris unió konkrét lépései közötti összefüggésekre a konvergenciakritériumok meghatározása körüli vita a kilencvenes évek elején. Delors, akkori bizottsági elnök hajlott volna a foglalkoztatási mutatók konvergenciakritériumok közötti szerepeltetésére. De az akkor igen befolyásos neoliberális és monetarista nézetek hatása miatt javaslatai nem találtak kedvező fogadtatásra a pénzügyminiszterek előtt. Most, a kilencvenes évtized végén, amikor a három legnagyobb EU-tagállamot baloldali kormányok irányítják, elképzelhető, hogy ugyanez a vita más végkifejlethez vezetne.

A gazdasági és politikai szempontok összemosódása mellett maguk az elméleti alapok sem mentesek bizonyos ellentmondásoktól. „A szakértők között vita van még arról is, hogy létezik-e egyáltalán tiszta közgazdasági igazolása a monetáris uniónak. Egyes vélemények szerint sem a közgazdasági elmélet, sem az empirikus gazdasági elemzés nem támasztja alá kétséget kizáróan az EMU szükségességét, ezért a közgazdasági magyarázatot politikai gazdasági elemzéssel kell kiegészíteni.”¹² Az sem világos, „hány régiós modellel mutatható be a közös valuta bevezetésének problematikája, és nincs egyértelmű jóléti függvény, amelynek alapján mérlegelhetnénk a nyereségeket és a veszteségeket.”¹³

Jogos kritika érheti a közös valutával kapcsolatos egyik legfontosabb fogalom, az úgynevezett *optimális valutaövezet* elméletét is. A közgazdaságtan akkor beszél

optimális valutaövezetről, ha egy adott területen a tényezőpiaci mobilitás olyan mértékű, hogy a tényezőárak képesek helyettesíteni az árfolyamváltozásokat, illetve ha a terület homogenitása olyan fokú, hogy nem fenyegetik aszimmetrikus külső sokkok, végül ha az esetleges gazdasági problémákkal szemben megfelelő nagyságú költségvetési transzferek alkalmazására van lehetőség.¹⁴ Az optimális valutaövezetet a közgazdászok a közös valuta előfeltételének tekintik, ugyanakkor abban is nagyjából egyetértenek, hogy az EMU, megvalósulása esetén nem, vagy csak korlátozottan épülne optimális valutaövezetre. Az ezzel kapcsolatos elemzések egyrészt a közösségre jellemző munkaerőpiaci rugalmatlanságokat emelik ki – amely például nagyobb, mint az Egyesült Államokban –, másrészt felhívják a figyelmet az aszimmetrikus sokkok lehetőségére, harmadrészt azt is megfogalmazzák, hogy az EU számára nem állnak rendelkezésre olyan nagyságrendű költségvetési transzferek, mint amelyek fölött a szövetségi kormány diszponál az USA-ban.

Tovább bonyolítja az optimális valutaövezet problémáját, hogy az empirikus elemzések eredményei természetüknél fogva nem adnak egyértelmű eligazítást a politikai döntéshozók számára. Az empirikus kutatások jól képesek mérni két vagy több ország gazdasági integrációjának mértékét. Ennek alapján könnyen meg lehet állapítani, hogy egy adott ország vagy országcsoport nagyobb vagy kisebb mértékben tekinthető optimális valutaövezetnek, mint a másik, de arra vonatkozóan semmilyen támpont vagy „változó nincsen, ami alapján meg lehet pontosan határozni, hogy ha a változó értéke ennyi, akkor érdemes valutaunióra lépni, ha pedig ennél kisebb, akkor nem. Ráadásul a döntés minden esetben politikai, és attól függ, hogy az adott országban a várható előnyöknek és hátrányoknak milyen jelentőséget tulajdonítanak. Mindebből az következik, hogy ezekből a kutatási eredményekből konkrét gazdaságpolitikai döntést nehéz levezetni.”¹⁵

Nem egyértelmű annak a megítélése sem, hogy az EMU megvalósítása hogyan hat a nemzeti kormányok költségvetési politikájára. Egyes vélemények szerint az euro megvalósulása után megmarad, sőt megerősödik a pénzpiacok fegyelmező ereje, s ez a korábbinál hatékonyabb módon óvja meg a nemzeti kormányokat az eladósodástól. Mások éppen ennek ellenkezőjét hangoztatják, és attól tartanak, hogy a leértékelés lehetőségének kizárása azt a féket is megszünteti, amely eddig az egyes kormányokat visszatartotta a túlzott eladósodástól.

Nemzetközi következményét tekintve sem teljesen egyértelmű az euro hatása. Bizonyos vélemények szerint a nemzetközi valutáris viszonyok az európai közös valuta bevezetésének eredményeként kiegyensúlyozottabbá válhatnak, míg mások úgy látják, hogy az EMU létrejötte csökkenti az árfolyamstabilitást, és növeli a kiegyensúlyozatlanságokat a nemzetközi pénzügyi rendszerben.

A pénzügyi unió és a nemzeti szuverenitás

A globalizációs folyamatok ellentmondásos voltán túl a megvalósítás részleteit érintő kutatási eredmények is a kérdőjelek számát gyarapítják. Ezek a kétségek még élesebben rajzolódnak ki, ha az EMU nemzetállamokkal szemben megfogalmazott elvárásait a megvalósulás bizonytalanságaival vetjük össze.

A monetáris unió a gazdasági integráció korábbi fokozataihoz képest jóval nagyobb mértékben avatkozik bele a nemzetállam gazdasági-politikai autonómiájába. A közös piac és az egységes belső piac programja elsősorban jogharmonizációs alkalmazkodást követelt meg az egyes tagállamoktól, és csak fokozatosan kényszerítette ki az egyes gazdaságpolitikai részterületek összehangolását. A pénzügyi unió viszont a nemzeti gazdaságpolitikák olyan koordinációját követeli meg, amellyel egyrészt visszafordíthatatlan folyamatok indulnak meg, másrészt beszűkül a nemzetállami szuverenitás „kemény magjának” tekintett szociális és jóléti kiadások mozgásteré.

A hetvenes-nyolcvanas években a gazdaság- és társadalmpolitikai együttműködés még elsősorban a piaci deregulációra, az árfolyampolitika korlátok közé szorítására és egyes politikaterületekre – iparpolitikára, versenypolitikára és regionális politikára – vonatkozó elvekre, illetve főleg a nemzetállami politikaterületeket kiegészítő közösségi politikák megalkotására korlátozódott. Most viszont a konvergenciakritériumok deficitre vonatkozó kitételei a szociális és jóléti kiadások korlátját jelentik, ugyanakkor az alacsony inflációra vonatkozó követelmények a gazdaság élénkítésének hagyományos állami eszközeit szorítják még szűkebb keretek közé. A monetáris unióra való felkészülés tehát a gazdasági stabilitás megteremtésén túl azt is jelenti, hogy társadalmi preferenciáiktól és gazdaságpolitikai hagyományaiktól függetlenül az egyes államoknak rövid idő alatt végre kell (vagy már kellett) hajtaniuk azokat az alkalmazkodási célkitűzéseket, amelyek az adott országot a közös pénz befogadására alkalmassá teszik. Az ideális ország az EMU hívei szerint alacsony inflációval, valamint tökéletes gazdasági és politikai piacokkal rendelkezik, értve ezen a tényezőpiaci mobilitást és a munkaerőpiac rugalmasságát (vö. optimális valutaövezet). Ez a megfontolás az egyént – egy atomizált, pusztán mennyiségekre redukáló szemléletmód alapján éppúgy mozgathatónak, sőt mozgathatóknak tartja, mint a tőkét, és a munkaerőpiaci rugalmatlanságokat nem kulturális sajátosságként vagy a társadalmi hagyományok részeként, hanem elhárítandó akadályként értelmezi.

A nemzetállami szuverenitás oldaláról tekintve a pénzügyi unió kulcskérdése, hogy az egyes országok ugyan különféle módon és mértékben, de eltérnek a gazdasági és politikai piacok ideális állapotától. Ebből az is következik, hogy a monetáris unió megvalósítása vagy olyan feszültségeket jelent, amelyeket csak nagyobb pénzügyi transzferekkel lehetséges ellensúlyozni, vagy minél hamarabb mesterségesen létre kell hozni a tökéletes tényezőpiacok állapotát. Az első megoldás a „fiskális föderalizmus” útja,¹⁶ amelynek nyilvánvaló veszélye, hogy feszültségeket okoz a közösség azon

tagjai között, akik komolyabb anyagi áldozatokra kényszerülnek. A másik lehetőség a „hatékony rendpolitika” és a hiteles elköteleződés az EMU iránt, aminek megvalósulása azt jelenti, hogy az alacsony inflációs hajlandóságú országok saját „stabilitáskultúrájukat”¹⁷ exportálják a többi tagállamba. Ez szkeptikusabb megfogalmazásban azt is jelenti, hogy az Európai Unióban a neoliberais elvek mentén egy sajátos gazdaságpolitikai diktatúra érvényesül, amely uniformizálja az egyes nemzetállamok gazdaságpolitikai hagyományait, társadalmi-jóléti preferenciáit, illetve felszámolandó akadályként kezeli azokat a kulturális tradíciókat, amelyek nem engedik a tökéletes tényezőpiacok kialakítását. Feltehető a kérdés: nem túl nagy áldozatot követelnek-e, és ugyanakkor nem túl kevés biztos eredménnyel kecsegtetnek-e az EMU mellett érvelő politikusok és technokraták, ha tekintetbe vesszük, hogy a nemzetközi folyamatok elsődlegessége, illetve a monetáris unió szakmai bizonytalanságai behatárolják a közös valuta lehetőségeit?

E polemikus megfogalmazással szemben persze felvethető, hogy a pénzügyi unió konkrét feltételei valószínűleg a nagyobb pénzügyi transferek és a hatékony nemzeti alkalmazkodási politikák egyfajta kombinációját adják majd. S az EU, ahogy eddig, most is minden bizonnyal képes lesz megtalálni a megfelelő kompromisszumokat. Ennek lehetősége természetesen nem zárható ki, mint ahogy már vannak is erre utaló jelek. Észrevételeink azonban nem a közös valuta bevezetésének sikerére vagy esetleges nehézségeire vonatkoztak, hiszen az több, ma még csak részben látható tényezőtől függ, hanem arra az általánosabb dilemmára, amelyet a monetáris unió érvrendszerével kapcsolatos egyoldalúságok és ellentmondások jelentenek. Ebből a perspektívából szemlélve és az említett bizonytalanságok miatt jogosan merülhet fel a kritikai megközelítés igénye.

Jegyzetek

1. Az ilyen típusú okfejtésre példa szociálliberális oldalról: R.Dahrendorf: *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat, Budapest, 1994.
2. T.Hitiris: *Az Európai Unió gazdaságtana*. Budapest, 239 o.
3. A „globalizáló állam” kifejezést Kiss J. László szóban elhangzott és cikkem megírásakor még publikálás alatt lévő előadása alapján használom. (Kiss László: „Új világezred” felé? Globalizáció és az állam viszonya. In: *Globalizáció: mítosz vagy valóság?* Big is Papers 6. Budapest 1998. 9-36. p.) Magam a kifejezésnek némiképp más értelmet adok, és az EMU kritikai megközelítéséhez mint segédeszközt alkalmazom. A fogalommal kapcsolatos gondolatébresztő eszmecseréért köszönet illeti Kiss J. Lászlót.
4. Palánkai Tibor: *Az európai integráció gazdaságtana*. Aula, Budapest, 1995. 302 o. Az EMU makrogazdasági szabályozó mechanizmusairól általában Palánkai: i. m. 299–302. o.
5. A hetvenes-nyolcvanas évek gazdaságpolitikáiról, valamint a „külső monetarizmusról” Palánkai: i. m. 273. és 277–287. o.
6. Palánkai i. m. 225–232. o.

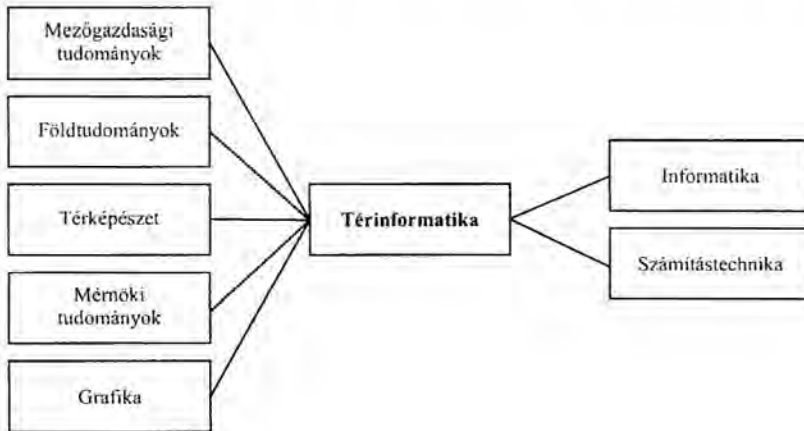
7. Hitiris i. m. 298–299. o.
8. Ilyennek tekinthetők a német egyesülés és a kilencvenes évek eleji recesszió nyomán az EU-ban keletkezett gazdaságpolitikai viták, valamint a Chirac és Jospin közötti nézetkülönbségek a monetáris unió továbbviteléről.
9. Békés Gábor: Optimális valutaövezetek, gazdasági integráltság és hasonlatosság: az Európai Unió példája. *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf., 1998. július–augusztus, 710 o.
10. Kiss J. László: Nemzeti érdek és integráció. A német EU-rópa-politika történelmi gyökerei és mai dilemmái. In: *Közösségi politikák – nemzeti politikák. A Tizenötök EU-rópái*. 70. o.
11. Konvergenciakritériumok: 1. Nagyfokú árstabilitás. Az infláció egy évben egy adott országban nem lehet nagyobb, mint másfél százalék a három legjobb inflációs rátát mutató tagország szintjéhez viszonyítva. 2. A költségvetési deficit nem lehet több a GDP három százalékánál, valamint az államadósság nem haladhatja túl a GDP hatvan százalékát. 3. Szükség van a kamatok bizonyos mértékű konvergenciájára. 4. Elkerülhetetlen a nemzeti valuta stabilitása: két éven belül nem kerül sor leértékelésre más nemzeti valutákkal szemben. Lásd Palánkai: i. m. 290. o.
12. Fölsz Attila: A monetáris unió és Magyarország. *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf. 1998. október 926. o.
13. Békés: i. m. 709–710. o.
14. Az optimális valutaövezetről: R. Mundell: A Theory of Optimum Currency Areas. *American Economic Review*, 51. 1961., McKinnon: Optimum Currency Areas. *American Economic Review*, 53, 1963.
15. Fölsz: i. m. 928. o.
16. A fiskális föderalizmus liberális kritikájáról, valamint a költségvetési politikák harmonizálásának lehetőségéről lásd Norbert Berthold: Fiskális föderalizmus Európában mint a sikeres gazdasági és valutáris unió előfeltétele? *Közgazdasági Szemle*, XL. évf. 1993. 6. sz. 469–482. o.
17. A „stabilitáskultúra” problémájáról részletesebben: Kiss J. László: i. m. 74–76. o.

Regionális változások vizsgálata térinformatikai rendszerek segítségével Példák a Kárpát-medencéből

I. A térinformatika kialakulása

A térinformatika olyan interdiszciplinális tudomány, amely a földrajzi teret leíró információkhoz adatokat társít, s ezeket feldolgozza, értékeli és megjeleníti. Némi leegyszerűsítéssel: numerikus (vagy minőségi) adatokat kapcsol digitalizált térképi elemekhez, és tematikus térképeket állít elő.

Angol elnevezése (*GIS – Geographic Information Systems*) nyomán nálunk régebben Földrajzi Információs Rendszerek (FIR) nevezték, ebben az esetben a földrajzi azonban nem tudományági megjelölést takar, hanem pusztán arra utal, hogy térbeli vonatkozású adatok szolgálnak alapul.¹ Tudományági kapcsolódását az alábbi ábra mutatja be:

A térinformatika viszonylag új tudomány, amelynek kezdetei az 1960-as évekre tehetők. Kialakulását a nagy számítógépek (elsősorban az IBM 360-as, illetve KGST-országokbeli változata, a PDP) széles körű elterjedése tette lehetővé. Az első lépéseket az Egyesült Államok tette kormányzati (és katonai) vonalon, továbbá a várostervezés, földnyilvántartás, népszámlálás területén. A térképek digitalizálási nehézségei miatt (általában négyzethálós raszteres módszert használtak) – mai szemmel nézve – ezek

a rendszerek meglehetősen kezdetlegesek voltak. A szakirodalomban az első igazi FIR-rendszernek az 1967 körül kifejlesztett *Canada Geographic Information Systems* rendszert tekintik, amelyet földnyilvántartási és földhasznosítási célokra készítettek.²

A FIR-rendszerek – jelentős hardverigényük következtében – egészen a nyolcvanas évekig szinte kizárólag a közigazgatási, tervezési és egyéb állami, valamint a tudományos és katonai területeken kerültek felhasználásra. A PC-k megjelenése, rohamléptű fejlődése és áruk kedvező alakulása lényegesen megváltoztatta a térinformatikai rendszerek helyzetét. A ESRI 1981-ben hozta ki az Egyesült Államokban ma is legelterjedtebb térinformatikai szoftver, az ARC/INFO első változatát.³ Ma is ez a vállalat, valamint az (elsősorban fejlesztői rendszerekkel foglalkozó) InterGraph tölt be vezető szerepet a polgári és kereskedelmi célú felhasználás tekintetében a térinformatikai világpiacon.⁴

2. Térinformatika Magyarországon és a Teleki László Alapítványnál

A hazai térinformatika sajátossága, hogy meglehetősen sok saját (vagy hazai) fejlesztésű rendszert üzemeltetnek, illetve forgalmazznak. Ennek fő okát a nyolcvanas évek szigorú COCOM-előírásaiban, s az eleinte még szinte megfizethetetlen hardver- és szoftverárakban találhatjuk meg.⁵ (Néhány évvel később azonban a tömeges elterjedést jelentős mértékben elősegítette, hogy oktatási és kutatási célokra ugyanezeket a programokat a korábbi árak töredékéért kezdték forgalmazni.)

Magyarországon a térinformatikai alkalmazások megjelenése a társadalom-tudományokban évtizedünk első éveire tehető. Elsősorban az ARC/INFO és a MapInfo terjedt el: az előbbi – komoly hardverigénye, nagyobb ára és bonyolultsága miatt – viszonylag szűkebb körben, míg a MapInfo gyakorlatilag csaknem mindegyik felsőoktatási intézményben és társadalomtudományi kutatóműhelyben megtalálható.

1992 elején azonban az árviszonyok még igen kedvezőtlenek voltak, amikor a Teleki László Alapítvány átvett egy a Határon Túli Magyarok Hivatala (HTMH) által kezdeményezett DOS-os kötegelte térinformatikai jellegű projektkezdeményt. Alapos előkészítés után ezért úgy döntöttünk, hogy egy olyan, saját feladatorientált rendszert fejlesztünk ki, amelyik azt és csak azt tudja, ami az érdeklődési körünkben kitüntetett szerepet betöltő etnikai vonatkozású FIR-rendszerhez szükséges – ugyanakkor könnyen tanulható, egyszerűen kezelhető, szerény hardverigényű és olcsó. (Természetesen alapvető célkitűzésünk volt, hogy a rendszer elemei [térképek, adatállományok] kapcsolhatók legyenek más elterjedt GIS-programokhoz.) A saját tulajdonú szoftverfejlesztést jelentős mértékben meghatározta, hogy az akkori tervek szerint a határokon túli magyar szervezetek és intézmények szinte jelképes áron juthattak volna hozzá a rendszer egyes elemeihez. A gazdasági helyzet romlása következtében ez az elképzelés rövidesen illuzórikussá vált.

Az EtnoGraph-rendszer fejlesztése során először a Vajdaság (Jugoszlávia) területének statisztikai-térképi feldolgozása⁶ készült el 1993 végére, valamint a program 3.0-ás változata.⁷ (Ugyancsak 1993-ban készítettünk egy DEMO-t.) A következő évben digitalizáltuk Szlovákia 1910-es és 1991-es, valamint Erdély 1910-es és 1992-es községhatáros térképeit és feltöltöttük az ezekhez illeszthető adatállományokat. Az 1995-ös évben a 4.0-s programverziót készítettük el az Oper Bt.-vel, valamint Románia községhatáros térképét, s hozzátartozó adatállományokat.⁸ Magyarország községhatáros 1990-es térképét 1996-ban illesztettük a rendszerbe – ehhez jelenleg csak az 1990-es népszámlálás adatai kapcsolhatók. Az 1996–97-es években készültek el Közép- és Délkelet-Európa járásszintű térképei és a hozzájuk tartozó adatállományok. (Községszinten Burgenland, Kárpátalja és Muravidék készült el.)

Az elmúlt évben az alapcélkitűzés részben megváltozott: az EtnoGraph-rendszer a jövőben csak egy (etnikai) része lesz az EuroGraph-projektnek, amely kiépülése után a térség társadalmi, gazdasági és politikai viszonyainak tanulmányozását teszi majd lehetővé.

Az ilyen jellegű térinformatikai rendszerek fejlesztése ugyanis térségünkben meglehetősen elmaradt az igényektől. Az elmúlt évtized hazai társadalomtudományi szakirodalmában a térinformatikai alkalmazások (általában térképmelléletek) számos esetben fellelhetők, jelentős részük azonban szinte csak a KSH népszámlálási CD-jén található társadalomstatisztikai adatok feldolgozására szorítkozik. Saját önálló és széles körű adatbázis-építésre kevés példát találhatunk.

Ezek tételes felsorolása helyett a következőkben csak néhány olyan fejlesztést említek meg, amely intézetünk profiljához kapcsolható, illetve az ilyen jellegű kutatásokat végzők találkozhatnak velük.

Etnikai rendszerek:

Tudomásunk szerint az EtnoGraph-rendszerünk a legátfogóbb etnikai térinformatikai rendszer hazánkban és térségünkben is. A szomszédos országokban az alábbi jelentős fejlesztésekről van tudomásunk:

- A bécsi DIGIMAP – ennek segítségével készültek Peter Jordan vezetésével etnikai térképek az Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institutban.⁹ (Köztes-Európa térségéről megye-, illetve járásszintű térképet digitalizáltak, továbbá községszintű térképeket Romániáról és Bulgáriáról. Csak az 1990 körüli állapotokat dolgozták fel.)

- Belgrádban több intézet és a Statisztikai Hivatal összefogásával készült egy rendszer a jelenlegi (kis) Jugoszlávia népszámlálási adatainak településszintű megjelenítésére.

- Számos ország (Magyarország, Ausztria, Cseh Köztársaság, Szlovénia) statisztikai hivatalánál jelentek meg olyan térképek, amelyek nyilvánvalóan térinformatikai rend-

szerek segítségével készültek. Nincs arról tudomásunk, hogy ezeknél a saját területükön kívül más térséget feldolgoztak volna.

- Magyarországon az MTA Földrajztudományi Intézetében Erdély 1992-es településeinek adatait és térképét vitték fel ARC/INFO-rendszerükbe, s készítettek ennek segítségével egy térképet.¹⁰ Az ARC/INFO-rendszer nehézkessége¹¹ miatt a fejlesztés megrekedni látszik. A térinformatikai programok visszatérő problémája ugyanis, hogy publikációra alkalmas nyomtatást, illetve nyomdakész anyagot általában nehéz készíteni velük. Az EuroGraph-rendszerrel az ilyen problémák kivédésére először a térképet WMF-fájlba exportáljuk, s a további feldolgozást (szerkesztést), nyomtatást, illetve nyomdai előkészítést Corel-rajzprogrammal végezzük.

- Az ELTE Térképtudományi Tanszékén ilyen témában hétédiplomamunka készült az elmúlt években.¹²

Egyéb rendszerek

Valójában egyetlenegy ilyen rendszert érdemes említenünk. A Budapesti Műszaki Egyetemen Mészáros József vezetésével – ARC/INFO-ra alapozva – építettek ki egy rendszert (POLGIS): ez Magyarország községszintű térképét, továbbá Budapest szavazókörzetenkénti térképét tartalmazza. Feldolgozták az 1990-es, 1994-es és 1998-as parlamenti választások adatait, és az előbbi két időpontra vonatkozóan kiadtak egy magas színvonalú atlaszt.¹³ Az atlasz a választási térképeken kívül néhány népességi és szociológiai térképet is tartalmaz (ezek korcsoportra, iskolai végzettségre, munkanélküliekre stb. vonatkoznak).

Történészek számára útmutató lehet, hogy a Kertészeti Egyetemmel együttműködve Engel Pál (MapInfo segítségével) készítettett egy olyan rendszert, amelyik Magyarország földbirtokosaira vonatkozóan ad információkat négy időpontra (1382, 1430, 1490, 1526).¹⁴

A többi általunk ismert társadalomtudományi térinformatikai rendszer a felsoroltak mögött egyelőre jelentős mértékben elmarad mind a feldolgozott terület nagysága, mind pedig az adatállományok nagysága tekintetében.

3. Egy kis kartográfiai elmélet

A konkrét példák és minták előtt előbb nézzünk körül egy kicsit a tematikus térképek kartográfiai elméleti alapjainál.

A jól lehatárolható és jelentős számú területegységre vonatkozó mennyiségi adatok ábrázolásánál hagyományosan, leggyakrabban a színikitöltéses (színsoros) ábrázolásmódot alkalmazzuk, az adatokat pedig kategóriákba soroljuk. Az eljárás magyar nyelvű szakirodalmi leírása szerény¹⁵, ezért néhány alapvetően visszatérő problémára szeretnék röviden kitérni. Hagyomány, hogy a pozitív, illetve átlag feletti értékeket

meleg színekkel (sárga, vörös, barna, bíbor), a negatív, illetve átlag alatti értékeket pedig hideg (zöld, kék, lila) színekkel ábrázoljuk.¹⁶ Konvenció, hogy az átlagtól távol eső értékek felé közeledve a tónus erősödik. A színfokozatos ábrázolás ezen elvei általában megvalósulnak, a problémák inkább a kategorizálásnál adódnak.

Az informatika Shannon-féle redundanciatétele szerint az elvileg optimális kategorizáláskor az egyes értéktartományokba jutó elemek száma azonos. Nyilvánvaló, hogy ez az elv a gyakorlatban igen ritkán valósul meg, célszerű azonban legalább ebbe az irányba törekedni. Ritkán hivatkozott alapelv, hogy lehetőség szerint a középérték (vagy kiindulási érték)¹⁷ olyan kategóriahatár legyen, vagy egy olyan semleges szintkitöltésű kategóriába essen, amelynél kevesebb és több kategória (közel) azonos számban legyen.

Ügyeljünk arra, hogy a kategóriahatárok kialakításának legyen meg egy olyan logikája, amely matematikai alapokon nyugszik.¹⁸ Bevett gyakorlat, hogy egy ilyen matematikai statisztikai értékhatársort szubjektív, de gyakorlatias szempontok alapján módosítunk. Százalékértékeknél például a gyakrabban előforduló alacsony értékek esetén egy plusz kategóriát iktathatunk be – a 0–10, 11–30, 31–50, 51–70, 71–90, 91–100 kategóriasornál a 0–10-es kategóriát tovább bonthatjuk 0–1, 2–10 vagy 1–5, 6–10 kategóriákra. Ezzel az ábrázolás alsó határértékét is igényeink szerint módosíthatjuk.

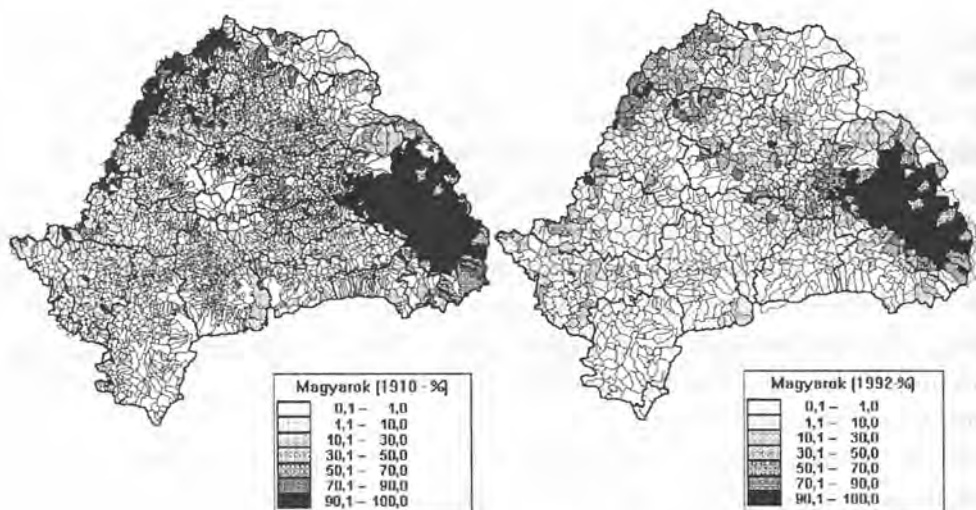
Végül egy olyan hibára hívnám fel a figyelmet, amelyet csaknem minden térképkészítő (néha a szerző is!) elkövet. A 25–50%, 50–75% kategóriák alapjaiban hibásak, hiszen elvileg az 50 százalékos érték mindkét kategóriába besorolható! Helyesen a két kategória a következő: 25,1–50,0%, 50,1–75% vagy 25,0–49,9%, 50,0–74,9%. Komoly publikációknál erre feltétlenül figyeljünk.

4. Minták térinformatikai feldolgozásokra s azok problematikáira

Az alábbi példák olyan minták, amelyek mind az EuroGraph/EtnoGraph-rendszer segítségével készültek, s a látványos adatmegjelenítéseken kívül mindegyik valamilyen további tanulsággal szolgál.*

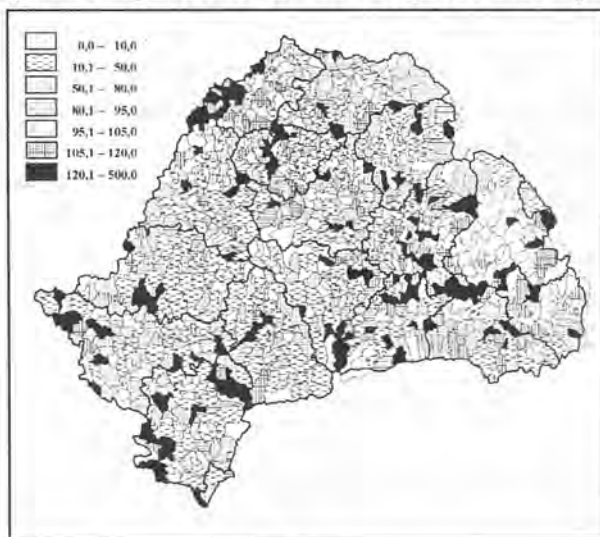
1. Az erdélyi magyarság községenkénti százalékos arányát mutatja be az 1. ábra 1910-re és 1992-re vonatkozóan. A két térképen jól látszik, hogy a Székelyföld kivételével jelentős negatív változások következtek be – elsősorban Erdély középső területein, ahol a települések jelentős részén alacsony arányban (0–30%) élt a magyarság. Határozott, de nem ennyire számottevő a fogyás a Partiumban és a Bánságban.

* Az előadáson eredetileg színes térképeket vetítettünk. Az alábbiakban mellékelt fekete-fehér változatok sajnos jóval kevésbé áttekinthetők és informatívak, még úgy is, hogy egyszerűsítettünk azokon, illetve néhol több kategóriát ugyanolyanra színeztünk.

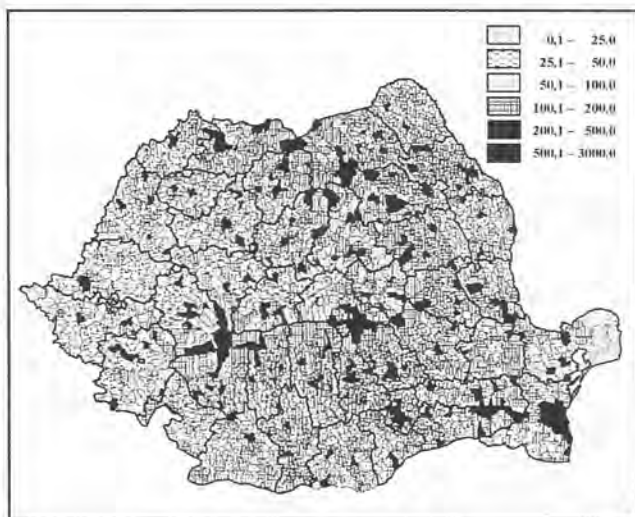

1. ábra

Meglehetősen érdekes képet kapunk, ha a két százalékvértéket egymással elosztjuk. (Térinformatikai rendszerrel ez néhány perc, de próbáljuk meg a 2. ábrát manuálisan elkészíteni...) Az említett, mára szóróvanná vált területen az index ($m1992\% / 100 / m1910\%$) gyakran 10-nél is kisebb, vagyis ezeken a helyeken a magyarság százalékos értéke kevesebb, mint a tizedére esett vissza. A Székelyföldön azonban gyakorlatilag szinte mindenhol máig megmaradt a magyarság 1910-es százalékos aránya, fogyás – a betelepítések miatt – inkább csak a nagyobb városokban tapasztalható. (3. ábra.) Az egykori Királyföldön azonban a magyarság százalékos aránya 1910 óta számos községben jelentősen megnőtt – ennek okát elsősorban az itteni százok kivándorlásában, kisebb részben magyarok irányába ható asszimilációjában találhatjuk meg.

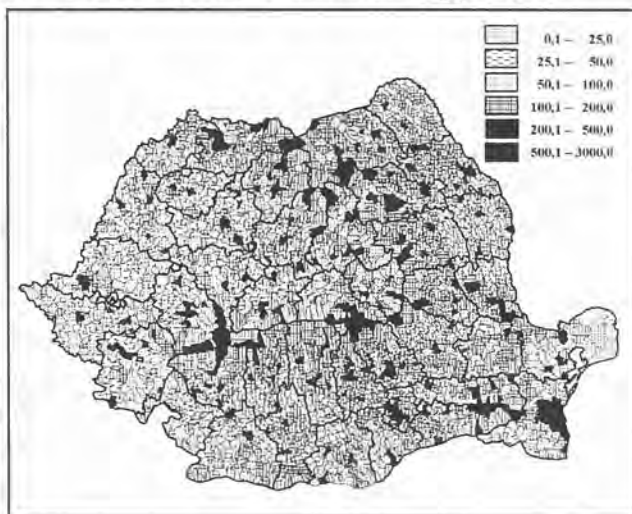

2. ábra

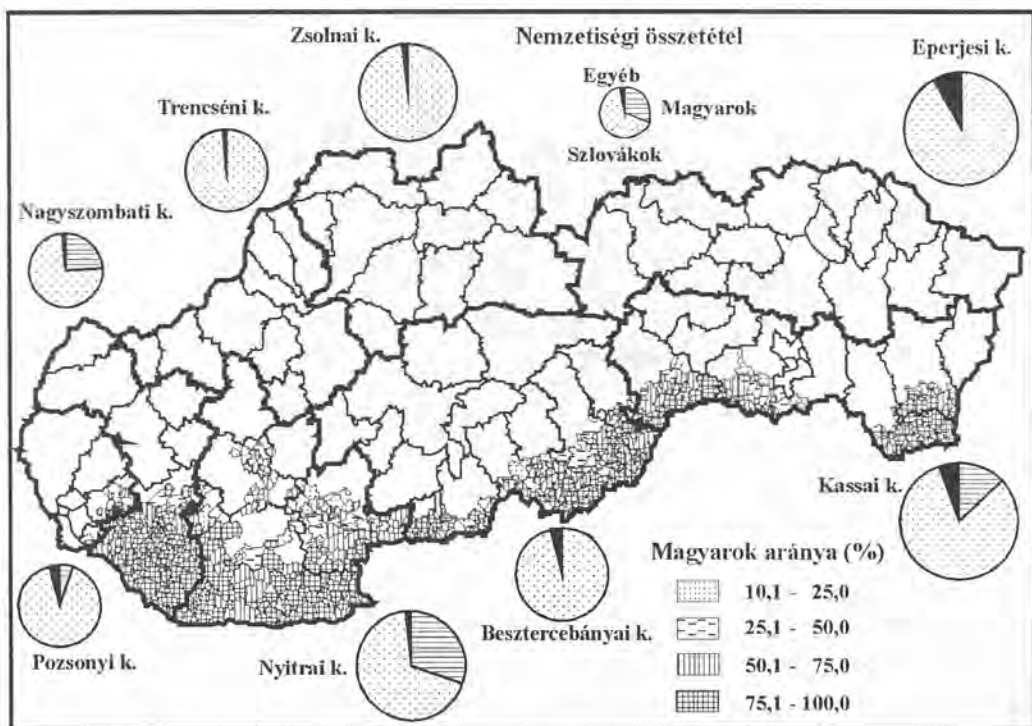

3. ábra

2. Következő példánkon (4. ábra) a romániai községek és városok 1930–1992 közötti népességváltozását tüntettük fel ($Lak_{1992} * 100 / Lak_{1930}$). Míg az erdélyi települések túlnyomó többségében lakosságfogyást tapasztalhatunk, a Regátban (vagyis az Ókirályságban) csak a települések mintegy felénél tapasztalhatjuk ugyanezt. Az 5. ábrán ugyanezeket az indexértékeket ábrázoltuk, de oly módon, hogy az átlagértéket (230) a középső, semleges színű kategóriába soroltuk, s ehhez alakítottuk ki az új kategóriákat és a hozzájuk tartozó színskálát. Tulajdonképpen arra voltunk kíváncsiak, hogy mely településeken növekedett a népességszám az átlagosnál jobban (illetve annál kevésbé). Az így kapott térképről a romániai városiasodás folyamata olvasható le, hiszen az átlagnál nagyobb népességyarapodást felmutató települések – mintegy tucatnyi községet kivéve – városok, sőt általában nagyvárosok.

4. ábra

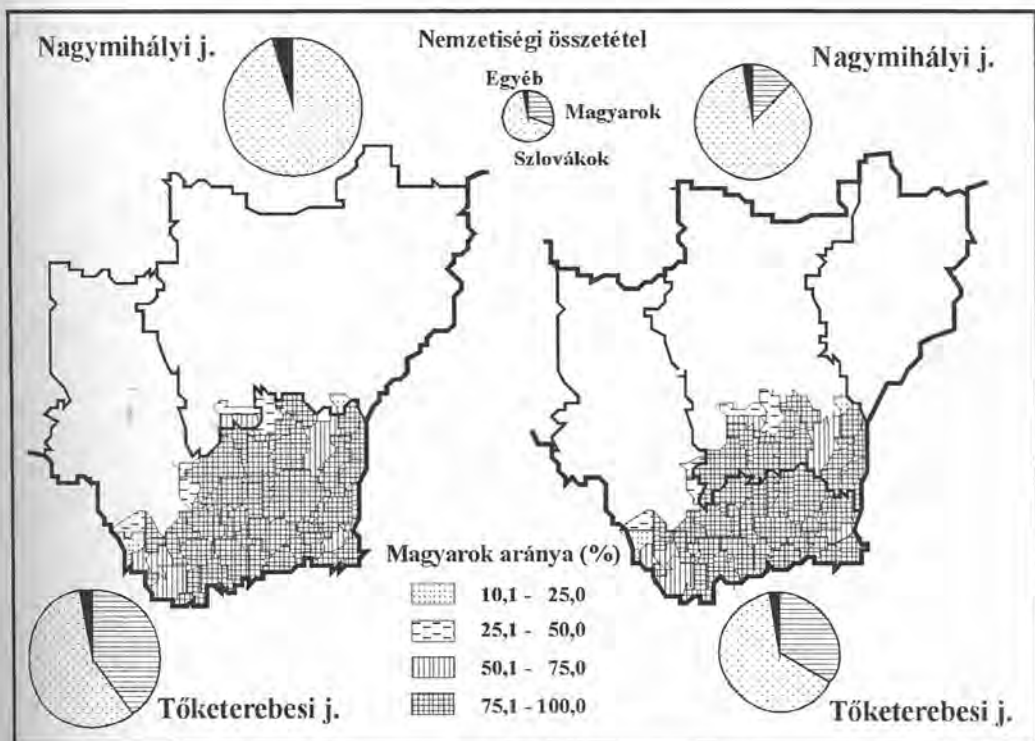

5. ábra

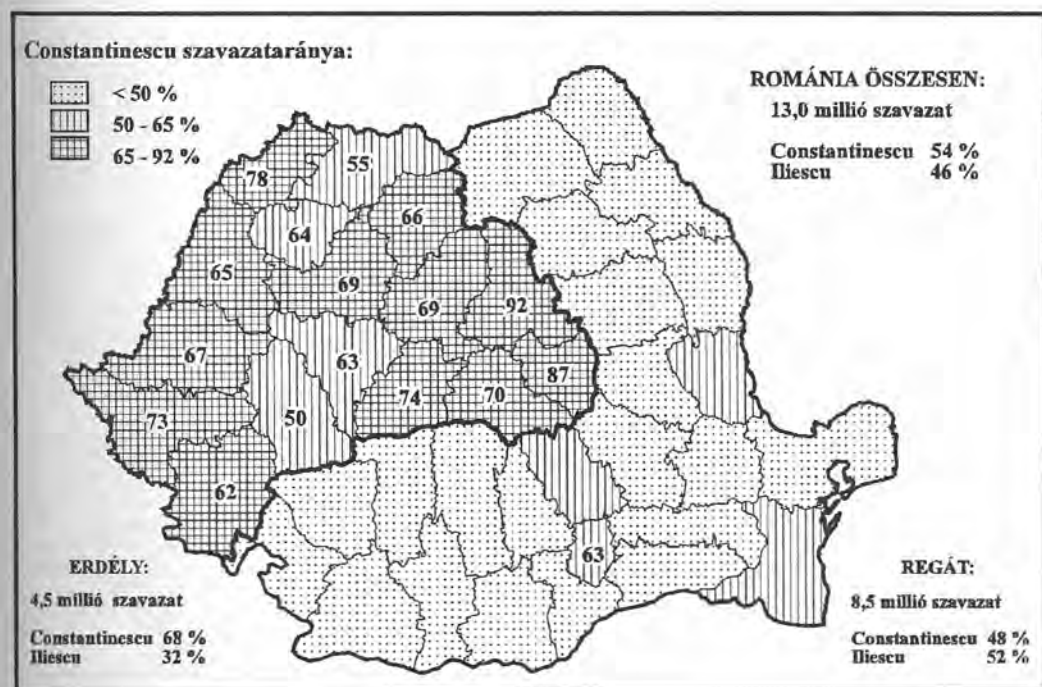
3. Következő példánk is etnikai vonatkozásúak: az új, 1996-os szlovákiai közigazgatási beosztás következményeit mutatja be 6. és 7. ábránk. Látható, hogy a meglehetősen furcsa alakú kialakított Trnava (Nagyszombat) körzet és Nitra (Nyitra) körzet között megoszlik a nyugat-szlovákiai magyarság. A történeti előzmények és a földrajzi logika ugyanis azt diktálta volna, hogy a Galántai és Dunaszerdahelyi járás a Nyitrai körzethez kerüljön, az ettől északabbra levők pedig a trencsényihez. Nem így történt, s ezzel kapcsolatban nem tudunk attól elvonatoztatni, hogy így a Nyitrai körzetben a magyarok aránya 50% körüli lett volna. A 7. ábra is alátámasztja ilyen irányú feltevésünket, ugyanis a Királyhalmec körüli magyarság mintegy felének más járásba történő átsorolását semmi sem indokolta. (Nem beszélve arról, hogy így a Töketeresebi járás alakja s ezzel közlekedési körülményei egyértelműen a járás hátrányára változtak. Hasonló –belpolitikai indíttatású – példák még szép számmal találhatók: elég csak a Rozsnyói vagy Sztropkói járás esetét megvizsgálni.)

4. A politikai jellegű térinformatikai feldolgozásokra elsősorban a választási adatok nyújtanak lehetőséget. Egyetlen – meglehetősen egyszerű – mintát mutatunk be (8. ábra.); az 1996-os romániai elnökválasztás második fordulójának megyénkénti eredményeit. Azt hiszem, a térkép nem igényel semmilyen magyarázatot.

5. Visszatérve az etnikai lehetőségekhez: egy-egy terület szélesebb körű etnikai viszonyait is bemutathatjuk (9. ábra), esetleg aktuálpolitikai tartalommal is feltölthetjük (10. ábra).

6., 7. ábra, 8 ábra

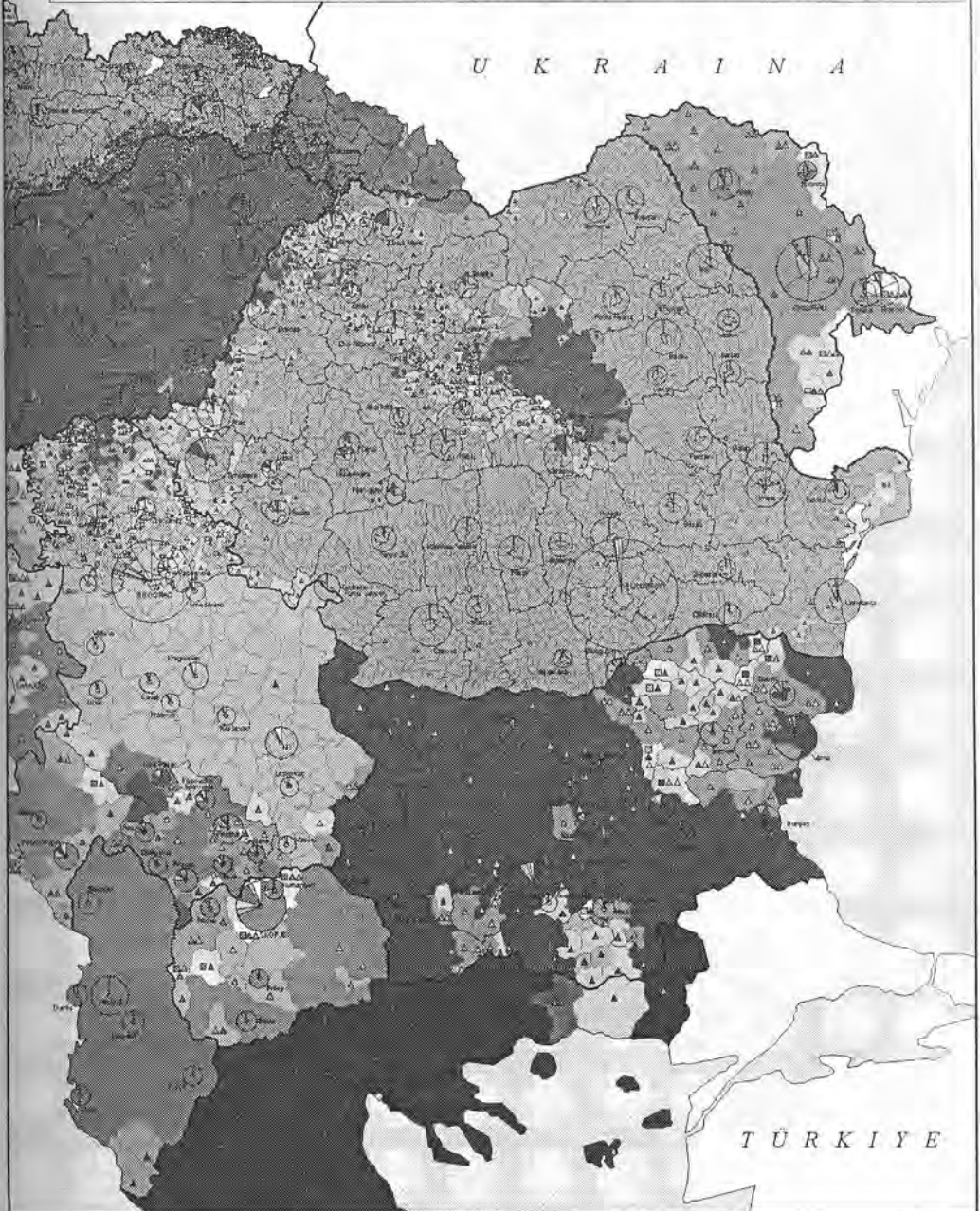
NATIONALITY MAP OF EAST CENTRAL AND SOUTHEAST EUROPE
NATIONALITÄTENKARTE OSTMITTEL- UND SÜDOSTEUROPA
KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPA NEMZETISÉGI TÉRKÉPE

1989-1992

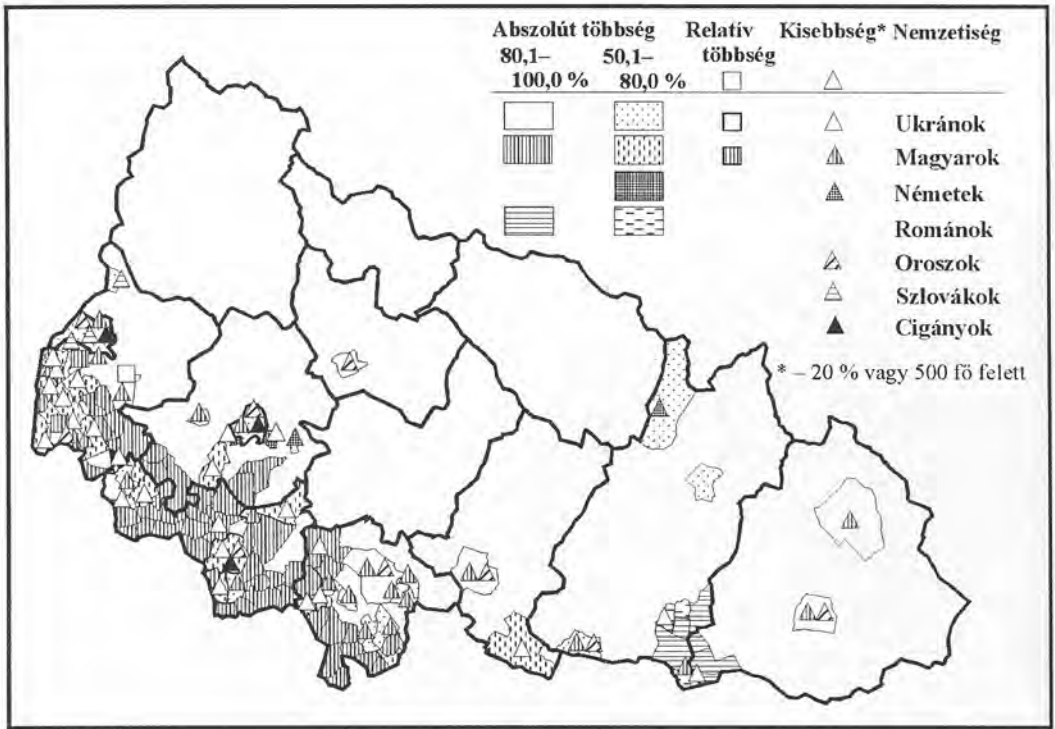
Made with the help of the EuroGraph GIS Software.
Unter Verwendung der Geographie-Software EuroGraph erstellt.
Az EuroGraph térinformatikai rendszer segítségével készült.

Author - Autor - Szerző: Sebők László

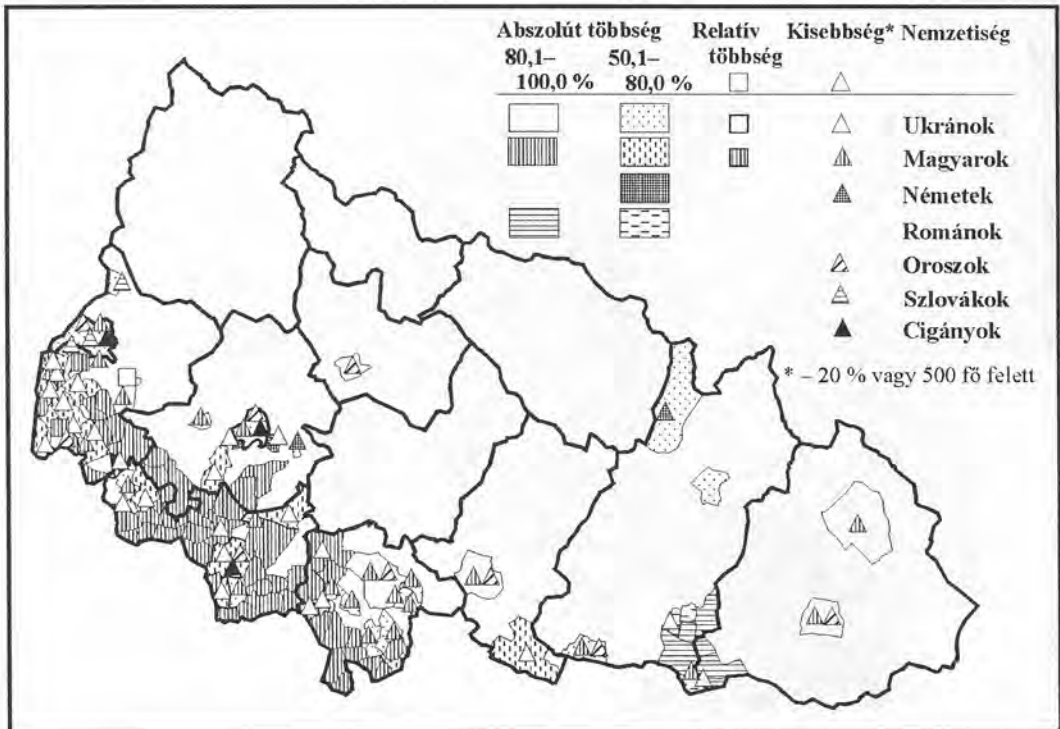
Published by: Herausgeber - Kiadó:
Südost-Institut Altvater
Téleki László Foundation - Institute for Central European Studies, Budapest 1998.

10 b. ábra

9., 10. ábra

Az etnikai térképkészítés vonatkozásában a térinformatikai feldolgozás népszerűsítéseként mutatjuk be Közép- és Délkelet-Európa nemzetiségi térképét. Az EuroGraph/EtnoGrap térinformatikai rendszerünkben meglévő térképeink és adatállományaink felhasználásával a térkép tartalmi része alig több, mint három hét alatt készült el. Ez hagyományos, manuális módszerekkel valószínűleg legalább félévi munka lett volna.¹⁹

Összefoglalva: a térinformatikai rendszereket érdemes a társadalomtudományok szolgálatába állítani. A kutatás folyamán óriási adatmennyiségekkel nagyon gyorsan végezhetünk feldolgozásokat és eredménymegjelentéseket, továbbá menet közben – a felmerülő új szempontoknak megfelelően – azonnal módosíthatunk az elemzés vagy feldolgozás menetén. Az első lépcső a nehéz és költséges – az alaprendszer (szoftver, digitalizált térkép, alapadatállomány) kiépítése –, a továbbiakban már minden szinte csak ötlet és szorgalom kérdése. Külön előny, hogy egy ilyen rendszer segítségével kiváló minőségű illusztrációk vagy önálló térképművek is előállíthatók.

Jegyzetek

1. Valójában a térinformatika valamivel átfogóbb fogalom, mint a FIR, de a gyakorlatban lényegében azzal azonosnak tekintik.
2. Kertész Ádám: *A térinformatika és alkalmazásai*. Holnap Kiadó, Budapest, 1996. 15. o.
3. Az ARC/INFO 1.0 ma az internetről letölthető, és ingyen használható (freeware) program.
4. A két vállalat évek óta a világpiacon forgalom több mint a felét adja.
5. Például 1990-ben egy MapInfo-program ára háromszázezer forint felett volt, ma az új verzió ennek feléért megkapható.
6. Az 1910–91 közötti tíz népszámlálás időpontjára készítettünk térképeket és adatállományokat.
7. 1992-ben még elkészítettük a 2.0-s DOS-os változat rendszertervét, de a program készítésének már nem kezdünk neki – áttértünk a windows fejlesztésre.
8. Elkészültek Szlovákia és Erdély 1910 és 1991 közötti térképei is, de ezeken maradtak még javítani való hibák.
9. *Ethnic Structure of Eastern Europe and Caucasia around 1990*. Wien, 1993.
Ethnic Structure of Southeastern Europe around 1992. Wien, 1995.
10. Kocsis Károly: *Erdély etnikai térképe 1992*. MTA FKI, 1997.
11. Az ARC/INFO egyik kellemetlen tulajdonsága, hogy a kördiagramok osztásai „9 óránál” kezdődnek, s nem pedig 12-nél, ahogy ezt Európában megszoktuk.
12. Sümeghy Zoltán: *A mai Nyugat-Szlovákia területének etnikai térszerkezetében 1910 és 1990 között bekövetkezett változások vizsgálata földrajzi információs rendszer segítségével* (Diplomamunka, ELTE Térképtudományi Tanszék. 1996)
Bartos-Elekes Zsombor: *Népességszerkezeti térképek* (Diplomamunka, ELTE Térképtudományi Tanszék, 1999) [A romániai Bihar megye felekezeti viszonyait dolgozta fel a dolgozat a mi EuroGraph-rendszerünk segítségével.]

13. Mészáros József–Szakadát István: *Magyarország politikai atlasza*. Konrad-Adenauer-Stiftung. Budapest, 1996.
14. Kollányi László és Sallay Ágnes működtek közre a Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszékről.
15. Klinghammer István–Papp-Váry Árpád: *Tematikus kartográfia*. ELTE-jegyzet. Budapest, 1973.
16. Mindenki által jól ismert példa erre a domborzat színfokozatos ábrázolása – a tengerszint (0 m) a kiindulási átlagérték.
17. Az középértéknek számos típusa van (számtani közép, súlyozott közép, medián, modus stb.) –részletesebben erről lásd: matematikai statisztika. A százalékos skálánál a középérték – az 50% – szinte minden esetben kategóriahatár. A kiindulási értékre jó példa a domborzatábrázolásnál a 0 m vagy a csapadéktérképeknél a 0 mm.
18. Néhány választható matematikai lehetőség: egyenközű lépcsők, számtani sor, mértani sor, exponenciális sor stb.
19. A térkép hamarosan megjelenik, egy, a térség nemzetiségi viszonyaival foglalkozó könyvvel együtt.

Modernizáció és társadalomépítés a Székelyföldön?

A globalizáció fogalmát a nyugati (vagy a nyugati kultúra által már feldolgozott) értékek terjedésére, az ehhez tartozó folyamatok leírására használjuk. A globalizáció a modern kor és a modernizáció egyik következménye, a modern kor bizonyos értékeinek, intézményeinek stb. expanziója. Ugyanakkor a nemzetépítés e korszak társadalomépítési gyakorlatának csak egyik összetevője. A következőkben ennek a gyakorlatnak néhány elemét fogjuk megvizsgálni a Székelyföldön. Arra keresünk választ, hogy a mostani átmeneti időszakban milyen előzményekre, milyen *helyi* adottságokra alapozhat a modernizációra törekvő társadalomépítés.

Első lépésben azt kellene tisztázni, hogy milyen modernizációs modelleket forgalmaznak a közéletben, illetve honnan származnak ezek, és az erdélyi magyar társadalom mivel azonosul, illetve mitől határolódik el. A második kérdés, hogy az elmúlt évek során mit jelentett a Székelyföldön a modernizáció, és milyen modernizáló elitszerepeket és hordozórétegeket lehetne elképzelni. Végül pedig az átmeneti időszak rendjének és az ebből származó konfliktusok kérdését fogjuk körüljárni.

1989 után a közéletben teljesen új társadalom- és jövőkép jelent meg, a hozzá tartozó új célokkal, értékekkel és normákkal. A szakma sokáig úgy tartotta, hogy a nagy, általános célok tekintetében össztársadalmi konszenzusról beszélhetünk. Az eltéréseket inkább a különböző elitesoportosulások által kidolgozott módszerekben, a rövid távú programokban észlelte. Az új berendezkedések, értékek, programok társadalmi elfogadottságát azonban nem kérdőjelezte meg senki. Nagyon ritkák voltak azok az elemzések, amelyek rámutattak az illető társadalmak mentalitása és a vázolt programok közötti eltérésre, esetleg ellentmondásra.¹ A szélesebb értelemben vett erdélyi magyar társadalom és elitje közötti szakadást hazai kutatások már 1989 előtt kimutatták,² és 1990 – a látszólagos egymásra tálalás pillanata – óta, a két érték- és érdekvilág közti távolság nem csökkent.³ Sőt úgy tűnik, folyamatosan nő. Az átmeneti időszak retorikájának egyes kulcselemeit – demokrácia, igazságosság, egyenlőség (illetve egyenlőtlenség) –, teljesen más jelentéssel használják a mindennapi életben, mint a közéletben. Más kulcsszavak, mint például „piacgazdaság” vagy „vállalkozás” pozitív tartalmaj a mindennapok szótárából gyakorlatilag hiányoznak. És végül teljesen más az elérni kívánt céltársadalomról (vagy esetleg az ideális társadalomról) kialakított kép. Igaz ugyan, hogy szintén a „nyugati társadalomról” van szó, de az erről alkotott kép erősen idealizált, és sokszor ellentmondó elemeket is tartalmaz. Elsősorban arra

szolgál, hogy legitimálja a megnyilatkozó véleményét, amikor a romániai társadalmi, politikai helyzetet kritizálja.⁴

Magyarország ebben a kontextusban egyértelműen a nyugati világ részeként tétéleződik. Egy olyan világ, amely a hiányosságok ellenére a jó irányba tart. Elsősorban gazdasági területen jelenik meg mint a romániai helyzet ellenpéldája. Valószínűleg nem csak azért, mert a közvélemény szerint talán ezen a téren a leglátványosabb a különbség a két ország között. Hanem inkább azért, mert ezt a területet (azaz a gazdaságot) tartják a sikeresség legfontosabb fokmérőjének.

Két szorosan összefüggő probléma következik ebből a viszonyulásból. Egyrészt azt kell megnézni, hogy az erdélyi magyar társadalom mivel azonosul és mitől határolódik el. Másrészt, hogy a feljebb bemutatott pozitív értékeléseknek, azonosulási módnak mi az oka, és milyen negatív hatásai lehetnek.

Azonosulás és elhatárolódás

Egy identitás nem *csak* úgy épül, hogy valami ellenében tétélezi önmagát. Beethoven és Goethe a német vagy az európai identitásnak manapság már szinte magától értetődő részei. Mindenki számára, és – normális körülmények között – *senki ellenében*. Nemcsak viszonyulásaiban, hanem teremtett értékeiben is termelődik egy identitás, hiszen mielőtt az identitásba beépítik, először létre kell hozni. A kettő persze nem zárja ki egymást. De hangsúlyeltolódások észrevehetőek. Megkockáztatnám azt a hipotézist, hogy manapság a romániai magyar társadalom nem önmagából építkezik, nem az általa *ma* teremtett értékeket építi be identitásképebe. Az elmúlt hat évben megfigyelhettük, hogy az erdélyi magyarsággal *helyi* (azaz úgynevezett erdélyi értékekkel) tulajdonképpen nem gazdagodott. Az első világháború után a kortárs „magyar” szellemi értékek határa a Kárpátoknál húzódott és így a magyar lakosság ha a románsággal hasonlította össze magát, a „románnal” – szerinte – legalább egyenrangú, vagy éppen magasabb szintű úgynevezett erdélyi magyar kultúra értékeit is felmutatta; manapság azonban ez a szellemi határ egyértelműen a mai államhatárokat követi. A románsággal való összehasonlításban az erdélyi magyarság elsősorban nem erdélyi, hanem magyarországi értékeket mutat fel. Vagy esetleg nyugati magyar Nobel-díjasokat. Ez annál is meglepőbb, mivel köztudomású, hogy az utóbbi időben a „magyarországi magyarsággal” való jó viszony a mindennapi életben sok szempontból megromlott. Ilyen körülmények között egy nagyon erős „transzszilván” tudat megjelenése lenne elvárható. Ennek a hiányát azzal lehet magyarázni, hogy a mai romániai magyar társadalom érték- és identitásteremtő képessége minimális, illetve képtelen az értékeit „lefele” terjeszteni. Kézenfekvőnek tűnik a következtetés, hogy amikor ellentétekben gondolkozik, az erdélyi magyarság egyre kevésbé támaszkodik „az erdélyi magyar” „magas kultúrára”. Ebből a szempontból nézve az erdélyi magyar identitás alig működik. A magyarországgal viszont valószínűleg csak „jobb híján” azonosul.

Nem valószínű, hogy az azonos életkörülmények között leélt mindennapi élet sokáig lehetővé teszi a közember számára az etnikai jegyek ellentéteiből építkező identitást („mi kulturáltak vagyunk, tiszták stb., ők viszont...”). És akkor feltehető a kérdés, mikor fog belsővé válni, hogy a kultúra (mindegy, hogy magas vagy népi) *minősége* alapján az erdélyi magyar társadalom nem tudja a pozitív önképét ellentétekben építeni. Mi lesz a következménye annak, hogy a másság a nyelvre, a történelemre, Magyarországra vagy az amerikai tudósokra korlátozódik? Ugyanakkor a hétköznapi értékekben megfogalmazódó másságát éppen a mindennapi gyakorlat fogja cáfolni?

A helyi társadalom modernizálása és az elit szerepe

Az értékek, információk, módszerek, struktúrák, eljárások közvetlenül nem ültethetők át egy másik társadalomba, amely aztán ezeket gyorsan feldolgozza, alkalmazza és felhasználja. A modernizáció egyes elemeinek a megjelenése egy tradicionális, falusi társadalomban, amely nem ismeri és nem tudja ezeket a maga javára felhasználni (vagy egyszerűen nem tudja őket kivédeni), drámai eredményekhez vezethet. Példaként megemlíthető az Henri H. Stahl által feldolgozott romániai eset: a két világháború között a nagytőke bevonulása egy hagyományos hegyi paraszti világba gyakorlatilag kifosztotta azt.⁵ Az erdélyi modernizációs kísérletek a Székelyföldön nemcsak hogy rendszeresen megakadtak, hanem negatív következményekkel is jártak. A kiegyezés utáni reformok – a földreform és a tagosítás – példátlan méretű migrációhoz vezettek.⁶ A modernizáció ebben a még ma is periferikus, sok szempontból archaikus régióban mindig egy felülről a régióra ráerőltetett folyamat volt, amelyet a lakosság rendszerint külső, zavaró beavatkozásként élt meg és értelmezett.⁷

Ugyanakkor azzal is számot kell vetnünk, hogy a szakirodalom nem ismer olyan megkésett társadalmat, amely valamilyen külső befolyás, illetve az elitrétegek munkája nélkül önmagától, „belülről”, „alulról” modernizálna. Következésképpen a közvetítő elit szerepe kiemelten fontos. Ebben a régióban az utóbbi ötven évben több elitzerepet is megfigyelhettünk, de témánk szempontjából most kettő tűnik különösen fontosnak. Az egyik abból indul ki, hogy valamilyen központ nemzeti vagy univerzális (például tudományos) értékrendszere közvetítés, adaptáció nélkül alkalmazható bármilyen régióban, amely az illető központ fennhatósága alá tartozik. Témánk szempontjából tulajdonképpen nem fontos, hogy ebben a munkában a központi hatalmat helyi kliensek segítik-e, „képviselik-e”. Az univerzális vagy nemzeti értékekre visszavezethető magatartás ugyanakkor nem mindig tagadja a helyi értékek érvényességét; néha elfogadja őket, de csak mint a központi értékek specifikus megnyilvánulását. Ezt az elitzerepet 1989 után erős támadások érték. Támadták, mert egy központosított elnyomó rendszer része, mert értékeket tagad meg és semmisít meg, mert a helyi energiákat, emberi erőforrásokat semmibe veszi, elfojtja.⁸

Ezzel ellentétben fogalmazódott meg az autentikus helyi elit modellje, amely azonosul a lakossággal és annak „sorsával”, ismeri és szem előtt tartja a helyi értékeket és igényeket, és ezek szerint dolgozza ki modernizációs stratégiáját. Ideális esetben helyi származású, helyi értékekben szocializálódott, és ez megkönnyíti szerepét. Pragmatikus, a helyi adottságokat, erőforrásokat ismerve, tekintetbe véve építkezik, illetve építi a társadalmat. Ez az elitmodell ugyanakkor – kimondva vagy kimondatlanul – egy társadalomképet is feltételez. Eszerint a helyi társadalom által kidolgozott értékek, normák, célok nagy része magától értetődően aktív, „pozitív” szerepet játszik. Persze akkor, ha kívülről nem akadályozzák. A társadalom tehát spontán módon olyan értékeket termel, hoz létre, amelyek egyrészt számára is vállalhatók, legitimek, másrészt optimálisak. Ha nem zavarják, ha nem manipulálják, akkor a társadalom „természetes” módon a tőle elvárható lehető legjobb irányba változik. Az elit egyedüli szerepe eszerint csak az lehet, hogy ezeket a helyi értékeket, normákat, célokat, helyzetértelmezéseket felismerje, és kibontakozásukat – a maga sajátos eszközeivel – segítse.

Az elmúlt hét év tapasztalatai azt mutatják, hogy ez a modell sem kerül el bizonyos elméleti vagy gyakorlati buktatókat. Most csak néhány – inkább gyakorlati jellegű – problémát sorolnék fel.

a) Mint már említettük, ilyen önmagából építkező, újító társadalomra *átmeneti* időszakban példát felmutatni nem lehet. A modern társadalmakban az átmeneti időszakok feltételeznek egy olyan absztrakt (azaz a mindennapi élet konkrét tapasztalataitól, helyi meghatározottságaitól független) tudást és jövőképet, amelyet csak egy olyan elit tud kidolgozni, amely képes elvonatkoztatni bizonyos lokális tudásoktól, tapasztalatoktól, értelmezésektől.

b) A lokális tudásra és annak elitjére alapozó modell eltekint a modernizáció egyes fontos technikáitól (lásd például az inkubátorokat, amelyek egyértelműen nem helyi értelmezések, értékek, célok megfogalmazásai, hanem külső, „mesterkelt”, esetleg éppenséggel „erőszakos” betelepítések).

c) A gyors átmenet kritikussai azt mondják, hogy egy ilyen helyzetben nemcsak a már megszokott világkép, készségek, értékek veszítik el érvényességüket, hanem az egyének egész addigi élete elveszíti értelmét. Nem szabadságként élik meg az új helyzetet, hanem kényszerként. Polányi Károly fogalmaival élve ez nem egy organikus racionalitás, hanem egy külső erőszak eredménye, az inorganikus racionalitás megnyilvánulása lenne.⁹ Éppen úgy, mint a kommunizmus. A lokális társadalmi értékek kihangsúlyozása közelebb vinne a Polányi által bemutatott ideális megoldás, az organikus racionalitás állapotához.¹⁰

Ez ugyanakkor megkérdőjelezi a sokterápia egyik alapfeltevését, amely szerint a társadalom mentalitása akkor alakul át radikálisan, az egyén akkor tanul, alkalmazkodik gyorsan, amikor egy olyan teljesen új helyzetbe kerül, amelyben a régi tudás, értékek, beidegződések nem működnek, és közben minimális külső (ebben az

esetben állami) segítséget kap. Egy ilyen esetben az egyénnek hatalmas erőfeszítést kell tennie, hogy az új helyzethez nemcsak alkalmazkodjon, hanem ki is használja a lehetőségeit. Erre egyesek szerint nem mindig képes. A lassú, organikus elemekre alapozó átmenet éppen ezt a *belső* erőfeszítést akarja megspórolni, elhítelve a társadalom tagjaival, hogy régi tudásuk, készségeik használhatók, alkalmazhatók egy új helyzetben. Az új tudás, az új készségek pedig úgy jelennének meg, mintha erőfeszítések nélkül, könnyen, mintegy természetesen ráépülhetnének a már meglevő alapokra. Felhozhatók viszont olyan példák, amelyek azt bizonyítják, hogy paradoxális módon az egyén (vagy a közösség) éppen kényszerhelyzetben szánja rá magát, hogy szabadsága feltételeit végre ne az adott körülményekben *keresse* (egyesek szerint eredménytelenül), hanem saját magának *megteremtse*.

d) Elidegeníti a más, absztraktabb modellekben gondolkodó fiatal értelmiséget, azokat, akik nemrég fejezték be tanulmányaikat, és egy periférikus régióban találtak munkát. Ha minden tudás, amelyet elsajátítottak az egyetemen, értelmetlenné válik a helyi igényekkel, értékekkel való konfrontációban, akkor nem találják meg a helyüket sem a munkaerőpiacon, sem a társadalomban. Jó példa erre az az elégedetlenség, amellyel a vállalkozók távoznak a helyi karrierbörzéről. Szerintük a friss végzősök tulajdonképpen félnek munkába állni, alkalmazkodni a munkaadók specifikus elvárásaihoz. Az új munkahelyen sokszor az egyetemen elsajátított tudás használhatatlan, a friss alkalmazott betanítása hónapokig is eltarthat. A végzős számára ugyanakkor nem kevés frusztrációval jár, hogy az általa maximális szakmai mércének tekintett egyetem által nyújtott tudás „vidéken”, periférián nem ér jóformán semmit.

Mi az oka annak, hogy ilyen jellegű problémák merülnek fel? Az elmúlt rendszer társadalomépítési programjának eredményeként a lakosság zömét egy olyan réteg képezi, amely első vagy második generációs városlakó, és a mezőgazdaságot a szocialista nagyiparral cserélte fel. Mindezért, illetve a szolgáltatásokért, juttatásokért amelyek ezzel együtt jártak nem kellett erőfeszítéseket tennie. Ajándékba kapta őket egy olyan rendszertől, amelynek a „jöttetek” ellenére sem volt tekintélye a lakosság előtt. És ez természetesen az ajándékokat nem is becsülte meg. Az új városlakók új környezetüket nem beélték, hanem kiélték (azaz kifosztották), leélték (azaz lerombolták). A köztudatban az ajándékokhoz nem társultak kötelezettségek. Ez egyrészt teljesen független az állam által biztosított „szolgáltatások” minőségétől. Falun a manapság ajándékba kapott nyugati mezőgazdasági gépet éppen úgy nem becsülik meg. Másrészt teljesen független az életkortól. Az új generációk nem a régi városlakók, hanem a frissen betelepültek értékvilágában szocializálódtak.

1989 előtt az értelmiségi elit egyik nagy fájdalma az volt, hogy a hatalom nem polgárként, hanem alattvalóként, nem felnőttként, hanem gyerekként kezelte a társadalom tagjait. Ez igaz. De az is, hogy ezek a lakosok nem voltak a szó szoros értelmében vett városi polgárok – mint mondjuk Csehországban, ahol a társadalom

struktúráját nem változtatták meg ilyen drámaian, és a városok mintegy normálisan, fokozatosan tudták asszimilálni, és a saját értékrendjükhöz igazítani az új lakókat.

Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az eddigi felülről, kívülről irányított modernizációs hullámok azért nem voltak lényeges hatással a társadalomra, mert nem igényelték az egyén erőfeszítését, azt, hogy önmagán dolgozzon. Foucault szavaival: hogy önmagát ápolja („*souci de soi*”). Vagy Norbert Elias¹¹ szavaival: hogy az emberek „civilizálják” magukat, hogy egy „civilizációs folyamaton” menjenek át, azaz a „szabadságokat” olyan belső fékekkel párosítsák, amelyek – a közhiedelemmel ellentétben – nem korlátoznak és szegényítenek, hanem újabb és újabb értékekkel gazdagítanak. A Székelyföldön kialakult mostani Nyugat-, illetve Magyarország-kép is azért okoz gondot, mert statikus. A mostani „nyugati” állapotokat nem hosszabb folyamatok, nem a belső energiák, erőfeszítések eredményének tekinti. A homályos elképzelések szerint a nyugati jólét, demokrácia, szabadság elsősorban *egy szerencsés történelmi kontextusnak és az állam segítő, civilizatorikus tevékenységének* köszönhető. Ebből a szempontból tehát egy ilyen állapotot nem az egyének erőfeszítései révén lehet elérni. Az egyén szerepe kizárólag egy már kialakult „jó” helyzet fenntartásában merül ki, amikor erőfeszítéseket tenni már „megéri”.

A mai romániai (magyar) társadalom zömét most is ez a kváziurbánus réteg képezi. Az elitje (az az elit, amely a kommunista államhatalom segítségével ugyanolyan hirtelen, különösebb erőfeszítésektől mentes karrier eredményeként jött létre, és amely a paternalista állam egyik fő pillére volt) már nincs uralkodó pozícióban. Világszemlélete, értékrendszere nem igazít el a mai világban (már nincsenek is ilyen igényei), és nem uralja a médiát.

A kérdés a következő: átmeneti időszakban – egy ilyen társadalmi közegben – milyen lehetne az a helyi elit amely nem paternalisztikus, de a „minimál elit” (a „*minimal state*” mintájára) buktatóit is elkerüli?

Az átfogó válasz ennek a dolgozatnak a kereteit meghaladja. De két elemét azért rögzíthetjük:

a) A helyi elit nem úgy kerüli el a paternalista szerepet, hogy a helyi társadalom értékeit, normáit autentikusként és érvényesként elfogadja. (Ez a hozzáállás ma a helyi gazdasági elit tagjainál például nem is észlelhető.) Hanem ha a régiót, annak lakosságát, kultúráját tevékenysége *változtatható, alakítható* háttereként tételezi.

b) Tulajdonképpen nem szükségszerű, hogy a modernizáló elit a helyi közösség tagja legyen, abból származzon. Inkább az a fontos, hogy képes legyen egyfajta hosszú távú szimbiózist kialakítani a helyi lakossággal. Arra alapozva, hogy az értékek, célok, érdekek a *gyakorlatban* kiegészíthetik egymást. Még akkor is, ha ezt sokszor konfliktusként értelmezik. Példaként említhető a galíciai zsidóság, amely a térség modernizációjának hajtómotorja volt. Anélkül, hogy a lengyel vagy ukrán lakosság értékeit, értelmezéseit *minden téren* elfogadta volna.¹²

A hordozóréteg kérdése

Mindeddig a társadalom és elitje szempontjából próbáltunk közeledni a székelyföldi társadalom modernizációjának kérdése felé. A továbbiakban az elemzés el fog térni ettől a szokásos – elit-tömeg (vagy tágabb társadalom) kettősségen alapuló – modelltől. Éspedig úgy, hogy beiktatjuk harmadiknak a weberi hordozóréteg fogalmát. Ezelőtt száz évvel, 1895-ben Weber problémája az volt, hogy kora Németországában a polgári értékeket hordozó réteg mennyiben felel meg elvárt társadalmi szerepének.¹³ Következtetése lesújtó: szerinte a polgárság saját értékeinek gyenge minőségű hordozója, hisz nem vesz tudomást társadalmi felelősségéről.¹⁴ Holott szerepe abban áll, hogy saját értékeinek megfelelően éljen, és ugyanakkor ezeket az értékeket a szélesebb társadalomban terjessze.

A hordozóréteg nem azonosítható sem az elittel, sem a többséggel. A felhozott példában Weber kora elitjének egy bizonyos részére hivatkozik ugyan, de vallásszociológiai munkáiban akkor beszél hordozórétegről, amikor valamelyik társadalmi réteget egy többé-kevésbé jól körvonalazható értékrendszerhez kapcsolja, amikor a kettő közötti elektív affinitást elemzi. A társadalmi és a vallásos rétegződésben elfoglalt pozíció nem függ össze: a „vallásos virtuóz” nem biztos, hogy a társadalmi hierarchia csúcsán van, s a „vallásos tömegek” sincsenek föltétlenül a ranglétra alsó fokán.¹⁵ A korai kereszténységnek például a városi kézművesség a hordozórétege. Az értékek nem azáltal válnak dominánssá egy társadalomban, hogy hordozórétegük átveszi a hatalmat, hanem úgy, hogy azok elterjednek, és más rétegek is elfogadják őket.¹⁶ Weber kérdése az, hogy mi az az etikai modell, melyek azok az értékek, amelyek lehetővé teszik, hogy valaki uralmi pozícióba jusson. Ezen értékek társadalmi elfogadottsága persze nem azt jelenti, hogy az egyéni életvezetésben mindenki elfogadja, vagy követni akarja őket. Hanem azt, hogy azoknak, akik az elithez akarnak tartozni, ezekhez kell alkalmazkodniuk, ezekre alapozzák életvezetésüket, ha legitimként akarják elfogadtatni magukat. A romániai magyar társadalomban eddig az úgynevezett „magyar” értékeket propagáló elit egyértelműen az *aufklärerista* értelmiségi volt. Kérdés, hogy a jövőben legitimmé válnak-e a modernizáció értékei, melyik lesz a hordozórétegük, és ez képes lesz-e kitermelni azt a közvetítő értelmiségi réteget, amely a szélesebb romániai (nemcsak magyar) társadalomban terjeszti őket.¹⁷ Manapság egyáltalán nem biztos, hogy mindez megtörténik.¹⁸ És ha nem, akkor mi lesz a másik életviteli értékrendszer, melyek lesznek azok a hordozórétegek, amelyek ezeket az értékeket esetleg mégis az egész társadalom által elfogadott (ha nem is föltétlenül követett) alapértékeké tudják majd tenni?

A mai hatalmi elit – a politikát és a nagystílű vállalkozást kombináló réteg – nem vált ezeknek az értékeknek a hordozójává. Sőt – látszatra legalábbis – mind az életvitele, mind az ehhez tartozó értékek zavarosak. Továbbá: nincs meg az az

értelmiségi rétege, amely megfogalmazná, közvetítené ezeket az értékeket a szélesebb társadalom felé.

Peter Berger, Brigitte Berger és Hansfried Kellner szerint a modernizáció egyik legfontosabb hordozóintézménye az úgynevezett „tudásipar” (*knowledge industry*). Az ehhez tartozó hordozóréteg szerepe, hogy tudományos és technológiai felfedezéseit az egész lakosság körében ismertté tegye.¹⁹ Erről a rétegről Romániában még jóformán semmit sem tudunk.

A harmadik lehetséges réteg a pragmatikus kis- és középvállalkozó, esetleg a menedzser típusú szakmai elit lenne. Ezzel a feltevéssel két gond van. Egyrészt ennek a rétegnek gyengék a kapcsolatai a hatalmi elittel, emiatt képtelen érdekeinek, akaratának megfelelő súlyú politikai képviselőre. Kapcsolatai a közvélemény-formáló elittel is minimálisak. Egyelőre nem, vagy alig létezik egy olyan elit, amely az ő értékeit, életvitelét a szélesebb társadalom számára közvetítené. A nyilvánosság egyre inkább elismeri, hogy *gazdasági* szerepe fontos, ám *társadalmi* szerepe, az értékek, amelyek meghatározzák életvitelét, félig-meddig rejtettek maradnak.

Egy integráló szerepet játszó elitrétegnek a szükségességét hangsúlyozta már 1940-ben Mannheim Károly is. A fasizmus kialakulásának konzekvenciáit levonva ő egy olyan új embertípus szükségességéről beszél, amely tudja, mi a teendő, és hajlandó nemcsak a társadalom integrációján munkálkodni, hanem vállalja is az ezzel járó felelősséget. Ha az elit továbbra is csak a saját érdekével foglalkozik, akkor a társadalom jövője bizonytalan.²⁰ Még egy tömegdemokráciában is, mondja Mannheim, a kulturális értékek szublimációja csak a hozzáértők kis csoportjában jöhet létre. Ők alakítják ki a közizlést, és terjesztik a kialakult értékek tartalmát és technikáit. Ha ezeket a kiscsoportokat megsemmisítik, akkor a kultúra kialakulásának feltételeit is megsemmisítik. Egy társadalmi integrációt létrehozó réteg, kultúra kialakulását azonban más is akadályozza. Mannheim szerint a liberális-demokratikus társadalmakban a kultúra krízise azzal is magyarázható, hogy azok a társadalmi folyamatok, amelyek régebben kreatív elitek kialakulását tették lehetővé, most ellenkező hatást váltanak ki. Ez annak tulajdonítható, hogy jelenleg a kedvezőtlenebb körülmények közt élő társadalmi csoportok is részt vehetnek a kulturális életben. Ez az, amit Mannheim „negatív demokratizálódásnak” nevez.²¹ Ehhez még hozzátehetnénk, hogy a negatív demokratizálódás a politikai életben az elit mondanivalójának elsőkélyesedéséhez vezet, hiszen kénytelen folyamatosan a szélesebb befogadó közönség elvárásaihoz igazodni.

A faluról elvándorolt új városiak romániai társadalmi rétege az elmúlt rendszerben a domináns életvitel, értékrendszer hordozórétege volt. Ennek az 1950–75 között kialakult új munkástömegnek, amely nem hagyott fel teljesen a paraszti életformával, és amely társadalmi mobilitását, új pozícióját, jobb életkörülményeit²² elsősorban nem egyéni erőfeszítéseinek, hanem az új állampolitika által létrehozott új konjunktúrának köszönhette, nagyon határozott elképzelése volt arról, hogy mi a helyes életvitel,

miként kell beosztania életét, volt egy kikristályosodott igény szintje (nem fontos, hogy mennyire „alacsony”). Az őt „képviselő”, számára értékeket „teremtő”, értékeket forgalmazó elit egy hasonló mobilitás eredménye. Silviu Brucan szerint ez a hordozóréteg (és elitje) a mai napig az ország tragédiája.

A konfliktus és a rend kérdése

A modernizáció konfliktusokkal jár. Kérdés, hogy a mostani átmeneti időszak konfliktusait a modernizáció jeleként értelmezhetjük-e. Az 1989-es változások után a köztudat (és a szakirodalom) számára az egyik legkellemetlenebb felismerés az volt, hogy az új rend nem harmonikus, és egyhamar nem is fog azzá válni. A *nyílt* konfliktusokhoz pedig, amelyeknek menedzselését ráadásul az állam újabban nem vállalta, illetve nem vállalhatta, nem volt hozzászokva. Többek között azért nem, mert az előző rendszer arra nevelte az embereket, hogy a „jó társadalom” harmonikus, az esetleges konfliktusok másodlagosak és könnyen kezelhetők. Ez beivódott a köztudatba – még akkor is, ha igen kevesen hitték, hogy éppen a létező szocializmus a „jó társadalom”. A piaci társadalmak viszont – Albert O. Hirschman szerint – nem tudják a harmónia látszatát kelteni.²³ Ugyanakkor a konfliktusok nem bomlasztói, hanem inkább kötőelemei a társadalomnak. A konfliktusokat általában két típusba lehet sorolni: „több vagy kevesebb” jellegűek, amelyek tulajdonképpen az elosztás kérdése körül forognak, és kompromisszumokkal meg lehet oldani őket; „vagy igen, vagy nem” típusúak, amelyek az etnikai, nyelvi, vallási hovatartozáshoz kapcsolódnak. A konfliktusok nemcsak elkerülhetetlen összetevői a piaci társadalomnak, hanem támaszai is: a sok, nem kizáró jellegű konfliktuson való átevickélés közös társadalmi tapasztalata ezeket a társadalom támaszaivá teszi.

Fontos kérdés azonban, hogy az illető társadalom mit lát kompromisszumokkal megoldható, illetve kizáró típusú konfliktusnak. A marxizmus például képes volt a szociális kérdést a modern társadalmak kibékíthetetlen konfliktusaként ábrázolni, holott – Hirschman szerint – ezt a legkönnyebb kompromisszumokkal megoldani. Ugyanakkor a délszláv válságot eleinte sokan megpróbálták „több vagy kevesebb” típusúként kezelni. A gyűlölet erejének alábecsülése pedig súlyos hibákhoz vezetett.

A kelet-európai tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a hovatartozáshoz kapcsolódó konfliktusok sem föltétlenül mindig kizárólagosak. Vagy ha igen, akkor is kezelhetők. Évtizedek eltelhetnek nyílt konfliktusok nélkül. Ugyanakkor az is látható, hogy bizonyos időszakokban a korábban jól működő együttélési, kompromisszumkötési technikák nem működnek. Az 1990 óta lezajlott magyar–román vagy magyar–cigány konfliktusok nem kizárólag „helybeli” magyarok és „frissen beköltözött”, az együttélés tapasztalatával nem rendelkező románok vagy cigányok között törtek ki. A konfliktusok nem a közös élet tapasztalatainak hiányán múltak. Magyarázatért a közismert weberi eszköztárhoz folyamodunk.

Max Weber fogalmi nyelvezete szerint társadalmi „kapcsolatról” akkor beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően kölcsönösen egymáshoz *igazodik*, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja.²⁴ Egy társadalmi kapcsolat értelmi tartalmát pedig akkor nevezzük *rendnek*, „ha a cselekvés (nagy átlagban és megközelítőleg) megadható »maximákhoz« igazodik”.²⁵ Vagyis többé-kevésbé koherens elemekhez, amelyek különböző helyzetekben szerepelhetnek mint értelmezési keretek. Egy rend akkor lesz „érvényes”, ha a maximákhoz való tényleges igazodás azért következik be – vagy legalábbis azért *is* (tehát gyakorlatilag ez a szempont is latba esik) –, mert ezeket a maximákat valamiképpen érvényesnek – kötelezőnek vagy követendő példának – tekintik a cselekvésre *nézve*.²⁶

1989 előtt a mindennapi életben a társadalmi kapcsolatokban megvolt az életnek a „rendje”. Mindenki tudta, hogy az erősen hierarchikus hivatalos struktúrában hol a helye, és azt is, hogy a nem hivatalosban vagy félhivatalosban ez hogyan változik meg, változtatható meg az illető személy előnyére vagy kárára. Megvoltak azok a „maximák”, gondolati sémák, amelyek révén a párttitkár, a munkás, a „fontos ember” (vagy „nagy ember”), a cigány, a román, az értelmiségi, a szekus vagy a székely értelmezhetette a maga helyzetét, tudta, hogy bizonyos körülmények között hogyan kell viselkednie (hogyan viselkedhet), hogyan kell viszonyulnia (hogyan viszonyulhat) a másikkal (például munkásként vagy cigányként) vagy az illető helyzethez stb.

Az 1989 utáni változások következtében ez a rend sok szempontból felbomlott. Ennek következményeként a társadalmi határok, a domináns pozíciók is megváltoztak. És az is, ahogy kifejezték őket. A Székelyföldön például a magyarok visszanyerték régebbi domináns pozíciójukat.²⁷ Ennek egyik jele, hogy megint bátran beszélnek magyarul nyilvános helyeken vagy románok jelenlétében, és gyakran „elfelejtnek” románra váltani, ha magyarul nem tudó román kerül a társaságba. Egy másik jel, hogy 1989 után megjelentek olyan közintézmények (iskolák, pártszékházak vagy akár kávézók, múzeumok), amelyekbe románnak nem ildomos bemennie. Ez persze román részről nem kevés frusztrációt eredményez. Vagy például megfigyelhető, hogy nem kevés cigány anyagi helyzete szembeszökően jobb lett a magyar vagy román gazdákénál. Házaik (vagy inkább villáik), autóik, ruháik, külföldi utazásaik meglepő módon a magyarokat vagy a románokat, hiszen eddig megszokták, hogy a cigányokat mind kulturálisan, mind gazdaságilag alacsonyabbrendűnek kell tekinteni.

Amikor erről szó esik, gyakran az a magyarázat, hogy „nincs rend”. Vagyis az emberek nem maradnak megszokott, nekik tulajdonított pozíciójukban – a mindaddig kiismerhető viselkedésmód, státus, erkölcs, „a dolgok rendje” összeomlott. És a vesztesek (vagy akiknek a pozíciója rossz irányba módosult) persze úgy gondolják, hogy ezt a hibát ki kell javítani. Mint említettük, a rend felbomlása a mindennapi életben még nem vezet a domináns pozíciók vagy a társadalmi távolság eltűnéséhez. Csakhogy most újra kell értelmezni ezeket a pozíciókat és távolságokat. Az igény az, hogy legyen rend.

Összegezeként elmondható, hogy a székelyföldi társadalom problémája nem az, hogy nem modernizálódik, vagy nem modernizálják, hanem hogy nincs is felkészülve a modernizációra. És ennek kellemetlen következményei lehetnek. Modelljét – a magyarországi társadalmat – csak jobb híján fogadja el. Ha szabadon mozoghatna más irányba is, akkor a modellek is másak lennének, és a sikerességet is másképpen értelmezné. Elitje, illetve a modernizáció értékeinek lehetséges hordozói szerepzavarral küszködnek, értékeik diffúzak, és ezeket egyrészt képtelenek közvetíteni a szélesebb társadalom felé, másrészt politikai támogatottságuk gyenge, feltételes. Végül pedig: az erdélyi magyar társadalom képtelen kiismerni magát az átmeneti időszak konfliktusai között.

Irodalom

- Arato, Andrew: Revolution, Civil Society and Democracy. *Praxis International*, vol. 10., 1990 April and July.
- Berger, Peter L.–Berger, Brigitte– Kellner, Hansfried: *The Homeless Mind: Modernization and Consciousness*. New York, Random House, 1973.
- Biró Zoltán–Gagy József–Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1987.
- Biró A. Zoltán: Intézmény – képviselő – civil társadalom. *Átmenetek*, 1990. I. sz. 5-11. o.
- Biró A. Zoltán: Valami történik (Szempontok az elit tagolódásának értelmezéséhez). *Interdialog füzetek*, 1993. I. sz.
- Biró A. Zoltán–Bodó Julianna–Gagy József–Oláh Sándor–Türos Endre (szerk.): *Gazdasági elit a Székelyföldön – 1993*.
- Biró A. Zoltán–Gagy József (szerk.) (1996): *Román–magyar interetnikus kapcsolatok Csíkszeredában: az előzmények és a mai helyzet*.
- Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Csíkszereda, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja és Pro-Print Könyvkiadó, 1996.
- Bodó Julianna–Oláh Sándor (szerk.): *Elementünk? Székelyföldi életutak*. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja és Pro-Print Könyvkiadó, 1996.
- Elias, Norbert [1939]: *The Civilizing Process*. Volume I.: *State Formation and Civilization*; volume II.: *The Development of Manners. Changes in the code of conduct and feeling in early modern times*. Oxford, Blackwell, 1982 (Magyarul: Elias, Norbert [1987]: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Budapest, Gondolat, 1982.)
- Gagy József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. Csíkszereda, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja és Pro-Print Könyvkiadó, 1996.
- Glasman, Maurice: The Great Deformation: Polanyi, Poland and the Terrors of Planned Spontaneity. *New Left Review*, 1994 June.
- Hirschman, Albert O.: *Közösség és konfliktus*. 2000, 1995. II. sz. 15–20. o.

- Huntington, Samuel P.: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman and London, University of Oklahoma Press, 1991.
- D. Lőrincz József: Milyen értékek alapján épül a romániai magyar társadalom? *Antropológiai Műhely*, 1997. 1. sz. 5-30. o..
- Mannheim, Karl [1940]: *Man and Society: in an Age of Reconstruction: Studies in Modern Social Structure*. London and Henley, Routledge and Kegan Paul, 1980.
- Oláh Sándor: *A székelyföldi migráció előtörténetének áttekintése*. In: Bodó Julianna (szerk.)(1996).
- Polányi Károly: *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston, 1971.
- Schluchter, Wolfgang: *Rationalism, Religion, and Domination: A Weberian Perspective*. Berkeley, Los Angeles, California, University of California Press, 1989.
- Schopflin, George: Post-communism: constructing new democracies in Central Europe. *International Affairs*, 1991. 2. sz. 235–250. o.
- Stahl, Henri H.: *Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor sociologice”*, București, Editura Minerva, 1981.
- Tokarski, Slawomir: *Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914*. PhD thesis, Firenze, European University Institute, 1995.
- Túros Endre (szerk.): *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja és Pro-Print Könyvkiadó, 1995.
- Weber, Max [1895]: The national state and economic policy. *Economy and Society*, 1980., 4. sz.
- Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Budapest, Gondolat, 1982.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, Gazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1. 1987 és 2. kötet, 1992.

Jegyzetek

1. Lásd: Arato (1990), Schopflin (1991).
2. Itt kizárólag arra a munkacsoportra hivatkoznék, amely később, 1990-ben Csíkszeredában létrehozta a KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központját. Lásd: Biró–Gagyí–Péntek (szerk.)(1987).
3. Lásd: Biró (1990, 1993), Lőrincz (1997).
4. Ezek az utalások egy átfogóbb kutatás végkövetkeztetései. Bővebben lásd: Lőrincz (1997).
5. Stahl (1981).
6. Oláh (1996). A KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja által végzett migrációkutatás azt bizonyítja, hogy az időszakos munka nem, vagy csak elenyésző mértékben befolyásolja az otthoni közösség életvitelét, tehát nem járul hozzá a nyugatinak tartott magyarországi értékek átvételéhez. Lásd: Bodó (szerk.)(1996).
7. Lásd: Biró és mások (1995).
8. Most nem térünk ki részletesen ezekre a kritikákra.
9. Lásd: Polányi (1971)

10. A harmadik lehetőség, az organikus irracionális a fasizmus jellemzője. Polányi elméletét, fogalmait használja a kelet-európai átmenet elemzésekor Glasman (1994).
11. Lásd: Elias (1982) [1939].
12. Lásd: Tokarski (1995).
13. Lásd: Weber (1980)[1895], 424., 441–442., 446–447. o.
14. Lásd: Weber (1980)[1895], 432–434. o.
15. Lásd: Weber (1992), 173–218. o., Weber (1982), 27–43. o., Schluchter (1989), 97–98. o.
16. Részletes eseteírását lásd: Schluchter (1989), VI. fejezet.
17. Webernél a mediátor még nem jelent racionalizáló értelmiségi szerepet. Lásd: Weber (1992), 173–218. o.
18. Hasonló szempontból kérdezi Huntington, hogy mi történik abban a társadalomban, amelyben nem létezik a demokratikus értékeknek elkötelezett elit. Szerinte ez megakadályozhatja a demokratizálódást.
19. Lásd: Berger–Berger–Kellner (1973), 104–105. o.
20. Lásd: Mannheim (1980)[1940], 15. o.
21. Mannheim (1980)[1940], 84–85. o.
22. Az 1950-es években faluról városra, esetleg munkatelepekre vándorló székelyföldi adatközlőkkel készült *oral history* felvételek azt bizonyítják, hogy sokan az új rendszer programja által teremtett helyzetet nem tragédiaként fogták fel. Számukra új, előző életükhöz képest jobb lehetőségeket nyújtott, és örömmel használták ki. Azt is lehetne mondani, hogy *az ötvenes éveket mint a szabadság időszakát élték meg*. Lásd a Bodó és Oláh által szerkesztett kötetben megjelent szövegeket (1996).
23. Lásd: Hirschman (1995). A gondolatmenet erre a tanulmányra alapoz.
24. Weber (1987), 54. o.
25. Weber (1987), 58. o.
26. Weber (1987), 58–59. o. Kiemelés az eredetiben.
27. Lásd ennek leírását: Biró–Gagyí (1996).

***IV. INTEGRÁCIÓ – LESZAKADÁS – KISEBBSÉGI
TÁRSADALMAK (KEREKASZTAL)***

A romániai magyar kisebbség Magyarország-képének átalakulása

Szemponatok, adottságok

Az 1989 után beindult – tényleges vagy csupán beharangozott – globalizációs és integrációs folyamatok hangsúlyozottan előtérbe állítják az anyaország és a határon túli kisebbségi társadalmak viszonyát. Meggyőződésem, hogy ez nem csupán politikai kérdés, hanem a posztszocialista régió egyik, kitüntetett szakmai figyelmet érdemlő problémája is. A magyar–magyar reláció viszonylatában ez a kérdés folyamatosan terítéken van, részint a nemzeti kérdést előtérbe helyező kormányok, szervezetek és közéleti súllyal rendelkező személyek politikai beállítottsága, akciói, állásfoglalásai nyomán, részben pedig Magyarország NATO- és EU-csatlakozásának napirendre kerülése miatt. A problémakör fontosságát jelzi, hogy az eddig domináló politikai értelmezések mellett most már fölvetődik a magyar–magyar reláció társadalomtudományi értelmezésének igénye is. Talán nem minden alap nélkül föltételezhetjük, hogy a kisebbségi társadalmak számának 1989 utáni gyors megnövekedése (gondoljunk például a volt Szovjetunió utódállamainak orosz vagy orosz anyanyelvű kisebbségeire) kitermeli az anyaország és a határon túli kisebbség relációjára vonatkozó társadalomtudományi vizsgálatokat és szakmai eredményeket.

Ma még viszonylag kevés szakmai vizsgálatra utalhatunk ezen a téren. Az úgynevezett „szovjetológia” háttérbe szorulása után nagy számban születnek a posztszocialista régiót globálisan kezelő társadalomtudományi elemzések, de csak igen lassan indulnak be a részkérdésekre vonatkozó elemzések. Ezek közé sorolható a határon túli kisebbségek és az anyaország közti relációk társadalomtudományi elemzése is. Természetesen a határon túli kisebbségek helyzetével sok szakmunka foglalkozik, ezek azonban vagy az idegen többséghez való viszonyt vizsgálják, vagy pedig a szóban forgó kisebbség létezését, továbbélését bizonyító etnográfiai, nyelvészeti, demográfiai stb. tényközlésekben merülnek ki. Föltárják a néprajzi értékeket, számba veszik a kisebbségi intézményrendszert, vizsgálják a népesség fogyását, keresik az anyanyelv megtartásának vagy éppen az asszimilációnak a bizonyítékait. Ezek a vizsgálatok csak közvetett módon kapcsolhatók az anyaország és a határon túli kisebbség közti reláció problémaköréhez.

Ebben a tanulmányban a magyar–magyar reláció, ezen belül a Magyarország–romániai magyar kisebbség reláció értelmezésével foglalkozom, ezt azonban nem egyfajta speciális „magyarkérdésként” igyekszem kezelni, hanem az anyaország–határon túli kisebbség reláció szakmai paradigmái szerint. Bár be kell vallani, hogy ezek a szakmai paradigmák – sőt, a használt fogalmak is – esetlegesen.¹ Az anyaország és az azon kívüli kisebbség viszonyát ez idáig a diaszpórakutatás próbálta értelmezni. A közép-kelet-európai régió kisebbségei azonban többnyire nem kivándorlás, hanem határmódosítás révén kerültek „külső” helyzetbe, ezért a diaszpóra megjelölést sokan nem tartják szerencsésnek. A másfajta megjelölések vagy metaforikusak (lásd: anyaország), vagy körülírások (lásd: határon túli magyarság, romániai magyar nemzeti közösség stb.). Ennek ellenére igen fontosnak ítélem az elemzések elkészítését, a fogalmak körülhatárolására irányuló munka elvégzését. Ez a tanulmány nyilván kevés feladatot vállalhat fel ezen a területen. Bevezetésként három fontosnak ítélt kiindulópontot kívánok rögzíteni.

a) A diaszpórahelyzet (a „diaszpóra” kifejezést az anyaországon kívüli helyzet megjelölésére használom) domináns szerkezeti jellemzője az, hogy az anyaország és a határon túli magyar „kisebbségi társadalom” közti viszony folyamatosan változik. Változik abban az értelemben, hogy a határon túli kisebbség az anyaországhoz való viszonyt (a távolság vagy a közelség mértékét és formáját, a kapcsolatok típusait és mélységét) folyamatosan alakítja, módosítja. Ez nem csupán azt jelenti, hogy a magyar–magyar viszony az állandó változás állapotában van, hanem azt is, hogy kisebbségi szemszögből „sohasem elég jó”, és sohasem egyformán mindekinek jó. Vagyis: ezt a viszonyt eleve nem lehet végérvényesen és kiszámíthatóan mederbe terelni. Ennek oka föltehetően az, hogy a magyar–magyar viszony (általában az anyaország–diaszpóra viszony) nem partneri, nem szimmetrikus viszony. A magyar–magyar viszonyra alapvetően az jellemző, hogy az anyaország a centrum, a modell, a vonzásközpont szerepét tölti be, a határon túli kisebbség pedig az igazodó, a közeledő fél helyzetét éli meg. Ez a változó erősségű, de jellemző közeledés egyfajta „rendezetlenségi” állapotban tartja a viszonyt. Egyik vagy másik fél (adott esetben mindkettő) újabb és újabb célokat fogalmaz meg az optimális kapcsolatról, s attól függően, hogy a közeledésre vagy az eltávolodásra törekszik-e, diszkurzív mezőben és/vagy a magatartás síkján a viszony újradefiniálására törekszik.

Csak utalásszerűen jegyezzük meg, hogy az anyaország–diaszpóra viszonyoknak van fordított irányú, aszimmetrikus kapcsolata is. Ebben az esetben a diaszpóra van „jobb helyzetben”, ő képviseli – ténylegesen vagy virtuálisan – a célpontot, a vonzásközpontot. Ez a típusú aszimmetria jellemezte 1989 előtt Magyarország és a nyugati diaszpóra kapcsolatát, napjainkban pedig ilyen viszonyra nyújt példát az észtszországi oroszoknak az Oroszországhoz való viszonya.

b) A kisebbségi társadalom az anyaországhoz fűződő viszonyt két szinten éli meg. Egyrészt *diszkurzív, verbális szinten*, amelynek kollektív és egyéni változatai egyaránt

vannak. Ideológiák, normatív szövegek, intenciók, vélekedések igen gazdag világa ez, amely több-kevesebb megfeleléssel jelzi a közeledési-távolodási mozgásokat, már lefutottakat és ezutánakat egyaránt. A viszony megélésének másik szintje a *praktikum*, a mindennapi cselekvések világához kötődik, amelyeknek szintén vannak közös és egyéni variánsai. A két szinten néha nagyon is különböző folyamatok rögzíthetők, máskor az egyik szint erősíti a másikat.

Az első kiindulópont figyelembevételre megóvhat attól, hogy a közéleti/politikai síkon oly sokszor hangoztatott „partneri kapcsolatoknak” (a testvér-falu-, testvérvároskapcsolatoktól a „magyar–magyar csúcs”-ig) az elemzés során indokolatlanul nagy súlyt adjunk. A második kiindulópont az elemzés során bevethető módszertani eljárások és a megcélozható elemzési területek nagy számára hívja fel a figyelmet. Az anyaország–diaszpóra kapcsolat olyan elemeit vizsgálva (mint például a viszony keretfeltételei, tartalma, az egymásról kialakított kép termelődésének csatornái, a kialakított kép visszahatása magára a viszonyra stb.) célszerűnek tűnik különbséget tenni a diszkurzív szint és a viszonyt alakító hétköznapi cselekvések világa között.

c) Végezetül még valamire szeretném felhívni a figyelmet, bár ez szemléleti vagy módszertani szempontból nem hoz új elemet. Bonyolítja az elemzést és az értelmezést, ha a határon túli kisebbség „társadalomként” működik (vagy szeretne működni): saját etnikai társadalmi nyilvánosságot épít ki, és tart fenn, saját intézményrendszert teremt, az etnikai jegyeket a többségtől való elkülönböződés (s nem egyszer az anyaországtól való elkülönböződés) támogatására próbálja használni. Ilyen esetben az anyaország–diaszpóra viszony elemzése nem tartalmaz ugyan újabb módszertani elemeket, de az elemző munka jóval összetettebb és költségesebb. Ugyanakkor a magyar–magyar reláció szakmai elemzése érdekében lobbyzók számára előnyös helyzetet teremt az, hogy ez a helyzet több, a szűkebb szakmai érdeklődésen kívüli érvert is előtérbe helyez. Ilyen esetben a kisebbségi társadalom magatartása különösen fontos az anyaország és a befogadó ország belpolitikája, a regionális biztonságpolitika szempontjából, de nem elhanyagolható a migrációs trendek, a fogyasztási piacok (beleértve a kulturális és oktatási piacot) szempontjából sem.

*

A kisebbségi „társadalmak” magatartásának, az anyaország fele irányuló relációiknak a vizsgálata legalább annyira költséges, mint egy adott országra irányuló társadalomtudományi elemzés. Nem merülhet ki a határon túli magyar közösség fizikai létezését igazoló, etnikai identitásának jeleit fölmutató pontszerű vagy statisztikai vizsgálatokban. Bár soktényezős, sok embert érintő társadalmi jelenségről van szó, a téma nincs a tudományos érdeklődés homlokterében. Leginkább azért, mert ma egyszerűen nincsen gazdája.

E gazdátlanság magyarázataként említhető, hogy a posztszocialista régióban a pártállami nagy megrendelések (más helyen talán éppen a pártállami tiltások) eltűnése után a társadalomkutatás a szerkezeti és módszertani átalakulás állapotában van, s ezt

az átalakulást nem az expanzió, az új területek meghódítása jellemzi. További magyarázat lehet az, hogy az egyes államok/nemzetek 1989 után hangsúlyozottan foglalkoznak saját identitásuk megerősítésével/építésével, s ehhez határon túli diaszpórák csak annyiban kellenek, amennyiben tényszerűen igazolják az adott nemzet, adott kultúra kiterjedtségét, számszerűsíthető nagyságát. Nem utolsósorban akadályt jelent az anyaország-diaszpóra viszony kutatásában az, hogy az erre a régióra irányuló globális diskurzusok és politikák általában status quókat szeretnének látni (és láttatni). Anyaország és diaszpórai viszonylatában különösen fontosak a stabilitásideológiák. A reláció mint dinamika, mint potenciális változás ebben a kontextusban nem elfogadott és nem támogatott téma.

Ha a fentebb bemutatott kontextust vesszük alapul, a magyar–magyar relációt elemző kutatóként nem vagyunk könnyű helyzetben. Magyarországi vonatkozásban a fentebb említett három „elemző mozzanat” igen erős. Az 1989 előtti társadalomkutatási szerkezet sok ponton átalakulásban van. A határon túli magyar „etnikai lét” jelzésszerű vagy statisztikai bizonyítása rendkívül erős hagyomány. Végezetül pedig a magyar külpolitikának egyik fontos szlogenje az, hogy a magyar–magyar viszony, illetve a határon túli magyar közösségek magatartása kiszámítható és a regionális status quot erősíti. A kérdés az, hogy ebben a közéleti és tudománypolitikai kontextusban mit lehet tenni, melyek a magyar–magyar reláció vizsgálatára irányuló szakmai munka megalapozásának lépései. Melyek azok az érvek és kontextuális támogató hátterek, amelyek a téma társadalmi súlyának, közéleti legitimitásának, s nem utolsósorban finanszírozási keretének megtalálásában fölhasználhatók és mobilizálhatók? A tennivalók részben a téma „marketingfeladatainak” megtervezésére, részben pedig szakmai eredményeket ígérő előzetes vizsgálatok elvégzésére irányulhatnak.

E tanulmány keretében a második mozzanattal foglalkozom jelzésszerűen, elsősorban a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja keretében végzett kutatások eredményeinek számbavétele, továbbgondolása révén.

Magyarország-kép a romániai magyar kisebbség körében

Amennyiben távlatilag a magyar–magyar reláció elemzésére törekszünk, illetve ennek a munkának a módszertani végiggondolásához szeretnénk előzetes leírásokat, esettanulmányokat, elemzéseket végezni, első lépésben hasznosnak mutatkozhat az egymásról kialakított kép vizsgálata, ezen belül az anyaországról kialakított kép elemzése. Ez nyilván nem jelenti a magyar–magyar reláció egészének az elemzését, hanem csupán egy viszonylag kisebb szeletét. Fontos lépés lehet viszont abban az értelemben, hogy a magyar–magyar reláció értelmezésében a politikai dimenzió mellett legitimitást teremt a szakmai dimenzióknak is. Ez utóbbi cél elérése igen fontos, hiszen enélkül nem lehet reménykedni – legalábbis magyar–magyar vonatkozásban – a téma kutatási programjainak kialakulásában.

Intézetünk keretében az elmúlt évek során több olyan kutatási program folyt, amely közvetve, de egy időben több szinten érintette azt a kérdést, hogy a romániai magyar kisebbségi társadalom milyen képet alakít ki, milyen képet őriz az anyaországról. Több program keretében foglalkoztunk azzal is, hogy milyen feltételek közepette, milyen szinteken, miképpen termelődnek ki ezek a képek. Röviden jelezném azokat a kutatási programokat, amelyek a magyar–magyar reláció vonatkozásában, mintegy „melléktermékként” eredményeket hoztak.

a) A Duna TV tervezésének fázisában tanulmányt készítettünk az első magyar műholdas adás várható székelyföldi fogadtatásáról.² E munka keretében vizsgáltuk azokat a korábbi „kulturális hullámokat”, amelyek erősebben érintették a régiót. Ez a vizsgálat részben a „kulturaközvetítés” működési módjára hívta fel a figyelmet (például hanglemezek, történelmi filmek, könyvek, rádióműsorok, szuvenírtárgyak stb. szerepe a hatvanas években), részben pedig azoknak a „mentális képeknek” a jelentőségére, amelyek egy-egy szorosabb kapcsolatteremtés után hosszabb ideig meghatározták a Magyarország-képet (a bécsi döntést követő években kialakult, máig ható Magyarország-kép; a hatvanas évek kulturális termékei kapcsán kialakult Magyarország-kép; a hetvenes évek Magyarországra irányuló turizmusa nyomán kialakult kép stb.).

b) A Székelyföldről 1989 után Magyarországra irányuló vendégmunka kapcsán azt vizsgáltuk, hogy ez a tevékenység milyen hatással van a kibocsátó társadalomra.³ Ez az elemzés a magyar–magyar reláció egész sor elemét hozta előtérbe, nem csupán a tudáselemeket, hanem a fontosabb magatartási modelleket és cselekvési stratégiákat is.

c) Az 1989 után kialakult romániai magyar intézményrendszer felépítésének és működésének a vizsgálata,⁴ valamint a több száz személyre kiterjedő elit életpályavizsgálat⁵ már a Székelyföldnél tágabb léptékben tárgyalta a magyar–magyar reláció romániai fogadófelületét és ágenseit.

E vizsgálatok egy része a székelyföldi régióra, más részük a romániai magyarság egészére irányult. Mivel az anyaországról alkotott kép elemzésére külön kutatást nem folytattunk, a felsorolt programok mennyiségben jelentős, de rendezetlen információs anyagot szolgáltatottak a témáról. Az alábbi összefoglaló ösztönzés lehet a várható alaposabb vizsgálatokra.

A felvetett téma kapcsán négy kérdést kell megválaszolnunk:

1. Hogyan termelődik a Magyarországról kialakított kép?
2. Milyen ez a Magyarország-kép?
3. A Magyarországról kialakított képhez (azt erősítve vagy megkérdőjelezve) milyen egyéni és/vagy kollektív magatartások társulnak? Ez az utóbbi kérdés úgy is föltehető, hogy a Magyarországról alkotott kép milyen módon, milyen mértékben alakítja a magyar–magyar relációt.
4. Változik-e ma ez a kép, és ha igen, milyen irányban?

1. A kép termelődésének módjairól

A fent említett kutatási programokhoz kapcsoló interjúk, helyzetelemzések azt mutatják, hogy az anyaországról kialakított kép 1989 után nagy vonalakban kétféle találkozási helyzetben termelődik.

a) Az egyik találkozási helyzet *szinekdochés találkozás*, amikor a kisebbségi társadalomhoz tartozó személy, csoport olyan elemmel kerül kapcsolatba, amely számára Magyarországot képviseli, amely mint rész, a mögötte álló egészre utal. A lényeg az, hogy a kisebbségi társadalomhoz tartozó személy számára ez az elem mint „magyar”, „magyarországi” jól beazonosítható, a képviseleti szerep nyilvánvaló, a találkozás időtartama rendszerint rövid. Többféle csatornán történik ilyen találkozás. Nem a találkozás csatornája tesz egy-egy találkozást szinekdochés jellegűvé, hanem a találkozási esemény megformálódása és belső tartalma. A különböző találkozási csatornák eltérő módon támogatják egy-egy találkozási esemény szinekdochés kapcsolattá válását. Így például a turisztikai célú utazások, az informatív vagy a kiemelten szimbolikus üzeneteket tartalmazó médiaanyagok, a határon túli magyaroknak címzett jelentősebb politikai és közéleti üzenetek inkább termelnek szinekdochés kapcsolatokat, mint mondjuk a gazdasági kapcsolatok. A legfontosabb találkozási csatornák, amelyek a magyar reláció szinekdochés változatait termelik és támogatják, a következők:

- sajtó, különösen a kisebbségi témájú rádió- és tévéműsorok;
- magyarországi utazások hangsúlyozottan személyes tapasztalatai (kirándulás, ügyintézés, munkavégzés keretében);
- Magyarországot „képviselő” személyek és intézmények megjelenése kisebbségi környezetben (politikai, gazdasági, testvértelepülési, kulturális küldöttségek, turisták);
- „magyarnak”, „magyarországinak” nevezett tárgyak, presztízsértékkel bíró fogyasztási cikkek megszerzése;
- a magyar szimbolikus szféra elemei (Himnusz, zászlók, vezetők, ünnepek stb.);
- Magyarország kisebbségi irányultságú hivatalos vagy hivatalosnak tekintett „gesztusai”: a határon túli magyarokkal kapcsolatos politika deklaratív formái, jogszabályok, a magyarországi hivatalok és hivatalos személyek magatartása stb.

A szinekdochés találkozás azt jelenti, hogy a kisebbségi személy, csoport találkozik a „magyarországi világgal” egy-egy képviseleti elem formájában, de nem ő maga kerül a „magyarországi világ” határain belülre, nem próbál cselekedni annak szabályai szerint, nem él benne, a „magyarországi világon” belül nincsenek számára perdöntően fontos érdekek, célok, tennivalók. A szinekdochés kapcsolat azt jelenti, hogy a „magyarországi világ” az idegen, a „nem az enyém” világ körében marad, a vele való kapcsolat térben és időben lényegesen behatárolt, a határon túli magyarsághoz tartozó személy ebben a kapcsolatban tulajdonképpen csak a „vendég” szerepét tölti be.

A szinekdochés kapcsolatnak ez a rövidre zárt és efemer jellege egyben azt is jelenti – és ez rendkívül fontos mozzanat –, hogy a „vendég” mindvégig uralja és kézben tartja a találkozási esemény egészét. Ha a tényleges találkozási eseményben alul is marad, utólag, hazatérve mindenképpen a találkozási esemény fölé emelkedik: ő határozza meg a találkozási esemény értelmét, szerepét, jellegét, s ő fogalmaz meg véleményt arról a világról, amellyel találkozott.

A Magyarország-kép kialakulásában és működésében a szinekdochés kapcsolatok rendkívül fontosak, hiszen ez az a kapcsolattípus, amelyben a külföldről érkező partner (még akkor is, ha kisebbségi az illető) szabadon, a saját tudás és a saját világ törvényszerűségei szerint formál képet az időlegesen megtapasztalt országról. Az ilyen típusú találkozási esemény mindig lehetővé tesz egy olyan mértékű mentális távolságtartást, amely a Magyarországról kialakított kép kezelésében nagyfokú szabadságot biztosít.

1995–1996-ig végzett kutatásaink eredményei azt mutatják, hogy az erdélyi magyarok esetében mind az elit, mind pedig a mindennapi társadalom – Magyarországgal kapcsolatos helyzetekben – szívesen éli bele magát ebbe a távolságtartó, véleménymondó „vendég” szerepbe. A nyelvi, etnikai azonosság ellenére tartja a távolságot, megőrzi azt a distanciát, amely a véleménymondáshoz kontextust és pozíciót teremt.

b) A másik találkozási típus *pragmatikus, kooperációs találkozás*. Lényege az, hogy a kisebbségi személy vagy csoport a „magyar világon” belül, annak szabályai szerint próbál működni. Vállalkozásba fog, hivatali ügyet intéz, versenyhelyzetbe kerül, pozíciót vagy létalapot teremt magának a magyarországi „térben”. A kapcsolat révén a határon túli kisebbséghez tartozó személy – a kapcsolat tartama idejére – a „magyarországi világ” részévé válik. Ez a találkozás minden esetben *személyközi tranzakciót is jelent*, amely a résztvevők számára haszonnal vagy veszteséggel, előnyszerzéssel vagy hátrányba kerüléssel jár. Az ilyen típusú kapcsolat sok vonatkozásban a szinekdochés kapcsolat ellentettje. Nem ad lehetőséget a találkozási helyzet személyi kontrolljára, nem lehet utólag (hazaérkezve) az otthoni világ szabályai szerint átértelmezni a történeteket, másokkal megbeszélve nem lehet „lefokozni”, nem lehet mentálisan legyőzni a „magyarországi világot”. Már csak azért sem, mert az a világ – a személyes érdekek előtérbe kerülése folytán – immár nem teljesen idegen, nem lehet tetszőlegesen és önkényesen „eltávolítani”.

Elemzésre vár a kétféle kapcsolat egymás mellett élése, illetve az a mód, ahogyan egy konkrét személy vagy család egyszer szinekdochés, máskor pragmatikus, kooperációs módon próbálja kezelni az adódó találkozási helyzeteket. Ez az egyeztetés és lavírozás egyáltalán nem könnyű feladat, mert itt tulajdonképpen a magyar–magyar reláció két, egymással komplementer viszonyban álló megélési módozatáról van szó. Mindkét kapcsolattípus és magatartás ugyanarra a tárgyra (Magyarországra) irányul. De a kétféle kezelésmód egy időben nem érvényesíthető, kizárja egymást. Egy helyzetben vagy az egyiket, vagy a másikat lehet alkalmazni, a váltás azonban

gyökeres szempontváltást és pozícióváltást jelent. Általában megfigyelhető, hogy kisebbséghez tartozók körében vagy az egyik, vagy a másik kapcsolattípus és magatartás dominál. Az egyikről a másikra való átállás az egyéni vagy a családi életvezetésben igen jelentős cezúrát jelent. Aki nem akar vagy nem tud pragmatikus, kooperációs kapcsolatokat működtetni, az általában fokozottan, kiemelten azonosul a színekdochés kapcsolatokkal, illetve az azokat megtestesítő nyilvános vagy rejtett diszkurzív gyakorlatokkal. Ez a réteg jelenti az éppen aktuális Magyarország-kép kialakításának és fenntartásának legfontosabb bázisát. Akik viszont pragmatikus kapcsolatokat teremtenek (ilyenek például a vegyes vállalatok erdélyi partnerei, a legálisan dolgozó vendégmunkások, a Magyarországon tanuló fiatalok, a magyarországi szellemi, kulturális térben helyet kereső erdélyi magyar értelmiségiek stb.) azok számára a diszkurzív szinten forgalmazott Magyarország-képek egyre formálisabbá, tartalmatlanabbá válnak.

2. A Magyarországról kialakult kép

Vizsgálataink tapasztalata szerint 1996–1997-ig mind közéleti, mind hétköznapi szinten az első típus, a színekdochés találkozás dominált.

A színekdochés találkozások az erdélyi magyarság körében kétféle képet alakítottak ki Magyarországról, s ez a két kép egymás mellett élt. Az egyik „nyilvános képnek” nevezhető. Ezt illetett hangosan, társaságban mondani, a sajtóban is ez jelent meg. A következőket pozitív kép lényege az, hogy Magyarország „modern”, „fejlett”, ez már „Nyugatnak számít”, „előbbre vannak, mint mi”, „bár mi is minél hamarabb erre a szintre jutnánk” stb. Ez a kép a mi-ök terminológiában kezeli a viszonyt, s ez a kollektivitás a Magyarországról folyó diskurzusokban tartósan jelen van.

A színekdochés találkozások, illetve az ezek mentén még viszonylag kis számban meglévő pragmatikus találkozások kialakítottak egy „rejtett” Magyarország-képet is, amely többnyire negatív tartalmú, elítélő. Ezt nem illet nyilvánosan mondani, csak bizalmas vagy családi körben, s természetesen a kisebbségi sajtóban sem jelent meg. Ennek ellenére ez a kép is a mi-ök terminológiában forgalmazódott. Lényege egyetlen kulcsmondatban: „a magyarországi világ nem nekünk való”. Az ezt variáló kifejezések nem a személyesen tapasztalt negatívumot fogalmazzák meg, hanem a távolságot, a saját világtól való eltérést, a szembenállást, miközben mindig a saját világ a jobb.

3. A magatartásokról

A pozitív és a negatív kép mögött nagyjából azonos magatartás állt. Eszerint az itthoni, a kisebbségi környezetben lévő saját világot kell erősíteni, rehabilitálni, s Magyarország elsősorban arra jó, hogy elérhető vagy fölkinált erőforrásai révén (pénz, tapasztalat, információ, minták, fogyasztási cikkek, technológiai eljárások stb.) segítse

az itthoni, kisebbségi világ megerősítését mind egyéni, mint közösségi szinten. E meggyőződés ellenében csak kevesen cselekedtek (jelentéktelen számú áttelepülés), inkább jellemző volt a megszerzett pénzek, tapasztalatok, eszközök, információk hazahozása és otthoni környezetben való hasznosítása, a magyarországi világ „más-ságának”, idegenszerűségének hangsúlyozása stb.

4. Mai változások

Az utóbbi egy-két évben a Magyarország-képet illetően szerkezeti változások jeleit látjuk. A diszkurzív szinten forgalmazott pozitív kép megmaradt, sőt a médiában még javult is. Ugyanakkor Magyarország NATO- és EU-csatlakozásának előtérbe kerülésével ez a pozitív kép a korábbinál sablonosabbá vált. A lényeges változás jelei a rejtett, negatív kép alakulásában mutathatók ki. A legfontosabb mozzanat kétségkívül az, hogy ebből a bizalmas diskurzusból eltűnni látszik a reláció mi-ők típusú kezelése. S ez nem csupán nyelvügy! A kép továbbra sem pozitív, de a korábbi mi-ők reláció helyett egyre inkább én-ők formulában nyer megfogalmazást. Vagyis: a kollektív elutasítás rejtett diskurzusa helyett megjelent a reláció egyéni kezelésének az igénye. Ami az egyéni helykeresés, az egyéni kapcsolattartás keresését jelenti. Ezt a lassan, rejtetten szerveződő folyamatot több empirikus megfigyelés igazolja. Az élményfeldogozásokban egyre több a pragmatikus találkozásokra való utalás, a színekdochés találkozások száma pedig vagy kevesebb, vagy pedig a korábbinál jóval kevesebbet beszélnek róla. Előtérbe kerülnek az olyan személyes ügyintézési, kooperációs történetek, amelyek nyilvánvalóan a „magyarországi térben” való pozíciószerzés vagy létalapteremtés lépéseire utalnak. A kooperációs történetekben megjelennek a magyarországi „teret” megcélzó egyéni mobilitási célképek (saját hely kijelölése, keresése).

Egyelőre nem lehet ezeket a törekvéseket statisztikailag felbecsülni, mivel személyes, rejtett folyamatokról van szó. De már kimutatható a magyarországi munkahelyek stabillá válása, a lakásszerzés, a személyi vagyon magyarországi befektetése, a magyarországi érdekeltségi láncokba való bekapcsolódás fölértékelődése, a saját pénzen történő magyarországi tanulás presztízsének növekedése, s 8-9 év után ismét jól érzékelhetőek a kettős állampolgárság vagy a kitelepedési engedély megszerzését célzó előkészületek.

Ez a folyamat még nem termel mérhető kivándorlási mutatószámokat. Az anyaország-hoz való kapcsolódásnak ennél sokkal finomabb, rejtettebb technikáiról van itt szó, amelyeket képszerű kifejezéssel „lehorgonyzási helyek keresésének” lehet nevezni. Eltérő fejlettségű régiók, országok kapcsán ez a rejtett és tartósan érvényesülő súlypontáthelyezés, majd ennek nyomán a fokozatos áttelepülés a társadalomkutatók szemében természetes és logikus folyamatnak tekinthető. Sok példa van rá. Mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy a nyilvános, normatív és pozitív tartalmú Magyaror-

szág-kép érdemben nem befolyásolja ezt a gyakorlatot, s természetesen a meglévő rejtett negatív kép sem. Az időben egyre hosszabb pragmatikus találkozások mentén egyéni (nem családi) célképek termelődnek, amelyek vonzásában megindul a hosszú ideig elhúzódó „helykeresés”. Ez már nem csupán partiumi, kolozsvári, hanem székelyföldi jelenség is. Értelmezéséhez, kezeléséhez alapos szakmai vizsgálatokra van szükség.

Jegyzetek

1. Az anyaország–határon túli kisebbség problémája (némileg más terminológiával) a volt Szovjetunió utódállamaiba került orosz kisebbségek kapcsán került előtérbe. Ezek az elemzések mindig érintik a reláció formáit, csatornáit. Lásd: Brubaker, Rogers: Aftermaths of Empire and the unmixing of peoples. *Ethnic and Racial Studies* sz., 1995. 2. 189–218 o.; Daatland, Christer D. Coping with Displacement. The multiple identities and strategies of the russian-speaking population in Estonia. *Replika 1997* (Special issue: Ambiguous identities in the new Europe).
2. (Munkacsoport): A műholdas tévéadás – egy régió szemszögéből. *Antropológia Műhely*, 1993. 2. sz. 7–36. o.
3. Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1996.
4. Bíró A. Zoltán: Intézményesülési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989–1995 között. *Társadalmi Szemle*, 1996. 8–9. sz. 111–127. o.
5. Bíró A. Zoltán: A társadalom védelme és/vagy építése. Elemzés a romániai magyar elit termelődéséről és szerepéről. *Antropológiai Műhely*, 1997. 3–4. sz. 5–38. o.

Magyarország délről

A vajdasági magyarságnak Magyarország iránt tanúsított viszonyulására rávetül az az aszinkronitás amely az „itt” és „ott” között bomlott és bomlik ki. A Magyarországról alkotott kép valamint a vajdasági magyarság azonosságmódozatai magukon viselik ennek az eltérés-tapasztalatnak a bélyegét. Dacára annak, hogy másutt is, mármint a máshol élő magyar kisebbségek tereiben, felfedhetők eltérés-tapasztalatok, sehol másutt nem rajzolódnak ki ilyen erőteljesen a divergens tendenciák kontúrjai. Amikor Magyarország a kelet-európai birodalomhoz tartozott és részese, elszenvedője volt kommunikációs zárlatoknak, akkor a vajdasági magyarság olyan gazdasági és kulturális lehetőségeket élvezhetett melyek kiemelték a magyarság egészéből. Anélkül, hogy belebocsátkoznék ennek a korszaknak a boncolgatásába, mely ezidőtájt értelmezési konfliktusok tárgya, csupán azt jegyzem meg, hogy a vajdasági magyarok ennek a distanciának, alkalomadtán többletlehetőségeknek és eltérés-tapasztalatnak a tudatában érzékelték Magyarországot. Ami gyakran a pragmatikus viszonyulást részesítette előnyben az emocionális-etnikai azonosulással szemben. Ha másfelé tájékozódunk, így a magaskultúrát vesszük szemügyre, akkor érdemes rögzíteni, hogy a modernitás értekeit szem előtt tartó vajdasági magyar értelmiségi diskurzusok a hatvanas években robusztus kritikai meglátásokkal illették Illyés Gyula metaforikus képét a magyar univerzumról mint az ötágú sípból eredő hangzat szétterjedésének terepéről. Ez a kritikai attitűd a mellérendelődés relációját, a sajátos másság kimondásának és tudatosításának igényét sejtette. Ebben a beállítottságban bennefoglaltatott a páratlan értékűnek minősített magyarországi magaskultúra recepciója. Ám Magyarország mint autentikus nemzeti vonatkozási-centrum amelyből mindent bevilágító fény árad szét, nos, ez a kanonizált nemzeti diskurzusban kivetített kép aligha nyerhetett érvényességet e kontextusban. Hozzáteszem, hogy az univerzális és partikuláris viszonylatának a kortárs társadalomtudományban sokféleképpen faggatott relációja azóta is újraértelmezésre vár a nemzeti keretekben. Legfeljebb ki nem munkált, artikulációt nélkülöző, inkább alkalomszerű megnyilatkozásokat vehetek számba amelyek azt sejtetik, hogy Magyarországhoz a nemzeti egyetemességet hordozó szerepét rendelik hozzá.

Tovább folytatva, amikor a nyolcvanas évek második felében Magyarországon felszínre törtek a második nyilvánosság állásfoglalásai és a második társadalom hajszalérhálózatának működését észleltük, kialakult a szabadságkorlátozó kereteket feszegető Magyarország képe. Ugyanakkor a vajdasági magyar értelmiségi legna-

gyobb része döbbsenten és tompultan figyelte a kor jelenségeit. Ehhez a korhoz kapcsolódik az eltérés-érzékelés irányának megváltozása, az ahhoz az inverzióhoz fűződő beállítottság amely a kilencvenes években a „végérvényesen lemaradunk” tapasztalatában összegződik. Míg Magyarországon a nyolcvanas évek utolsó periódusát áttörésként lehetett értelmezni amely a jövőalakítás feltételeit teremtette meg, a vajdasági magyarság regresszív tendenciákat rögzíthetett amelyek végül is megkérdőjelezték azonosságformáit. Az ezredvégre a divergencia úgy éleződik ki, hogy míg Magyarország azokat a készségeket fejleszti amelyek az európai minták vonzáskörében válnak irányadóvá, a vajdasági magyarság Európaellenes-hangulatot árasztó, etnikai konfliktusokat gerjesztő térbe szorul amelyben rászabadulnak a közép-kelet-európai nyomorúság démonai.

A defenzívába szorultság érzésvilága a vajdasági magyar kisebbség esetében a kilencvenes években újraírta a centripetális és centrifugális viszonylatok kereteit amelyekben a „magyar univerzum” jelentéstartományai létrejönnek. Az úgynevezett posztkommunista kor, a kommunikációs csatornák megnyílásának környezetében, mindenütt az önazonosságra való rátalálás lehetőségét nyomatékosította. Nyilvánvaló, hogy a vajdasági magyar kisebbségnek szembe kell néznie önmagával. Amit csak akkor tehet meg, ha nem takarítja meg a magyar kultúra egészére és a Magyarországhoz való kötődéseire vonatkozó gondolkodást. A vajdasági magyarság Magyarország képének kibomlását nemcsak az a megrendülés-tapasztalat befolyásolja adott módon, amely a nyolcvanas és kilencvenes évek szükségszerű velejárója, hanem annak a készenlétnek a hiánya, hogy azonosságát újragondolja a megváltozott körülmények közepette. A kisebbségi közző megragadásának képtelensége a mélyben húzódó tehetelenségre és restségre utal. Ehelyütt azonban csupán néhány mozzanatot vázolhatok fel amelyek felsorolása különböző, Magyarország-kép darabkáit, részlemeit előlegezi. Ebből az a konklúzió fakad, hogy nemcsak egyneműsített, de stabilizált képről sem beszélhetünk. A pragmatikus érzületvilág képviselőinek élményvilágában kibontakozódó kép újabb impulzusokat nyert amikor a kirobbanó háború okán Magyarország befogadó országnak bizonyult. Azokra gondolok akik mintegy a jugoszláv konstelláció hozadékaként Magyarországon hasznosítható tudás birtokában érkeztek. Ők voltak azok akik, kihasználva az elsőnek érkezők státusához fűződő valamint alkalomadtán az áldozatszerepből fakadó paradoxális előnyöket, kiaknázták a pénztökében rejlő lehetőségeket vagy személyes relációkból származó szimbolikus tőkét működésbe állítva pozíciót teremtettek maguknak a posztkommunista elsődleges felhalmozásban vagy a médiavilágban. Élményvilágukban mérvadó szerepet tölt be a pragmatikus Magyarország képe amely e tekintetben élesen elkülönül a jelenlegi Jugoszláviához képest, hiszen egy gazdaságilag stabil lehetőségegyüttest jelent. Ez a pragmatikus tapasztalat egyúttal normaadó mintákat közvetít a vajdasági érzésvilág felé, amely Magyarországon a Nyugat felé mutató közvetítőt és a gazdasági hatékony-

ság reprezentánsát látja. Azokat a magatartásformákat foglalja magában melyek részeleme a közösségi azonosságformák pragmatikus felfüggesztése.

Többfajta árnyalatot tartalmaz a kilencvenes évek legerőteljesebb transzformációja következményeképpen formálódó tapasztalat, amely Magyarországot nemzeti centrumként látatja és az „anyaország” rendkívül gazdag és sokféleképpen applikálható szimbólumkörével él. A kisebbségi áldozat-diskurzus ugyanis alapvetően elvárás-horizontot teremt, nevezetesen olyan elvárásokat hoz a felszínre amelyek jogosultságokat teremtenek Magyarország irányában. Elsősorban az évtized elején a nemzeti keretre vonatkozó emocionális azonosulás megvalósításának lehetősége valamint a vércsikokat húzó etnikai konfliktusok környezetében kibomló fenyegetettségérzés Magyarországon azon regionális középhatalmat látatta amely a nemzetközi porondon is hatékony befolyást gyakorolhat. Ezen kép logikája szerint Magyarország mint regionális középhatalom felléphet annak érdekében, hogy tehermentesítse a vajdasági magyarságot mindazon megpróbáltatásoktól amelyek a jugoszláv konstellációba való belebonyolultságából kifolyólag háramlottak rá. A segítségre várás érzülete drámaian mutatkozott meg a vajdasági magyarság szorongatásainak csúcsain példának okáért akkor amikor százezres nagyságrendű menekülthullám árasztotta el Vajdaságot. Mindennek ellenpólusát képezte az a, később feltoluló, nemzeti apátia melynek szükség-szerűen követnie kellett a felfokozott várakozásokat. Ezen apátia emocionálisabb változataiban az anyaországnak a nemzeti értékek felismerésében tanúsított bizonytalansága jelenik meg érvként, (metaforikusan szólva: a gyermekét fel nem ismerő szülő képe jelenik meg itt) racionálisabb variánsaiban pedig a délvidék iránt tanúsított hagyományos magyar külpolitikának, legalábbis a XVI. századtól, „kevésbé erőteljes” érdekeltsege szerepel argumentum gyanánt. Ebben a kontextusban tűnnek elő azon látásmód elemei amelynek tengelyében az a Magyarország áll amely képtelen megértetni magát a magyar kisebbségekkel. Ezen diskurzus Magyarországnak Európához való intézményes kapcsolódását sokszor, a kortárs társadalomtudomány fogalmát kölcsönözve, nulla-összegű játéknak mutatja be, a nyereségek az anyaország vonatkozásában egyúttal veszteségeket jelentenek a kisebbségek vonatkozásában. E kritikai diskurzus gyakran hivatkozik arra, hogy az anyaállam nem neutralitást gyakorol, hanem előnyben részesít megfelelő politikai szubjektumokat amelyek irányulásokkal kevésbé zavarják az európai integráció menetét vagy kooperatív viszonyulást tanúsítanak az anyaországban lejátszódó tökefelhalmozás folyamatában.

Amikor 1993-ban törésvonalak keletkeztek a vajdasági magyar politikumban, akkor még erőteljesebben rajzolódott ki Magyarországnak mint osztogató szülőnek-államnak a képe amely, mint az a jó szülőhöz illik, nem neutrális elvek hangoztatásával lép fel hanem az előnyös megkülönböztetés eszközeivel él „övéi” vonatkozásában. Erőteljesebben, mondom, mert minderről nem mint új fejleményről beszélek. Nem az előnyös megkülönböztetés kódjainak problématicumát hozom itt szóba, nem az előnyös megkülönböztetés princípiumát kívánom megkérdőjelezni, hiszen jómagam

is vallo az esélyteremtő állam applikációs mechanizmusainak jelentőségét. Ám a politikai elit Magyarországról formált képének eszköztára végletesen összemosta a közérdek és az egyéni érdekek különbségeit, bizonytalanná tette a mértékek alkalmazhatóságát és kerékkötőnek bizonyult a kisebbségi közjó megfogalmazásában, végül is az egyéni és kollektív identitások viszonyainak ellentmondásaira vonatkozó fáradságos és keserves gondolkodást odázza el ismételten. Mindezzel kapcsolatos, hogy a felbomlott, utólagos perspektívából tekintve egyértelműen kvázi-jellegzetességgel bíró, kisebbségi szolidaritás helyén örökösen a bizalmatlanság, gyanakvás, sértődöttség eszközeivel élő politikai alanyok sarjadtak melyek egymásban nem vetélytársakat hanem letiprandó ellenfeleket látnak. Hovatovább, meg kell jegyeznünk, hogy a konfrontálódó politikai alanyok egyenesen az anyaországhoz való relációjuk különbözőségét érvényesítették legitimációs érvként. Végül is olyan ország-állam imágója nyert megerősítést ezáltal, amely elsődlegesen monetáris eszközök disztribúciójával tehet eleget a nemzeti szubsztancia követelményeinek. Az elosztó állam imágója ugyanis olyan teret teremt ahol nagy a tülekedés az elosztási eszközökért. Szükségszerű hozadéka ennek a képnek, hogy Magyarország afféle disztribúciós centrumként jelenik meg, amelynek kegyeiért versenyezni kell, esetleg úgy, hogy a politikai elit tagjai meglengetik a mártíromság glóriáját a fejük felett, vagy úgy, hogy a vajdasági magyarság egyetlen és autentikus képviselőjeként tüntetik fel magukat. Az elosztó anyaállam projekciójára jellemző, hogy egyszerre foglal magában homályba vesző populizmusokat, etnizáló diskurzusokat, etnikai mozzanatokot instrumentalizáló magatartásokat, pozíciókat féltő meggondolásokat és a modernizációt kétségbeesve folytatni óhajtó beállitottságokat. Tudniillik a redisztribúciót végrehajtó állam akaratlanul is előnyben részesít, rivalizáló pozíciókat teremt. Végül is az anyaállam osztogató, gondoskodó, szabadságot-finanszírozó képe azt az illúziót kelti, hogy a kisebbségi konstelláció radikális módosítása kívülről várható. Hogy kritikai önvizsgálat nélkül, pusztán az érdekek pragmatikus koordinációjával vagyunk képesek módosítani állapotunkat. Ezen önvizsgálat nélkül azonban aligha alakulhat ki adott-ságokat figyelembevevő Magyarországképünk.

Végül is a Magyarországról alkotott értelmiségi kép olyan országot láttat amely az európai feszültségtérben a nyugati pólust választja a keleti ellenében. Azaz, azokat a történelmileg kialakult nyugati értékeket részesíti előnyben amelyek mindig jelen voltak a magyar kultúrában, ám, történelmi konstellációk okán, nem nyertek teljességgel bíró érvényt. Ezen gondolatok szerint a jelenlegi magyar politikai-gazdaságtani irányvonal történelmi dilemmát látszik feloldani a Nyugatra irányuló beállitottságának fokozásával, az úgynevezett átmeneti korban felszínre jutó válságok legyűrésével, ugyanakkor szükségszerűen új fejezetet nyit meg a kisebbségeivel kapcsolatos relációiban minthogy azok eltérő pályán mozognak. Azaz, az európai intézményrendszerbe való beilleszkedés újabb ellentmondásokat teremt amely a magyar „univerzumot” kiküszöbölhetetlenül dinamikussá teszi. Ugyanakkor ezek szerint a magyar politikai-

gazdasági-kulturális orientáció csupán akkor szűnik meg kényszerpályán mozogni amennyiben innovatív erővel rendelkezik. Pontosabban ezen értelmiségi diskurzusok szerint a magyar politikai és kulturális elitek innovációra kényszerülnek hiszen a kisebbség-anyanemzet vonatkozásrendszerben újra kell értékelniük nemcsak a magyar de az európai történelem folyamatait is. Ami azt jelenti, hogy az európai csatlakozás új formákban mutatja meg a kiszolgáltatottság veszélyét. Attól függően, hogy ezek az elitek mennyire lesznek képesek válaszolni az innovációs készlet-ekre, alakul majd a kisebbség-anyanemzet viszonylat. Az európai intézményrendszerbe való tagolódás nem a révbe való bejutást, hanem egy új gondolkodás kezdetének szükségességét erősíti. Ezzel teljesedik ki az újfajta kihívásokkal szembenező ország képe.

Törésvonalak a határon túli magyar politikában 1989–1998

Dolgozatomban három jelenségről szeretnék szólni. I.: a „határon túliság” mint téma fogalmi megközelítéseiről; II.: a politikai eliteken belüli lehetséges törésvonalakról, és III.: az utóbbi tíz év magyar kisebbségi közéletében felmerült – és általam kiemelten fontosnak tartott – vitatémákról.

Mondandóm alapját részben a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek 1989 utáni iratanyagát feltáró kutatásunk közben szerzett tapasztalatok képezik. Az ugyanabban a témában készült kronológiák és bibliográfiák szerkesztéséből is sokat tanultam. Leghasznosabbnak azonban azok a beszélgetések bizonyultak, amelyeket a dolgozat vázlatáról határon túli szakértőkkel folytattam.¹

A téma megvitatását azért tartottam fontosnak és időszerűnek, mert a magyar kisebbségekkel kapcsolatos kutatások részterületekkel foglalkozva nem adhatnak átfogó képet a határon túli magyarság politikai viszonyait meghatározó háttér folyamatokról. Így az elemzők elé – néhány fontos, részben publikálatlan tanulmányt kivéve² – az aktuális ügyek (belső és külső konfliktusok) kerülnek. Nem különülnek el egymástól a rövid távú jelenségek és a hosszabb távon is meghatározó hatású folyamatok. A kérdéskör ezáltal kényszerhelyzetek sorozatában kerül napirendre, miközben elmarad a stratégiai álláspontok megfogalmazása.

Legalább ilyen fontosnak tartom a szomszédos országok magyar politikai önszerveződéseinek összevetését.³ Egyrészt azért, hogy a közép-európai folyamatok között helyezük el a történeteket, másrészt, hogy tükröt tarthassunk Budapest határon túli magyarság-politikája elé.

I. A fogalmi meghatározottságról

A határon túli és a magyarországi közírásban egyszerre van jelen és keveredik a *politikai önmeghatározások* sora és a problémakör *társadalomtudományi* megragadása. Az előbbieken elmaradt az 1980-as években még általános *nemzetiség* kifejezés használata, és a határon túl előbb a *nemzeti kisebbség*, majd az önálló politikai jogalanyiságot képviselő *nemzeti közösség*⁴ vált általánossá mint önazonosító megfogalmazás. A VMDK (Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége) dokumentumaiban *magyar népcsoport*, a KMKSZ (Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség) auto-

nómia-elképzelésében *a magát szabadon magyarnak valló lakosság* kifejezések is szerepelnek.) A nemzeti közösség programcélját a *társnemzet* kifejezéssel deklarálták.⁵ Magyarországon a politikai életben a nemzeti közösség kifejezés vált általánossá a tömegkommunikációban használt *határon túliak*, *szórványmagyarság*, az utóbbi időben feltűnt (*elszakadt*)⁶ *nemzetrészek* megnevezések mellett. A nemzeti közösségként (egységes egészként) való felfogáshoz kapcsolódnak a legáltalánosabb földrajzi meghatározottságok is pl. *vajdasági magyarság*, *erdélyi magyarság*, *felvidéki magyarság*, *szlovéniai magyarság*, *horvátországi magyarság* vagy *magyar közösségek* is. Magyarország megnevezésére a kisebbségi sajtóban a kilencvenes évek elején még rendszeresen használták az *anyaország* megnevezést, de ez folyamatosan visszaszorult.⁷

A társadalomtudományi szakirodalomban magyar etnikumról (etnikai közösség), egy-egy régió (alrégió) társadalmáról, magyar életvilágról, -szféráról, magyar intézményrendszerről, magyar diaszpóráról beszélnek, de mindezekben egy-egy le nem írt (saját működési mechanizmusokkal bíró) határon túli magyar társadalmat értenek. Ezt a kategóriát már csak azért is nehéz volna körülírni, mert a különböző szakterületek kutatói más és más módon határozzák meg az érintett társadalmi csoport kritériumait: antropológiai, szociológiai, statisztikai, demográfiai, nyelvészeti, közgazdasági, jogi szempontból.

Létrejöttüket tekintve, a határon túli magyar társadalmak, történeti értelemben, az impériumváltással keletkezett *kényszerközösségek*, amelyek fejlődését egyrészt a belső és külső modernizációs kihívások, másrészt az adott ország többségi/államnemzetének államépítési illetve az „anya”-ország politikai törekvései, valamint az ezekre adott válaszok határozzák meg. A húszas évektől kezdve ezek a töredéktársadalmak az új helyzethez (belső rétegzettségüktől és a regionális hagyományoktól függően), alkalmazkodva, az anyaországtól és a többi elcsatolt terület magyar csoportjaitól eltérő viszonyok között külön fejlődtek. Paradox módon a *szétfejlődés* révén épp, a helyi viszonyokhoz való minél hatékonyabb alkalmazkodás biztosíthatta az önazonosság intézményes megőrzését. Ezért a második világháború időszakában már a Felvidékről és Erdélyből saját csoporttudattal: erős regionális (-kisebbségi) öntudattal rendelkező csoportok kerültek vissza Magyarországhoz. Az 1945 utáni generációváltások során és a hetvenes évekre kialakult kettős kötődés, a hídszerep intézményesítése révén a kulturális elitek új és önálló önazonosság ideológiákat fogalmaztak meg vállalva a másságot az anyaországhoz és az államalkotó többségi nemzethez képest.

Politikatörténeti szempontból a magyar kisebbségek 1918 és 1938/40/41 között, valamint 1989 után *önálló politikai közösségekként* léptek fel, és etnikai alapon külön politikai pártokat hoztak létre. 1944/1948 és 1989 között különböző csoportok az egyes országok kisebbségi illetve *magyarságpolitikájának keretein belül* próbálták a magyarság érdekeit megjeleníteni.

Az 1990 utáni, önálló magyar politikai közösségek létrejöttének okait, az 1989-es közép-európai demokratikus változásokon túl a következőkben látom:

1. A megújuló kisebbségi magyar kulturális és politikai elitek nem tudták nyelv- és identitáspolitikai érdekeiket az adott többségi nemzet politikai pártjainak modernizációs-demokratizációs stratégiáin belül érvényesíteni. Így törekvéseik hamarosan külön politikai érdekként intézményesültek önálló, civil társadalmi kezdeményezésekben, illetve pártokban.

2. Az új alkotmányozási folyamat során politikailag (is) kisebbségé váltak, mivel nem deklarálták őket a többségi nemzettel egyenrangú államalkotó tényezőnek.⁸

3. Magyarország 1990 után külpolitikai törekvései között az euró-atlanti integráció és a szomszédságpolitika mellett a határon túli magyarság érdekeinek képviselését is vállalta. A kisebbségi kérdést nemzetközi ügyként kezelte: az Antall-doktrína révén Magyarország védőhatalomnak deklarálta magát a határon túli magyarság ügyeiben, másrészt a szomszédos országok magyar pártjait a nemzetközi kapcsolatok tényezőiként fogta fel.

4. A határon túli magyar elitek 1992–96 között kidolgozták a maguk – jövőképet adó – autonómiakonceptióit, ám ezek megvalósításához (valójában a kisebbségi problémák kezelésére adott színvonalas technikákhoz) nem találtak politikai partnereket a többségi nemzet(ek) körében. De ezek a tervek a kisebbségi politizálás alapelvevé tették az önálló kulturális-oktatási intézményrendszer megteremtésének szükségességét.

A tömör fogalmazás árnyalása érdekében néhány szerkezeti és szemléleti problémára külön is ki kell térnem.

Az ausztriai és a szlovéniai magyarságot olyan, elsősorban kulturális közösségeknek tartom, amelyek az adott többségi intézményrendszeren, illetve önkormányzataikon keresztül folytatják érdekérvényesítésüket. A horvátországi magyar politikai szervezetek alapvetően a többségi pártokhoz kapcsolódnak, és ebben a kapcsolatrendszerben próbálják meg külön érdekeiket érvényesíteni.⁹

Egy-egy adott kisebbségi társadalom képét a saját, illetve a magyarországi nyilvánosságban a kulturális és politikai elit teremti meg, tehát eleve konstruált képről és közösségről van szó. Így hangsúlyoznom kell, hogy politikai közösségről, politikai életről beszélve, az elit viszonyait próbálom rendszerezni és általánosítani. Noha mindez Budapestről nézve banalitásnak tűnik, de még a témával foglalkozó körökben is gyakori, hogy egynemű határon túli közösségekről beszélnek. Azt, hogy nem összetett, tagolt szerkezetekről van szó, bizonyítja, hogy a parlamenti választásokon a magyarság egységes támogatására számíthatnak az ottani magyar pártok, társadalmi hovatartozástól függetlenül.

A harmadik megjegyzésem is a magyarországi tagolt politikai rendszer és a szomszédos országok egységesítésre törekvő magyar politikai viszonyai közti aszinkronitásához kapcsolódik. Az eddigi választási kampányokból jól látszik, hogy míg a magyarországi politikai életben különböző szakkérdések körül forog a vita, a szlovák, ukrán, szerb, román politikai életben ezek a kérdések is nemzeti sorskérdésekké transzformálódnak át: *a politikai életnek nemzeti, és nem elsődlegesen demokratikus legitimitációja* van. Fokozottan érvényes ez a szomszédos országok magyar politikusaíra, akik ráadásul saját választóik előtt is egy etnikai/nemzeti diskurzust folytatnak. S amikor a magyarországi pártokkal, nyilvánossággal érintkeznek, ugyanezt a nyelvet használják. A magyarországi politikusok pedig a külmagyar politikai közegben vagy egysíkúan ráállnak a közvetlenül etnikai, kulturális problémák boncolására, vagy egyszerűen idegenül és általánosságként hat mondandójuk.

II. A törésvonalak keresése

A kisebbségi és hazai sajtóban a határon túli magyar szervezeteken belüli politikai nézeteltérések mint az egész közösségen belüli választóvonalak kerülnek bemutatásra, miközben a pártbomlások jól mutatják, hogy elsősorban a politikai/kulturális eliten belüli konfliktusokról van szó.¹⁰ A belső vitákban kialakult az irányzatok elnevezése és az eddigi szakirodalom jó része arra utal, hogy itt politikai értékek ütközéséről van szó. A leggyakoribb kategóriapárok: liberális–nemzeti/népi/keresztény; jobb–bal; kíséret–kemény mag–kollaboráns; kuruc–labanc; mérsékelt–radikális; érték–illetve érdekorientált.¹¹ Ha azonban megnézzük a külső konfliktusokat, akkor mind az alapszerződések körüli vitákban, mind a nyelvpolitikai konfliktusok során az előbbi jelzők alapján nem igazán lehet, a megnyilatkozók között lényeges különbséget tenni.

Az ellentétes álláspontok két téma körül csoportosulnak: 1. A magyar politikai szervezeteknek a többségi nemzet demokratikus/euroatlanti orientációjú erőihez való viszonya, és a velük való együttműködésben követendő stratégiák. 2. Az *identitáspolitika* alapkérdése: a nemzeti önazonosság megtartásához elegendő-e az állampolgári jogegyenlőség és a *nyelvpolitikai* jogok biztosítása, vagy szükséges-e ezen túl az önálló kisebbségi intézményrendszer kiépítése?

Jászi Oszkár 1918 tavaszán a nemzetiségi politikusok értéktagságát az integratív nemzetiségpolitika szemszögéből, a következőképpen látta. „Míg egy nemzetiségnek nincs anyanyelvű iskolája, közigazgatása, bíraskodása, lehetetlen a nemzettagokat ezektől eltérő problémák iránt érdekeltté tenni, lehetetlen utat nyitni természetes osztályellentéteknek, a világnézeti ellentétek politikájának.”¹² Abban a szakirodalom egyetért, hogy az utóbbi tíz évben Közép-Európában nem az integratív kisebbségpolitika határozta meg a magyar kisebbségi politizálás kereteit. S azt is tapasztaljuk, hogy az úgynevezett mérsékelt–radikális szembeállítás a nyelvi vagy az intézményes jogszüksítések alkalmával nem működik: a mérsékeltnek tekintett kisebbségi politikusok

is teljes vehemenciával vetik be magukat az általában verbális aktivitásban kimerülő küzdelembe.

Az utóbbi tíz év történéseiből kiindulva, véleményem szerint, a kisebbségi eliteken belüli viták és elkülönülések nem elsősorban a hagyományos politikai értékek/világnézetek mentén mint inkább más tényezőkkel értelmezhetők. (A világnézeti szempontok jelentőségét nem tagadom, de nem tartom azokat elsődlegesnek és úgy vélem, hogy a stratégiai útkeresésében van szerepük.) A két világháború közti kisebbségtörténetből kiindulva az alábbiakban újra vizsgálom az akkor érvényes törésvonalakat: kisebbségpolitikai stratégia, nemzedéki kérdés, területi szempontok, felekezeti különbségek, nyelvhasználat.

I. Kisebbségpolitikai és önszerveződési stratégiák

A magyar érdekvédelmi szervezetek viszonyát a többségi társadalom politikai szervezeteihez alapvetően három típusba lehet sorolni.

a) Az önszerveződés első időszakában az csehszlovákiai FMK (Független Magyar Kezdeményezés) a NYEE (Nyilvánosság az Erőszak Ellen) mozgalmon belül próbált politizálni; az RMDSZ (Romániai Magyar Demokrata Szövetség) képviselői 1990 tavaszáig részt vettek a Nemzeti Megmentési Front tanácsában; a KMKSZ az 1990-es parlamenti választásokon egy ukrán jelöltet támogatott a döntően magyarok lakta beregszászi járásban. Ezek azok a kezdeti kísérletek, amikor a magyar kulturális alapon szerveződő mozgalmak egy-egy többségi szervezettel együtt, illetve azon belül próbálták meg érdekeiket érvényesíteni. Az együttműködés gyökere természetesen mindhárom esetben más volt, de a magyar önszerveződések mindenütt az adott ország aktuális rendszerváltó szervezeteihez kapcsolódtak.

Szlovákiában és Jugoszláviában a magyarlakta területeken a többségi pártok nagy számú magyar parlamenti és helyhatósági képviselőt indítottak. Bár az előbbi helyen Gyimesi György vezetésével még szatellit pártot is sikerült létrehozniuk komoly eredményt nem tudtak elérni.¹³

b) Egy másik modell a kilencvenes évek első felének-közepének politikai jogalanyiságból és az önrendelkezés elvéből kiinduló autonómia-felfogás, amely olyan egységes szervezeti keretekben gondolkodott, ahol a mozgalom egyben az adott terület magyarságának önkormányzata is lehet. Ebben a modellben a mozgalmából egyre inkább politikai párttá váló intézmény egyben az autonómia megtestesítője is. Tehát egyszerre kell önkormányzatként az erőforrásokat menedzselő szerepet, és mint politikai párt a parlamenti érdekvédelmet ellátnia. Ennek legkifejlettebb formája az RMDSZ „állam az államban” elképzelése volt.¹⁴

Egy ilyen irányú autonómia kiépítése megbukott a jugoszláviai háborús helyzetben, az elit más csoportjainak ellenállásán és a VMDK vezetésének széteséséhez vezetett 1994-re. A KMKSZ infrastrukturális gyengesége miatt, valamint az elit más csoport-

jainak a budapesti és az ungvári–központi ukrán törekvésekhez való viszonya és a személyi feltételek hiánya következtében nem tudott markáns autonomista stratégiát kiépíteni. Szlovákiában a magyar pártok megosztottsága, a meciari kormányzat nyelvpolitikai és közigazgatási aktivitása miatt maradtak meg programszinten a „társnemzeti koncepció” és a révkomáromi határozatok.¹⁵ Ez utóbbinál épp a pártpolitikai félelem akadályozhatta meg az autonómiatörekvésnek keretet adó százas nagytanács megválasztását. Az RMDSZ-ben a kolozsvári nyilatkozat (1992), majd a brassói kongresszus (1993) után kiépültek az „állam az államban” modell keretei, de már az egésznek legitimitást adó belső kataszter létrehozása és a választás megszervezése a politikai realitásokra hivatkozva elmaradt.¹⁶

c) 1996-ban Romániában, majd 1998-ban Szlovákiában új politikai helyzet állt elő, mivel a magyar pártok számára is lehetőség nyílt a kormányzati részvételre, és koalíciós partnerként bekerültek a hatalomba.¹⁷ Szlovákiában ennek előzménye volt az etnikai alapú területi autonómia követelésének feladása, és hallgatólagosan ugyanez történt Romániában is. Az új helyzetben – a kisebbségi kulturális/politikai eliten belüli átszaporosulás mellett – előtérbe került a hatalomban való személyes részvétel és a politikai intézményrendszer átalakításában való közreműködés reménye.

A kisebbségpolitikai, stratégiai megfontolások eltéréseit nem lehet egy-egy tényezőre visszavezetni. Rendkívül fontosnak tartom a pártok és a koncepciók geneziséit, mert már itt nyilvánvalóvá váltak a szocializációs különbségek, az, hogy az egyes politikai személyiségeknek milyen elképzelése alakult ki a kisebbségi kérdés kezeléséről.

A következőkben országonként tekintem át az önszerveződéssel kapcsolatos eltérő elképzeléseket, és arra keresem a választ, hogy melyek azok a tényezők, amelyek leginkább meghatározták a kisebbségi magyar politizálás intézményes kereteit.

Ukrajna

Az 1988-ban gombamód szaporodó helyi magyar művelődési köröket az akkori megyei vezetés által elfogadott magyar értelmiségiek egy a Csemadok-hoz (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége) hasonló rendszerkonform kulturális szervezetbe akarták tömöríteni. Ebben az esetben a pártkontrollhoz némi anyagi támogatás is járulhatott volna. Az ugyanakkor szerveződő, megyei, ukrán Sevcenko társaság példája (1989. január) azonban azt bizonyította, hogy az állami és pártszervek irányítása nélkül is létrehozható nemzetiségi alapon társadalmi szervezet. Mindez lehetőséget adott az addig periférián mozgó értelmiségieknek a helyi magyar önszerveződésekben meglévő informális befolyásuk intézményesítésére. Az 1989 februárjában így megalakuló KMKSZ már egyértelműen a hatalomtól független magyar érdekvédelmi szervezetként jött létre, amely a kulturális értékek védelmét tartotta

legfőbb feladatának. A mozgalom jellegét Fodó Sándor személye határozta meg. Felsorakozott mögéje egyrészt a hivatalos magyar kulturális elit, másrészt addigi tanítványi és baráti köre. Az előbbi csoport folyamatosan morzsolódott le az elnök környezetéből. A gyorsan felduzzadt, szervezet, amelynek tapasztalatokkal nem rendelkező sok vonatkozásban kaotikus vezetése, az elnök személyétől függött kiváltotta az magát 1992-ben Demokratikus Platform néven megszervező Dupka György által vezetett csoport bírálatait. 1993-ban az ellentétek két kérdés körül bontakoztak ki. Egyrészt a kárpátaljai magyarság véleményének figyelmen kívül hagyásával megkötött ukrán–magyar alapszerződés és kapcsán, másrészt a beregszászi parlamenti jelölt személye körül. Az első témában a magyarországi tömegkommunikáció és a pártpolitikai ellentétek szétrombolták a KMKSZ vezetése által megfogalmazott egységes álláspontot. A választási jelöltállítás esetében már nem a külső tényező volt az elsődleges, hanem stratégiai megfontolások kerültek előtérbe. Fodó, a KMKSZ elnöke került szembe Tóth Mihállyal, a helyi járási közigazgatás addigi megbízottjával és a helyi KMKSZ szervezet jelöltjével. Vagyis a KMKSZ országos reprezentációja, a nyíltan MDF elkötelezettségű Fodóval állt szemben, a tömbmagyarságban lévő elit közigazgatási tapasztalatokkal bíró jelöltjével, akihez helyi ügyek intézésében nagy reményeket fűztek, és akit a magyarországi ellenzéki pártok is támogatásukról biztosítottak. A helyi jelölt választási győzelmét követően az UMDSZ (Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség), és MÉKK (Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége) létrejöttével tovább folytatódott a politikai szétesés. A legnagyobb tömegbázissal bíró KMKSZ tagsága azonban alig csökkent. A kiválással létrejött egy a sajtóban és a magyarországi tömegkommunikációban is jól reprezentált értelmiségi csoport, amely felvetette a helyi reális problémákat, ezek megoldására terveket dolgozott ki, de belső anyagi erőforrásai és a gyér külső (elsősorban budapesti) támogatás nem tették lehetővé nagyobb programok megvalósítását. A magyarországi kormányzattól és a megyei vezetéstől elszigetelődött KMKSZ vezetése egyrészt kidolgozta a helyi autonómia koncepcióját, másrészt a magyarországi támogatások 1994 utáni beszűkülése után megteremtette „saját infrastruktúráját”, és önálló intézményrendszere alapját a beregszászi tanárképző főiskola létrehozásával.¹⁸ Az új intézmény támogatását a magyarországi kormányzat sem tagadhatta meg, és ezáltal meg teremtették egyrészt az elitképzés és megtartás bázisát, másrészt a kulcsfontosságú oktatási autonómia alapkövét. Az 1998-as parlamenti választásokon a beregszászi járásban Kovács Miklós, a KMKSZ új elnöke legyőzte Tóth Mihályt. Kovács radikális retorikája szerint a törésvonal a kollaboráns nómenklatúra és a kemény mag, vagyis a nemzetiségi érdekek hiteles képviselői között húzódik. A másik tábor szerint a problémamegoldó, kompromisszumokat kereső, gazdaság- és társadalomszervezésre koncentráló csoporttal egy a kárpátaljai magyarság kizárólagos képviselőre törekvő, a magyarországi jobboldali politikai erők által irányított, az ukrán kormányzattal szembehelyezkedő, a nemzeti sérelmekre koncentráló csoport áll szemben. Tehát a tagolódás körüli vitában

itt nem az autonómia akarása vagy nem akarása áll előtérben, hanem a nómenklatúras múlt (avagy jelen?).

(Cseh)Szlovákia

Az 1989-es változások egyedülálló helyzetben érték a felvidéki magyarságot: létezett összefogó kulturális szervezete (Csemadok), illegálisan működött a Kisebbségi Jogvédő Bizottság és Duray Miklós személyében egy ellenzéki múlttal, kapcsolatokkal bíró, általánosan ismert, karizmatikus személyiséggel rendelkezett. A pátszerveződések kialakulásakor alapvetően négy különböző elképzelés jelentkezett.

A 68-as nemzedék a Csemadok-ba kívánta bevonni az új szerveződések, ezzel egy általuk vezetett egységes magyar mozgalom jött volna létre, és a kormányzati hatalmon belüli személyes részvétellel gondolták érvényesíteni a magyarság kulturális érdekeit.

Velük szemben a Duray volt munkatársi köréből kikerülő fiatal értelmiségi csoport az FMK létrehozásával egyrészt az ideológiai tagozódás mellett szállt síkra. Úgy vélték, hogy az általános közép-európai átalakulásban a magyar önszerveződéseknek minél hatékonyabban kell kivenni a részüket, és a kisebbségek problémáit NYEE mozgalmat segítve a politikai rendszert megváltoztatva lehet a leginkább kezelni.

A csehszlovákiai politikai folyamatokba csak 1989 decemberében bekapcsolódó Duray Miklós néhány hónap után, feltehetően a prágai tapasztalatokból okulva, már önálló magyar politizálásban és pártban gondolkodott felhasználva a Csemadok, a magyar pedagógusok és a közigazgatásban dolgozó, magyarságukat vállaló szakemberek meglévő kapcsolathálóját.

Az MKDM (Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom) létrehozása először az FMK vezetése részéről merült fel, elsősorban a falusi, vallásos magyar szavazók megnyerése érdekében. Később a mozgalom elszakadta szlovák kereszténydemokráciától annak nacionalista hagyományai miatt, majd az Együttéléstől az erősebb szervezet egységtörekvései miatt identifikálódott. Stratégiai súlyát jelentősen megnövelte, hogy 1994 (a révkomarómi nagygyűlés) után a szlovák nyelvű tömegkommunikációban egyre nagyobb teret kaptak a párt vezetői. Választói befolyása növekedése folytán a szlovák–magyar kapcsolatokban is eredményeket fölmutatni akaró Horn kormányzat ebben a pártban egy az Együttélésnél „pragmatikusabb” tárgyaló félre talált.

A szlovákiai magyarság politikai elszigetelődésének időszakában (1992–1995) az Együttélés vezetése önálló politikai jogalanyként képviselte a felvidéki magyarságot a társnemzeti koncepciót és a különböző autonómiaterveket kidolgozva. Ezek a tervek nem csupán nyelvhasználati és közigazgatási technikák voltak, hanem jövőképet rajzoltak az esélyegyenlőség és a politikai egyenrangúság elvei alapján.

A felvidéki magyar politikai élet összetettsége miatt félrevezető volna MPP (Magyar Polgári Párt)–MKDM–EPM (Együttélés Politikai Mozgalom) ívet húzni a pragmati-

kus-együttműködőktől az autonómista önrendelkezőkig terjedő álláspontok ábrázolására. Annál is inkább, mivel az MPP is komoly autonómiakonceptióval rendelkezett. De a pártok mögött húzódó csoportok eltérő stratégiája a meciari, igen aktív jogszükítő magyarságpolitika következtében ki sem bontakozhatott. Elsősorban azért, mert emberi jogi nézőpontból is alapvető követelményeket sértett meg, illetve meglévő nyelvhasználati és közigazgatási jogosítványokat vett el. Ezért a politikai–szervezeti tagoltság ellenére, az elit körében folyamatos – a harmincas években már tapasztalt – kisebbségi/nemzeti összezáródásnak lehettünk tanúi.

Jugoszlávia/Vajdaság

A jugoszláviai magyar kulturális elit hetvenes-nyolcvanas években kialakult, más hasonló magyar csoportokhoz viszonyított előnyei a kilencvenes évekre hátrányukká váltak. Ennek az elitnek néhány képviselője fontos posztokat töltött be a Vajdaság politikai vezetésében, és komoly intézményes háttérrel rendelkeztek: Fórum Ház, Hungarológia Intézet, folyóiratok és hetilapok szerkesztőségei. Mindez azonban a „testvériség egység” ideológiájának időszakában a jugoszlávizmus alapján működő integratív kisebbségpolitika alapján történt. Kialakult egy olyan helyzet, amelyben a jugoszlávizmus intenzív vállalásával az erőforrások elosztásának közelébe lehetett jutni. A nem csupán lokális, hanem etnikai alapú önszerveződésre, valamint a sajátosan magyar problémák nyilvános feltárására nem nyílt lehetőség. Aki nem tartotta be ezeket a játékszabályokat, azt maga a magyar nyelvű intézményrendszer is büntette (Mirnics-, Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület-, Sziveri-, Viczei ügyek) vagy egyéni kompromisszumokat kötve fogadta be (Új Symposion nemzedékek Sziveri időszakáig).¹⁹

A nyolcvanas évekre legitimációs váltás történt Jugoszláviában. A jugoszlávizmus jóléti-szabadság ideológiáját a nemzeti retorika váltotta fel. Ebből a nemzeti közösségek öntudatosodása következett, a konfliktuskezelésben, és a helyi döntésekben pedig a nemzeti szempontok előtérbe kerülése. Ezt a nemzeti összezáródást azonban a vajdasági magyar elit nem tudta követni, hisz egész szocializációja a jugoszláv öngazgatási rendszer hatékonyságának növeléséhez kapcsolta (Rehák László munkássága). Ehhez az is hozzájárult, hogy a valós problémákat felvető Sziveri nemzedék pályáját épp a Fórum Ház elitje derékba törte és a Ristič-üggyel²⁰ sem tudott a kulturális elit mit kezdeni.

Tehát a nyolcvanas évek végére hiányzott az önmeghatározást végiggondoló és tudatosító csoport, és egy közismert, hiteles, szimbolikus értelemben is vezetőnek tekintett központi személyiség. Ezzel szemben fennmaradtak az állami vagy tisztázatlan tulajdonú kiadók, folyóiratok, napilap és az Újvidéki Egyetem (kisebbségpolitikai kérdések vitatását kerülő) Hungarológiai Intézete/Tanszéke, tehát az addigi közvéleményformáló és értelmiségi szocializációs keretek.

Ezek között az adottságok között lényegében két stratégia fogalmazódott meg. Néhányan a Szerbia polgári átalakításában való részvételben látták a kiutat. Itt Várady Tiborra szokás utalni, de a választási eredmények azt mutatják, hogy ennek a stratégiának jelentős támogatottsága lehet a magyarság körében.²¹ A másik markáns vonulat a VMDK által képviselt önálló politikai jogalanyiség, amelyet autonómiakonceptióikban fogalmaztak meg. A VMDK vezetése vállalta egy teljesen más legitimációs rendszerben szocializálódott magyar anyanyelvű társadalmi csoport képviselését a szerb nemzetállami törekvésekkel szemben. Így az autonómia akarása egyrészt védelmi technika kidolgozását célozta, másrészt legalább ilyen fontos, hogy megfogalmazta és tudatosította a nemzeti különállásra és önkormányzásra való igényt. Minderre háborús körülmények között került sor. Az előbb említett szemlélet-önkép átalakulási folyamatot erősítette a Szerbiában egyedülálló, magyarok által alulról szervezett háborúellenes békemozgalom. A VMDK-t mint mozgalmat azonban rendkívüli módon megterhelték a háborús körülmények okozta segélyezési feladatok és a szerb menekültek vajdasági betelepítéséből adódó egyre gyakoribb helyi (közigazgatási-etnikai) konfliktusok. Legalább ilyen fontossá vált néhány társadalomlélektani folyamat is. A VMDK számára kulcsfontosságú volt a magyar nyelvű médiának az autonómia-törekvések, az önálló közösség tudatosításában való felhasználása. Csakhogy ezek állami illetve tisztázatlan kezelésben voltak, amelyhez nem lehetett hozzányúlni. Ebben a konfliktushelyzetben a VMDK vezetői egy *doktriner hangvétel*t alakítottak ki, amely 1993–94-re a sajtóban egyre több kritikát kapott. A középrétegek körében az addigi jugoszláv öngazgatási keretek radikális szétesése, az egzisztenciális ellehetetlenülés, az anyaországhoz való viszony megváltozása (gazdagból szegény rokon státusba kerülés) tömeges kitelepedéshez vezetett, és – a szerbhez hasonló – *hiszterizált közhangulatot* alakított ki. Ebből adódhatott, hogy a vajdasági magyar-magyar konfliktusokat is egyre nehezebben tudták kezelni, és ennek jeleként a sajtópolemiák hangja is eldurvult. A harmadik fontos tényező *a segélyezés hatása* volt. A már említett Magyarországhoz való megváltozott viszonyon/státuson túl, a tisztázatlan feltételek között folyósított anyagi támogatások és a felhasználásuk körüli felelősség nemcsak egyének, hanem helyi közösségek, szerveződések morális alapjait is szétverhették.

A VMDK bomlásának okaként több dolgot lehet felhozni: a platformosodás megakadályozását, a Hódi ügy hatását, a budapesti, illetve belgrádi kormányzati törekvéseket, a magyar társadalmi szerveződések kielégítetlen igényeit, a szórvány és tömbérdekek eltérő voltát. Valószínűleg ha különböző mértékben is az előbb felsoroltak egyaránt hozzájárultak a VMDK széteséséhez és a VMSZ létrejöttéhez. A stratégiai elképzelések szempontjából a zentai közgyűlés volt jellemző, a VMSZ megalakulásával kapcsolatos dokumentumokból pedig a kisebbségi politizálás két színtere/szintje közti különbség nyilvánvalóvá vált.²² Az önkormányzatokba beválasztott képviselők a helyi ügyekre, a lehetséges kompromisszumokra, a dolgok mielőbbi elintézésére

koncentráltak, míg a párt vezetése sokkal inkább a „nemzetpolitikai” kérdéseket, az öndefiníciót, az összvajdasági magyar, kisebbségi érdekek artikulálását tartotta feladatának. A politikai elszigetelődésnek az előbbi országok esetében már mindenütt jelzett időszakában (1991–1996–97...) a VMDK az adott felépítésével az autonómia koncepció kidolgozása, az önálló politikai közösség öntudatosítása után már nem tudta a belső intézményépítést megvalósítani. A VMSZ ennek a hiányát kívánta pótolni és a politikai játékeret jobban kihasználni (a budapesti és a belgrádi kormányzat felé, illetve a szerb pártok irányában). Stratégiaváltás annyiban következett be, hogy míg a VMDK alulról felfelé épülő, választott autonómia keretében gondolkodott, de ezt technikailag nem tudta megvalósítani, addig a VMSZ autonómiakoncepciójában különböző szakmai csoportok által létrehozott tanácsok rendszerét dolgozta ki.²³ Választási győzelme óta azonban politikájában a nemzeti autonómia helyett a Vajdaság autonómiája került előtérbe egybekötve Jugoszlávia polgári átalakításában való részvétellel. Megtörtént a magyar kisebbségi társadalom politikai öntudatra ébresztése, de az elit, amelyik ezt végrehajtotta szétesett, és így újra az ország demokratizálásában való részvétel került előtérbe. De nagy kérdés, hogy az elit jelenlegi szétesése után lehet-e még ilyen stratégia köré integrálni a magyarságot, miközben a hatalom részéről a nemzeti kizárólagosságra törekvés tovább folytatódik.

Románia

A romániai magyarság alapvetően nagyságában különbözik az összes többi határon túli magyar kisebbségi csoporttól. Ebből adódóan értelmisége is számosabb, tagoltabb, és így különböző szakértői csoportok működhetnek párhuzamosan. Egy másik fontos sajátosság, hogy míg a többi kisebbség esetében a hatvanas évektől döntően első generációs értelmiségiek baloldali hagyományokra építették az intézményeket, addig Erdélyben megmaradt némi folytonosság és legfőképp tudás a két világháború közti kisebbségi szellemi életről.²⁴

Az 1989-es változások után a legszélesebb politikai garnitúrával az RMDSZ rendelkezett. Volt egy nemzetközileg is elismert, hiteles, karizmatikus személyisége: Tökés László; az értelmiségi körökben meghatározó tekintélynek számító, a bukaresti politikai elitet jól ismerő tapasztalt politikusa: Domokos Géza; a '89 után jelentkező fiatal nemzedék politikai nyelvezetét használó, az új magyar kormányzattal is jó kapcsolatokat ápoló, ellenzéki múlttal bíró személyisége: Szöcs Géza. A stratégia kialakulását itt is elsősorban a többségi állam törekvéseire adandó válaszok keresése határozta meg. A Domokos Géza képviselte együttműködési politikára a kormányzat nem volt partner. (Később az RMDSZ ellenzéki pártszövetségből is kénytelen volt kilépni.) Rendkívül fontosnak látom azt, hogy a Domokos utáni átmenet kérdését a politikai elit meg tudta oldani részben pragmatikus személyi politikával (Markó Béla, integratív személyiségének előtérbe helyezésével) részben az értékrendbeli ellentéteket kezelő

technika kidolgozásával (a Szilágyi N. Sándor vezette egyeztető kerekasztal). E mellett az egység fenntartása azért is lehetséges volt mert a szavazóbázis etnikai alapon működött ("Valljuk meg magyarságunkat!" – ez volt az egyik RMDSZ választási jelszó 1992-ben), és ha valaki nem az RMDSZ jelöltjeként indult, nem volt esélye mandátumhoz jutni a magyar többségű településeken. (A helyhatósági választások estében ez csak a nem magyar többségű településekre volt igaz. A Székelyföldön függetlenként induló magyar jelöltek komoly sikereket értek el, majd jórészt integrálták őket a helyi RMDSZ vezetésbe.) A Kolozsvári Nyilatkozat majd a brassói kongresszus után lényegében két stratégia körvonalazódott. Az autonómiát a belső választások révén megvalósítani akarók táborá, és azoké akik ezt egy hosszabb folyamatnak tekintve; a romániai nagypolitikai lehetőségeket számbavéve intézménytípusonként, parlamenti-jogi keretek között, nem kész helyzeteket teremtve kívánták megvalósítani. Az ellentétek konkrét politikai vitákban kerültek felszínre: Neptun-ügy, Nagy Benedek röpirat-ügye, a nemzeti kataszter és a belső választás elmaradása, koalíciós megállapodás, Bolyai Egyetem ügye, a koalíciós munka értékelése. Az un. autonómisták, radikálisok tevékenysége jórészt kimerül a koalícióval szembeni kritikában. Nincs bizonyíték arra, hogy a párt ezen, kormányzati hatalmon kívüli része képes-e az RMDSZ jelenlegi részvételi logikáját mással helyettesíteni, képes-e pozitív program kidolgozására.

Az előbbi ország-vázlatokból kiindulva az utóbbi tíz év magyar kisebbségi érdekvégyesítésének három típusát különböztethetjük meg. 1. A hatalomban való személyes részvétel révén képviselni a kisebbségi érdekeket. 2. Együttműködni az adott ország polgári demokratikus, euroatlanti integrációja iránt elkötelezett politikai erőivel (azon belül vagy pártszövetségben) a politikai intézményrendszernek az európai normák szerinti átalakítása érdekében. Ezen belül a szubszidiaritás érvényesítése révén és a határok minőségének megváltoztatásával, a nemzetközi kisebbségjogi normák betartásával biztosítani a magyar kisebbség nyelvi és intézményi jogait. 3. Az adott ország magyar kisebbsége számára csak kollektív jogainak, autonómiájának elismerése biztosíthatja identitásának intézményes megőrzését. Ezt elsősorban az autonómia intézményének kiépítése garantálhatja és ebből a pozícióból, mint egyenlő féllel, lehetne tárgyalni a többségi politikai pártok képviselőivel.

Az elmúlt tíz évben a szomszédos országokban létrejött egy új kisebbségi magyar politikai elit. Belső vitáik a romániai magyarság kivételével szétesésekkel, új intézmények alapításával jártak. A politikai retorika szintjén általában az egység, az egységes fellépés szükségességét hangsúlyozták, aminek a háttérében egyfajta stabilitásigény van. Ezeknek a politikai pártoknak az adott ország többségi, nemzetállami törekvéseire és az „anya”-országi pártok különböző elvárásaira is reagálnia kell. Ebből a szempontból a létszámukban és egzisztenciális alapjaikban is leggyengébb magyar csoportok a legkiszolgáltatottabbak: a horvátországiak, a kárpátaljaiak és a vajdasá-

giak. A budapesti 1994-es kormányváltás döntően befolyásolta az MDF-hez közeli KMKSZ és az UMDSZ/MÉKK viszonyát. A VMDK vezetése önálló politikai stratégiáját nem csak Belgrád, hanem Budapest felé is megpróbálta érvényesíteni, így már az 1994-es kormányváltás előtt, a Balladur-terv(ek) körüli vitákban és a Hódi-ügy kapcsán megromlott a kapcsolatuk. Az 1994 utáni budapesti kormányzat szomszéd-ságpolitikai erőfeszítéseivel Jugoszláviában a VMDK-nál rugalmasabb/ pragmatikusabb VMSZ-ben talált partnert, míg Szlovákiában a természetes szövetséges, de gyenge parlamenti képvisellel és befolyással rendelkező MPP helyett az MKDM került előtérbe. Itt azonban az 1998-as választást követően a legnépszerűbb szlovákiai magyar párt, az MKDM már nem az előzetes ígéreteknek megfelelően az MPP-vel, hanem az Együttéléssel hozta létre a MKP (Magyar Kolaíció Pártja) gerincét. Erdély ebből a szempontból is külön eset, hiszen itt az RMDSZ ha nem is a csúcvezetés szintjén, de annak közelében mindig tudott olyan politikusokat előtérbe hozni, akik intenzív kapcsolatokat ápolnak az épp hatalmon lévő budapesti koalícióval.

Ha az utóbbi tíz év magyar kisebbségi érdekvédelmét megpróbáljuk szakaszokra tagolni, három korszakot különíthetünk el: a.) 1989–1992 között a mozgalmak kiépítették szervezeti kereteiket, infrastruktúrájukat, és az addig vezető kulturális személyiségek helyét kizárólag politikai munkával foglalkozó személyek vették át. b.) A következő években ezek a szervezetek kidolgozták autonómiakonceptióikat, megkíséreltek közösségük számára jövőképet rajzolni, amely azonban a többség meghatározta politikai intézményrendszerben sehol sem került, elfogadásra. Miközben a nemzeti, etnikai összetartozás tudata az egész térségben láthatóan felértékelődött, a magyar kisebbségi pártok saját országukon belül az alkotmányozási folyamatoktól fogva politikailag elszigetelődtek. Ezt tovább erősítette, hogy az anyaország külpolitikai érdekei elsősorban az euroatlanti integrációra vonatkoztak. A nemzetközi érdeklődés homlokterébe pedig a magyar kisebbségi problematikától távol álló balkáni konfliktusok kerültek. c.) A harmadik korszak az RMDSZ 1996-os, és a MKP 1998-as kormányzati szerepvállalásával kezdődött. Ettől eltérő az ukrajnai magyar kisebbség helyzete, ahol a KMKSZ politikailag megerősödött, és reménye van egyfajta oktatási autonómia létrehozására. Teljesen új pályára került a vajdasági magyarság, ahol a politikai pártok megsokszorozódása, a személyes kapcsolathálók és intézmények szétesése után nem látni a cselekvési lehetőséget a kisebbségpolitika számára.

2. A nemzedéki elkülönülés

Az első világháború után, a magyar kisebbségek történetének első évtizedét alapvetően az „*elszakított magyarság*” közszellem határozta meg: az impériumváltással új, kisebbségi helyzetben alakult ki az értékörző, revíziót váró magatartás. Ezen léptek túl a harmincas években az iskoláit már új viszonyok között befejező nemzedék egyes csoportjai²⁵ és megteremtették a kisebbségi társadalom belső önépítkezésének ideo-

lógiaját, illetve az ehhez kapcsolódó értelmiségi hivatástudatot: a *népszolgálat* eszméjé²⁶. A szomszédos országokban a hatvanas évek közepén-végén megindult magyar intézményépítési törekvésekben ez az aktivizmus dominált szocialista frazeológiával felvértezve és a baloldali hagyományokat kihangsúlyozva. Ezekben a törekvésekben egyszerre jelentkezett a társadalmi cselekvés szándéka és az értelmiség iránymutató szerepének kihangsúlyozása. A hetvenes évek Romániájában és Jugoszláviájában ez az úgynevezett 68-as nemzedék jórészt megmaradt a magyar kulturális élet meghatározó pozícióiban; ellenben Csehszlovákiában és a Szovjetunióban viszont a perifériára kerültek. A nyolcvanas években olyan, a kisebbségi önismeret szakszerűbb művelésének igényével fellépő nemzedéki csoportok jelentek meg, amelyek nem fogadták el a magyar kisebbségi elit addig kialakult szerepét és stratégiáját. Ilyenek voltak a vajdasági Új Symposion munkatársai, a pozsonyi József Attila Klubban, az Új Minden Gyűjteményben és az illegális Kisebbségi Jogvédő Bizottságban tevékenykedő társadalomtudományi tanulmányokat folytatók, a csíkszeredai etnológiai-antropológiai csoport és a sepsiszentgyörgyi tudományelméleti kör. A már említett Sziveri-ügy kapcsán kialakult vitában a fiatalok megkérdőjelezték a Fórum Ház kultúrpolitikáját. A romániai folklórizmus vitában a csíkszeredaiak vitatták a hagyományos népszemléletet. Ugyancsak ők, már az 1989-es fordulat előtt felvetették, hogy a kulturális elit az erdélyi magyar társadalom érdekeiként tünteti fel saját kulturális értékeit és intézményes érdekeit.²⁷ Ugyanakkor mindenütt felmerült az önálló és professzionális társadalomtudományi intézmények hiánya.

1989-után Kárpátalján a KMKSZ alapítói köre és első vezetése jórészt a Fodó Sándor köré csoportosuló fiatal értelmiségiekből jött létre. Ez később ketté osztódott (bizonyos értelemben két '89előtti irodalmi csoportosulás, a Forrás-kör és a József Attila Irodalmi Stúdió törésvonala mentén),²⁸ de lényegében azóta sem jelent meg újabb generáció e szervezetben, sem más hasonló intézmény környékén. Kárpátalján nincs magyar ügyvéd, képzett, társadalomstatistikával, szociológiai vizsgálatokkal foglalkozó szakember.

(Cseh)Szlovákiában a 68-ban vezető szerepet betöltött személyiségek döntően az Együttéléshez csatlakoztak. Paradox módon az 1989 előtt Duray Miklós munkatársainak számító fiatal, társadalomtudományosan képzett szakemberekből csak Gyurcsik Iván dolgozott az Együttélésben, a többiek az FMK, majd az MPP vezetésébe kerültek. Az önkormányzati politizálás során a fiatal, jórészt műszaki végzettségű értelmiségiek az MPP-hez, a volt Csemadok aktivisták és a 89 előtti közigazgatás magyar munkatársai inkább az Együttéléshez kapcsolódtak.

Jugoszláviában erőltetett volna generációs csoportokról beszélni, hiszen Ágoston András annak a Fórum Háznak a második embere volt a VMDK megalakulása előtt, amely később a „restaurációs ellenzék” legfőbb háttérét adta. Itt a politikai szervezetekben inkább a harmincévesek hiánya okoz gondot. Ez egyrészt a Sziveri vezette Symposion társaság szétverésének, másrészt a generáció tömeges kivándorlásának.

harmadrészt a társadalomtudományi szakemberképzés hiányának tudható be. Jogi, közgazdasági végzettségű magyar szakemberek ma is jó néhányan dolgoznak, de nem lehet tudni, hogy van e utánpótlásuk.

A hetvenes évek első felében kezdődő, majd az egész régióban jelentkező politikai lehűlés során Romániában az a nemzedék, amely a hatvanas évek kisebbségi intézményteremtésében vett részt a „fű meghajlik” ideológiáját alkalmazta. Kisebbségi sérelmeiket a bukaresti, majd a budapesti pártvezetésnek írt leveleikben fogalmazták meg.²⁹ A nyolcvanas évek elején az Ellenpontok szerzői már mint emberi jogi kérdést vetették fel a magyarsággal szemben alkalmazott romániai diszkriminációt. Az évtized közepére pedig kialakultak azok a körök, amelyek a társadalmi önismeret lehetséges fenntartására törekedtek (Kriterion szerkesztősége, Limes-kör, csikszeredai etnológiai-antropológiai kör, sepsiszentgyörgyi tudományelméleti kör). 1989 után már az első kongresszusokon megjelent a MISZSZ (Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetsége), amelynek döntő szerepe volt Szöcs Géza főtitkárrá választásában. Később ebből a körből vált ki az aktív politizálást vállaló Reform Tömörülés, amely ma az autonómiatörekvések legeltökéltebb képviselője. A harmincévesek köre mögött a potenciális utánpótlás is biztosított (lehet) az igen aktív egyetemi diákszervezetek vezetői köréből. A helyi politizálásban, elsősorban a Székelyföldön, egyre nagyobb súlyt kapnak az általában műszaki végzettségű, társadalmilag érzékeny harminc-nyolcvan év közötti fiatal vállalkozók. Egy máshol alig jelentkező réteg szintén itt jelent meg: a Magyarországon egyetemi tanulmányait befejező és visszatért értelmiségiek köre.

Az előbbieket összefoglalva hosszabb távon súlyos problémának látom a jogi, közgazdasági, társadalomtudományi végzettségű fiatal szakemberek hiányát. A potenciálisan, nagyobb lélekszámának következtében is jobb helyzetben lévő szlovákiai és romániai magyarság esetében pedig az ilyen végzettséggel rendelkező fiatalok intézményes integrálását, otthoni munkafeltételek biztosítását tartom kulcskérdésnek.

Nemzedéki szerveződésnek tekintem az eddigi pályájukat tekintve eltérő utat bejáró MPP-t és a romániai Reform Tömörülést. Mindkettő azzal szerzett súlyt pártján belül (MKP, RMDSZ), hogy professzionális politikai tevékenységet folytat.

3. A területi probléma

A magyar kisebbségi pártokon belüli konfliktusokban gyakran megjelenik a szóránymagyarság-többségszlovákiai és egyes központnak számító városok közötti ellentét is. A lakóhelyén kisebbségben vagy többségben élő határon túli magyarság politizálására nem lehet általános érvényű megállapításokat tenni. Inkább azt kell szem előtt tartani, hogy a magyar többségű településeken egy sor nyelvhasználati, foglalkoztatáspolitikai, intézményfenntartási probléma az önkormányzat révén kezelhető, de vegyes-kisebbségi településeken már nagyon komoly gondot jelentenek. Itt egyrészt a kisebbségi közéleti szereplők sokkal érzékenyebbek a sajátos etnikai érdekekre, a

sérelmekre és szimbolikus gesztusokra, másrészt nyelvtudásuk, a másik fél ismerete, kompromisszumkészségükből adódóan a magyar kisebbségpolitikusok többsége már a két világháború között is olyan településekről jött, ahol a magyarság nem rendelkezett meghatározó többséggel.

Szlovákia esetében a magyarság egy keleten megszagattott tömbben található, de mégis létezik egy Kelet-Szlovákia és a nyugati területek közti választóvonal: 1998 előtt a szlovákiai magyar parlamenti képviselők 80%-a Pozsonyban és annak 30 km-es körzetében élt. Kárpátalján a határmenti beregszászi járás és az ungvári illetve a szórványban élő magyarság között az autonómiaelképzelések, a parlamenti képviselőjelölt kijelölésére vonatkozóan folyamatosan volt konfliktus. De mivel a KMKSZ vezetése a beregszászi tanárképző főiskolán tanít, lényegében ide került a súlypontjuk. Erdély esetében a Székelyföld és a szórvány megyék teljesen eltérő politikai helyzetéről szokás beszélni, hiszen Hargita és Kovászna megyében még az előző kormányzat alatt is sajátos külön magyar életvilág működött. E mellett fontos politikai probléma a két feles város helyzete: Marosvásárhely és Szatmárnémeti, ahol még nem tudni, hogy az önkormányzatok hogyan kezelik az etnikai versenyhelyzeteket. A Partium már a hetvenes évektől kezdve a magyarországi televízió hatására a közösség szerveződés és az információáramlás szempontjából másként fejlődött, mint a történeti Erdély. 1989 után, a határok átjárhatósága révén pedig egyértelműen Debrecen és Nyíregyháza lett a régió beszerzési, fogyasztási mintákat közvetítő központjává. A Vajdaságban a Tisza menti tömbmagyarság önkormányzatai képezték a VMDK majd a VMSZ tömegbázisát. Az utóbbi szervezet megerősödésével a magyar politikai vezetők Temerin-Újvidék helyett döntően Szabadkáról kerülnek ki.

Az egyes városok közötti rivalizálás lényegében a központi szerep megszerzéséért folyik. Lényeges elem, hogy a magyar többségű területek központja nem esik egybe az adott régió közigazgatási és politikai központjával. Tehát el kell dönteni, hogy az adott régió központjában vagy a magyarok lakta területek centrumában legyen a politikai döntésközpont. Szlovákia esetében Pozsonnyal szemben már a földrajzi közelség miatt sem versenyezhet Dunaszerdahely vagy Komárom. De ez azzal jár, hogy miközben Dunaszerdahely a Csallóköz regionális központja, nem épültek itt ki sajátos kisebbségi intézmények. Mivel Szlovákiában a parlamenti választási rendszer pártlistákkal működik, nem várható, hogy a jelenlegi Pozsony központúság megváltozna. Hasonló a helyzet az Ungvár-Beregszász viszonyban, azzal a különbséggel, hogy miközben a KMKSZ iroda Ungváron maradt, a főiskola, színház, központi könyvtár Beregszászon működik. Romániában már az RMDSZ megszervezésének első heteiben jelentkezett a hagyományos Bukarest–Kolozsvár ellentét. Domokos Géza távozásával a gyakorlati politikai munka áttevődött Kolozsvárra, az elnöki iroda Marosvásárhelyen működik, míg a parlamenti frakció és a nemzetközi tevékenység ellátása Bukarestben történik. Az évszázados Marosvásárhely-Kolozsvár rivalizálásban az előbbi megváltozott etnikai viszonyai miatt egyre kevésbé tudja betölteni a „székely-

föld fővárosa” szerepet. Ezzel szemben Csíkszereda kezd a székelyföldi alrégió meghatározó központjává válni. Ez döntően a megyésítés során felduzzasztott város fejlődéséből adódik: a nyolcvanas években tömegesen telepedtek itt le fiatal műszaki értelmiségiek, és nem működnek olyan rendies kapcsolathálók mint más székely kisvárosokban, ráadásul a nagy építkezések nyomán jók az intézményelhelyezés lehetőségei. Az utóbbi évtizedekben, a vajdasági Szabadka–Újvidék ellentétre– más kristályosodási pont hiányában – mindenfélét ráaggattak. Döntően a polgári, magyar hagyományokat őrző Szabadka és a kozmopolita, értékvesztett Újvidék ellentétét konstruálták meg.³⁰ (Az Új Symposion 1983-as szétverésekor azonban nem jelentett problémát az Újvidék–Szabadka összefogás, ahogy ma sem a VMSZ keretében való együttműködés.) Újvidék szerepe a tartományi autonómia megszüntetése óta jelentősen csökkent, ráadásul a délszláv háború kitörése után Szabadkának mint határvárosnak gazdasági súlya jelentősen megnőtt.

4. Felekezeti különbségek

A két világháború közti magyar kisebbségi politikában fontos szerepe volt a vallási hovatartozásnak az örökölt felekezeti ellentétek, a jelentős számú magyarzsídóság identitásválasztása, az önálló intézményrendszert működtető egyházak, a komoly kisebbségvédelmi munkát végző szabadkőműves mozgalmak és mindezeknek a kisebbség politikai életében betöltött szerepe miatt. A második világháborút követő szekularizáció révén a felekezeti tagoltság kérdése elvesztette létalapját. Az egyházak társadalmi súlya csökkent, de a kisebbségi társadalmakban mint az utolsó, sajátnak érzett intézményrendszer fontossága felértékelődött. Majd 1989-után, a kiszélesedő kisebbségi intézményrendszerhez az egyházak különböző viszonyt alakítanak ki felekezetenként és régióként.

Szlovákiában az MKDM a kilencvenes évek elejétől önálló magyar püspökség létrehozását követelte. A pártszimpátiákat tekintve úgy tűnik, hogy a protestáns magyar települések inkább az Együttélést, míg a katolikusok az MKDM-et preferálták. A MKP helyi szervezése időszakában, az MKDM központi szerepe révén egyes helyeken jelentkezett a katolikus egyházközségekben keresztül is működő kapcsolathálók előnye.

Kárpátalján az egyház is revitalizációs állapotban van. Fontossága nem a politikai vagy kulturális mezőben, hanem elsősorban a szociális munkában nyilvánul meg. A szociális háló pótlását egyedül ez az intézményrendszer vállalta fel, döntően külső erőforrásokat mozgósítva. Lelkészeik nem vesznek részt aktívan a kisebbségi politikában, de a helyi társadalmak szintjén a magyar közvélemény meghatározó formálói.

Jugoszláviában a vallási élet 1989 előtt teljesen a magánszférára szorítkozott. A délszláv háború alatt végzett rendkívül komoly humanitárius tevékenység nem fejlődött.

dött tovább a közélet más területeire. Az intézményrendszer integrálását a magyar kisebbségpolitikába a püspökök belgrádi kinevezési joga korlátozza.

Romániában Tökés László személye és a kiterjedt, nagy történelmi hagyományokkal és komoly sérelmekkel rendelkező egyházi intézményrendszer szorosan kapcsolódik az RMDSZ politikájához. Jó néhány kísérlet történt arra nézve, hogy a magyarság oktatási autonómiáját az egyházi intézményeken keresztül valósítsák meg (a két világháború közti modellhez hasonlóan). Azonban az egyházi kárpótlás elmaradása ezt lehetetlenné tette. A két világháború közt a kisebbségi közéletben itt volt a legnagyobb súlya a felekezeti hovatartozásnak, ma már ennek nincs jelentősége. Ha mutatkozik különbség, az inkább a felekezeti vezetők nyilvános politikai szerepvállalásában van, de ez elsősorban személyekhez és nem intézményekhez kötődik.

5. Nyelvhasználat

A határon túli magyar közélet szereplőinek nyelvhasználatát három nagy típusba lehet sorolni.

a.) Az 1989 előtt kialakult, többes szám első személyben megszólaló, nemzeti sérelmeket, történelmi-etnikai szimbólumokat használó nyelvezet elsősorban belső használatra szolgált (megemlékezések, választási propaganda). Az ebben a helyzetben megszólalók egész közösségük nevében beszélnek, és ezt az emelkedett hangnemet az (általában magyarországi újságírók) is erősítik: „mit vár ... az erdélyi magyarság?”

b.) Pragmatikus politikai nyelv: a történéseket politikai folyamatnak tekinti és ezekben a viszonyokban értelmezi. Nem utal állandóan az etnikai/nemzeti összefüggésekre, hanem közvetlen politikai érdekeket fogalmaz meg vagy azokról vitatkozik.

c.) Az önreflexió nyelvezete, amely a kisebbség belső ügyeivel foglalkozik, és a közíró saját pozíciójára is reagál. Véleményét nem üzenetnek, programnak, bírálatnak tekinti, hanem egy-egy helyzet értelmezésének. A határon túli magyar média pártoktól egyre függetlenebb közíróinak sajátja ez a megközelítés.

III. Kiemelt témák

A következőkben három olyan kiemelt témára szeretném felhívni a figyelmet, amelyeknek a határon túli magyarság jövője szempontjából meghatározó fontosságot tulajdonítok.

1. Az értelmiségi szerepek tagoltsága

1989 előtt a politikai döntéshozásban és az állami struktúrákban országonként más volt a magyar kisebbségi értelmiségiek helyzete. A nyolcvanas évek végére Romániában a központi pártszervekben már csak a rendszert nyíltan kiszolgáló magyarok

maradtak. Az állami struktúrán belüli vezetők közül Domokos Géza a Kriterion Könyvkiadó igazgatójaként volt az egyedüli, aki feltétlen tekintélynek örvendett magyar értelmiségi körökben. Csehszlovákiában sokkal jobb volt a helyzet, a Csema-dok, a Madách Könyvkiadó, az egyes járási hivatalok és magában a pozsonyi kormányzati szférában dolgozó magyar szakértők révén (Gyönyör József, Végh László), szélesebb volt az állami struktúrákban való részvétel. Még szélesebb körű részvétel volt jellemző a jugoszláviai magyar elitre 1988-ig, amely később az önkormányzatokra és a magyar nyelvű kulturális és oktatási intézményekre szűkült. A kárpátaljai magyar politikai elit 1989 előtt a megyei nómenklatúra része volt és döntően helyi gazdasági érdekeit és nem a sajátosan magyar ügyeket képviselte. A nagyon szűk magyar humán értelmiség a magyar nyelven is publikáló kiadóban, az ungvári egyetem magyar tanszékén és az oktatásügyben dolgozott.

Az utóbbi tíz évben mindez alapvetően megváltozott. A Vajdaságban és Kárpátalján jórészt szoros állami irányítás alatt maradtak azok a kulcsintézmények, ahol az értelmiség képzése, a szocializáció folyik (Hungarológiai Intézetek Ungvár/Újvidék, Fórum Ház, Kárpáti Igaz Szó, Tankönyvkiadó – Ungvár). A létrejött gyér számú új intézmény a vélemény-formáló humán értelmiség számára rendkívül szűknek bizonyult. Ebből adódóan jó néhányan repatriáltak, mások Magyarországon tovább képezve magukat nem tértek vissza, de igen sokan beszorultak a meglévő struktúrákba, miközben ezeket a magyar kisebbség politikai képviselői rendszeresen támadták. S itt nem is elsősorban az előbb felsorolt kulcsintézményekre, hanem az iskolahálózatra és az ott megmaradt régi vezetési modellekre gondolok. Ezeken a helyeken a magyar elit újratemelésének színterei a csekély hatáskörrel bíró, de mégis működő helyi önkormányzatok lehetnek.

Romániában és Szlovákiában a sajtó és a könyvkiadás kikerült az állami irányítás alól. Tehát az ebben résztvevő magyar értelmiség is szabadabban tevékenykedhet, véleményalkotásuk döntően a magyar politikai pártokhoz kapcsolja őket.

Az előbb említett két országban azonban a magyar részvétellel működő koalíciós kormányok létrejötte újratagolja a politikai elitet.

a.) Egyesek kormányzati pozícióba, apparátusba kerültek, míg a pártelit más tagjai ebből kimaradtak. (Romániában kb. 300, Szlovákiában 100 státuszról van szó.)

b.) Mindkét országban egyre nagyobb politikai súllyal bírnak az önkormányzatok. Ha ez továbbra is így marad, elképzelhető a magyar pártoktól független magyar önkormányzati-közigazgatási karrierok építése is.

c.) A koalíciókötéssel megnyílt a lehetőség a magyar szakemberek előtt a szakapparátusokba való elhelyezkedésre.

d.) Ezekben az országokban szélesedik a pártoktól is függetlenedő magyar vállalkozók köre, akik a koalíció révén közvetlen információkhoz, érdekképviselésekhez és nem utolsó sorban a diszkrimináció alól való mentességben juthatnak.

A magyar kisebbségpolitika szereplői között egyrészt a tagolódás aszerint alakult ki, hogy kik tartoznak valamelyik párthoz, kik annak politikusai, és kik azok, akik szervezeten kívül közíróként, szakértőként, újságíróként mondanak véleményt kisebbségi problémákról. Másrészt elsősorban a pártokon belül alakult ki a szakértői szerep és azon politikusok köre, akik egyfajta demonstratív nyelvet használnak.

2. A kisebbségi pártok viszonya saját társadalmukhoz

Az utóbbi tíz évben a magyar kisebbségi pártokon belüli harcok azt bizonyították, hogy a pártok nem tudnak egyszerre megfelelni a *politikai párt* és az erőforrás-menedzselő *önkormányzat* feladatainak. A kilencvenes évek első felében a négy legnagyobb magyarlakta területen egyaránt konkrét kidolgozásra kerültek azok a technikák, amelyekkel a politikai döntéseket és az erőforrás-elosztást is alulról választott, legitim testületek ellenőrizhették volna.³¹ Ez azonban a kisebbségi politikai pártok ellenállásán megghiúsult. A problémát nem az jelenti, hogy az erőforrás-elosztó szerep révén a mai pártok bebetonozhatják magukat. Sokkal inkább az a féltő, hogy a helyi társadalmi, kulturális, gazdasági életben is egypárti uralmat vezethetnek be *társadalmi ellenőrzés* hiányában. (Az egységes, egy pártú kisebbségi politikai közösség történelmi kényszerűség.)

A kisebbségi pártok a saját társadalmuk nem etnikai problémái tekintetében paradox helyzetbe kerültek. A kilencvenes évek közepére egyre kevésbé készítettek átfogó választási programokat, amelyek nem csupán saját etnikai problémáikkal foglalkoznak.³² Ennek hátterében az állhat, hogy egyre kevesebben lehetőséget láttak arra, hogy az úgynevezett országos ügyekbe is érdemben beleszóljanak. Ezt alá támasztja (paradox módon) az RMD SZ kormányzati tapasztalata, vagyis az, hogy a partnerek nem engedik, hogy ezek a pártok a kisebbségi-emberi jogi, esetleg külpolitikai kérdéseknél szélesebb körben is tevőlegesen beleszóljanak a politika alakításába.

A kilencvenes évek második felében a szomszédos országok magyar politikai publicisztikájában általánossá vált a panaszkodás a politikai közönyről, passzivitásról. A kisebbségi társadalmak szélesebb körének a parlamenti illetve helyhatósági választásokon túl és a kijárásokat leszámítva nem sok kapcsolata van a mozgalmi jellegből kinőtt pártokkal. A magyar kisebbségi politikai elitek ma is elsősorban közvetlen etnikai problémákkal jelentkeznek a nyilvánosságban. A helyi magyar társadalmak szintjén mindennapos tapasztalat, hogy közvetlen etnikai diskurzussal, kulturális rendezvényekkel már nem lehet azok belső kollektív életét megszervezni, felerősíteni. Egy-egy település sajtóját és az országos magyar orgánumokat összehasonlítva láthatjuk, hogy az előbbieket mennyivel kevesebb ideológiával, más problémákkal és másként foglalkoznak.

Az „*elszakadt magyarság*” életérzését a magyar társadalom önszerveződését megcélzó *társadalomirányító népszolgálati aktivizmus* alapján alakult ki a harmincas évek

végére a magyar kisebbségi intézményhálózatok sora. Ám a bécsi döntések, majd a második világháború következményei nyomán ez a nemzedék és ezek az intézmények nem tudtak kibontakozni. Az ötvenes-hatvanas évekre mindebből az értelmiségi magatartásmód baloldali hagyománya maradt meg, de mivel magyar kisebbségpolitika helyett csak az adott országok/kormányzatok magyarságpolitikájáról beszélhetünk, az új intézmények is elsősorban ebben a kontextusban jelentkeztek. Ha ezek önálló életre keltek és túlfeszítették a hivatalos magyarságpolitika nyújtotta kereteket, akkor gyakorlatilag fokozatosan egy-egy meghatározó személyiség személyes kapcsolathálójává váltak. A többségi nemzet magyarságpolitikájának árnyékában működő intézmények külső kontroll nélkül nem tudták elválasztani az értelmiségi egyéni érdekek és meggyőződések képviselőit a vélt vagy valós magyar érdekektől; ezek a népszolgálati ügyszeretet révén óhatatlanul összerosódtak. A határon túli mai kulturális, majd politikai elitek döntő része ezekben a kapcsolathálóokban, szerepekben nevelődött kritikai, de nem problémamegoldó értelmiséggé. Nem is igen volt lehetősége másféle szocializációra. Ezek a külmagyar elitek ma is a társadalmuk érdekeinek szószólóiként, az etnikai problémát középpontba állítva, ám az intézményes struktúrák önfejlődő működését elhanyagolva politizálnak.

A kisebbségi társadalom tagjai, túllépve az 1989 előtti korszakon (amely minden egyes országban másként tette kényszerhelyzetté a kisebbségi szerepet) ma, a lehetőségek átalakulásával elsősorban egyéni életpályájuk alakításához igényelnek segítséget. Egy-egy közösség életképességét már nem a népszolgálati aktivizmus, hanem a mindennapi boldogulást elősegítő, nem közvetlenül etnikus, hatékonyan/*professzionális* intézmények (az oktatás, a gazdaságfejlesztés, a szociális munka stb. területéről) hálója képes biztosítani. A legsikeresebb helyeken a lent/fent képviselőből való kilépés nyomán párosul az értelmiségi vezérszerep és a közösség érdekeinek kinyilvánítása helyett, a helyi folyamatok és távlatosabb lehetőségek felmérése és ezek összekapcsolása egy-egy helyi társadalom intézményes építése érdekében.

3. Magyarország viszonya

Az 1918 utáni magyar kormányzatok határon túli magyarsággal kapcsolatos politikai törekvései célkitűzéseik szerint a következő szakaszokra oszthatók:

1. 1918–1938/40/41 – *revíziós jövőkép*: a határon túli magyar töredéktársadalmak demográfiai, településszerkezeti, gazdasági, kulturális potenciáljának megőrzése egy eljövendő béketárgyalás alaptényezőjeként;

2. 1938/40/41–1944 – *a reciprocitás elvének alkalmazása és az 1868-as nemzetiségi törvény továbbfejlesztése*;

3. 1944–1948 – miután Magyarország külpolitikai mozgástere teljesen beszűkült és a II. világháborút követő béketárgyalásokon a határon túli magyarság csak a csehszlo-

vákiai lakosságcsere kapcsán volt téma ez a kérdés, a belpolitikában is *folyamatosan kizorult a nyilvánosságból*;

4. 1948–1956–1968 – a kérdés *automatikus megoldásának* propagandája az *internacionalizmus* elvének alapján, illetve annak elismerése, hogy a kisebbségi kérdés minden ország *belügye*;

5. 1968–1972 – a *kettős kötődés ideológiájának hangoztatása: és a hídszerep kijelölése*. (Noha szocialista országok hatvanas évek elején kezdődő szétfejlődése során Magyarország –szomszédaival ellentétben – megkerüli a nemzeti legitimáció eszközeit, ezzel ellentétesen hat a népi írók figyelemfelhívása és az erdélyi, a felvidéki és a vajdasági magyar kulturális elit új generációinak Magyarországtól független intézményépítése.);

6. 1972/74–1989 – a *probléma újrafelfedezése*: a népi írók és a határon túli (68-as) elitek tiltakozásai: a kulturális és demográfiai helyzet miatt; az Erdélyi Magyar Hírügynökség és a határon túli elit új generációja nyomán a demokratikus ellenzék (Ellenpontok, Limes, CSMKJB, US): mint emberi jogi problémát és direkt politikai kérdést vetette fel. Az MSZMP KB külügyi osztály mint nem egy ország belügyének számító összeurópai problémakörrel foglalkozott a kérdéssel (Ohrid, Bécs, Madrid);

7. 1989–1996 – a *probléma intézményes kezelésére vonatkozó törekvések*: NEK (Nemzetiségi és Etnikai Kollégium 1989). *Antall doktrína*: – a magyar kisebbség politikai képviselői nemzetközi tényezők, beleegyezésük nélkül a magyarországi kormányzat nem hozhat őket érintő külpolitikai döntéseket, a határon túli magyarság önálló intézményrendszerekben szervezi meg magát; a *politikai reintegráció kezdetei* (1990–1994)³³; *Résztevő-megfigyelő álláspont*: a magyarkérdést alá kell rendelni az integrációnak, – a szomszédosági kapcsolatokban a kisebbségi kérdés nem kizárólagos fontosságú, a szomszédos országok magyar pártjai az adott állam politikai közösségéhez tartoznak.

1986–1990 között a magyar politikai életben a következő alapelvek váltak elfogadottá: 1. Nem a határok helyét, hanem azok minőségét szükséges megváltoztatni.

2. A szomszédos országokban élő magyarság mint töredéktársadalom, illetve mint önálló politikai közösség önazonosságának megőrzése érdekében önálló intézményrendszerre jogosult.

3. A határon túli magyar politikai szervezetek, illetve képviselőik egyenrangú kezelésének elve.

4. A határon túli magyarság érdekeinek képviselője a nemzetközi fórumokon a mindenkor magyar kormányzatok feladata, a nemzetközi jogi normák alapján.

5. A határon túli magyar támogatáspolitikája folyamatosan része magyar költségvetésnek és közalapítványi struktúrájának.

Az előbbi elvi összefoglaló után szeretnék jelezni néhány „gyakorlati” problémát.³⁴ Jelenleg a magyar–magyar politikai viszonyt a nemzeti szolidaritásra alapozzák és nem az egymásrautaltságra, a támogatásokat nem hosszú távú befektetésként kezelik, hanem segélyként. A kapcsolatépítésben a párpolitikai szempontokat egyik fél sem tudta kizárni. Az egész viszonyrendszer azonban új geopolitikai erőterben, új szerkezetű kárpát-medencei régióban működik. A magyar politikai elit viszont ez ideig nem tudott a pártpolitikai különérdekein túllépni, és nem tudott mit kezdeni a regionális összefüggésekkel.

A tárgyalt kérdés szempontjából a kilencvenes években három fontos nemzetközi feltétel változott meg. A határok minőségének átalakulása; túllépés a kisebbségi kérdés belügyként való kezelésén; térségünkben az euroatlanti integrációt választó politikák számára elkerülhetetlen a is a hatalmi szerkezeti decentralizálás. Ezt a folyamatot térségünkben Magyarország képviselte a legintenzívebben. Ebből a tényből és az ország földrajzi adottságaiból és gazdaságpolitikájából adódóan a Kárpát-medence meghatározó gazdasági és politikai központjává kezd válni. A térséget olyan történelmi térként is fel lehet fogni, amelyet 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchia integrált egy politikai és munkamegosztási rendszerbe, majd ezt követően a kisnemzeti államépítési törekvések és a világpolitikai (mellék) alkuk határozták meg a térség fejlődését. A jelenlegi helyzet az európai integráción túl egy alrégió (új munkamegosztási rendszer és piac) lehetőségét hordozza magában. Ennek keretében folyik *a magyarság különböző állami szerkezetekben létező intézményrendszereinek reintegrálása folyik*. Ugyanúgy ahogy kettős (állami és nemzeti) illetve hármas (regionális/lokális) kötődéssel rendelkező polgárokkal számolunk, az intézmények is több hálózathoz tartozhatnak. *1990-től megindult a magyarországi és a határon túli magukat magyarnak tekintő intézmények: politikai pártok, önkormányzatok, gazdaság, média, oktatás, tudomány, kultúra, civil társadalom együttműködése.* (E kapcsolatok eltérő hatékonyságának feltárása külön tanulmány tárgya.) Ennek a természetes módon (mintakövetés és erőforrásszerzés útján) elindult folyamatnak sorsa Magyarország, illetve a szomszédos országok politikájától, de elsősorban a határon túli magyar politikai élet képviselőinek döntéseitől függ. Képesek-e létrehozni azokat az intézményeket, amelyek politikai döntéseik társadalmi kontrollját biztosíthatják?

Jegyzetek

1. A határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek iratanyagának feltárására egy OKTK programban került sor, 1995-1997 között. A feldolgozott anyag a TLA Közép-Európa Intézet könyvtárában található (továbbiakban: TLA KEI Kv.); Az ebből készült válogatás: *A határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai 1989-1997.* kézirat, 800 o., megjelenés előtt, összeállította Bárdi Nándor és Éger György. TLA KEI Kv. K-1978/97.: Ugyanitt található az egyes országok magyar politikai életére vonatkozó kronológiák is:

Jánki András: Ukrajna, Orosz Márta: (Cseh-) Szlovákia, Mák Ferenc: Horvátország, Vékás János: Jugoszlávia-Vajdaság, (ua. publikált változata: *Regio* 1998. 2. sz. 151-186. o.), Udvardy Frigyes: Románia. Az egyes pártokra vonatkozó bibliográfiákat Varamnai Zoltán készítette el a TLA KEI Közép-Európa adatbázisa számára.

2. *A magyar nemzeti kisebbségek Kelet-Közép-Európában* című kötet számára készültek a következő összefoglaló tanulmányok: Bakk Miklós: *Az RMDSZ mint a romániai magyarság politikai önmeghatározási kísérlete*, 35 o., TLA KEI Kv. K-1979/97. (Egy előbbi változata megjelent: *Pro Minoritate* 1996. ősz. 11-30. o.) Mirnics Károly: *A vajdasági magyarok politikai önszerveződése és a magyar politikai pártok egymás közti harca a VMDK megalakulásától 1996-ig*, 22 o., TLA KEI Kv. K-1980/90. Uő: *A kisebbségi sors nevélelten gyermekei*, 28 o., TLA KEI Kv. K-1981/97., Gyuresik Iván: *A szlovákiai magyar pártok politikai céljai, stratégiái 1989-1998*, 17 o., TLA KEI Kv. K-1982/97.; a tárgyhoz tartozó fontos elemzések: Öllös László: *A szlovákiai magyar kisebbségi szervezetek áttekintése*, 37 o., TLA KEI Kv. K-2627/98., Történeti áttekintés. In: *Tíz év a kárpátaljai magyarság szolgálatában*. KMKSZ, Ungvár, 1999. 7-40. o., Kovács Miklós: *A kisebbségben élő magyar politikusok által vívott hatalmi harcok logikája*, 8 o., TLA KEI Kv. K-1669/96., Borbély Imre-Borbély Zsolt Attila: *RMDSZ: érték, érdek és hatalom, 1989-1998. Magyar Kisebbség* 1998. 2.sz. 23-54. o., Szentimrei Krisztina: "Bal" és "jobb" az erdélyi magyar politikában. *Erdélyi Magyarság* 34. sz. 1998. április-június 7-12. o., Veress László: *Az erdélyi magyar politika fő törésvonala*, JATE Kortörténeti Gyűjtemény 4754., Hódi Sándor: *A magyar kisebbségpolitika bukása a Vajdaságban. Magyar Kisebbség* 1998. 1.sz. 252-264., Uő: *Vajdasági magyar pártpreferenciák. Politikai törésvonalak a vajdasági magyarság körében. Napló* 1997. január 22. 10-12. o., Szerbhorváth György: *Vajdasági magyar bölcsek protokollumai. Symposium* 20-21. sz. 1998. szeptember-október, 3-108. o.
3. Az eddigi kísérletek: Schlett István: *Kisebbségnézőben*. Kossuth, Bp., 1993. 269 o., Szarka László: *Variációk nemzetstratégiára. Debreceni Szemle* 1998. 1. sz. 8-18., Lőrincz Csaba: *A magyar nemzeti kisebbségek autonómiaformái és koncepciói*, kézirat, 20 o., TLA KEI Kv. K-1983/97. Ijgyártó István: *A szomszédos országok magyarság-politikája*. In: *Közép-Európa az integráció küszöbén*. TLA, Bp., 1997., 112-117.
4. Ennek fogalmi definiálását Szilágyi N. Sándor illetve Csapó József végezték el autonómia-tervezeteikben. Az előbbi szerint: "a/ sajátos, őket másoktól megkülönböztető etnikai, történelmi, kulturális, vallási és legtöbbször nyelvi jellegzetességei vannak;b/ tagjai az illető közösséghez tartozónak tekintik magukat, közösségi tudatuk van, igényt tartanak arra, hogy közösségüket, mint olyat mások is elismerjék, identitásukat meg akarják tartani, és arra törekednek, hogy megőrizzék mindezt, amiből önazonosságuk fakad, c/legalább száz éve élnek Románia területén, d/legalább ezer személy tartozik hozzájuk." Szilágyi N. Sándor: *Törvény a nemzeti identitással kapcsolatos jogokról és a nemzeti közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről*. I. fejt. 1. szakasz. TLA KEI Kv. K-386/94.
Direktebb politikai tartalommal: "a romániai magyar nemzeti közösség, mint autonóm politikai alany, azonos a számbeli kisebbségben lévő magyarsággal, amelynek szülőföldjén történelmi, területi, települési, kulturális, nyelvi, vallási hagyományai vannak, valamint amelynek tagjai egyéni elhatározásukkal a hovatartozást kinyilvánították és kinyilvánít-

- ják.” Csapó József: *A Romániai Magyar Nemzeti Közösség személyi elvű autonómiájának statútuma* I. fejezet 1. szakasz. TLA KEI Kv. K-1984/97.
5. *Elnyomott kisebbségből legyen társnemzet.* Együttélés Politikai Mozgalom, Pozsony-Bratislava, 1993., 20 o.
 6. Ez a magyarországi konzervatív médiában éppúgy gyakoribb mint az anyaország elnevezés.
 7. A Pressdok és a Hundok sajtó-adatbázisok és dokumentációk használata alapján szerzett tapasztalatok.
 8. *Kelet-Európa új alkotmányai.* szerk. Tóth Károly, Univ. Szegediensis, Szeged, 1996., 360 o.
 9. Ünnepestes nyilatkozat. Bécs 1996. március 2., *Bécsi Napló* 1996. 2. sz. 2. o., A nemzetiségi közösség céljai és gondjai. Muravidéki Magyar nemzetiségi Öngazgatási Közösség Végrehajtó tanácsa, *Népijság* 1991. november 15.
 10. A VMDK szétesése után egy-egy helyi vezetőt követett saját körzete is. Ezáltal lokális súlyuk is tovább nőtt.
 11. A kifejezések leggazdagabb gyűjteményét adja Borbély Imre–Borbély Zsolt már idézett tanulmánya.
 12. Jászai Oszkár: A nemzetiségi kérdés a társadalmi és egyéni fejlődés szempontjából. *Huszedik Század* 1918. 2. sz. 105. o.
 13. Szlovákiában a Megbékélésért és Jólétért Magyar Népi Mozgalom. A legutóbbi szlovákiai választásokon a magyar szavazók kb. 15%-a nem az MKP-ra szavazott, a parlamentbe 2-3 magyar képviselő kerültbe más pártok képviselőjében. Vajdaságban, az 1996-os választásokon a magyar képviselőjelöltek több mint fele nem a három magyar párt valamelyikének támogatásával indult, hanem függetlenként illetve szerb pártok jelöltjeként. Azonban a magyar választók így is elsősorban a VMSZ-re adták szavazatukat. legtöbbször a második fordulóban. Hódi Sándor: *Vajdasági magyar pártpreferenciák* i. m.
 14. A modell teoretikus szerkezeti megfogalmazását adja: Tamás Sándor: *Egy nemzetiségi társadalom belső normatív rendszere*, 1996., TLA KEI Kv. K-1909/97. 8 o.,
 15. *Az önkormányzat az önrendelkezés alapja.* Komárom 1994. január 8., Komáromi Lapok – Szinyei Kiadó, Komárom, 1995., 264 o.
 16. A pártszerkezet és az állami intézmények megfeleltetése: parlament–szövetségi Képviselők Tanácsa, pártok–platformok, parlamenti frakciók–SZKT frakciók. Alkotmánybíróság–Szabályzat Felügyelő Bizottság, Bíróság–Szövetségi Ellenőrző és Etikai Bizottság, kormány–Ügyvezető Elnökség, (erős) elnök–Szövetségi Elnök. Lásd: Szentimrei Krisztina i. m. 11. o.
 17. A Kárpát-Balkán régió két legnagyobb etnikai csoportja, az albánok és a magyarok politikai útkeresése között az eltérő adottságokból adódó lényeges különbség, hogy míg az előbbi elutasította az együttműködést a többségi társadalom ellenzéki/demokratikus/euróatlanti orientációjú csoportjaival– még ha ez azon erők választási vereségéhez is vezetett (1993-as jugoszláviai választások) – , addig a magyar politikai közösségek mindenkor törekedtek a közös fellépésre.
 18. Orosz Ildikó: *Esettanulmány a kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola születéséről.* 23 o., TLA KEI Kv. K-1940/97.
 19. *A kultúrtantani visszavág: A Symposium-mozgalom krónikája 1954-1993.* szerk. Csorba Béla–Vékás János, Újvidék, 1994. 175 o.

20. *Ristic és a szabadkai magyar színházügy*. Mák Ferenc dokumentum-összeállítása, 110 o., TLA KEI Kv. K- 1987/97.
21. Mirnics Károly: *A kisebbségi sors ...* i. m.
22. *A botrány*. szerk. Ágoston András-Vékás János, Újvidék, 1994, 164 o.
23. VMSZ, VMDK autonómiakonceptciók és szakértői anyagok, TLA KEI Kv. K-1543/1/96.
24. Folyamatosan léteztek vonatkoztatási személyiségek: Kós Károly, Márton Áron, Mikó Imre, Venczel József, Jordáky Lajos, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, Schuller Rudolf, Gál Ernő, Bretter György, Aradi József ...
25. Sarló, Prohászka Körök, Erdélyi Fialatok, Hitel köre, szabadkai Népkör ifjúsági tagozata
26. A kisebbségi értelmiség önképe a második világháború előtt. Dokumentum-összeállítás, *Magyar Kisebbség* 1998. 3-4. sz. 55-128. o.
27. Az 1989 előtti kéziratok, viták nyomán: Bíró A. Zoltán: Intézmény-képviselő-civil társadalom. *Átmenetek* 1990. 1. sz. 5-19.
28. Tóth István: Filmszakadás. *Kárpátaljai Minerva* II. köt. 1-2. sz. 46-51. o.
29. Király Károly levelei, TLA KEI Kv. K-76/86; 89/86; 90/86;
30. Szerbhorváth György mindezt egy szemléletes táblázatban foglalta össze, i. m. 21. o.
31. Révkomáromi nagygyűlés, Csorba Béla-zentai VMDK Közgyűlés, Gulácsi Géza különböző kárpátaljai tervezetei. Részletesebben: Ríz Ádám: *Magyar autonómia koncepciók határon innen és túl*, kézirat, 170 o. TLA KEI Kv. K-1984/98.
32. Az 1996-os jugoszláviai parlamenti választásokon már nem is voltak részletes pártprogramok: minden alakulat azt bizonygatta, hogy ő a magyarság hiteles képviselője.
33. Györi Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon a Nemzeti és Etnikai Kollégium és Titkárság története tükrében*. Osiris, Bp., 1997., Ara-Kovács Attila: *Határtalan vagy gátlástalan?* kézirat, 32 o. TLA KEI Kv. K-1389/94., Uő. *A többségi szándéktól a kisebbségi következményekig*, kézirat, 13 o. TLA KEI Kv. K-1554/96.
34. Sz. Kovács Miklós: Konvojban. (A magyar-magyar viszonyról). *Forrás* 1997. 5. sz. 77-81. o.

Kiadja a Teleki László Alapítvány, Budapest
Felelős kiadó: Diószegi László
Tördelés, nyomdai előkészítés: Pro-Print Rt., Csíkszereda